

A black and white portrait of Robert Musil, looking slightly to the right. The portrait is the background for the left two-thirds of the cover.

Роберт Музіль

ЛЮДИНА
БЕЗ ВЛАСТИВОСТЕЙ

I

A vertical red bar on the right side of the cover. It features a faint, stylized illustration of a Gothic building, possibly a cathedral or church, in the background.

Роберт Музіл

ЛЮДИНА БЕЗ ВЛАСТИВОСТЕЙ

Robert Musil

**DER MANN
OHNE EIGENSCHAFTEN**

Roman

Роберт Музіль

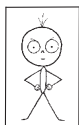

**ЛЮДИНА
БЕЗ ВЛАСТИВОСТЕЙ**

Роман

I. Розділи 1 – 80

З німецької переклав
Олекса Логвиненко

видавництво
жупанського

Київ
2010

У літературі ім'я австрійця Роберта Музіля (1880-1942) стоїть в одному ряду з іменами французя Марселя Пруста, ірландця Джеймса Джойса, американця Вільяма Фолкнера й інших таких вершин світової класики й новаторів прози. Роман «Людина без властивостей», який автор писав усе своє життя і який тепер перекладено понад тридцятьма мовами світу, дає широку панораму життя Австрії й усієї Європи напередодні першої світової війни, малює картину – нерідко гротесково-сатиричну – суспільних розчарувань і моральних пошуків у тогочасних реаліях.

DIE HERAUSGABE DES BUCHES WURDE UNTERSTÜTZT VON
DEM VERLAGSUNTERNEHMEN DER ÖSTERREICHISCHEN
PROGRAMM ÜBERSETZUNGSGESellschaft GÖTTE-INSTITUT KIEW
UND DER INTERNATIONALER WISSENSCHAFTS FUNDATION
МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ"

GOETHE-INSTITUT
KIEW

ÖSTERREICHISCHES

австрійський культурний форум™

KULTURFORUM KIEW

Übersetzung ins Ukrainische, Druck und Herstellung dieser Ausgabe wurde von folgenden Institutionen unterstützt:

Bundesministerium für Unterricht, Kunst und Kultur (Österreich)
Robert Bosch Stiftung (Deutschland)
Goethe-Institut Ukraine
Europäisches Übersetzer-Kollegium Straelen (Deutschland)
Österreichisches Kulturforum Kiew

Видання здійснено за підтримки:

Федерального Міністерства освіти, мистецтва й культури (Австрія)
Фундації Роберта Боша (Німеччина)
Німецького культурного центру Гете-Інститут в Україні
Європейського колегіуму перекладачів у Штралені (Німеччина)
Австрійський культурний форум Київ

© Видавництво Жупанського;
О. Логвиненко, переклад;
Д. Затонський, передмова;
О. Баратинська, художнє оформлення, 2010.

ISBN 978-966-2355-01-7

РОБЕРТ МУЗІЛЬ. Життя і творчість

1942 року за труною Роберта Музіля йшло дев'ять осіб, включно з удовою і протестантським пастором (він же один із друзів небіжчика). Сьогодні книжки письменника — важкі для читання, далеко не «бестселери» — перекладено понад тридцятьма мовами; існує Міжнародне товариство Музіля з президентом, членами, штатом працівників; в Австрії спеціальна робоча група вивчає його багатосторінкову рукописну спадщину; при університетах Англії та Франції створено дослідницькі центри, які займаються його творчістю; про нього вже написано сотні книжок, дисертацій, статей... Музіль помер у розпал війни, в швейцарській еміграції. Спливаючій кров'ю Європі, звісно, було не до майбутньої знаменитості... У Відні чи Берліні, та ще у сприятливіший час, біля могили автора роману «Людина без властивостей» зібралось би більше людей. Але не набагато: коли зоря посмертної музілівської слави тільки сходила, «Літературний додаток до «Таймс» назвав його «найменш відомим з великих письменників нашої доби». З іншими подібне теж траплялося. Але для австрійців, які творили в минулому столітті й у першій половині століття нашого, — це доля. І причиною того, як уже знаємо, була не лише байдужість, духовна інертність батьківщини, а й поведінка самих австрійських письменників. Аж ніяк не позбавлений славолюбности, зовсім не байдужий до успіху, Музіль, начеб на зло іншим і собі, все чинив так, аби популярність його оминала.

* * *

Він народився 6 листопада 1880 року в Клагенфурті. Про своїх предків говорив так: «Староавстрійська родина, яка давала чиновників, учених, інженерів та офіцерів». Типово австрійським у цій родині було навіть те, що походила вона з Моравії і в жилах музілівських предків плинула чеська кров. Дід — військовий лікар, після виходу у відставку придбав маєток і зайнявся сільським господарством; батько — інженер-машинобудівник, професор вищої технічної школи, на схилі віку вписаний до дворянства, одержав чин гофрата. Та цікаво: Музіль вважав, що поталанило не батькові, а діду: «Мій дід був людиною, яка вирвалася зі свого кола й здобула в цьому успіх. Мій батько робив кар'єру всередині означених йому меж, цілком пристосовуючись до можливостей... Я — як і мій дід (і тому батькові цілковито не зрозумілий), але без успіху». В цьому пізньому щоденниковому запису (його зроблено між 1937 і 1941 рр.) весь Музіль; здобути успіх у житті, в його

розумінні, не означає кимось стати, щось придбати, а, подолавши обставини, себе реалізувати, над самим собою піднятися.

А втім, спочатку, ще хлопчиком, він не виходив з батьківської волі. Вступив до кадетського корпусу, потім до військово-інженерної академії. Та 1897 року покинув її й продовжував навчання в тій самій вищій технічній школі в Брюні (тепер Брно), де викладав батько. По закінченні працював у вищій технічній школі в Штутгарті асистентом. Тут 1902-1903 рр. почав писати роман «Сум'яття вихованця Тьорлеаса». Проте рішення стати вільним художником прийшло до Музіля згодом; спочатку ще була спроба зробити академічну кар'єру. В 1903-1908 рр. Музіль слухав курс філософії (в основному, логіки) та психології в Берлінському університеті, там же захистив дисертацію «До оцінки вчення Маха», але залишитися при університеті для підготовки до професорського звання відмовився, посварившись зі своїми викладачами. «Тьорлес», виданий два роки тому, привернув до себе певну увагу (до того ж і поза німецькомовним світом), і Музіль забажав цілком присвятити себе літературі. Він лишився в Берліні, працював над оповіданнями та п'єсою і потроху співпрацював у пресі. Але успіх «Тьорлеса» не приніс грошей, і майже тридцятирічний Музіль, усе ще шукаючи себе, практично жив за батьківській кошт. Згодом, в образі героя роману «Людина без властивостей» Ульріха він спробує в цьому розумінні виправдати себе. Ульріх — теж шукач, міняє професії й також живе на гроші батька. Він виправданий так: світ посувався в безодню, й неможливо було жити інакше, — осягнути його вдалось би тільки, не маючи з ним нічого спільного.

У 1911 р. Музіль одружився, і батько — не так зі скупости, як із міркувань виховних, — вирішив, що синові слід подбати про якийсь постійний заробіток. Він навіть знайшов йому місце — посаду бібліотекаря у Віденській вищій технічній школі. Робота не була обтяжливою, залишала час для творчости, і, співпрацюючи в ряді літературних журналів («Акціон», «Вайсе блетер» та ін.), навіть редагуючи один з них («Ное рундшау»), Музіль протримався на ній до початку війни.

На фронті він дослужився до капітана й начальника штабу батальйону, а під кінець редагував солдатську газету. Музіль ніколи не був ура-патріотом. Роки, проведені на фронті, він згодом визначить як «п'ятирічне рабство війни», а з її натури ним були зроблені замальовки, котрі засвідчують: і як людина, і як художник він розумів її безглуздя. Ось, наприклад, одна з них: «Далека дуель важкої артилерії. З інтервалами в 20, 30 секунд і більше. Ніби хлопчиська з великої відстані шпурляють одне в одного камінням. Не сподіваючись на успіх, вони спокушаються можливістю ще й ще одного кидка». А в 20-х роках, підбиваючи певний загальний баланс, Музіль занотував: «Війна як криза цієї цивілізації». Але в ті ж часи зроблено й такий запис: «Не слід випускати з уваги й другий бік події. Там були жертвність, мужність перед лицем смерті, велич». Проте небезпеки націоналізму він уникнув.

Свій погляд на це Музіль — з усією властивою йому повнотою й виразністю — виклав в есе «Нація як ідеал і як дійсність» (1921). Тут

найцікавіше не те, що він стверджує, а що заперечує. Це насамперед тлумачення нації як містичного, позасоціального, нерухомого, «грунтового» ідеалу. Звідси — спроба втілення її ідеї в ідеї раси чи ідеї держави. Якщо нація не тотожна расі й не тотожна державі, то лишається, говорить Музіль, тільки ніби одне: аналогія з *civitas dei*. Інакше кажучи, розуміння нації як сукупності духовної. Але кожен національний організм розпадається на капіталістів, пролетарів, інтелектуалів, селян. А «німецький селянин ближчий до селянина французького, ніж до німецького городянина, якщо йдеться про те, що реально тривожить його душу, — додає Музіль.

Кінець кінцем він доходить висновку: «Кажучи прямо, нація — це щось уявне, якщо брати її в аспекті всіх тих визначень, що їй давалися». Тобто він не ставить під сумнів факт її існування, але й не знає підтверджень тому достатньо вагомих. Музіль виходить у своєму есе з умов німецьких, його критика спрямована проти націонал-соціальної ідеї, а власні його уявлення про націю — уявлення консервативно-австрійські. Народи Австро-Угорської імперії, як уже мовилось, у сукупності своїй нації не складали. Національно-визвольні тенденції були там відцентровими, а всі доцентрові сили так чи так пов'язувалися з єдністю держави. Вона не просто (як у інших централізованих імперіях) ототожнювалась з нацією, вона її цілковито заступала. Коли така держава згнула, для тих її колишніх громадян, які не були чехами, або поляками, або угорцями, а були тільки *австрійцями*, поняття «нація» неминуче мусило одержати присмак чогось ефемерного. Певна річ, на перехідному етапі, коли стара — справді ефемерна — імперська цілісність уже загинула, а нова, національно-австрійська, ще не склалась. Від цієї ефемерності одні австрійці тікали в німецький націоналізм, інші ж робили ставку на інтернаціональне. Музіль належав до останніх. Він завершує своє есе такими словами: «Народ, який першим знайде вихід з глухого кута імперського націоналізму до нового можливого світопорядку й усі дії котрого будуть освітлені цим подихом майбутнього, незабаром стане народом провідним...»

Специфічно музілівське ставлення до війни й повоєнного світу пояснювалось і деякими причинами індивідуального характеру. Музіль не випадково обрав спочатку професію інженера. Він мав саме інженерний розум — гострий, точний, сухуватий, підкреслено раціональний, напрочуд дисциплінований. І в шанцях поводився як інженер: був командиром зібраним, спокійним, ледь відчуженим, але сповненим відповідальності. Він робив свою справу, як роблять її справжні фахівці. Й оскільки виконувалась вона добре, Музіль не міг лишатися до неї цілковито байдужим. То були п'ять років, котрі з його життя ніяк не викинути. На романі «Людина без властивостей» музілівський інженерний розум, «інженерний» підхід до художньої творчості позначився багатоманітним, чому інакше. Але тут він виявив себе так. Це одна з численних його суперечностей.

Повоєнна інфляція позбавила Музіля решти грошей, успадкованих після батька, і він уперше змушений був сам утримувати себе й дружину. Служив у міністерстві закордонних справ, потім у військо-

вому відомстві. Там йому запропонували високий оклад і полковницьку посаду з перспективою кар'єри, але він відмовився, не бажаючи нічим серйозно себе зв'язувати, нічим, що могло б завадити його роботі письменника.

Робота ця не переривалася з часу закінчення війни ні на хвилину. Не лише в чиновницькій рутині, а й у діяльності театрального критика, рецензента, журналіста бачив Музиль прикру, ненависну перешкоду. І з 1923 року вже назавжди полишає службу, скорочує до мінімуму побічні літературні заробітки, займаючись своїми п'єсами, оповіданнями й, певна річ, величезним, нескінченним, так ніколи й не завершеним романом. І в міру того, як роман розростався, як ускладнювалася його концепція й деякі її аспекти ставали нерозв'язними, Музиль дедалі рідше й рідше дозволяв собі відволікатися для заробітку на прожиття. А проте він був до певної міри снобом, і костюм од кращого кравця чи обід у дорогому ресторані лишалися чимось для нього само собою зрозумілим...

Тривалий час Музиль дуже бідував, живучи на межі злиднів. У його архіві зберігся сповнений трагізму документ під назвою «Далі я не можу». Зацитуємо його: «Гадаю, мало є людей, що ледь животіють у такій, як я, невлаштованості, коли, звичайно, не брати до уваги самогубців, долі яких мені навряд чи пощастить уникнути». Цей відчайдушний зойк був почутий і постало щось на зразок товариства добровільних жертводавців (одним з ініціаторів був, як зазначалося вище, Томас Манн, організатором — професор Курт Глазер, директор Державної бібліотеки мистецтв у Берліні). Матеріальний стан письменника дещо поліпшився, але гордість його була вражена — гордість людини й митця, котрий знав собі ціну.

Музіля, — я вже згадував це, — мучили два взаємовиключні почуття: зневага до слави, визнання, й пекуча заздрість до щасливіших, як йому здавалося, колег — Томаса Манна, Фойхтвангера, Леонгарда Франка, Стефана Цвайга, Йозефа Рота, найпаче ж — до Франца Верфеля й Антона Вільдганса. Він навіть запевняв, нібито в 1931 році переїхав з Відня до Берліна на знак протесту проти того, що австрійці оголосили покійного Вільдганса «великим поетом»; насправді ж Вільдганс помер лише 1932 року. Він узагалі не був приємною людиною, цей Музиль, — жовчний, хворобливий, змучений, особливо наприкінці життя. Стоїцизм давався йому нелегко, і в стані роздратування він був здатний на щось лихе: скажімо, звинуватити Броча, з яким приятелював, мало не в плагіаті...

А проте секрет письменницького успіху цікавив його і як теоретична проблема; свого часу він мав намір писати на цю тему книжку. Його власна доля могла би слугувати в ній одним із яскравих негативних прикладів. Уже публікація «Тьорлеса», як знаємо, зробила Музіля відомим. І якщо критика без особливої доброзичливості зустріла новели з книжки «Посєднання» (1911), то гучний, скажімо так, успіх «Грьох жінок» (1924) може розглядатися як певна компенсація. В 1932 році за п'єсу «Мрійники» Музілю було присуджено Кляйстівську премію, в 1924 — Художню премію міста Відня, в 1929-му — премію Герхарта

Гауптмана. Після того, як 1929 року вийшов у світ перший том «Людини без властивостей», знавці визнали Музіля тим митцем, котрий зробив для німецької літератури не менше, ніж Пруст для французької; Т.Манн назвав цю книжку «художнім почином, надзвичайне значення якого для розвитку, піднесення, одухотворення німецького роману поза всяким сумнівом»; для Арнольда Цвайга Музіль є «втілення того кращого, що спроможна дати австрійська література»; Брех сказав, що Музіль належить до «абсолютних епіків світового формату». Отже, він аж ніяк не був обійдений увагою. Але — у вузькому, в найвужчому колі. За життя він так і не став письменником модним, так і не здобув прихильності публіки.

Беззаперечно, книжки Музіля не відзначаються простотою й приступністю. Зокрема — «Людина без властивостей». Втім складність «Зачарованої гори» не завадила її авторові стати письменником широковідомим і високооплачуваним. Але між Маном і Музілем є істотна відмінність: Музіль, як і чимало хто з австрійців, був у певному розумінні літератором «непрофесійним».

Закони моди поширюються й на виробництво культурних цінностей. Письменник за таких умов змушений регулярно (бодай кожні тричотири роки) «оновлюватися», випускаючи в світ книжку. Не тільки з міркувань фінансових, а й рекламних: щоби про нього не забули. Музіль же публікувався мало, бо писав повільно й важко, а в ході накопичення досвіду й удосконалення майстерности — дедалі повільніше й дедалі важче: зростала його вимогливість до себе й непомірними ставали завдання, які він собі ставив. Зростали й сумніви у правильності обраного шляху.

Услід за першим томом «Людини без властивостей» видавець Ернст Ровольт (з цілком зрозумілих комерційних та й дружніх міркувань) хотів якомога швидше опублікувати другий. Але Музіль ніяк не вкладався в терміни, зумовлені угодою. Ровольт просив, погрожував, зрештою, припиняв авансові виплати, потім, зглянувшись на бідкування автора, сам їх поновлював. Нічого не допомагало. Музіль хотів працювати швидше (адже йому конче потрібні були гроші!), намагався підкоритися вимогам ринку — і не зміг. Єдине, чого видавець домогся, так це згоди, мало не силком вирваної, на випуск в 1933 році перших тридцяти восьми розділів другого тому. А коли наступні двадцять розділів не вдалося видати в 1938 році у Відні через «аншлюс», письменник, хоч і позбавлений засобів до існування, зітхнув з полегшенням: він не вважав ці розділи цілком завершеними, та й взагалі, на його думку, роман краще видавати цілком, коли він буде дописаний.

У 1936 році Музіль несподівано одержав пропозицію скласти невелику книжку зі своїх ранніх речей малого жанру — творів, розпорошених по старих журналах, а частково й зовсім не публікованих. Він назвав її «Прижиттєва спадщина». Це був натяк на його становище в літературі, на ставлення до нього преси й публіки — шанобливе й водночас позбавлене живого інтересу. Так зазвичай ставляться до гідних поваги небіжчиків. У короткому передньому слові Музіль писав: «Епоха, яка спородила взуття на замовлення, ви-

конуване з готових деталей, і конфекційний костюм з індивідуальною підгонкою, здається, намірилася створити й поета, складеного з готових зовнішніх і внутрішніх частин. І поет, який створив себе за власною міркою, вже майже повсюдно перебуває в глибокому відриві од життя, і його мистецтво має те спільне з небіжчиком, що вони обидва не потребують ні даху над головою, ні їжі, ані питва. Ось так прижиттєвість сприяє спадщині. Це й справило вплив на назву й виникнення сеї книжчини».

За дивним, хоча й аж ніяк не містичним, збігом обставин «Прижиттєва спадщина» — остання книжка, яку готував до друку сам Музіль. Потім настала шістнадцятирічна пауза, під час якої письменник якось непомітно відійшов у кращий світ: у «Франкфуртер цайтунг» некролог складався з двадцяти одного слова, швейцарські газети були трохи щедрішими. А проте, ще в 1940 році, Музіль, коли жодна газета не відгукнулася на його шістдесятиріччя, сказав: «Усе виглядає так, ніби мене вже нема...»

Німецький літературознавець Г. Арнтцен у статті «Роберт Музіль і паралельні акції» назвав ще одну — цього разу ідеологічну — причину того прижиттєвого забуття, яке огортало письменника. Кажуть, така доля кожного письменника, який випередив свій час; Арнтцен із цим незгодний: «це не була доля, це були «паралельні акції», так звані обставини. Їхньою волею Музіль залишався в тіні. Й такою була їхня воля не тому, що Музіль випередив свій час, а тому, що він ішов за ним слід у слід. За це час його й ігнорував». Адже Музіль, вважає критик, у романі «Людина без властивостей» створив «чи не найзначнішу епічну сатиру в німецькій літературі нашого століття».

Посмертна слава Музіля, здавалось би, суперечить уявленню про нього як про сміливого критика системи, якого бояться й тому замовчують. У 1952 році Адольф Фрізе перевидав повністю «Людину без властивостей», та ще й з усіма чернетками, варіантами, нотатками, в 1955 — опублікував «Щоденники, афоризми, есе й промови», в 1957 — «Прозу, драми, пізні листи». Розпочинається музілівський ренесанс, можливо, не такий бурхливий і хворобливий, як кафкіанський, але все ж досить прикметний. Провадиться робота над рукописними архівами, їх систематизацією, науковим коментуванням, їх випуском у світ (в 1976 р. з'явилися два величезних томи «Щоденників», у 1978 — дев'ятитомне зібрання творів і т.п.). Симптоматичнішою є офіційна рецепція. Музіля підносять над усе. Музілю курять фіміам. Але, за словами вже згаданого Г. Арнтцена, «рідко траплялося, щоб творчість якого-небудь письменника, забутого сучасниками, так швидко огорталась забуттям слави... У письменника Музіля виривали кігті й зуби й видавали його за таку собі милу тваринку, зіткану з містики й іронії, з оксамитними лапками й граціозними рухами». В центрі уваги охоронного літературознавства опинялося те, що так чи так пов'язувало письменника з декадансом або могло бути витлумачене як такий зв'язок. Усе це й стало насправді специфічною формою забуття...

У нотатці «Пам'ятники» (вона ввійшла до есеїстської частини «Прижиттєвої спадщини») є слова: «...Чому пам'ятники споруджують

саме великим людям? Це здається особливо вишуканою підступністю. Оскільки в житті їм не можуть більше зашкодити, то їх мовби кидають, з меморіальним каменем на шиї, в море забуття». Це Музиль сказав і про себе, про те, якою бачив посмертну свою долю. Він передбачив її досить точно. Не завдяки «пророчому дару», — просто він не мав ілюзій.

Думається, що Музиль, як і деякі інші австрійці, все ж таки в певному розумінні обігнав свій час. Він творив громіздкий, сказати б, зовсім «не сценічний» роман про габсбурзьку монархію — про ту, якої вже нема, яка сконала й навіть коли існувала, була якимось безглуздом пережитком. Кого тоді, перед розверзлими прірвами, цікавив цей замшій Франц-Йосиф з усім його обшарпаним театральним реквізитом? Серед потенційних Музілевих читачів 30-х років було мало таких, хто підозрював, і ще менше таких, хто знав, що Австрія — це в чомусь приклад, певна модель їх власного минулого, нинішнього й навіть майбутнього, що недуги, які мордували Дунайську імперію, багато в чому стануть і їхніми недугами, їхніми живими, нерозв'язними проблемами, що її кризи й біди, розвинувшись і поглибившись на дещо іншому історичному ґрунті, заведуть у глухий кут цілі держави. Сьогодні в Європі, в Америці й на землях колишнього Радянського Союзу це бачать усі. І таке бачення — теж одна з причин музілівського ренесансу.

* * *

18 брюмера Адольфа Гітлера застало Музіля в Берліні. Пам'ятаємо, ще в «Тьорлесі» він дещо подібне передбачив і відтворив — хай і в зменшеному, суто приватному вигляді, — атмосферу майбутніх нацистських концтаборів. Отож ні підпал рейхстагу, ані наступні репресії його не вразили, оскільки не були для нього, на відміну від багатьох інших людей його кола, цілковитою несподіванкою. Висловлюючи в щоденнику своє ставлення до цих подій, Музиль обмежується холодуватими сентенціями: «Німці охоче дозволяють дурням керувати собою...», «Одна людина завоювала цілий народ!» або: «Досвід підказує, що з комуністичними інтелектуалами інакше не впоратися, крім як засадити їх під замок». Юридично він іноземець, особисто йому ніщо не загрожує (фашистський Калібан не пізнав себе в дзеркалі, підставленому «Тьорлесом»), і він спостерігає, дещо відсторонено, але не без напруження. Гітлер та його поплічники йому нецікаві. Він спостерігає за деякими людьми свого кола, за їх сумними метаморфозами: «Три дні тому палав рейхстаг. Вчора вийшли надзвичайні закони проти КПН і СДПН. Нові люди діють грубо. В колах, з якими я стикуюся, спочатку — загальне інстинктивне почуття обурення цим ляпасом правді, свободі й т.д. Це реакція ліберального виховання, одержаного цими людьми. Вчора, після того, як Герінг виклав по радіо спокійним, приязним, мужнім голосом причини вжитих заходів, фрау Вітте вже помітно вагається. «Якщо правда, що КПН таке готувала, тоді це справді жахливо!» Гіпотетичне в цій фразі перебуває в процесі скорочення. Відчуття, що нововведення не будуть аж такими поганими й загалом

настане певне звільнення від того, що підсвідомо пригнічувало, перебуває в процесі зростання. Враження рипучої незгоди справляє лише прислуга, хоча вона й мовчить».

«Блискучий розум» ще два-три дні тому вважав, що слід «надати себе в розпорядження», вбити Г. (*Герінга*. — Д.З.), сьогодні йому вже спадає на думку, що співпрацювати з комуністами неможливо... «Блискучий розум» — просто буржуа, якого не obsідають клопоти стосовно власного існування».

Цей щоденниковий запис цікавий в багатьох відношеннях. Причому найменше як свідчення очевидця: Музиль знав і бачив далеко не все; адже були й ті, хто чинив опір, борюся, хто, ненавидячи режим, покидав Німеччину. Запис цікавий як ключ до самого Музіля. Тут він увесь — його погляд на життя, його стиль ставлення до нього. Стиль цей — іронія, що переростає в злу, гостру сатиру. Він притаманний і «Людині без властивостей». І потім, як і в цьому романі, Музиль вивчає не так режим, державу, одне слово, владу в безпосередньому вияві, — як її відбиття в людях: дивіться, як вони змінюються під її тиском, точніше, як влада видобуває з самого dna їхніх душ саме те, що готове до неї пристосуватися, вібрувати з нею в унісон.

Ще у відомому нам есе «Нація як ідеал і як дійсність» Музиль писав: «Я думаю, що пережите 1914 року навчило багатьох, що людина з етичного погляду — це щось майже безформне, несподівано пластичне, на все здатне. Добре й зле коливається в ній, як стрілка найчутливіших ваг. Можна припустити, що в цьому сенсі все ще погіршиться...». Музіля дратували Франк чи Верфель, котрі вигукували: «Людина є добра!», дратували прекраснодушністю, наївністю. Але сам він не був мізантропом.

У 1923 році він працював над есе «Німецька людина як симптом». Полемізуючи тут з модними тоді апокаліптичними пророцтвами (невдовзі перед тим вийшов і набув гучного розголосу «Присмерк Європи» Освальда Шпенглера), Музиль писав: «Пролилося море нарікань на нашу механістичність, нашу безбожність, схильність до розрахунку... за винятком соціалізму, всі шукають рятунку в регресі, у втечі від дійсності... Мало хто розуміє, що всі ці явища привнесуть нову проблему, яка ще не має (не здобула!) рішення». Відсутність розуміння цього призводить, за Музілем, до фатального наслідку, а саме: до *розриву між гуманізмом і реальністю*. Гуманізм мислиться можливим лише в «романтизованій» атмосфері дотехнічної ери: або він, або холодний позитивізм, чужий всякому людському телу. «Гроші є мірою всіх речей... — пише Музиль, — людський вчинок більше не є мірою». Така система відношень захоує, плекає і водночас експлуатує егоїзм: «Я дам тобі нажитися, щоб самому нажитися ще більше, або я дам тобі нажитися ще більше, щоб самому бодай що-небудь ухопити, — ці хитрування розважливого паразита — душа найпорядніших гешефтів...». Водночас Музиль визнавав, що «це найбільш міцна й еластична форма організації з тих, що були створені людьми досі...»; вона по-своєму конгеніальна технічній ері.

Маємо справу з діалектикою, яка вишукує місце капіталізму в ланцюгу історії: «Якщо ти бажаєш бути його супротивником, — го-

ворить Музіль, — то найважливіше це правильно визначити альтернативу йому». Повернення до минулого, ідеалізація патріархального ладу не можуть стати, за Музілем, такою альтернативою. Головна його мета — «створення царства духовности», тобто спочатку нова людина, а через неї вже й новий світ.

Лишався один шлях — утопія. Наприкінці життя він і сам розумів її неясність, проблематичність: «Головна ідея або ілюзія мого життя полягала в тому, що дух має свою власну історію і безперешкодно, крок за кроком підносить до свого рівня все, що відбувається на практиці». Але в 20-і роки він ще жив сподіваннями, може, не менш наївними, ніж ті, що ставив у провину Верфелю. «Чи можуть утопії раптом стати дійсністю? — питав він у щоденнику й відповідав: — Так. Дивись кінець війни. Лець не з'явився новий світ. Цього не сталося, але не в силу необхідности».

Важко сказати, що він мав на думці. Та це, зрештою, не так і важливо: його утопії лишалися саме утопіями. Але для нього особисто й для його творчости вони були важливі. Бо створювали масштаб, точку відліку для критики й утвердження — гуманістичної критики тієї системи, всередині якої він існував, про яку писав, і гуманістичного утвердження життя.

До Ніцше Музіль наближається з деякими ваганнями. Як і на Тома-са Манна, той справляв на Музіля певний вплив. Але останній цінував не так вчення автора «Заратустри», як його нереалізовані (й ужиті в зло) потенції: «Дещо про Ніцше... Мені він уявляється людиною, яка відкрила сотню нових можливостей і жодної не здійснила. Ніцше сам по собі — юнацьке нахабство! — не має вельми великого значення. Але Ніцше й десять старанних робітників духа, котрі зробили би те, що він лише назначив, заклали би прогрес культури на тисячу років наперед».

Суть, проте, не в Ніцше, а в загальному музілівському неприйнятті того, що він іменував «занепадницькою культурою». На зламі століть Музіль поставив собі питання: «Чи мусить мистецтво політично декадентського часу бути декадентським?», і питання це багато в чому визначило його власний етичний та естетичний вибір. Він пішов проти течії, власне кажучи, вже тоді порвав з літературою, — тією, що розділила зі своїм суспільством його історичну долю, його кризи, його недуги.

Розірвавши з «політично декадентським часом», Музіль ніби відцурався політики взагалі. Він виступав на пам'ятному Міжнародному конгресі письменників на захист культури, який відбувся влітку 1935 року в Парижі. І його слово прозвучало там різким дисонансом. За умов наступу світового фашизму письменницький форум загалом підтримував активізацію служіння суспільству. Музіль же твердив, що все життя унікав політики; він відокремлював од неї культуру й погоджувався «служити» лише останній... Та чи було це так насправді?

Утім, в його виступі на паризькому форумі є фраза, що не узгоджується з його ж утопіями: «Маю сумнів у тому, що світ можна поліпшити, впливаючи на дух; моторам подій властива куди грубша природа».

Пояснення ніби лежить на поверхні: Музиль розчарувався, він передбачав, що «все погіршиться», і зсування Європи до нової війни підтвердило передбачення; крім того, це накладалося на безвихідь особистої ситуації... Головне, однак, в іншому. Есе «Німецька людина як симптом», яке писалося в розпалі музилівських надій і утопій, містить таку сентенцію: «Я стверджую, що людоджер, який в дитинстві потрапив би до Європи, вірогідно, став би добрим європейцем, а ніжний Райнер-Марія Рільке перетворився би на справжнього людоджера, коли б немилосердна до нас доля маленьким дітям закинула його до дикунів південних морів». І, висловивши ще кілька аналогічних гіпотез, Музиль підбиває підсумок: «Це, ясна річ, не слід тлумачити в дусі теорії середовища, яка виключає все інше, але залежність людини від впливів її оточення надзвичайно велика. Особисто я вважаю, що тільки мале число детермінант міститься в ній самій і що сьогодні навряд чи можливо належним чином їх виокремити».

Отже, з одного боку, світ мислимо поліпшити лише через дух, виховуючи в його автономній атмосфері нову людину, а з другого — людина це ніщо, обставини — все. Здавалося би, замкнене коло, зневаження діалектики. Але для Музіля це не зовсім так. В його розумінні ним же декларована залежність індивіда від зовнішніх факторів, не обертається жорсткою, фатальною зумовленістю. Швидше навпаки. Коли людина сама по собі внутрішньо позбавлена «образу», не має «властивостей», а на неї впливає незліченна маса явищ (і притому односторонньо, одразу), вона здатна набути будь-якого образу, чинити будь-які дії. Навіть на кожному кроці себе само спростовувати. Бо вона — не «простий, детермінований продукт схрещення рас чи одиничний випадок епох і культур», а функція безконечних можливостей. Втрата постійної, непорушної, вродженої питомої «сутности» тим більше побуджує особистість запозичати цю «сутність» ззовні. Інакше кажучи, вростати в певну чужу форму, чужу роль, підкорюючись не тільки невідпорним законами історії, а й її необов'язковим, випадковим ситуаціям. «...Кожен крок на цьому шляху, — веде далі Музиль, — відбувається за необхідністю, але порядок руху одиничних необхідностей позбавлений взаємозв'язку». І далі: «Що змінилося і як ознака часу стало набутком свідомості, — говорить він, — так це, очевидно, меншою мірою люди, ніж безособові (або надособові) продукти їхнього соціального співжиття». «Людина без властивостей» тим самим вважається не похідним од умов, не одним із «продуктів» новітнього «соціального співжиття», а данністю першопочатковою. З огляду на це «причинова мета людського розвитку й розвитку життєвих форм відмінні». Вони утворюють ножиці.

Але і в цьому Музиль не вбачає незворотності. Як нинішній безрадісний стан людини, так і нинішній плачевний стан світу можуть бути змінені. Тому що «йдеться не про фазу закономірного процесу й не про долю, а просто про ситуацію. Закони зміни неможливо; ситуації ж у цьому розумінні цілком надаються до змін...». Ясно, що «закон» тут береться в його загальному значенні; «ситуація» ж — не тільки як випадковий, а і як тимчасовий, перебутний прояв цього «закону».

Про те, як же слід змінювати соціальну й людську ситуації, Музиль не говорить. Хіба що таке: «Як особистість, я — революціонер. Інакше ж я не може бути, бо творча особистість завжди революційна. В політиці ж я — еволюціоніст. Тільки для еволюції треба що-небудь зробити». Але що? Оскільки ні буржуазний, ані соціалістичний шляхи його не задовольняють, лишається та ж утопія...

Саме тому він цікавіший як «творча особистість». Іншими словами, — як письменник, як митець. У своїх новелах, п'єсах і передусім у великому романі Музиль, щоправда, відстоює вже відомі нам ідеї. Однак незрідка по-іншому: наприклад, не декларує, що світ може бути змінений, а малює, зображає його як щось доступне зміню.

У нотатці «Ескіз мистецького пізнання» (1918) Музиль розрізняє дві сфери зовнішнього стосовно «я», що пізнає світ, — «раціоїдну» й «нераціоїдну». Він складає вибачення читачеві за свої не надто апетитні неологізми, але вони йому потрібні, оскільки «раціоїдне» і раціональне, «нераціоїдне» й ірраціональне — поняття не тотожні. І насамперед тому, що другий їх ряд характеризує спосіб підходу до дійсності, а перший, — так би мовити, — її саму. «Раціоїдна» сфера — пояснює Музиль, — охоплює загалом і в цілому все, що надається до наукової систематизації, зводиться до закону й правила, отже, в першу чергу, фізичну природу...». Інша річ «нераціоїдне»: «Факти в межах цієї сфери не дають себе приручити, закони нагадують решето, події не повторюються, вони необмежено мінливі й індивідуальні. Це сфера реактивності індивіда, спрямована на світ і на інших індивідів, сфера цінностей та оцінок, етичних і естетичних відношень, сфера ідеї... Це і є рідна сфера поета, домен його розуму...».

Останнє — є особливо істотним, бо письменник, за Музілем (якщо він, ясна річ, не декадент), підходить до свого «нераціоїдного» матеріалу з раціональним інструментарієм: іншими словами, аналізує, систематизує його, намагається підвести під певні правила або вивести нові, специфічні, відповідні цьому матеріалові. Адже «нераціоїдне», як уже зазначалося, то аж ніяк не ірраціональне. Воно — лише своєрідна сфера вияву загальних закономірностей, складніша, з численними відхиленнями й опосередкуваннями. Тут рух необхідного не тільки прихований під нагромодженням випадкових «ситуацій», «фактів», що не дають себе приручити; вони самі стають формою цього руху, його єдиними легітимними носіями.

І до них потрібен особливий підхід. Не той, що вироблений точними науками, чи навіть сучасною Музілю психологією. «Психологія, — говорить він, — належить до раціональної сфери, й розмаїття її фактів аж ніяк не є безконечним... Що непередбачувано багатоманітне, так це душевні *мотиви*, а з ними психологія не має нічого спільного». Тут Музиль передусім цілить у фрейдистський психоаналіз, який зводить багатоманіття «душевних мотивів» до сексуальних інстинктів на зразок «едіпового комплексу» чи до витіснених у підсвідомість етичних катастроф раннього дитинства. Тим-то в Музіля вельми двоїсте ставлення до Фрейда, швидше негативне, ніж позитивне. «Фрейд, — читаємо в щоденнику: — Вагомі відкриття переплутані з немислимим,

однобічним, просто таки дилетантським». І Музілю ближчий Достоевський, бо він якщо й не береться розтлумачити всі «душевні мотиви», то, принаймні, готовий брати їх до уваги, рахуватися з ними, коли змальовує людину, яка діє, відчуває, страждає. І тому люди в Достоевського здатні на вчинки, слова, думки несподівані, непередбачувані й водночас природні, десь у глибинах свідомости зумовлені всім їхнім життям, усіма дивовижними химерними з ним зіткненнями. Однак навіть Достоевський як дослідник внутрішнього світу людини не здався йому достатньо «точним».

* * *

Маленький роман «Сум'яття вихованця Тьорлеса» відкриває серію музілівських «душевних пригод», останньою з яких був величезний роман «Людина без властивостей». В цьому плані всі твори Музіля подібні один до одного.

«Тьорлес» починається з опису того, як герой та його однокашник барон Байнеберг проводжають на станцію батьків першого, що приїхали провідати сина, вихованця закритого, напіввоєнного навчального закладу. Всі пристойні, церемонні, мало не бундючні, всі — від гофрата Тьорлеса до юного Байнеберга. Вони, здавалося, є породженням, навіть охоронцями раз назавжди встановленого, раціонального, надійного, доцільного життєвого порядку... Повертаючись, Байнеберг і Тьорлес ідуть лісом, повз корчму, і стають свідками того, як селянин напідпитку — не хоче платити повій й брудно лає її. Це ще не крах порядку, а так — невірзаний натяк на його можливість, перша хмаринка на небесах Тьорлесової рівноваги. Зрив спричинює крадіжка, вчинена співучнем Базіні, крадіжка, викрита того ж вечора. Проте й вона — не більше як крихітний тектонічний зсув, але він відтулив прірву. Внаслідок цього герой прилучається до таємного, жорстокого, кривавого й для нього не цілком зрозумілого — до кімнати, обладнаної на горищі Байнебергом і Райгінгом для фізичного й морального мордування Базіні; цій справі вони там віддаються, ніби якомусь божевільному ритуалові, що підриває всі попередні засади...

Вони виходять зі свого усталеного, звичайного, «денного» образу нащадків благополучних родин, і Тьорлес силкується не тільки їх відчути, а й зрозуміти. Та й Базіні, розтлінного й розтліваючого, і навіть самого себе, нового, який бере участь у сатанинській месі катувань і самокатувань, силкується зрозуміти Тьорлес. Тому що всі вони раптово, несподівано виходять з образу, з ролі. Тьорлес — і співучасник, і свідок. І в цьому своєму останньому амплу він поводить як «учений», як «дослідник».

Проте над Тьорлесом стоїть ще автор, оповідач. Оповідач викладає історію Тьорлеса в третій особі, але саме як історію Тьорлеса й нікого іншого. Все він знає тільки про Тьорлеса, а на інших дивиться ніби очима героя. Ті розкривають себе лише в дії та монологах; через це їхні монологи бувають по-традиційному довгі. Зате сьогоднішній Тьорлес відкритий не тільки в теперішнє й минуле, а й в майбутнє. Розповідь ведеться з відстані певного часу, після того, як «душевна пригода»

Тьорлеса давно завершилася, не зламавши його особистости, але полишивши слід, подавши певний незабутній урок. І автор — «учений», «дослідник» ще більшою мірою, ніж його недосвідчений герой. Він спостерігає метаморфози Байнеберга, Райтінга, Базіні, Тьорлеса майже так, як Музіль спостерігав фрау Вітте і того, кого називав «Блискучим розумом», у процесі їх поступового примирення з нацизмом. Щоправда, викладаючи результати спостережень, оповідач у «Тьорлесі» ще утримується від іронії, тим більше — від сатири. Його засоби — коли докладний, а коли й стислий, економний опис, холоднуватий, тверезий, часом фактографічний, й аналіз, точніше анатомічний розтин думок, почуттів, станів героя.

Ось один з таких аналізів: «На Тьорлеса ніби найшло якесь божевілля, побуджуючи сприймати речі, події й людей двозначно. Щось силою якихось винахідників прикуте до невинного, пояснювального слова, щось цілковито чуже, ладне в будь-який момент від нього відірватися. Звичайно, все мало просте, природне пояснення, і Тьорлес також його знав, але, на його боязкий подив, воно, здавалося, знімає лише верхню запону, не виставляючи на огляд внутрішнє, — те, що очі Тьорлеса, ставши ніби ненормальними, постійно бачили мерехтливим у якості чогось другого».

Стиль роману, та й взагалі його аж ніяк не фрагментарна й не розірвана форма перебувають у певній опозиції до розчахнутих прірв його змісту. Але це і є манера письменника Музіля, навіть, коли хочете, його мистецька ціль — раціонально відтворити матерії «нераціюїдні».

І потім у цій книжці не все просто. Підспудні глибини змісту іноді передаються й формі, переходять у підтекст. На один такий приклад сам Музіль вказав у щоденнику: «У «Сум'яттях» Тьорлес приязно говорить Базіні: «Ти зараз скажеш, що ти негідник». Багато пізніше Базіні розповідає йому, що Байнеберг вимагав од нього певних принижень не тоном наказу, а «приязно». В цьому місці виникає думка, що Тьорлес справив вплив на Байнеберга і це — у зв'язку з існуючими між ними стосунками — дуже дивно. Починаєш відчувати: в проміжках також щось відбувається. Персонажі — це не тільки те, що про них говориться; вони живуть і тоді, коли не з'являються, самотійно...». Другий приклад — це хоча б сцена між повією й п'яним селянином. Начебто вставний епізод. Але він — я вже відзначив це — настроює і Тьорлеса, й читача на сприйняття загрозливої двоїстости буття, зачасної під спудом анархії, котра переінакшує, викривлює відношення між людьми, між людьми й речами. І ніби в ході самопоглиблення, саморозвитку цього епізода в наступній розмові Байнеберга й повії вперше згадується ім'я Базіні — одного з багатьох її клієнтів-кадетів. Він, проте, запам'ятався їй своїми дивацтвами. І все виглядає так, ніби маєш справу не з волею автора, який продумано вибудовує оповідання на таких ефектах, а зі знаками й символами іншого, «підспудного» світу, які проступають, подібно до «мене, текел, фарес», на стіні міцної, рівної, цілковито йому підвладної оповіді. До такого роду символів належить і образ чогось паукоподібного, жажливого й водночас гіпнотизуюче-солодкого, — воно огоргає, засмоктує душу, кличе її

в п'їтму недозволеного. То Райтїнг бачиться Тьорлесу «зловїсним великим пауком, що чатує на жертву», то «вздвож його спїни туди сюди на паучих лапках пробїгають дрижаки».

«Речї розпадалися, як нїме камїння: весь свїт був у розломах, що нагадували ступки розкритої мушлї». «Порожнїй простїр мїж нею і речами губився й дивовижно напружувався вїдношеннями. Предмети непорушно громадилися на своїх мїсцях — стїл і шафа, годинник на стїні, — цїлковито сповненї самї собою, вїд неї вїдокремленї й так мїцно в собї замкнутї, як стиснутий п'ястук». Це з новел «Зачарований дїм» (1908) і «Спокуса тихої Веронїки» (1911). Власне, вони є варїантами одної новели — як і роман «Сум'яття вихованця Тьорлеса», — проїнятої вїдчуттям перейденої межї колишнього, впорядкованого, традицїйного буття: свїт розпадається, речї бунтують, нїби в «Нудотї» (1938) Сартра, але задовго до неї. І, як у «Тьорлесї», «Зачарованому домі» й «Спокусї тихої Веронїки», в основу покладено незвичайний, нечуваний випадок, якась вїдчайдушна одїсея душі, що виявляє водночас і неблагополуччя свїту, і непередбачуванїсть провокованих ним людських метаморфоз.

Творчїсть Музіля багато що випередила в мистецтві другої половини ХХ ст.: наприклад, форми критики фашизму (а по сутї, й спорїдного з ним бїльшовизму) як духовного розпаду, як войовничого декадансу. Подїбнї передбачення є й в Музілевому щоденнику. Письменник розпочав його десь на перетинї столїть і вїв до самої смерти, наполегливо й систематично, хоча й не без деяких перерв, що розтягалися інодї й на роки. Щодо цього він мав свою, ще на початку виниклу теорїю: «Щоденники? Знак часу. Так багато публікується щоденників. Вони — найбїльш зручна, дисциплїнуюча форма... Можливо, в майбутньому писатимуть тїльки щоденники, оскїльки все інше здаватиметься незносним... Це аналіз як такий — не бїльше й не менше. Це не мистецтво. І не повинно ним бути».

Отже, «аналїз». Але чого? Не подїй особистого життя, не зв'язаних з ним переживань, а передусїм *думок, ідей*. Своїх і чужих. Незрїдка трапляються цитати з філософських, соціологїчних, природничих творів, які заїкавили Музіля, та їх критичний розбїр. Але це — щоденник письменника. І він сповнений лїтературних фрагментів, начерків майбутніх (або таких, що нїколи не будуть завершенї) музілівських творів і роздумів над ними. Інодї в автора виникає вїдчуття, що він тут є надто абстрактним і нехтує суто житейськими матерїями. І тодї в серединї щоденника постають зошити (вони ведуться паралельно з іншими текстами, звичайними для Музіля), які бїльше нагадують нотатники письменника. Тобто — фіксують вуличнї сценки, взагалї все побачене й почуте, гїднї, з його погляду, запам'ятовування сюжетнї мотиви, ситуацїї, фрази, слова, навїть сни.

Проте в усїй цїй підкресленїй безликоствї часом угадується інтерес до себе — нїби до найкраще знаного автором прикладу чогось загальнозначимого, типового. «Я, — сказано в щоденнику, — вже не раз намагався описати своє життя; сьогодні, після того, як прочитав другий том автобїографїї Горького, я це починаю. Власне кажучи, я мусив би саме після цього вїдмовитися од такого наміру, бо моє життя, порівняно з

цим дивовижним життям, не містить нічого прикметного. Спонукальна причина — в бажанні виправдати себе й самому собі пояснити: як це зв'язано з Горьким, я не хотів би досліджувати». І Музіль наводить різні уривки зі своєї біографії, здебільшого з часів дитинства, батьківського дому, родини, але перетворюючи її, як він сам казав, на «ідеографію», іншими словами, видобуваючи з неї певну позаіндивідуальну сутність.

Музілівський щоденник, хоча й аж ніяк не призначався для стороннього ока, як бачимо, зовсім не є інтимним; у ньому наявні елементи майбутнього літературного щоденника. В 1975 році швейцарський критик Р. Кізер опублікував книжку під назвою «Макс Фріш. Літературний щоденник». На його думку, цей жанр означає «витвір мистецтва нашої доби». Такий щоденник орієнтований не на автора, а на читача. Він, звичайно, ліричний, суб'єктивний, але майже не містить зізнань, як-то кажуть, сповідальних. Зате немало людських і письменницьких спостережень, художніх задумів, нереалізованих сюжетів. «Перша особа автора такого щоденника, — гадає Кізер, — не означає: я такий, я так живу, а швидше: так я бачу, так відчуваю. «Я» оповідача не відливається в образ, воно — медіум духа, індивідуальність якого проглядає крізь рольову функцію висловлювання». Майстер і типовий представник такого жанру — Макс Фріш, творець «Щоденника 1946—1949» і «Щоденника 1966—1971». Але в Кізера є підстави вважати, що починався цей жанр ще в щоденниках Музіля чи Кафки. Тим більше, що, на думку видавця й коментатора музілівських щоденників А. Фрізе, «кожний запис, кожний роздум, кожна примха думки, довірена паперові, непримітно склалися там в «організовану систему». Вона фрагментарна, але й внутрішньо цілісна. І в цьому розумінні аналогічна художній системі чи не найважливішого Музілевого звернення — роману «Людина без властивостей».

* * *

Якби Музіль не написав «Людини без властивостей», а написав «Тьорлеса» й деякі свої новели, він не здобув би місця на літературному Олімпі. Якби Музіль написав тільки «Людину без властивостей», його слава нічого не втратила би (хоча, зрозуміло, без інших першокласних речей ми знали б і розуміли його гірше). В цьому розумінні Музіля можна тлумачити як автора одного твору. В 1905 році (коли ще не був виданий «Тьорлес») в щоденнику з'являється згадка про задум «Людини без властивостей», і його поглибленням, розширенням, реалізацією письменник займався всю решту свого життя.

У написаній від третьої особи автобіографічній нотатці він викладає таке розуміння своєрідності «Людини без властивостей». «У цьому романі Музіль відмовляється від принципу видобувати з ґрунту дійсності на глибині взяті малі проби й описує свій світ в його універсальній широті». Музіль одного разу сказав, що «новели — це симпатоматичні вчинки людини», а сучасний роман, в його розумінні, це «суб'єктивна філософська формула життя», яка охоплює і всю людину, й всю складність її стосунків з часом, з історією, і насамперед з державою.

У новелах і в «Тьорлесі» (який в певному роді також є новелою) часто-густо трапляються австрійські реалії, але все це існує буцімто на периферії «душевної пригоди», якщо не в ролі чогось другорядного, то, в усякому разі, само собою зрозумілого. Там, швидше, жив якийсь австрійський дух, та й то у вигляді «проб». У «Людині без властивостей» час і місце визначені з цілковитою точністю. «Австрійський» час й «австрійське» місце: 1913 рік, напередодні вбивства габсбурзького спадкоємця престолу й початку світової війни, і Відень, столиця габсбурзької монархії. Хоча оповідач і попереджає не без іронії, що «назві міста не слід надавати надто великого значення», це вже з іншої гри. Адже Австрія постає в романі не тільки як така — вона водночас і «модель».

Гротеск, закладений уже в самому об'єкті зображення, спонукав до посилення, загострення романної ситуації, спокушав довести її до певної межі абсурдності. І Музиль вигадав інтригу, в кривому дзеркалі якої відбулася безнадійна неймовірність соціального й державного устрою Дунайської імперії. Вона одержала назву «паралельної акції».

У близьких до трону колах стає відомо, що германський союзник і суперник розпочав підготовку до святкування в 1918 році тридцятиріччя правління Вільгельма II. Оскільки на цей же рік припадає сімдесятирічний ювілей царювання Франца-Йосифа, в Кakanії вирішили не пастити задніх. Ідеї, яка надавала би цьому заходові бодай який-небудь сенс, нема, але керівник усього починання, старезний граф Ляйнсдорф, не бентежиться: в потрібний момент щось та знайдеться; Австрія давно існує без конструктивної мети, і це нікому не заважає.

Марні клопоти, зіткнення корисливих інтересів, наївних сподівань, чиновної рутини, політичної безпорадності, — одне слово, те, що спостерігає головний герой роману Ульріх, будучи секретарем підготовчого комітету, і складає зміст першого тому «Людини без властивостей». Скликаються представницькі засідання, влаштовуються бучні прийоми, обговорюються складні процедурні питання, пожвавлюються націоналісти, пацифісти й вірнопіддані, різного роду винахідники, фанатики, мрійники шлють на адресу організаційного комітету проекти один химерніший за другий. Але і в самого організаційного комітету, і в уряді, і в імперській канцелярії й досі немає прапора, під яким належить крокувати назустріч ювілею монарха. Проте граф Ляйнсдорф, виявляється, мав рацію: якось само по собі все йде, робота рухається, і це головне. А ідея, можливо, й додасться. В якийсь момент навіть здається, що нею обіцяє стати створення «Супового товариства імені імператора Франца-Йосифа». Що ж, Австрія й не таке вже бачила! Важливою є симуляція діяльності, яка відволікає гарячі голови... Це — підхід суто австрійський, продиктований мудрою дряхлістю і дряхлою мудрістю тутешньої влади.

Потім на горизонті проглядаються й більш урочисті цілі: «австрійський рік», «імператор-миротворець», «всесвітній рік» і т.п. Зрештою, само собою, незалежно від намірів учасників, а часом і всупереч їм, «паралельна акція» стає підготовкою до війни і в цьому одержує оту пошукувану «велику ідею».

Події світової історії обганяли музілівське неквапне, важке, ретельне письменництво. На той час, коли він зважився (та й то, як знаємо, вельми неохоче) оприлюднити перший том «Людини без властивостей», Франц-Йосиф, так і не доживши до ювілею, давно вже упокоївся, його держава розсипалася, як карткова хижка. Але Музіля це не збентежило: «Все, що проявилось у війну й після війни, — записав він у 1920 році в щоденнику, — існувало й до того». Він же не висміював минуле, а досліджував теперішнє й майбутнє того світу, до якого належала стара Австрія, засадничі вади якого вона так наочно репрезентувала, вірогідний кінець якого символізувала своєю загибеллю.

Апофеозом «паралельної акції» повинен стати 1918 рік: тоді вивоняться сімдесят років від дня зістєтя на престол Франца-Йосифа і тільки тридцять з того часу, як у родичів і суперників посів трон Вільгельм II. Але в 1918 році рухнули обидві імперії; старша взагалі розвалилася вщент, молодша перетворилася на республіку. Персонажі роману цього ще не знають, але читачам уже все відомо. І це кидає на вовтузіння з «паралельною акцією», на пристрасті, що розгулюються навколо неї, відсвіт мало не апокаліптичної іронії. Граф Ляйнсдорф керується принципом «laissez faire», розкішна Діотима (натяк на гелдерлінівську героїню), дружина сановного чиновника з міністерства іноземних справ і душа ляйнсдорфського комітету, красується на званнях вечорах, генерал Штум фон Бордвер, відряджений військовим відомством до цієї «акції миру», клопочеться здобуванням користи для свого відомства, німецький промисловець Арнгайм приєднався до «акції», щоб прихопити нафтові родовища Боснії та Галичини; він упадає за Діотімою й проповідує свої погляди; галасливий поет Фойермауль (карикатура на Франца Верфеля) силкується спрямувати весь цей рух до річища своєї ідеї — людинолюбства, що є таким же жорстоким, як і людиноненависництво юного пангерманця Ганса Зепа, і все — нармане. Адаже добу, за Музілем, здебільшого характеризує фатальний розрив між ідеями й вчинками людей.

Це завважив навіть бадьорий, діяльний, ретельний генерал Штум. На нього (у зв'язку з участю в «паралельній акції») ринуло ціле море ідей. І він вирішує скласти схему їх «дислокації», подібно до того, як генштабіст прокладає на мапі розташування воюючих армій. Результат виявився приголомшливий: «...розглядаючи одну з воюючих між собою груп, помічасш, що вона поповнюється бійцями й думками не тільки з власних тилів, а й з запасів супротивника; ти бачиш, що вони безупинно, зненацька, без якої б то не було на те причини, відкривають вогонь по своїх; ти бачиш водночас, що ідеї безугаву перебігають туди й сюди, так що їх легко виявити то по один бік фронту, то по другий; одне слово, неможливо ні скласти план бою, ані провести демаркаційну лінію».

Усе це не може не надавати тканині роману певної розірваності. Музіль порівнював «Людину без властивостей» з каркасом ідей, на якому, ніби гобелени, висять окремі клапті оповіді. Головний серед таких «гобеленів» — «паралельна акція». Але є й інші: справа патологічного любострасника Моосбруггера, історія божевільної ніцшеанки

Клариси, дружба Герди, дочки єврейського банкіра Фішела, й націоналіста Зепа і т.д. і т.п. Необхідне було щось, здатне все між собою з'єднати. Зв'язкою став Ульріх, головний герой роману. Спочатку роман мусив називатися «Шпигун», тому що один з його героїв Ахілес усім цікавився, з усіма спілкувався, всюди проникав, — власне, на свій страх і ризик, заради задоволення власної цікавості, «шпигунив» за епохою, за часом, за коваючою державною системою.

Суто композиційно Ульріх — зв'язка на зразок гоголівського Чичикова. Той роз'їжджав округою, скуповував мертві душі в різних поміщиків, відтак допомагав побачити останніх як певне розрізнене ціле, як панораму тодішнього російського, та й взагалі людського буття. Безперечно, Павло Іванович — не тільки елемент архітекτονіки; він — тип не меншою мірою, ніж Собакевич, Ноздрьов, Коробочка, тип новий, котрий на Русі щойно народжувався і, з огляду на певну свою «таємничість», міг здаватися безтілеснішим, ніж, скажімо, Манілов. Але він — формально герой головний — для автора і не важливіший, і не значніший за решту героїв, тим більше разом узятих.

Ульріх — інше. Він також — нова людина, але в музілівському розумінні: тобто не по-новому діє, не по-новому пристосовується до обставин і не по-новому помиляється, як Фойсрмауль, Зепп чи містик, ворог інтелекту, друг віри та інтуїції Майнгаст (його прообраз — філософ Людвіг Клаєс), Ульріх по-новому *бачить* світ, і в цьому розумінні він — «людина без властивостей» — є носієм романної ідеї, «суб'єктивної філософської формули життя».

Ульріх як «людина без властивостей» — це не тільки зрине втілення вже відомих нам думок і побоювань Музіля, які зводяться до того, що сучасна особистість є «щось безформне, несподівано пластичне, на все здатне». Ульріх — спроба усвідомити цю «неминучість», так би мовити, в позитивному плані, видобути з неї для суспільства і для людини конструктивні уроки. Це не «людина дійсного», («Wirklichkeitsmensch»), а людина можливого, — себто той, чий властивості ще не застигли в межах чогось одиничного, конкретного, одне слово — людина в стані перманентного акту творення. Він знає, що спроможний стати всім, і впевненість ця оберігає його від егоцентризму, від нищівно серйозного ставлення до власних думок і вчинків, яке притаманне людям, замкненим у в'язниці «характеру». Ульріх обдарований здатністю йти поряд із собою і не потурати примхам і забаганкам своєї природи. Він сприймає суще не «антропоцентрично», а у формі зв'язку самих речей, фактів, подій. Життя для нього — не сцена, де самовиявляється «я», а калейдоскоп, який створює безліч візерунків, і при кожному повороті — різних. Тим-то він і сприймає себе й свою життєву позицію не тільки безособистісно, а й дещо *іронічно* (коли тлумачити іронію тут саме в конструктивному сенсі). Для Ульріха світ, за висловом Музіля, — «великий дослідницький центр, де випробовуються й наново створюються кращі людські форми».

Отже, «Людина без властивостей» у Музіля — програма позитивна. Так розглядав її і Томас Манн, який писав, що художня система Музіля

— «знаряддя чистоти, істинності, природности проти всього чужого, похмуро-фальшивого, того, що він із мрійницькою зневагою іменував «властивостями».

Це й справді так, коли стосується відчуженої особи, котра втратила уявлення про справжні людські цінності. «Життя цієї країни, — каже Музиль про свою Каканію, — має щонайменше дев'ять характеристик: професійний, національний, державний, класовий, географічний, статевий, свідомий, несвідомий й, можливо, ще особистісний характер; останній поєднує їх у собі, але вони знищують його, і він, по суті, є ніщо інше, як невелика западина, вирита цими численними струмками, западина, в яку вони вливаються і з якої витікають, щоб разом з іншими потоками заповнити нову западину».

А ось що пише Горький в епопеї «Життя Кліма Самгіна» (1925—1936) про центральну фігуру цього твору: «Йому здавалося, що він уже перевантажений досвідом, але іноді він відчуває, що всі враження, всі думки, накопичені ним, — не потрібні йому. В них немає нічого, що міцно приростало б до нього, що він міг би назвати своїм, особистим домислом, віруванням. Все це жило в ньому нібито супроти волі — неглибоко, десь під шкірою, а глибше була порожнеча, яка очікувала наповнення іншим змістом». Чи не правда схоже: особистість як «западина, вирита... численними струмками» і як «порожнеча...», яка очікує наповнення? Схоже тому, що й Горький, і Музиль аналізували подібний людський феномен.

Російська імперія, як і Австро-Угорська монархія, були перехрестям суперечностей, своєрідними «дендраріями», в яких скупчилися численні види абсолютистського, ліберально-буржуазного, імперіалістичного зла. І це породжувало як самгіних, так і ляйнсдорфів чи штуммів.

У музильському щоденнику читаємо такий запис: «Гельдерлін: у Німеччині немає людей, а тільки професії. Використати. Намалювати типи професіоналів». Всі — або майже всі — персонажі, які протистоять Ульріхові, і є типи «професіоналів». Наприклад, чоловік Діотими обережний чиновник Туцці «з найчистішим сумлінням подасть знак починати війну, навіть якщо особисто сам нездатен пристрелити старезного пса». Не можна сказати, що він зовсім не має «власної думки». Тільки він керується не нею, а логікою інстанцій. В канцелярії — свідомо, поза службою — і сам того не помічаючи. Він не ховається за бюрократичну машину, просто стає її деталлю. Тільки роллю. І все інше, за непотрібністю, всихає, обертається «порожнечею»...

Арнхайм колись пояснив Ульріхові принцип функціонування сучасного капіталістичного підприємства. Воно створює прибуток начебто само собою і майже «не залежить од чогось там особистого». З одного боку — власник контрольного пакета, з другого — рада директорів. Перший безпосереднім чином не діє, другий діє не з особистих спонук. Завдяки такому, до віртуозності доведеному «опосередкуванню», кожному зокрема й суспільству загалом гарантовано чисте сумління; кнопка, на яку натискають, завжди біла й гарна, а що відбувається на тому кінці дроту, стосується вже інших людей, які власне на жодну кнопку й не натискували».

І річ тут не тільки в «чистому сумлінні», а саме в «опосередкуванні», в незалежності від «чогось там особистого», в тотальному «професіоналізмі».

Державний чиновник типу Туцці, генерала Штума, чи банківський діяч типу Лео Фішела, — це «професіонали» в найчистішому вигляді. Проте і Діотіма, й пані Дрангзаль, — господиня салону-суперника, і Майнгаст, і Зеп, і Фойермауль, і коханка Ульріха Бонаде, і чоловік його сестри Агати, директор гімназії Хагауер, і редактор Мезерічер, і вчитель Лінднер, і навіть сексуальний вбивця Моосбругер, — одне слово, як я вже сказав, мало не все населення роману — по-своєму також «професіонали». Тому що їхні «характери» складаються з властивостей, що беруть початок не в індивідуальності, а — ніби оминаючи її — в самих зчепленнях речей, фактів, мотивів, ситуацій.

От хоча б «його світлість» граф Ляйнсдорф. Він — австрійський аристократ старого гарту, з якихось напівлегендарних часів перенесений в новий світ, що руйнується й будується. По-дитячому наївний, по-панському доброзичливий, вперто-консервативний, він уявляє собі народ у вигляді фольклорного гурту оперних статистів. Але йому властиве дивовижне вміння пристосовуватися. Слівце «істинний» допомогало йому розбиратися в цій дійсності й знаходити в ній своє місце. При нагоді він навіть готовий визнати себе «істинним соціалістом», якщо треба, то й повірити в це. Габсбурзький патріотизм не заважав йому вигідно продавати продукцію своїх маєтків за кордоном і взагалі провадити справи в суто капіталістичному дусі. Ляйнсдорф сповідує принципи певного політичного формалізму — не тільки традиційного, імперського, що визначає відносини з двором та його чиновником графом Штальбургом, а й сучасного, мало не «парламентського», який в основу кладе партійну практику, а не партійні ідеї. Цей Ляйнсдорф легко, майже безтурботно, відриває слово од діла, — вже не людина, а пряме, в самому собі зафіксоване породження доби. Породження, як і сама ця доба, досить складне й тому здатне викликати в Ульріха своєрідну іронічну симпатію.

Що Ляйнсдорф наче сидить між двома стільцями, що він — капіталіст серед феодалів і феодал серед капіталістів, не заважає йому бути «професіоналом», у даному разі — «професіоналом» особистісного відчуження. Майже такий і генерал Штум — цивільний серед солдатів і солдат серед цивільних (коли служив у кавалерії, потерпав і мріяв про відставку, а потрапивши до міністерства, відчув себе як риба у воді й часом навіть мріє про чин фельдмаршал-лейтенанта). Така відірваність від міцної основи, проміжна позиція свідчать лише про те, що машкара, натягнута на «порожнечу», видає себе за «характер». Більш того, фактично стає ним — людським характером кризової доби, яка, пише Музіль, «однаково здатна й на людожерство, й на критику чистого розуму...»

А Ульріх — «непрофесіонал». Колись, поринувши в рутину, він був близький до того, щоб ним стати (як був близький до цього й творець Ульріха — Роберт Музіль, коли чотири роки прокомандував на італійському фронті). Герой роману, в чомусь повторюючи біографію автора, був армійським лейтенантом, учився на інженера, зрештою, захопився

математикою й займався дослідженням в цій галузі, живучи на гроші батька — відомого юриста, члена Палати панів, бюргера, що піднісся до дворянського стану. Нині Ульріх узяв у практичного життя річну відпустку, й батько, австрієць твердих правил і консервативних поглядів, прилаштував його, щоб не вештався без діла, до Ляйнсдорфа, в секретарі організаційного комітету «паралельної акції». Та це все одно «відпустка», яка дає змогу, стоячи обік, нічим себе не зв'язуючи, спостерігати, розмірковувати, робити умовисновки, навіть спілкуватися.

Спілкування дається йому надзвичайно легко (і не тільки з жінками, які, зрештою, майже всі і за своєю ініціативою побували в його ліжку), саме тому, що він — не машкара, не роль, не «характер». Його свідомість відкрита, дуже рухлива, не застигла, не входить у зіткнення з чужою свідомістю. З цього погляду Ульріх — ідеальна зв'язка: його зі смаком просвіщає Арнгайм, із ним охоче теревенить Ляйнсдорф, саме до нього зі своїми сумнівами щодо «дислокації» ідей пізно ввечері прибіг генерал Штум, і навіть соціал-демократ Шмайсер саме його піддає своїй критиці. Так навколо Ульріха й у ньому самому накопичуються відомості про переконання, вірування й помилки епохи — щось на зразок «енциклопедії» її інтелектуального життя й інтелектуальної хвороби, подібно до тієї, що постає в маннівських «Зачарованій горі» й «Докторі Фаустусі» або в горьківському «Самгіні».

Самгін — також ідеальна зв'язка. Адже він — інтелектуальний пікаро, зрушенням основ викинутий на велику дорогу, од неприкаянності рухливий і тому скрізь проникає, все всотує. Але Самгін не з тієї породи, яку Музіль називав «професіоналами», третирував як «характери»: в нього нема нічого за душею, і він силкується присвоїти чуже, постійно натягає різні машкари і в них до невпізнанності змінюється. Ульріх же не використовує машкари, мінливість — це його внутрішня константа, його дослідницька «методика», бо він упевнений, що людина і світ підлягають змінам. І коли він з цією «методикою» підходить до Каканії — держави, соціального організму, спільноти, де все орієнтоване на непорушність, — на консервацію, на міфізацію власної немочі, власної пережитковості, виникає неповторний сатиричний ефект.

Однією з ознак спрацьованості державної машини є її прогресуюча бюрократизація. Вона — симптом трухлявння, склерозу всієї суспільної системи. Габсбурзька бюрократія, яка славилася своїм всюдисущим, титанічно діяльним неробством, своїм незворушним, аж ніби життерадісним потуранням, — вражаючий того приклад. Природно, що вона опинялася в полі зору мало не кожного помітного австрійського письменника — від трагічно-серйозного Грільпарцера до насмішкувато-легковажного Герцмановски-Орландо. Завдяки тому, що в Музіля з нею стикається, її спостерігає Ульріх, критика габсбурзької бюрократії набуває своєрідного, по-своєму дивовижного відтітку: вона — безсумнівна реальність і така ж безсумнівна немислимість, тому що несумісна з ульріхівською логікою буття; вона не загрозлива, а кричуще протиприродна.

Майже всі проєкти, якими повнився ляйнсдорфівський комітет, одержували позначку «asserviert», що в австрійському діловодстві оз-

начало: «відкласти до пізнішого вирішення». «Асервація» — пише Музиль, — є однією з основоположних формул нашого життєвого устрою».

Лише деякі папери надсилалися далі, до канцелярії двору — графові Штальбургу, і звідси «через деякий час неодмінно надходила відповідь, що на цей час ще не можна повідомити високу волю й думку й що було б вельми бажаним спочатку надати можливість визначитися суспільній думці, а вже залежно від того, як буде сприйнято згадану пропозицію, а також залежно і від інших потреб, які можуть виникнути, її, можливо, буде взято згодом до уваги».

Проекети, що їх надсилали графові Штальбургу, майже навмання вибиралися з купи таких же абсурдних. Скажімо, граф Ляйнсдорф виокремив таким способом фанатичного винахідника нової системи стенографування. «Про всі ці речі, — довірчо сказав він Ульріхові; — ніяк не дізнаєшся, чи то не дурниця. І потім, бачте, доктор, щось важливе, як правило, виникає тоді, коли воно й здається важливим».

У цьому є своя абсурдна, чужа Ульріхові, логіка, яка ґрунтується на багатовіковому досвіді австрійської «асервації»: «Наявний був апарат, — іронізує Музиль, — і внаслідок своєї наявності він мусив працювати, і поскільки він працював, то приходив у рух. А коли автомобіль у відкритому просторі прийде в рух, хай за його кермом і нема нікого, він проробить цілком визначений, навіть вражаючий і особливий шлях».

Другу частину роману названо так: «Триває те саме». Це та частина, де «паралельна акція» в самому центрі оповіді. Один з пізніх чорнових начерків до «Людини без властивостей» містить музілівське пояснення назви: «Триває те саме» — лише зовнішня дійсність». Але «триває те саме» («Seinesgleichen») — більше, ніж просто зовнішнє. В очах Музіля габсбурзька монархія була «державою, яка лише сяк-так давала собі раду; кожен був там негативно вільний і жив з постійним відчуттям недостатньої обґрунтованості власного існування...». Й обґрунтованість доводилося містифікувати — як на особистому, так і на загальнодержавному рівнях. На думку австрійського літературознавця Ф. Анценсбергера, така духовна ситуація «виявлялася в цитуванні минулого, в плюралізмі й рівновазі протилежних ідей, здатних лише утвердити наявні несумісні умови, але не допустити жодних змін». «Триває те саме» — це і є примарне соціальне життя Каканії, життя мовби складене із суцільних застарілих «цитат». І Музиль, подаючи оті «цитати» в іронічному світлі ульріхівської «методики», одну за одною їх філософськи знімає:

«...Імператор і король Каканії був легендарним старим паном. За весь час про нього написано багато книжок, і вже добре відомо, що він содіяв, що зумів попередити і що занедбав, але тоді, в останнє десятиріччя його й Каканії життя, молодих людей, добре ознайомих із станом наук і мистецтв, іноді брали сумніви, чи існує він насправді. Кількість його розвішаних повсюди портретів дорівнювала кількості мешканців у його володіннях; у дні його народин їли й пили стільки ж, як і на різдво Спасителя... Відтак його популярність і публічність були надпереконливі, й з вірою в нього легко могло статися те ж саме, що й

з зірками, яких бачиш, хоча вони погасли тисячі років тому». Проблематичність монаршої реальності — ніщо інше, як метафора (хоча Музиль в принципі не любив метафор) проблематичності всього устрою, що чітко тримався за незмінність.

Проте Ульріхові імponує не кожна зміна. Одна з неприйнятних ідей надходить із Пруссії, тобто з табору німецьких спільників і суперників, її носій — доктор Пауль Арнгайм, «велика людина», «великий письменник» (його прототип — Вальтер Ратенау, комерсант і літератор, міністр іноземних справ Ваймарської республіки, в 1922 році вбитий членом правої терористичної організації «Консул»). Арнгайм казково багатий і різнобічно освічений. Він — автор численних книжок в галузі точних наук, історії, соціології, філософії; він улюбленець газет, друг царствених осіб, а також славетних художників і акторів. На засіданнях наглядових рад промислових концернів він цитує Гьоте й Шілера, а позбавлені уваги ділки слухають не тільки тому, що це незвично, а й щоб не гнівити старого Семюеля, Арнгайма-батька, простакуватого й геніального виробника грошей.

На перший погляд, Арнгайм-молодший — це те саме, що й Ляйнсдорф або Штум, іншими словами, людина, котра сидить між двома стільцями. Він щоправда — особливий, кризовий тип «професіонала»: літератор серед комерсантів і комерсант серед літераторів. Але він — також і щось інше, можна сказати, навіть щось більше. У Ляйнсдорфа й Штума, по суті, немає мети, крім тієї, що спрямована на самозбереження, а в Арнгайма є. Цим він ближчий до Ульріха, замалим не рівний йому, хоча їхні цілі діаметрально протилежні. Арнгайм прагне поєднати «душу й промисловість», «ідею та владу». Але не колись там, у віддаленому майбутньому, а тут, зараз, на фунті існуючих суспільних відносин. Він — уособлення того, що Музиль називає «людиною дійсного», і в цьому сенсі головний антагоніст Ульріха. Він запевняє останнього, що «духовні цілі значного масштабу можуть бути досягнені лише завдяки використанню нинішнього індустріального, політичного й не в останню чергу духовного співвідношення сил». І він переконаний, «що не надто критикувати свою добу — то ознака величчя». Ульріх говорить про нього графові Ляйнсдорфу: «Хмарина так званого прогресу... принесла його нам». Цілі Арнгайма, безумовно, охорончі, і в очах Ульріха також. Так до чого ж тут «прогрес»? Ульріх скептично ставиться до цього вельми зневажуваного поняття. До того ж тут він має на увазі прогрес «так званий», тобто саме *будь-яку* зміну. Арнгайм же готовий вітати саме *будь-яку*: не тільки ту, що цілком слушно відмітає Каканю, а й ту, що поглиблює відчуження, знеособлює особистість, розширює декаданс, аби тільки вона, ця зміна, — не загрожувала безпосередньо системі, не зачіпала її підвалин. Міркуючи над тим, яку організацію людства він би рекомендував Богові як найкращу, Арнгайм доходить висновку, що віддав би перевагу організації, котра взяла би регулятором гроші. Вони — «одухотворене насильство, гнучка, високорозвинена й творча спеціальна форма примусу». Інакше кажучи, він робить ставку на сучасний капіталізм, силкуючись його ще й реформувати. Як літератор, він сприймає з прикрістю бездушність грошей, як комерсант — славить їх.

З усіх людей, задіяних навколо «паралельної акції», Арнгайм бере всерйоз тільки Ульріха. Навіть побоюється його, тому що погляди Ульріха — «людини без властивостей», «людини можливого» — видаються Арнгайму — «людині дійсного» — найбільш руйнівними. І водночас Арнгайм почуває до Ульріха якусь прихильність, бо той — «інакше втілення його власної пригоди». Та й Ульріх по-своєму прихильний до Арнгайма: «...Що ми всі репрезентуємо кожен окремо, то в його особі поєдналося. Це можна було би вважати за жарт, коли б до трьох варіантів утопії, яка впливає з «полеміки «людини можливого» з дійсністю», Музіль не включив і варіант «арнгаймівський»: «утопію індуктивного підходу або наявного соціального стану».

«Індуктивний підхід», за Музілем, відштовхується не від заданої абсолютної ідеї, а саме від «наявного соціального стану», й сподівається на поліпшення останнього за рахунок дрібних (серед них і спонтанних) кроків уперед. Це — шлях західних демократій буржуазного лібералізму. І Музіль його відкидає. Але такий шлях все ж таки бачиться йому як одна з мислимих «утопій» Ульріха. Ульріх, якого «більше приваблювала служба генштабіста, ніж щоденний героїзм добрих справ», не має нам що запропонувати. Для Музіля він — свого роду замітник героя: не так, щоби персонаж позитивний, а швидше образ найменшого зла...

Роман побудовано так, що раз у раз чується критика на адресу Ульріха від різних персонажів. Діотима говорить йому, що він поводить себе так, «ніби світ повинен розпочатися лише завтра»; Клариса дорікає: «...ти знаєш, як треба, а чиниш якраз у супереч тому, що хотів би зробити!»; Агата його звинувачує: «Все, тобою висловлене, ти щоразу береш назад» і т.д. і т.п. Кожна окрема така філіпіка, може, й не мала би вагомости, бо ж деякі висловлені особами, не вартими серйозної довіри. Скажімо, химеричною, експресивною, напівбожевільною Кларисою. Але разом вони створюють певну «ауру», яка до того ж збігається і з Ульріховою самокритикою і, головне, з тим враженням, що поступово складається про нього в читача. Навіщо, скажімо, Ульріх, вважаючи, що «в ім'я світу, який ще може прийти, слід тримати себе в чистоті», водночас за намовою Клариси допомагає втекти вбивці Моосбругеру?

Проте найбезнадійнішою ульріхівською ескападою є саме та, що покликає реалізувати його власну позитивну «утопію» — «утопію іншого (нераціоного, мотивованого й т.п.) стану в коханні». У зв'язку з наглою смертю батька Ульріх їде до провінційного університетського міста, де той служив, і в спорожнілому батьківському домі зустрічається з Агатою, своєю рідною сестрою, яку не бачив з дитинства. Між ними постає духовна близькість, що переростає у взаємний потяг, стає коханням. Забороненість його важить не як виклик суспільству, а як форма вищого зосередження на самому собі. Ульріх «знав, що не тільки жартома, хоча і як порівняння, вжив слова «тисячолітнє царство». Якщо сприймати цю обіцянку всерйоз, то вона зводиться до бажання з допомогою взаємної любови жити в такому піднесеному стані, коли всі почуття й дії підтримуватимуть такий стан».

Це і є, за Музілем, «інакший стан». І частково до нього прилучився ще Тьорлес. Але в «Людині без властивостей» цей стан, власне, важить незмірно більше, бо стає пошуком виходу з глухого кута думки, спробою вирішити, як бути людині з неприйнятною для неї дійсністю, яку позицію щодо неї зайняти. «Природознавець, — читаємо в нотатках до роману, — дитина, яка розбирає іграшку, гуманітарій — той, якого вона хвилює. Грати з фантазією і водночас без неї... Але кожному відомо, що розбирання вже не заборонити. Тому важливо ізолювати вирішальну відмінність, здобути гормон фантазії, в цьому й полягають всі турботи про «інакший стан».

«Інакший стан», по суті, — «утопія» не в розумінні змісту, а саме в розумінні форми; ульріхівська експериментальна «методика» включає як аналіз, так і синтез, і — заради останнього — не тільки раціональний погляд на речі, а й, за словами Музіля, «містику дійсного», тобто елементи якоїсь міфологічної свідомості.

Ульріх й Агата ідуть до Відня, оселяються разом. Вони замкнулися від світу, майже ні з ким не спілкуються; лише іноді заскочить до них генерал Штум. Ульріх уникає зібрань, пов'язаних з «паралельною акцією», й провадить з Агатою нескінченні бесіди про відносність моралі, про сумнівність любови до ближнього, про теорію пізнання, про мистецтво або розмірковує в тиші над цими й багатьма іншими предметами.

Ще коли Ульріх на одному з організаційних засідань у ході перманентних пошуків ідеї «паралельної акції» мовби насміхаючись запропонував створити «Генеральний секретаріат точности й душі», він, сам того не усвідомлюючи, тяжів до огляду, реєстру, до синтезу. Нині ж, перебуваючи в «інакшому стані», герой замислюється над «ідеєю порядку в собі», відчуває тугу за «законом істинного життя», хоче поєднати холодне знання з вірою в ідеали, яка започатковує «красу й доброту людини». Тобто намагається будувати «утопію» і в розумінні змісту.

Утім, невдовзі все рушиться. Ульріх і Агата ідуть на південь до моря, на пошуки «тисячолітнього царства». Спочатку — захоплення досконалістю їхніх стосунків, співзвучних місцевій розкішній природі. Потім настає гостре розчарування, відраз. Ульріх говорить: «Кохання може виникнути на зло, але воно не може існувати на зло; існувати воно може лише будучи включеним у суспільство... Не можна жити чистим запереченням». Останнє стосується не так ульріхівського «інакшого світу», як його життєвої позиції загалом. Провал ризикованого експерименту відкидає героя назад; навіть роль спостерігача «паралельної акції» бачиться тепер надто «діяльною». Він, як і Агата, заграє з думкою про самогубство...

Це — вельми виразні ознаки краху. Тріщини ж з'явилися значно раніше, — ще тоді, коли Агату потягло до проповідей вчителя Лінднера. Лінднер відстоює «третю з можливих утопій» — «утопію чистого «інакшого стану» в її схиленні до Бога». Інтерес до вівровителя Лінднера — це зрада Ульріхові — й не тільки з боку Агати, а й, сказати б, з боку самого Музіля. Адже крім того, що «утопія» Ульріха безбожна,

вона ще й позбавлена лінднерівської вимоги підкорити себе нерушимому моральному імперативу. Власне, Ульріх і Лінднер — антиподи, такі ж, як Ульріх і Арнгайм. Але Агата, — в чомусь, як і раніше, alter ego Ульріха, — виявляє до Лінднера таку ж прихильність, як Ульріх до Арнгайма. Так Арнгайм і Лінднер виявляються (крім усього іншого) мовби кривими дзеркалами, що відбивають духовну імпотентність Ульріха, хворобливість і неминучість його гріхопадіння. Бо він і сам — частинка цього приреченого світу, і те, що з ним скоїлося, за словами Музіля, — «трагедія людини, що зазнала краху».

Після 38-го розділу другого тому роман «Людина без властивостей» втрачає бодай якісь обриси, розпливається по чернетках, начерках, варіантах, проєктах і зникає в авторських нотатках, серед них і в нотатках самокритичних. Зникає, слід гадати, не тільки тому, що Музілеві сучо фізично забракло часу, щоби здійснити задумане.

У нього був чіткий (майже «інженерний»!) план — ідейний і композиційний. Перший том: частина I «Своєрідний вступ», частина II «Триває те саме»; другий том: частина I «До тисячолітнього царства» («Злочинці»), частина II «Своєрідний висновок». «Тисячолітнє царство» (інша назва «золотої епохи») покликане було стати альтернативою до «Триває те саме». Але, як знаємо, не стало. І це знищило рівновагу. «Ідеальний» задум розпався. З його уламків почалося будівництво іншого роману, який, однак, не вибудувався.

Музіль записав стосовно «Людини без властивостей»: «Це — не сповідь, це — сатира». І трохи вище: «Це не сатира, а позитивна конструкція». Тут, власне, немає суперечности: перший том — «сатира», другий — «позитивна конструкція», точніше, спроба її. Вона не вдалася. Тим не менше свою роль зіграла: як і пізніше Т. Манну в «Докторі Фаустусі», вона допомогла Музілю переглянути всю суму знань про людину й суспільство, накопичених попереднім світом. Причому саме під позитивним кутом зору. Адже Музіль і не вважав, що загибель цього світу рівнозначна загибелі цивілізації, і те, що йде на зміну йому, не асоціював з кіньми Апокаліпсису.

У 1925 році Музіль повідомив одну з віденських газет, що працює над романом «Близнюки», в якому зображується любовний зв'язок брата й сестри. Спираючись на це повідомлення й на деякі інші факти, німецький дослідник Б. Бергхан висловив припущення, що ряд текстів, включених А.Фрізе до другого тому «Людини без властивостей», належать до старого романного фрагмента. Інакше кажучи, другий том у тому вигляді, в якому він сьогодні є, частково виник раніше за том перший. Отже, музілівська сатира не розчинялася поступово в метафізиці й релятивізмі опертої на інцест «утопії», а, навпаки, планомірно витісняла останні. Обґрунтованість припущення Бергхана перевірити важко. Але поза сумнівом, що соціальна проблематика до останку лишалася для Музіля головною. Про це він говорив сам і цілком недвозначно: «Чільна думка з початку тому II: війна; «інакший стан» — Ульріх це ніби побічна спроба вирішення «ірраціонального».

Подібно до Ганса Касторпа у фіналі маннівської «Зачарованої гори», Ульріх повинен кинутися в обійми війни. Це, записує Музіль,

«кінець утопій... Триває те саме веде до війни. Паралельна акція веде до війни. Війна... виникає як велика подія. Всі лінії сходяться на війні. Кожен по-своєму її вітає... Оскільки в них немає довіри до культури, вони втікають од мирного життя».

Такий фінал засвідчує розчарування письменника, розчарування не тільки нежиттєздатним довоєнним суспільством, а й героєм, котрий не витримав зіткнення з ним. Що, на думку Музіля, потрібно, так це «Людина без властивостей», але й без декадансу».

Отож, як завжди, Музіль і тут стоїть над своїм героєм. Проте це дуже специфічне «над», — воно створює своєрідну перспективу й породжує незчисленні труднощі.

«Техніка оповіді, — повідомляє одна з музілівських нотаток. — Я розповідаю. Але це «я» — аж ніяк не вигадана особа, а романіст. Поінформована, запекла, розчарована людина. Я розповідаю історію мого друга Ульріха. Втім і про те, з чим зіткнувся в інших персонажах роману. З цим «я» нічого не може скоїтися, але воно переживає все, від чого Ульріх звільнюється і що його все ж таки добило. Але бездіяльно, будучи не в змозі прийти до ясного пізнання та активності, відповідно до нинішньої диффузної, непроникної ситуації... Все простежувати лише настільки, наскільки я його бачу... не вигадувати завершеності там, де її немає в мені самому». Це — позиція чесна, самокритична, але вона криє в собі чималу небезпеку: «В романі я стою в центрі, хоча й не зображаю самого себе; це заважає «письменництву».

Музіль не був самовпевненим письменником. Його доля — незадоволення собою, сумнів у власних творчих можливостях. Свого часу він осуджував «Гьорлеса», новели. Однак працюючи над «Людиною без властивостей», — особливо після того, як початковий задум роману зазнав провалу, — він дедалі частіше свої ранні речі ставить собі за зразок: «Я хочу одночасно надміру багато... Звідси виникає щось судомне. В «Гьорлесі» я ще не знав, що треба навчитись вилучати». І ще важливішим для Музіля було вміння свої та ульріхівські філософські спекуляції втілювати в образах, фігурах роману. Тому що це давалося йому надзвичайно важко, іноді й зовсім не давалося. Він не раз нарікав на перевантаженість роману есеїстським матеріалом, котрий «розтікається, не ліпиться». Це передусім стосується другого тому, де «головна помилка полягала в перебільшенні ролі теорії». І Музіль ставив собі завдання: «Не ідентифікуй себе з теорією, а займи щодо неї реалістичну (оповідну) позицію». Ставив і не виконував, бо не міг позбутись переконання, що «теоретико-есеїстське висловлювання в наш час є ціннішим за художнє». Філософ, що прагне до прямого пізнання істини, до вірності й точності думки, змагається в Музілеві з романістом, митцем. Гору бере то один, то другий.

Х. Альтгауз, вже відомий нам автор книжки «Між монархією та республікою», вважав, що в «Людині без властивостей» розірвався «зв'язок з епічною традицією», розірвався тому, що «роман Музіля був зображенням з порожнечі історії, куди обрушилися уламки великої держави».

Чому Музілеві в Австрії бачився «особливо виразний приклад сучасного світу» — адже він невтомно вип'ячував її архаїчну сміховинну відсталість? Логіка підказує ніби одну відповідь: Каканія була скупченням немислимих соціальних і духовних недугів і тому виразніше за інші європейські держави являла свою приреченість, чим, так би мовити, видавала їхнє спільне майбуття. Це — з одного боку. Є, проте, й другий. Адже Музіль розглядав «стан європейського духу» як «ще не здійснений перехід, не перестиглість, а недостиглість». Не беруся вгадати, що конкретно він мав на увазі. В усякому разі, не пришестья комуністичного раю. Може бути, Музіль і сам чітко не розумів, якого саме оновлення очікує, може, мав сумніви й щодо того, очікувати на ці зміни, чи побоюватися їх. Та все ж якесь «нераціоїдне» просвітлення, слід гадати, на нього зійшло, бо в «Людині без властивостей» так чи так проступають обриси тієї дивовижної дійсності, котра нас усіх нині оточує.

Простакуватий генерал Штум здивовано виявив, що «ідеї невпинно перебігають туди й назад», хоча за нормальних умов чинити так їм було не слід. Але ж умови-то ненормальні: на повний хід іде процес *випарування ідеологій*. Переконання й вірування стають не більше як формою прагматичних інтересів, відрізняються одне від одного лише функцією, аж ніяк не змістом. По-своєму деідеологізованою постає більшість персонажів роману — ці «професіонали», які діють, ба навіть думають всупереч собі, ці чудернацькі особистості, що сидять між двох стільців, мають невідь-скільки різноманих характеристик, в яких поєднуються непослужане. І що особливо прикметно: існують вони якраз посеред світу різко й непоправно ідеологізованого, що начебто *природно* скочується до світової війни...

«Людина без властивостей» — це, по суті, *людина без ідеології*. Оскільки Ульріх тут головний герой, то не буде, гадаю, натяжкою сказати, що *finita la ideologia* — центральна тема роману. Можливо, автор з такою мєюю інтерпретацією й не погодився би, але тільки тому, що перебував біля витоків процесу, який з «периферійного» (Габсбурзька монархія, Російська імперія), здійснивши запаморочливі зигзаги, на середину нашого століття перетворився на магістральний.

А проте розпочну по порядку. Після Жовтневої революції (а саме — між 1920-ми і 1970-ми рр.) вся багатоманітність всесвітньоісторичних суперечностей поступово стяглася до двох магнітних полюсів. Виникло певне «велике протистояння» двох непримиренно ворожих політичних систем, яке, ніби *чорна гира*, поглинало всі світоглядні відтінки. Все було націлене на тотальну війну, яка не могла б завершитися нічим іншим, як тотальним винищенням роду людського. Тим-то можна погодитися з французьким філософом Жаном Бодріярром, який твердив, що атомний Апокаліпсис лишився вже позаду, — адже він мав на думці спопеління наших душ десятиріччями очікуваної катастрофи...

Але тотальної війни не сталося. І внаслідок безцільного зависання в політичному вакуумі полюси ворожих ідеологій поступово стали зближуватися. Капіталістичний Захід і соціалістичний Схід можна уявити

у вигляді двох динозаврів, які схопили один одного й залякли в непомірному напруженні. З часом оті затяжні «обійми» втратили свою бойову природу й обернулися певною «стабільністю» — тією самою, якої обидві системи так прагнули в потаємному остраху. Так постала *Суперсистема*, що, хоча і замкнулася на антагонізмах, але почала дивовижно сама із собою кооперуватися: Сполучені Штати вже не могли обійтися без Радянського Союзу, Радянський Союз — без Сполучених Штатів, навіть ФРН без НДР й НДР без ФРН...

Ще в 1923 році російський філософ М.Бердяєв твердив, що почалася доба «нового середньовіччя». Середньовіччя він тлумачив не як відсталість, патріархальність, а як певного роду безчасся, що настало після вселенського Апокаліпсису. «Ми живемо, — вважав Бердяєв, — у часи аналогічні розпадові античного світу», що, на його думку, необов'язково забарвлює життя в безвихідно похмурі тони: адже капіталістичний і комуністичний фанатизми належало замінити мудрістю релігійної універсалістської споглядальності...

Бердяєвське віщування начебто не збулося, оскільки світ незабаром і зовсім розколовся на два ворожі табори. Тим не менше ще до несподіваного конфузу з «великим протистоянням» італійський семіотик Умберто Еко (він же автор бестселера «Ім'я троянди») знову повів мову про середньовіччя: «Середні віки вже почалися», — так іменується його опубліковане в 1973 р. есе. Причому й це середньовіччя чимось подібне до бердяєвського: «Що ж нам треба, аби створити добрі середні віки?» — запитує Еко і тут же відповідає: «Передусім величезна світова імперія, яка розвалюється...».

Легко завважити, що Габсбурзька монархія цілком накладається на такий образ середньовіччя, накладається і в сенсі традиційному (тобто як щось пережиткове), і в так званому «постмодерному» сенсі (тобто як певний наступний після Апокаліпсису стан, що характеризується втратою вітальності, цілеспрямованості, віри в прогрес і непримиренністю до інакомислення. Навпаки, тут все пройняте сумнівами, а світ бачиться як невпинне самоповторення).

Друга частина першої книжки «Людина без властивостей» іменується так: «Триває те саме». І це лише один із багатьох прикладів дивовижної подібності між музілівською Каканією і світом останньої третини ХХ століття. І в цьому немає жодної містики. Просто тодішня Австрія була чимось на зразок «форпосту»: що нині відбувається з Європою та Америкою, те багато років тому сталося з нею. На свій лад, зрозуміло, бо в дещо інших історичних умовах. Проте однієї умови було все ж таки дотримано: Габсбурзька монархія розпалася як *імперія*.

У.Еко глибоко переконаний, що для переходу в «постмодерний стан» суспільство потребує чергового імперського розпаду. Проголошуючи нинішній початок середньовіччя, він, проте, підходящої для цього імперії не виявив й тому змушений був ангажувати на цю роль США: «Що ми нині живемо в добу кризи Великої Американської Імперії, стало вже загальним місцем в історіографії нашого часу».

Еко помилився. Лише в деталях — не в принципі. Бо наявна була імперія, якій судився розпад. Маю на увазі *Суперсистему*, чий крах був

справді імперським: по-своєму це сталося не менш вражаюче, ніж занепад великого Риму. Якщо один із динозаврів, заклакхив у зударі, вибуває з гри, неодмінно захитається й другий. Це і є ситуація Заходу, після того як згинув Радянський Союз: він уподібнився Пізанській вежі...

Щоправда, зв'язок між «постмодерним» світобаченням і крахом Суперсистеми багатьом видається сумнівним і, насамперед, через неув'язки хронологічні: «постмодерн» явив себе світові десь ще в 60-ті роки, а Суперсистема преставилася лише добрих чверть сторіччя по тому. Тут, однак, випускають з уваги те, що й сама Суперсистема була плодом «кровозмішання», чимось на зразок ідеологічного бастарда, а тому вже з самого початку містила в собі всю духовну спустошеність, всю скептичну розчарованість, навіть все іронічне протверезіння епох, точно так, як і «паралельна акція» Музіля вже таїла жалюгідний фінал Каканії. Отож випаровування ідеологій розпочалося саме в надрах Суперсистеми й було спровоковано насамперед отим «дружнім» зіткненням ворожих полюсів.

Коли Бодіяр говорить про пережитий всіма нами Апокаліпсис, то має на думці трагічний бік процесу. Є, проте, й другий: комічний, скоромошний, абсурдний. Причому сьогодні він проступає ще наочніше, ніж у легендарні каканійські часи. У певному сенсі всі зусилля, всі жертви, принесені людством, навіть усі жахіття, на які воно себе прирекло, виявилися — ні, не марними, ще гірше — непотрібними. «Імперію зла» навіть перемагати не довелося: вона розпалася сама собою, внаслідок старечої немічності. Що починалося як трагедія, обернулося безглуздом фарсом: комедія смертельної ворожнечі переросла в комедію співпраці й завершилася комедією перемоги. То була, кінець кінцем, *ідеологічна комедія*, яка все на світі знецінила, відняла віру як у Рай, так і в Пекло.

Якщо накреслити, з цього виходячи, схему історії людства, то вона виявиться ланцюгом фанатичних пошуків земного раю і коротких проміжків витверезуючого розчарування. Чому віддати перевагу? Якщо «золотий вік» — лише прекрасний і водночас небезпечний міф, то односторонньої відповіді, гадаю, не існує. Побоююсь, що обидва стани (другий з котрих нині дедалі частіше іменують «постмодерним», а перший — «модерним») по-своєму неминучі, а в чомусь і необхідні. Послабити удари дев'ятих валів долі, а, може, й попереджати непоправні катастрофи, спроможне лише усвідомлення подібного «дуалізму».

Саме тому таким важливим й актуальним сьогодні є музілівський роман. Коли там ще якийсь геній піднесе нам до очей свічадо поточного часу? А тут уже є книжка, котра по-своєму це робить. І як! Відмовившись од пошуків «золотого віку» й миттєвих протверезінь, — адже Музіль писав *сатири* й водночас творив *утопії*. Безперечно, це прирікає його роман уже з самого початку на неорганічність, ба навіть на незавершеність; зате надає йому величі, — як і кожній спробі перемоги долю...

Дмитро Затонський

Він розумів: мало відбутися щось таке, що поставило б Австрію попереду всіх, внаслідок чого ця «блискуча демонстрація життєздатності Австрії» стала б «віхою» для всього світу, допомігши йому повернути свою істинну сутність, і все це було пов'язане з тим, що вони мали вісімдесяти-восьмирічного імператора-миротворця.

Книга перша

Частина перша

Своєрідний вступ

1.

Звідки, що цікаво, нічого не впливає

Над Атлантикою атмосферний тиск упав до найнижчого рівня; ця зона посувалася на схід, назустріч підвищеному атмосферному тиску над Росією, і поки що не виказувала наміру обійти його з півночі. Ізотерми й ізотери робили своє. Температура повітря, як і належало, відповідала середньорічній — температурі й найхолоднішого, й найтеплішого місяців року, а також неперіодичному місячному коливанню температур. Схід і захід Сонця, Місяця, а також фази Місяця, Венери, кільця Сатурна й багато інших значних явищ відбувалися так, як і прогнозували астрономічні календарі. Водяні випари зовсім розсіялись, і вологість повітря була невисока. Одне слово — й цей вислів, хоч і трохи старомодний, досить точно передасть реальну картину — стояв чудовий серпневий день 1913 року.

З вузьких, глибоких вуличок на обмілині світлих майданів виринали авта. Темними каламутними потоками плвли перехожі. Там, де їхню невпевнену квапливість перетинали швидкості стрімкіші, ці потоки ущільнювались, потім текли жвавіше й, трохи позвивавшись, знов набували рівномірного пульсу. Сотні звуків спліталися в могутній гуркіт, з якого

вихоплювалися поодинокі стрімчаки, вздовж якого тяглися й сходили нанівець гострі кряжі, від якого відколювалися й відлітали чисті віддуння. Наслухаючи цей гуркіт (хоч і важко сказати, щб в нього аж такого особливого), людина, яка повернулася сюди через багато років, із заплющеними очима здогадалася б, що вона – у Відні, столиці держави й резиденції імператора. Міста, як і людей, впізнають по їхній ході. А розплющивши очі, людина переконалася б у цьому самому з того, який рух на вулицях, і переконалася б куди раніше, ніж їй підказала б це та чи та характерна деталь. Та навіть якщо людина лише гадає, що впізнала б місто, – то теж не біда. Питання про те, де ти перебуваєш, люди переоцінюють ще від тих часів, коли вони кочували племенами й треба було запам'ятовувати місця пасовищ. Цікаво знати: чому, коли йдеться про червоний ніс, вдовольняються тим, що досить приблизно називають його «червоним», і ніколи не питають, якого саме він червоного кольору, хоч це можна виразити з точністю до мікрона, скориставшись довжиною хвилі; зате коли йдеться про щось багато складніше, як, приміром, місто, де хтось опиняється, тоді неодмінно хочуть знати напевно, яке саме місто мається на увазі. А це відвертає увагу від важливішого.

Отже, не слід надавати аж такого значення назві міста. Як і всі великі міста, це складалося з мішанини й безладу речей і справ, що змінювалися, забігали наперед, відставали, наштовхувались одна на одну, з безодень тиші між ними, з уторованих доріг і бездоріжжя, з великого ритмічного гуркоту й одвічного розладу та різнобою всіх ритмів і загалом нагадувало бурхливе кипіння в посудині з міцного матеріалу будівель, законів, приписів та історичних традицій.

Ті двоє, що простували в цьому місті широкою, людною вулицею, такого враження, певна річ, зовсім не мали. Обоє належали вочевидь до привілейованого прошарку суспільства, були аристократичні у вбрані, поставі й манері розмовляти одне з одним, на білизні поважно носили вишиті власні ініціали й так само, тобто не виставляючи напоказ, а скоріше у вишуканій спідній білизні своєї свідомості, знали, хто вони такі й що в столиці держави і резиденції імператора вони на своєму місці. Якщо припустити, що звали їх Арнгайм і Ермелінда Туцці (а це, одначе, зовсім не так, бо пані Туцці в

серпні була разом зі своїм чоловіком у Бад Аусзее, а доктор Арнгайм — ще в Константинополі), то напрошується запитання, хто ж вони. Перед людьми небайдужими такі запитання постають на міських вулицях досить частенько. І відповідь на них, що характерно, довго не шукають: якщо протягом наступних півсотні кроків не пригадають, де цих двох уже бачили, то про них просто забувають. Та ось ці двоє раптом спиняються, тому що попереду помічають натовп. А ще за мить перед цим щось вибилося з потоку машин, рушило навскоси, потім крутнулось і ковзнуло вбік... Як тепер з'ясувалося: то різко загальмував важкий ваговоз, вискочив одним колесом на край тротуару й сів на міліну. Мов бджоли навколо вічка, одразу зібралися люди довкруг п'ятачка, який лишився вільним. Там стояв, вийшовши з ваговоза, водій — сірий, мов обгортковий папір; чоловік різко розмахував руками й пояснював, як стався цей нещасливий випадок. Погляди тих, хто підходив, спрямовувалися спершу на нього, а тоді обережно опускались у глибину прогаліни, де край тротуару лежав, наче мертвий, чоловік. Постраждав він, як усі визнавали, через власну необережність. Люди одне по одному ставали біля нього навколішки, намагаючись йому допомогти; вони розхристували йому на грудях і знов застібали піджака, пробували бідолаху підвести чи, навпаки, знов укласти; власне, ніхто не домагався цим іншої мети, ніж збавити час, поки приїде карета рятувальної служби й привезе кваліфікованих, повноважних фахівців.

Підійшли ближче й жінка зі своїм супутником і поглянули поверх голів та зігнутих спин на того, що лежав. Потім відступили назад і завагалися. У жінки під грудьми неприємно замлоло, і вона справедливо могла витлумачити це як співчуття; її охопила нерішучість, навіть скутість. Обоє хвилю помовчали, нарешті добродій сказав до неї:

— У цих важких вантажівок, якими тут користуються, надто довгий гальмівний шлях.

Після цих слів жінка відчула полегкість і уважним поглядом подякувала супутникові. Вислів «гальмівний шлях» вона вже, схоже, чула, однак щоби саме він означає, не знала, та й не хотіла знати; їй було досить того, що ці двоє слів давали певне пояснення такій жахливій пригоді й обертали її на технічну проблему, яка їй, жінку, безпосередньо не стосувалася. До того

ж уже пролунала різка сирена невідкладної допомоги, і всі, хто її очікував, лишилися вельми задоволені тим, що вона прибула так швидко. Ці соціальні служби просто-таки приємно вражають. Постраждалого поклали на носі й разом із ними всунули до машини. Біля нього клопоталися чоловіки в своєрідних одностроях, а в самій машині, наскільки вдавалося розгледіти, було так само чистенько й охайно, як у лікарняній палаті. Люди розходилися, маючи майже виправдане враження, що сталося щось законне й належне.

— Як свідчить американська статистика, — завважив добродій, — у них там щороку в автомобільних аваріях сто дев'яносто тисяч чоловік гинуть і ще чотириста п'ятдесят тисяч калічаться.

— Гадаєте, він мертвий? — спитала його супутниця, все ще не в змозі позбутися невинуватого відчуття, що стала свідком чогось надзвичайного.

— Сподіваюся, живий, — відказав добродій. — Принаймні, коли його вносили до машини, на мертвого він анітрохи не скидався.

2.

Будинок і оселя людини без властивостей

Вулиця, де стався цей незначний нещасливий випадок, була одним із тих довгих, звивистих транспортних потоків, які променями витікають із центру міста, перетинають околиці і впадають у передмістя. Якби ця ошатна пара затрималася тут ще трохи, то побачила б щось таке, що їй запевне припало б до вподоби. Це був парк вісімнадцятого чи навіть сімнадцятого сторіччя, який почасти ще зберігся, й, проходячи повз його куту ґратчасту огорожу, серед дерев на старанно викошеному газоні можна було побачити щось на кшталт невеличкого замку з короткими крилами — чи то мисливського, чи то призначеного для любовних утіх замку минулих часів. Сказати точніше, його несучі арки лишилися від сімнадцятого сторіччя, парк і горішній поверх мали прикметні риси вісімнадцятого, а фасад був оновлений і трохи зіпсований у дев'ятнадцятому сторіччі, отож усе разом здавалося досить розмитим, мов ото

накладені одна на одну світлини. Але, побачивши цю картину, не спинитися їй не сказати: «Ах!» — не можна було, годі їй сумніватися. А коли оце білесеньке, чарівне диво відчиняло свої вікна, погляду відкривалася шляхетна тиша заставлених книжками стін в оселі вченого.

Ця оселя й цей будинок належали людині без властивостей.

Сам цей чоловік стояв край одного з вікон, дивився крізь ніжно-зелений фільтр паркового повітря на бурувату вулицю і вже десять хвилин з годинником у руці лічив авта, екіпажі, трамваї й розмиті відстанню обличчя перехожих, що заповнювали тенета зору своїм покvapним снуванням; він визначав швидкості, кути, кінетичну енергію людських мас, що пропливають мимо, блискавично притягують до себе погляд, приковують його, відпускають і протягом певного часу, який годі виміряти, змушують увагу чіплятися за них, відпускати їх, перескакувати на когось іншого й мандрувати вже за ним; одне слово, трохи порахувавши щось у голові, чоловік засміявся, сховав годинника до кишені й дійшов висновку, що робить дурницю... Якби можна було обрахувати стрибки уваги, працю очних м'язів, коливальні рухи душі й усі ті зусилля, яких людина докладає до того, щоб у вуличному потоці триматися на ногах, то вийшла б, мабуть, — так він міркував і задля втіхи спробував обчислити неможливе, — величина, проти якої сила, потрібна Атлантові, щоб утримати на плечах небесне склепіння, просто мізерна, і можна було б навіть виміряти, яку неймовірну роботу вже нині виконує людина, яка нічого не робить узагалі.

Бо цієї хвилини він, чоловік без властивостей, саме такою людиною й був.

А той, хто що-небудь робить?

— З цього можна зробити два висновки, — промовив він сам до себе.

В обивателя, який цілий день спокійно топче свою доріжку, м'язи виконують значно більшу роботу, ніж в атлета, котрий один раз на день вижимає величезну вагу; це доведено з погляду фізіології, а отже, й дрібні буденні зусилля у своїй суспільній сумі, а також завдяки тому, що їх можна отак підсумувати, додають світу, либонь, куди більше енергії, ніж героїчні подвиги; ба більше, героїчний подвиг уявляється просто-таки

крихітною піщинкою, яку в полоні глибокого самообману підіймають на гору. Ця думка йому сподобалася.

Але слід додати, що сподобалася вона йому не через те, що він, скажімо, любив міщанське життя; навпаки, йому просто давало насолоду створювати труднощі власним уподобанням, які колись були зовсім інші. Може, саме обиватель і передчуває зародження величезного нового, колективного, комашинного героїзму? Його назвуть героїзмом раціоналізованим і знайдуть у ньому небачену красу. Хто може знати про це вже тепер?! І таких надзвичайно важливих запитань, що лишалися без відповіді, тоді було сотні. Вони зависали в повітрі й палили під ногами. Час на місці не стояв. Люди, яких тоді ще й на світі не було, в це не повірять, але час рухався зі швидкістю верхового верблюда вже й тоді, а не лише сьогодні. Не знали тільки куди. Та й не могли до пуття збагнути, що було нагорі, а що — внизу, що йшло вперед, а що — назад.

— Можна робити що завгодно, — промовив сам до себе чоловік без властивостей, стенувши плечима. — У такій плутанині сил це не має аніякісінького значення! — І відвернувся як людина, котра вміє багато від чого відмовлятися, ба навіть як хворий, котрий боїться до чогось дуже доторкнутися, й коли він, простуючи через суміжну гардеробну, порівнявся з боксерською грушею, що висіла там, то завдав їй такого блискавичного й потужного удару, якого в смиренному настрої чи в кволому стані зазвичай не завдають.

3.

Навіть людина без властивостей має батька з властивостями

Цей чоловік без властивостей не дуже давно повернувся з-за кордону і, власне, лише через свою гордовитість та через те, що терпіти не міг звичайних помешкань, винайняв цей зámочок, який колись був літньою резиденцією перед міською брамою; але з часом, коли місто розрослося й поглинуло цю резиденцію, вона втратила своє призначення і зрештою стала просто незаселеною й нікому не потрібною ділянкою, що очікувала підвищення цін на землю. Отож орендна плата була

невисока, але потім багато грошей несподівано пішло на те, щоб дати тут лад і привести все у відповідність із сучасними вимогами. То була авантюра, внаслідок якої він мусив зрештою звернутися по допомогу до батька, хоч це було йому досить-таки неприємно, позаяк він любив свою незалежність. Він мав тридцять два роки, а батько — шістдесят дев'ять.

Старого добродія поймав жах. Власне, не через цю несподіванку, ні, хоча й через неї також — він-бо ненавидів легковажність, і не через витрати, на які мусив піти, адже йому, по суті, було до душі те, що в сина прокинулася потреба облаштувати своє життя й завести власне домашнє вогнище. Одначе придбання будівлі, яку інакше, ніж замком, хоч і з додаванням зменшувального суфікса, не назвеш, ображало його почуття й лякало їх, як зухвалість, що накликає біду.

Сам він починав домашнім учителем у ясновельможних родинах — спершу ще студентом, а потім і молодим помічником адвоката — і, власне, не через нужду, бо вже його батько був чоловіком заможним... Згодом, уже викладаючи в університеті й ставши професором, він, однак, відчув, що життя його за це винагородило, бо завдяки колишнім зв'язкам, які старанно підтримував, помалу виріс в юридичного консультанта майже всієї земельної аристократії своєї батьківщини, хоч тепер ніяких підробітків уже зовсім і не потребував. Атож, і навіть іще тривалий час після того, як надбані ним у такий спосіб статки уже витримували порівняння з весільним подарунком від однієї родини райнських промисловців, що його дістала на придане рано померла мати його сина, ці зв'язки, набуті замолоду й зміцнені в зрілому віці, не уривалися. Хоча тепер цей шанований учений від справжньої юридичної практики відійшов і лише принагідно ще надавав високооплачувані послуги консультанта, всі події, що стосувалися колишніх його покровителів, він, однак, ретельно реєстрував у своїх записках, скрупульозно переносив з батьків на синів та онуків, і не мишло жодної нагороди чи відзнаки, жодного шлюбу, жодного дня народження чи іменин без привітального листа від нього з ненав'язливою сумішшю поштивости й спільних спогадів. Так само пунктуально щоразу надходили й короткі відповіді з вдячністю любому другові й поважному вченому. Тож його син від юних літ знав про цей аристократичний талант гордовитости, який майже несвідомо, але досить упевнено

визначає міру люб'язности, а запобігання людині, що належить усе ж таки до аристократії духовної, перед власниками коней, орних земель і традицій завжди викликало в нього роздратування. Але його батько не переймався цим не з розрахунку; велику кар'єру в такий спосіб він зробив суто інстинктивно, він став не лише професором, членом академій та численних наукових і державних колегій, а й лицарем, комтуром, навіть кавалером Великого хреста високих орденів, його величність нарешті подарував йому спадкове дворянство, а ще доти призначив його членом Верхньої палати. Сподобившись такої відзнаки, він приєднався там до ліберально-буржуазного крила, яке іноді опонувало родовому дворянству, але цікаво, що нікого з його аристократичних покровителів це не ображало й навіть не дивувало; у ньому ніколи нічого іншого, крім духу буржуазії, що спинається на ноги, не вбачали. Старий добродій брав діяльну участь у спеціальних комісіях із законодавства, й навіть коли в якому-небудь бурхливому голосуванні опинявся на буржуазному боці, у протилежному таборі це викликало не злість, а радше жаль із приводу того, що його просто не запросили. У політиці він не робив нічого іншого, крім того, що свого часу було його службовим обов'язком: поєднував багато ґрунтовніші знання, які іноді давали змогу щось поліпшувати, з враженням, нібито на його особисту відданість усе ж таки можна покластися, і, суттєво не змінившись, як стверджував його син, з учителя домашнього доріс до вчителя верхньопалатного.

Коли він довідався про історію із замком, вона видалася йому переступом певної межі, яка законом не передбачена, однак вимагає ще суворішого дотримання, ніж передбачена, і почав діймати сина докорами, ще гіркішими, ніж ті, що їх уже закидав йому в минулому; ба більше, тепер вони лунали навіть як пророкування лихого кінця, який, мовляв, уже не далеко. Ображенням виявилось головне почуття його життя. Як і в багатьох тих, хто досяг чогось значного, це почуття, далеке від користолюбства, складалося з глибокої любови до корисного, так би мовити, загалом і надособисто, інакше кажучи, з чесною поваги до того, на чому будуєш свою вигоду, поваги не через те, що ти її будуєш, а будуєш у гармонії й одночасно з нею, а також із загальних причин. Це дуже важливо; навіть благородний собака шукає собі місця під обіднім столом, не бентежачись, що

його копають ногами, — під столом не через собачу ницість, а через прив'язаність і вірність, а люди дуже тверезі й розважливі не домагаються в житті й половини того, чого домагаються натури досить багатогранні, здатні пройтися справді глибокими почуттями до людей і обставин, що дають їм користь.

4.

Якщо є відчуття реальності, то має бути й відчуття можливості

Щоб легко увійти у відчинені двері, не треба забувати про те, що в них твердий одвірок. Це правило, якого завжди дотримувався старий професор, — просто вимога відчувати реальність. Та якщо є відчуття реальності, — а права на існування такого відчуття ніхто під сумнів не візьме, — то має бути й щось таке, що можна назвати відчуттям можливості.

Хто його має, той не скаже, приміром, такого: «Тут сталося, станеться чи має статися те або те». Ні, така людина заходиться вигадувати: «Тут могло б, мало б статися чи неодмінно сталося б...» А якщо їй пояснять, що справа стоїть так, як вона стоїть, то людина міркуватиме собі: «Що ж, могло б, мабуть, бути й інакше». Отож відчуття можливості не буде помилкою визначити просто як здатність міркувати про все, що цілком могло би бути, а тому, що є, не надавати більшої ваги, ніж тому, чого нема. Як видно, такий творчий підхід може дати наслідки, гідні уваги, й нерідко, на жаль, вони виставляють те, чим люди захоплюються, фальшивим, а те, що люди забороняють, — дозволенним або навіть те й те — таким, що не має жодного значення. Такі люди можливостей витають, як-то мовиться, в емпіреях — емпіреях марев, химер, мрій і умовного способу. Якщо ця схильність з'являється в дітей, її наполегливо викоринують, а таких людей при дітях називають фантазерами, мрійниками, марудами, а також розумниками й критиканами.

Коли цих дурнів хочуть похвалити, їх називають також ідеалістами, але всі перелічені прізвиська можна застосувати лише до їхнього слабкого різновиду, представники якого не годні збагнути реальності або безпорадно її уникають, — тобто можна застосувати тоді, коли брак відчуття реальності і

справді означає ваду. Проте можливе охоплює не лише мрії тих, у кого слабкі нерви, а й Божі наміри, які ще не попрокидалися від сну. Можлива подія чи можлива істина — це не те, що лишається від реальної події чи реальної істини, коли від них відняти їхню реальність, ні, в них, принаймні на думку їхніх прихильників, є щось дуже божественне, вогонь, політ, прагнення творити й свідомий утопізм, який не лякається реальности, а радше підходить до неї як до завдання й до винаходу. Зрештою, Земля зовсім не стара і, схоже, ніколи ще не перебувала в таких справді благословенних умовах, як тепер. Щоб легше збагнути, чим відрізняються люди з відчуттям реальности від людей з відчуттям можливости, досить уявити собі певну грошову суму. Усі можливості, що їх узагалі мають, наприклад, тисячу марок, ця сума має, поза всяким сумнівом, незалежно від того, є вона в тебе чи її в тебе нема; те, що вона в мене чи в тебе є, цим грошам не додає нічого, так само як нічого не додає і якій-небудь троянці чи якій-небудь жінці. А ось дурень ховає ці гроші до панчохи, кажуть люди реальности, тоді як людина тямуща з ними щось робить; навіть до вроди жінки той, хто нею володіє, безперечно, щось додає або, навпаки, щось від цієї вроди відбирає. Саме реальність пробуджує можливості, й нема нічого безглуздішого, ніж це заперечувати. І все ж таки в підсумку чи в середньому завжди лишаються ті самі можливості, й вони повторюються доти, доки з'явиться людина, для якої реальна справа означає не більше, ніж уявна. І саме ця людина й визначає сенс і мету нових можливостей, саме вона їх і пробуджує.

Однак такий чоловік — явище не дуже й однозначне, в жодному разі. Адже його ідеї, коли це не пустопорожні химери, — не що інше, як іще не народжені реальности, а відтак і він має, звичайно, відчуття реальности; але це — відчуття можливої реальности, й своєї мети воно досягає куди повільніше, ніж властиве більшості людей відчуття їхніх реальних можливостей. Такому чоловікові потрібен, сказати б, цілий ліс, тоді як комусь іншому досить просто дерев. Однак ліс — це щось таке, що важко висловити, а ось дерева означають стільки й стільки кубічних метрів деревини певного гатунку. Чи, може, краще сказати інакше: чоловік зі звичайним відчуттям реальности нагадає рибину, яка хапає наживку, не помічаючи волосіні, а чоловік із тим відчуттям реальности, що його можна

назвати й відчуттям можливості, закидає вудочку, не маючи жодного уявлення, чи є на гачку наживка. Через таку надзвичайну байдужість до життя, яке хапає наживку, чоловік наражається на небезпеку робити цілковиті нісенітниці. Непрактичний чоловік — а він таким не лише здається, він такий і є — завжди ненадійний і у взаєминах з людьми просто непередбачуваний. Він здатний на вчинки, які для нього самого означатимуть щось зовсім інше, ніж для решти людей, зате спокійно сприйме що завгодно, аби лиш це відповідало якій-небудь незвичайній ідеї. До того ж нині такий чоловік ще далекий від послідовності. Цілком можливо, наприклад, що злочин, яким кому-небудь завдано шкоди, нашому чоловікові видасться всього-на-всього соціальним прорахунком, і провина за нього падає, мовляв, не на злочинця, а на суспільний устрій. Проте навряд чи ляпас, якого дістане він сам, видасться йому суспільною ганьбою чи бодай чимось таким самим знеособленим, як собачий укус; мабуть, цей чоловік спершу дасть відкоша, а вже потім усвідомить, що краще було б цього не робити. А коли в нього, до того ж, відберуть кохану, то нині він іще не зовсім готовий відмовитися від реальності такого повороту справи й винагородити себе новим, несподіваним почуттям. Наразі такий розвиток ще тільки триває і для окремої людини означає як слабкість, так і силу.

А що наявність властивостей передбачає певну втіху з огляду на їхню реальність, то це дає змогу побачити, як хтось, хто не має відчуття реальності навіть щодо себе самого, одного чудового дня може раптом видатися собі людиною без властивостей.

5. Ульріх

Чоловіка без властивостей, про якого тут ідеться, звали Ульріх, і цей Ульріх (не велика приємність раз у раз називати лише на ім'я людину, яку так мало знаєш! Однак прізвище Ульріха заради його батька доводиться замовчувати) перший зразок свого способу мислення явив уже на межі дитинства і юності в одному шкільному творі, завданням якого було

з'ясувати, наскільки патріотично міркують учні. В Австрії патріотизм був предметом цілком особливим. Адже німецькі діти вчилися просто зневажати війни австрійських дітей, і тим першим утовкмачували, що французькі діти — онуки виснажених розпусників, які, уздрівши бородатого німецького вояка, тисячами пускаються навтіки. І точнісінько те саме, тільки з переміною ролей та іншими бажаними перестановками, завчали й діти французькі, російські та англійські, які також часто здобували перемоги. А діти — великі хвальки, вони люблять гратися в розбійників та нишпорок, і для них сім'я Ігрек із Великого Іксового провулку, якщо вони випадково до неї належать, — завжди найважливіша в світі. Отож прищепити їм патріотизм нічого не варто. Одначе в Австрії це було трохи складніше. Бо хоч австрійці в усіх війнах протягом своєї історії також здобували перемоги, проте після більшості з тих війн їм доводилося чимось поступатися. Це примушує замислитись, і Ульріх у своєму творі про любов до вітчизни написав, що справжній друг вітчизни не має жодного права вважати рідну вітчизну найкращою; ба більше, хлопцеві раптом сяйнула думка, котра видалася йому аж-аж-аж якою чудовою, хоч він і був надто засліплений її блиском, аби збагнути, що ж діється, — отож йому сяйнула думка до цього підозрілого речення додати ще одне — про те, що, певно, й Бог про свій світ воліє говорити в *conjunctivus potentialis** (*hic dixerit quispiam* — тобто: тут можна заперечити...), адже Бог, створюючи світ, припускає, що він має бути не конче саме таким... Цією думкою Ульріх дуже пишався, та, мабуть, висловився він не досить зрозуміло, бо знявся неабиякий переполох, і його мало не відрахували зі школи, хоча жодної ухвали так і не прийняли, бо не могли дійти згоди щодо того, чим вважати оте його зухвале зауваження — хулою вітчизні чи хулою Богові. Виховувався тоді Ульріх в аристократичній гімназії Терезіанського дворянського ліцею, яка поставляла державі щонайшляхетніший матеріал для її стовпів, і батько, розгніваний, що його так згнъбило рідне яблуко, аж надто далеко впавши від яблуні, відіслав Ульріха на чужину — до одного невеличкого виховного закладу; містився той заклад у глухому бельгійському містечку, заправляли ним розумно, з комерційною хваткою, він

---

* В умовному способі, що виражає можливість (*лат.*).

був недорогий і непогано заробляв на учнях, які пустилися берега. Там Ульріх навчився зневажати ідеали інших людей і в масштабах ширших, міжнародних.

Відтоді сплигло шістнадцять чи сімнадцять років — як хмарини в небі. Ульріх за тими роками не шкодував і ними не пишався, на тридцять другому році життя він просто здивовано поглядав їм услід. За цей час він устиг побувати там і сям, іноді ненадовго затримувався й на батьківщині і скрізь брався за справи й серйозні, й марні. Тут уже промайнув натяк на те, що він був математик, а розводитися про це ширше наразі не варто, адже в будь-якій професії, якщо їй присвячуєш себе не задля грошей, а з любови, настає момент, коли здається, що кожен новий рік веде в нікуди. Після того, як цей момент затягнувся на досить тривалий час, Ульріх згадав, що батьківщині приписують таємничу здатність ставити мрії на реальний ґрунт і наділяти їх корінням, і він осів у ній, відчуваючи себе подорожнім, який навек сідає на лаву, хоча й здогадується, що за мить підхопиться на ноги.

І коли він, якщо висловлюватися по-біблійному, заходився облагоджувати дім свій, то зробив одне відкриття, на яке, власне, тільки й сподівався. Він сам поставив себе перед приємною необхідністю по-новому, від початку до кінця перебудувати свій невеличкий занедбаний масток на власний смак. Ульріх міг скористатися будь-яким принципом — від чистої за стилем реконструкції до цілковитої безцеремонности, так само на його розсуд були й усі стилі — від асирійського до кубізму. На чому він мав спинити свій вибір? Сучасна людина приходить на світ і йде з нього в лікарні. «То нехай же вона й мешкає, як у лікарні!» Таку вимогу нещодавно проголосив один провідний будівничий, а інший реформатор інтер'єру зажадав пересувних стін у помешканнях на тій підставі, що людина, живучи поруч з іще однією людиною, мусить учитися їй довіряти і не має права відгороджуватися від неї й замикатись. Тоді саме настали нові часи (вони ж бо роблять це щомиті), а нові часи потребують нового стилю. На щастя Ульріха, зámочок, яким він його застав, уже був позначений трьома стилями, накладеними один на один, отож із ним і справді не можна було робити все, чого хотілося; одначе Ульріха вельми тривожила відповідальність, яку на нього поклало право облаштувати житло, й ота загрозлива фраза «Скажи мені, де

ти мешкаєш, і я скажу тобі, хто ти», на яку він раз у раз натрапляв у мистецьких часописах, нависала над його головою. Грунтовно ознайомившись із цими часописами, він дійшов висновку, що удосконалення своєї особистости краще вже взяти у власні руки, й заходився виготовляти ескізи своїх майбутніх меблів сам. Та коли він вигадував яку-небудь громіздку, показну форму, йому одразу спадало на думку, що її можна замінити технічно скупюю, функціонально виправданою, а щойно накреслював виснажену власною міццю залізобетонну форму, то пригадував по-березневому худенькі форми тринадцятирічної дівчинки й, замість ухвалювати рішення, поринав у мрії.

Це були — в питанні, яким він не дуже переймався, — та знайома безладність ідей і те їхнє поширення без спільного центру, які притаманні сучасності й становлять своєрідну її арифметику, що перескакує з п'ятого на десяте, не маючи єдності. Кінець кінцем він узагалі почав придумувати лише інтер'єри, яких не можна було втілити в життя, кімнати, що оберталися, калейдоскопічні обладнання, пристрої для переміни душевного стану, і його ідеї чимдалі втрачали будь-який сенс. Зрештою він таки прийшов туди, куди його тягло. З цього приводу батько висловився б десь так: якщо людина береться за все, що їй спаде на думку, то від такої плутанини в неї дуже скоро лусне голова. Або так: хто може виконати все, що йому заманеться, той невдовзі вже не знатиме, чого й бажати. Ульріх повторював собі ці слова з великою насолодою. Ця предковічна мудрість здавалася йому думкою надзвичайно свіжою. Людину в її можливостях, планах і почуттях треба спершу обмежити всілякими традиціями, забобонами, приписами й перешкодами, як божевільного гамівною сорочкою, й аж тоді те, на що вона здатна, набуде, можливо, цінности, зрілості й міцности... Усвідомити, що означає ця думка насправді, годі й сподіватися! Отож чоловік без властивостей, повернувшись на батьківщину, зважився й на другий крок, щоб віддати власне формування на волю зовнішніх життєвих обставин: дійшовши в своїх роздумах до цього місця, облаштування домівки він просто полишив генію своїх поставників, твердо переконаний, що про традиції, забобони й обмеження вони вже якось та подбають. Сам він тільки освіжив давні лінії, що zostалися тут від колишніх часів, темні оленячі роги під білим

склепінням невеличкої зали та пласку стелю в салоні, а в решті кімнат просто подавав те, що здавалося йому доцільним і зручним.

Коли вже все було готове, Ульріх із цілковитою підставою похитав головою й спитав себе: «То оце й є життя, яке має стати моїм?..» Він був власником невеличкого чарівного палацу, який аж напрошувався, щоб його так називати, бо був достоту такий, якими собі уявляють палаци, — зі смаком обставлена резиденція резидента, ким Ульріх бачився провідним у своїх галузях меблевим, килимовим та ремонтно-монтажним фірмам. Ось тільки цей чудовний годинниковий механізм лишався незаведеним, а то до під'їзду підкотили б екіпажі з вельможами й знатними дамами, з приступок зіскачили б слуги й недовірливо спитали б в Ульріха: «Пане добродію, а де ж ваш господар?»

Ульріх спустився на грішну землю й одразу знов повернувся в захмарні висоти.

6.

Леона, або Зміщення перспективи

Коли вже ти облагодив дім свій, то маєш і привести в нього дружину. Тодішню Ульріхову подругу звали Леонтина, й виступала вона співачкою в невеличкому вар'єте; дівчина була висока на зріст, струнка й повненька, дратівливо млява, і називав він її Леоною.

Його увагу вона привернула вологою темінню очей, болісно-пристрасним виразом вродливого довгастого обличчя з правильними рисами, а також сентиментальними піснями, яких дівчина співала замість непристойних. У всіх тих старомодних пісеньках ішлося про кохання, вірність, страждання, самотність, шелест лісу й зблискування форелі. Гінка й до глибини душі самотня, Леона стояла перед публікою на невеличкій сцені й терпляче виводила ці пісеньки голосом хатньої господині, і коли в тексті все ж таки й траплялися місця, з морального погляду трохи ризиковані, то враження вони справляли радше примарно-загадкове, позаяк і трагічні, й грайливі порухи серця дівчина підкріплювала тими самими,

старанно завченими рухами й мінами. Ульріхові це відразу нагадало чи то пожовклі світлини, чи то красунь у німецьких сімейних часописах давно забутих років, і він, замислено вдивляючись у це жіноче обличчя, розгледів у ньому численні дрібні риси, що аж ніяк не могли бути реальні й усе ж таки становили його суть. Певна річ, в усі часи є всі різновиди облич, але смак часу виділяє якийсь один із них і підносить його до рангу краси і щастя, тоді як решта облич намагається порівнятися з цим різновидом; і навіть потворним щастить якоюсь мірою досягти цього за допомогою зачісок та моди, й ніколи не щастить лише обличчям, народженим для надзвичайних успіхів, — обличчям, у котрих втілює себе, нічим не поступаючись, величний і відкинтий ідеал краси минулої доби. Такі обличчя трупами колишніх жадань мандрують у великій порожнечі любовних пристрастей, і в чоловіків, котрі, пороззявлявши роти, вслухалися в безмежну нудьгу Леонтиного співу й не розуміли, що з ними коїться, ніздрі роздувалися від зовсім інших почуттів, ніж коли вони бачили невеличких, зухвалих співачок із зачісками в стилі «танго». Саме тоді Ульріх і вирішив назвати її Леоною, й у ньому прокинулося бажання володіти нею так, як ото володіють великою лев'ячою шкурою, що з неї кушнір зробив опудало.

Та коли вони почали зустрічатись, у Леоні виявилася ще одна несучасна властивість: вона була страшенно ненажерлива, а це — вада, завзято віддаватися якій уже давно вийшло з моди. За своїм походження то була жадова бідної дитини до дорогих лакоминок, від якої вона страждала в нужденному дитинстві; і ось ця вада нарешті вихопилася на волю й набула сили ідеалу, який вирвався з клітки й допався до влади. Леонин батько був, судячи з усього, добропорядним дрібним міщанином, який бив її щоразу, коли вона заводила залицяльників; але робила вона це лише через те, що понад усе в житті любила сидіти десь у скверику перед невеличкою кондитерською і, поважно поглядаючи на перехожих, їсти ложечкою морозиво. Щоправда, не можна стверджувати, нібито вона не була сластолюбна, та, коли вже дозволено, треба сказати, що й у цьому, як і в усьому іншому, вона була досить-таки ледача й не дуже перепрацьовувала. В її видовженому тілі збудження щоразу потребувало надивовижу багато часу, поки доходило до мозку, і траплялося так, що серед білого дня її очі без при-

чини бралися поволокою, а вночі нерухомо впиралися в яке-небудь місце на стелі, немовби спостерігаючи там за мухою. Так само вона іноді серед цілковитої тиші раптом заходилася сміхом із жарту, який зрозуміла аж тепер, хоч за кілька днів до цього вислухала його спокійно, нічого не второпавши. Та загалом Леона, якщо не мала аж такої причини для протилежного, поводитися цілком пристойно. Випитати в неї, як вона взагалі прийшла до своєї професії, ніколи не щастило. Схоже, дівчина вже й сама про це добре не пам'ятала. З'ясувалося тільки, що виконання пісеньок вона вважала невід'ємною частиною самого життя й пов'язувала з цим усе піднесене, що будь-коли чула про мистецтво й митців, отож виходити щовечора на невеличку, огорнену клубами сигарного диму сцену й співати пісень, які мали, поза всяким сумнівом, усіх глибоко зворушувати, — це, на її гадку, було правильно, педагогічно й шляхетно. При цьому вона, певна річ, анітрохи не цуралася пожвавлювати пристойне принагідно вкрапленими в тексти непристойностями, одначе була твердо переконана, що так самісінько, як вона, робить і примадонна імператорської опери.

Звісно, якщо проституцією називати неодмінно те, що людина за гроші віддає не всю себе, як це звичайно буває, а лише своє тіло, то принагідно Леона до проституції таки вдавалася. Та якщо цілих дев'ять років, як вона від свого шістнадцятирічного віку, знаєш, яку мізерію платять поденно співакам у найбрудніших забігайлівках, день при дні думаєш про ціни на туалети й білизну, про відрахування, скупість і сваволю господарів, про відсотки від того, що поз'їдали й повипивали, розгулявшись, відвідувачі, й від рахунку за номер у сусідньому готелі, — одне слово, якщо мати щодня з усім цим справу, сваритися через це й до всього підходити по-комерційному, тоді те, чим дилетант захоплюється як розпустою, стає професією, сповненою логіки, діловитості й станових законів. Адже саме проституція — це така річ, яку сприймаєш по-різному, залежно від того, звідки на неї дивишся — згори чи знизу.

Та хоч до статевого питання Леона ставилася цілком по-діловому, була в неї й своя романтика. Ось тільки всіляка там надмірність, пиха, марнотратство, такі почуття, як гордощі, заздрість, шанолюбство, похіть, готовність віддатися — одне

слово, рушії особистости й суспільного успіху в неї були пов'язані не з феноменом так званого серця, а з *tractus abdominalis*, процесом травлення, з яким за давніх часів, до речі, люди пов'язували їх завжди, і це ще й нині можна спостерігати на прикладі дикунів та сільських гуляк, які шляхетність і таке інше, чим вирізняється людина, намагаються виразити в бучному бенкеті, де вони об'їдаються врочисто й з усіма відповідними наслідками. За столиками балагана Леона виконувала свої обов'язки; але мріяла вона про кавалера, взаємини з яким на весь термін ангажементу звільнили б її від тих обов'язків і дали б змогу сидіти у вишуканій позі з вишуканою картою страв у руках у вишуканому ресторані. Тоді дівчина з величезною насолодою скуштувала б усіх страв одразу, й водночас вона відчувала хворобливо-суперечливу втіху, коли мала нагоду показати, що знає, як треба вибирати й складати витончене меню. Навіть за невеличкими десертами вона вміла дати волю уяві, і зазвичай з цього виходила багата друга вечеря, тільки в зворотній послідовності. Чорною кавою й численними хмільними напоями Леона відновлювала власну здатність поглинати їжу й підстьобувала себе сюрпризами доти, доки вгамовувала свою пристрасть. І тоді її утроба наповнювалася вишуканими наїдками так, що мало не репалась. Мляво сяючи, дівчина роззиралася довкола і хоч вельми балакуча ніколи й не була, але в такому стані вона, підбиваючи підсумок, до з'їдених лакоминок любила додати ще й кілька зауважень. Промовляючи «*polmone a la Torlogna*» чи «яблука а la Melville», вона кидала ці слова так, як ото хтось інший, бува, з удаваною байдужістю згадує про те, що розмовляв із князем чи лордом, котрий має таке саме прізвище.

Позаяк з'являтися з Леоною на людях було не зовсім у манері Ульріха, то годувати її він волів зазвичай у себе вдома, де вона могла бенкетувати в товаристві оленячих рогів та стильних меблів. Однак це не вдовольняло її суспільних претензій, і коли чоловік без властивостей, замовляючи з ресторану додому просто-таки небачені наїдки, спонукав її до переситу на самоті, дівчина почувалася ображеною, достоту мов ото жінка, яка помічає, що кохають її не за душу. Вона була вродлива, до того ж — співачка, їй не потрібно було ховатися від людських очей, до неї щовечора були звернені жадання кількох десятків чоловіків, ладних потвердити, що вона таки

має рацію. А цей чоловік, хоч і бажав лишатися з нею на самоті, не здатний був навіть сказати: «Матір Божа, Леона, та від твого з... я просто шаленію!» — або, щойно вздрівши її, смачно облизати вуса, як це вона звикла бачити в своїх кавалерів. Леона трохи зневажала Ульріха, хоча, звісно, була йому вірна, й він про це знав. Добре знав він, до речі, й про те, як належить поводитися в її товаристві, але часи, коли його вуста спроможні були щось таке промовити й коли вони ще носили вуса, давним-давно минули. А коли ти вже не здатний на щось таке, що колись умів робити, хай навіть то була просто велика дурниця, то це однаково, якби в тебе відняло руки й ноги. Коли Ульріх бачив, як його подрузі вдаряють у голову наїдки й напої, у нього починали тремтіти очі. Її вроду можна було обережно відокремити від неї самої. Це була врода герцогині, яку Шефелів Екегард* переносив через монастирський поріг, врода вершниці із соколом на рукавичці, врода легендарної імператриці Єлизавети з важкою викладеною косою на голові — постаті, що нею захоплювалися люди, вже всі покійні. Щоб висловитися точніше: Леона нагадувала також божественну Юнону, тільки не вічну й неминущу, а те, що пов'язала з ім'ям цієї богині доба, яка вже минула чи саме минала. Одне слово, мрія буття облягала його матерію не вельми щільно. Зате Леона знала, що за шляхетне запрошення треба якось платити навіть тоді, коли господар нічого не бажає, і що не можна дозволяти просто витріщатися на себе; тому вона підводилася, щойно спроможна була це зробити, й починала спокійно, але дуже гучно співати. Її приятелів такі вечори нагадували вирваний аркуш, в який усілякі думки й фантазії вдихнули життя, проте, як і все вирване із взаємозв'язку, муміфікований і сповнений тієї тиранії навік застиглого, що становить моторошну привабливість живих картин, де життя раптом вишило снодійного та так і залякло, злютоване внутрішнім зв'язком, різко окреслене, а загалом усе ж таки жахливо безглузде.

---

* Герой однойменного роману німецького письменника Йозефа Віктора Шефеля (1826–1886).

7. Ульріх у кволому стані заводить собі нову коханку

Одного ранку Ульріх повернувся додому в такому вигляді, що хоч сядь та й плач: одяг звисав клаптями, на розбиту голову довелось накласти примочки, годинник і гаманець безслідно зникли. Ульріх не знав, хто його пограбував — оті троє чоловіків, з котрими він завів бійку, чи який-небудь жалісливець, коли він, Ульріх, хоч і недовго, та все ж непритомний лежав на бруківці. Він ліг у постіль і, коли його знесилені руки й ноги знов опинилися під ковдрою, в затишку й безпеці, ще раз обміркував усе, що з ним сталося.

Оті три голови вигулькнули перед ним зненацька; можливо, тієї пізньої пори на безлюдній вулиці він котрогось із них ненароком зачепив, адже думки його були розпорошені й заклопотані чимось іншим, а ті пики з'явилися у світлі під ліхтарем уже спотворені, тільки й чекаючи нагоди, щоб розлютитися. І він припустився помилки. Треба було відскочити назад, так ніби він злякався, й водночас добряче штовхнути плечем або стусоннути ліктем під бік отого типа, що став позад нього, а тоді відразу щодоуху кинутися навітки, бо з трьома такими кремезними лобами в бійку краще не встрявати. А він натомість на мить завагався. То все через вік, через його тридцять два роки; войовничість і кохання тепер потребують часу вже трохи більше. Він не повірив, що ті три пики, які серед ночі зневажливо й люто раптом глипнули на нього, поквапилися лише на його гроші, й піддався почуттю, що то злилася водно і втілилася у трьох постатях ненависть проти нього; і поки ті волоцюги вже осипали його брудною лайкою, він тішився думкою, що це, може, зовсім і не волоцюги, а такі самі громадяни, як він, тільки трохи підпилі й розкуті, тож і зачепили його, коли він ішов своєю дорогою, і розрядили на ньому ненавистью, яка постійно чигає на нього, та й узагалі на кожную чужу людину, мов гроза в атмосфері. Адже щось таке часом відчував і він. Нині неймовірно багато людей відчують прикрі суперечності між собою і неймовірно багатьма іншими людьми. Це — основна риса культури: те, що людина рішуче недовіряє людям з-поза меж її власного кола, що, отже, не лише германець юдея, а й футболіст піаніста має за істоту незбаг-

ненну й меншовартісну. Адже річ зберігається, зрештою, лише завдяки власним межам, а відтак — завдяки до певної міри ворожій протидії своєму оточенню; без папи не було б Лютера, а без язичників — папи, тому не можна не визнати, що надзвичайно глибока прихильність однієї людини до іншої полягає у прагненні заперечити її. Про це Ульріх міркував, звісно, не так докладно; однак йому був знайомий цей стан непевної, атмосферної ворожості, яким насичене повітря в нашу добу, і коли така ворожість раптом зосереджується в трьох незнайомцях, які потім знову назавжди зникають, зосереджується, щоб ударити громом і блискавкою, то це вже мало не полегкість.

І все ж таки він, уздрівши перед собою тих трьох негідників, розмірковував, мабуть, трохи довше, ніж годилося б. Щоправда, перший, кинувшись на нього, одразу відлетів назад, бо Ульріх випередив його, зацідивши в зуби; однак другого, з яким слід було поквитатися ту ж мить, кулак ледве зачепив, бо удар ззаду чимось важким трохи не розтрусив Ульріхові голову. У нього підігнулись коліна, його схопили, він знову випростав з тією майже неприродною легкістю в тілі, яка звичайно настає після першого запаморочення, заходився гамселити в плутанину чужих тіл, а тоді кулаки, що робилися чимраз більшими й важчими, збили його з ніг.

Нарешті Ульріх збагнув, якої помилки припустився, і стосувалась вона лише царини спортивної — так буває, коли в когось виходить надто короткий стрибок; отож він, маючи все ще чудові нерви, спокійно заснув собі в точнісінько такому самому захваті від згасання витків забуття, який він у глибині свідомости вже відчував у хвилину своєї поразки.

Прокинувшись, Ульріх переконався, що покалічили його не так уже й страшно, і ще раз замислився про свою халепу. Бійка завжди полишає в душі неприємний присмак, сказати б, покvapної інтимности, і в Ульріха, хоч першим напав і не він, зосталося таке відчуття, немовби повівся він непорядно. Але непорядно щодо кого чи щодо чого?! Зовсім поряд із вулицями, де що триста кроків поліціант карає за найменше порушення порядку, лежать інші, де потрібна така сама сила й спосіб мислення, як у непроглядному лісі. Людство виробляє біблії й гвинтівки, туберкульоз і туберкулін. Воно демократичне зі своїми королями й аристократами; воно зводить церкви і, з другого боку, нові університети проти церков; обертає

монастирі на казарми, але казарми забезпечує військовими священиками. Звичайно, воно й негідникам дає в руки наповнені оливом гумові кийки, щоб покалічити тіло ближнього, а тоді запропонувати цьому згнєбленому й самотньому тілу пуховики, як той, що цієї хвилини огортає Ульріха, просякнутий немовби самою поштивістю й послужливістю. Тут нема нічого нового: суперечності, непослідовність і недосконалість життя. З цього приводу люди лише всміхаються або зітхають. Але хто-хто, а Ульріх не такий, ні. Він ненавидів цю суміш покори й сліпої любови у ставленні до життя, любови, яка мириться з його суперечностями й половинчастостями, мов позбавлена невинности стара дівка — із зухвалістю юного небожа. Але й не підхопився Ульріх одразу з ліжка, коли з'ясувалося, що вилежуватись у ньому — це однаково що мати пожиток від безладу в справах людства, адже в певному сенсі це — поквапна поступка перед сумлінням коштом самої справи, коротке потьмарення, втеча у сферу приватного, коли сам ти уникаєш підлот і чиниш добро, замість дбати про лад загалом. Після того, як Ульріх не з власної волі зазнав тієї пригоди, у нього навіть склалося враження, що якби тут скасували гвинтівки, а там — королів і внаслідок якого-небудь більшого чи меншого поступу менше стало дурости й підлот, то пуття з цього було б страшенно мало, позаяк мірку підлот і мерзот ту ж мить поповнили б нові, як ото одна нога світу раз у раз ковзає назад, щойно друга виткнеться вперед. Ось що треба пізнати — причину й таємний механізм усього цього! Це було б, звичайно, незрівнянно важливіше, ніж бути доброю людиною на задавнених засадах, і тому у царині моралі Ульріха більше приваблювала служба в генеральному штабі, ніж буденний героїзм у творенні добра.

Тепер він ще раз уявив собі й продовження своєї нічної пригоди. Коли після невдалої бійки він прийшов до тьми, край хідника спинився найманий автомобіль, водій заходився підводити покаліченого незнайомця за плечі, і над Ульріхом схилилася якась жінка з янгольським виразом на обличчі. У такі хвилини, коли свідомість випливає з безодні, все бачиш, мовби у світі дитячих книжок; та невдовзі ця млість поступилася місцем дійсності, присутність жінки, що клопоталася біля нього, підбадьорила його й освіжила, мов легенькі пахощі одеколону, отож Ульріх відразу збагнув, що великої шкоди не зазнав, і

спробував якомога вишуканіше звестися на ноги. Це йому вдалося не відразу так, як він хотів, і жінка стурбовано запропонувала куди-небудь його відвезти, щоб йому надали допомогу. Ульріх попросив доправити його додому, а що вигляд він мав і справді ще розгублений і безпорадний, то жінка погодилася це зробити. У машині він швидко оговтався. Ульріх відчував поруч щось по-материнському чужне, ніжну хмаринку послужливого ідеалізму, в теплі якої тепер, коли він знову ставав чоловіком, почали складатися крижані кристалики сумніву й страху перед необачним вчинком, сповнюючи атмосферу лагідністю снігопаду. Ульріх розповів про свою халепу, і та вродлива жінка, з вигляду лише трішечки молодша від нього, тобто років, може, тридцятьох, поремствувала на людську жорстокість і сказала, що страшенно йому співчуває.

Звичайно, тепер він заходився ревно виправдовувати те, що сталося, й пояснювати враженій красуні з материнським теплом, що про такі сутички не можна судити з огляду на успіх. Насправді їхня принадність полягає, мовляв, у тому, що за вкрай короткий відтинок часу, з небаченою в буденному житті швидкістю й на ледве відчутні сигнали треба виконати стільки різноманітних, потужних і все ж таки надзвичайно виважених рухів, що проконтролювати їх свідомістю абсолютно неможливо. Навпаки, кожен спортсмен знає, що вже за кілька днів до змагань треба припинити тренуватись, і роблять це не задля чого іншого, як задля того, щоб м'язи й нерви мали змогу укласти між собою останню угоду без участі волі, намірів і свідомості, а тим більше без їхнього втручання. І потім, коли настає час діяти, завжди так і буває, провадив Ульріх: розкуті м'язи й нерви вступають у битву з власним «я»; одначе його, тобто все тіло, душу, волю, всю цю головну й загальну особистість, у правовому сенсі відмежовану від навколишнього світу, вони захоплюють уже тільки поверхово, як Європу верхи на біку, і якщо справа раптом обертається інакше, якщо в цю пітьму проникає, на біду, бодай крихітний промінчик роздумів, тоді замисел звичайно зазнає краху... Розповідаючи, Ульріх неабияк розпалився. По суті, в цьому, стверджував тепер він, маючи на увазі феномен майже цілковитого усунення свідомої особистості або прориву крізь неї, — по суті, в цьому є спорідненість із утраченими феноменами, про яких знали містики всіх релігій, а відтак це, мовляв, — певною

мірою сучасний ерзац споконвічних потреб, нехай і нікудишній, та все ж ерзац; ото ж бокс чи інші такі види спорту, які вибудовують усе це в раціональну систему, становлять своєрідну теологію, хоч і не можна вимагати за цим загального визнання.

З таким запалом Ульріх звертався до своєї супутниці певною мірою, либонь, і через марнославне бажання змусити її забути про той жалюгідний стан, в якому вона його знайшла. За цих обставин їй важко було збагнути, як він говорить — серйозно чи жартома. Принаймні їй могло видатися, зрештою, цілком природним те, що він намагався пояснити теологію через спорт; це було, мабуть, навіть цікаво, адже спорт — то щось сучасне, а теологія, навпаки, — щось таке, про що анічогісінько не знаєш, хоча церков, безперечно, ще й досі багато. Та хай там як, а вона дійшла висновку, що завдяки щасливому випадку врятувала дуже розумного чоловіка; щоправда, час від часу вона питала себе, чи не стався в нього, бува, струс мозку.

А Ульріх, якому скортіло тепер сказати що-небудь зрозуміле, скористався нагодою і мимохідь зауважив, що й кохання ж бо належить до релігійних і небезпечних феноменів, позаяк виринає людину з об'ємів розуму і вкидає її в стан непевності, де вона просто-таки втрачає ґрунт під ногами.

— Авжеж, — мовила жінка. — Але спорт усе ж таки грубий.

— Безперечно, — поквапився погодитись Ульріх. — Спорт грубий. Це, можна сказати, сконденсована й дуже тонко розподілена, загальна ненависть, яка знаходить розрядку в змаганнях. Стверджують, певна річ, і протилежне: мовляв, спорт об'єднує людей, робить їх товаришами, й таке інше. Але це, по суті, лише підтверджує те, що від грубости до кохання — не далі, ніж від одного крила якого-небудь великого, строкатого безголосою птаха до його другого крила.

Він наголосив на крилах і на строкатому, безголосому птахіві — думка, позбавлена справжнього сенсу, але з децидею тієї глибочезної чуттєвості, з якою життя у своєму неосяжньому тілі одночасно вдовольняє всі непримиренні суперечності; тепер він завважив, що його сусідка цього зовсім не зрозуміла, однак отой лагідний снігопад, що його вона поширювала в машині, зробився ще густішим. Тоді Ульріх обернувся до неї

всім корпусом і спитав, чи розмова на тілесні теми не справляє на неї прикрого враження. Усе, що пов'язане з тілом, і справді стає, мовляв, надто вже модним і, по суті, викликає жахливе відчуття, адже тіло, якщо воно добре треноване, бере гору й так упевнено, не питаючись, реагує своїми до автоматизму відшліфованими рухами на будь-які подразники, що у господаря зостається лише моторошне відчуття стороннього спостерігача, а його вдача немовби переходить від нього до якої-небудь частини тіла.

Схоже, це питання таки глибоко зачепило молоду жінку, почуте вочевидь її схвилювало, вона почала дихати частіше й обережно трохи відсунулася від нього. Щойно описаний механізм — коли частішає дихання, шаріє шкіра, калатає серце, а може, й ще щось, — у ній, здається, запрацював. Але саме цієї хвилини машина спинилася перед будинком Ульріха. Цей лише встиг, усміхнувшись, спитати в своїй рятівниці її адресу, щоб згодом, мовляв, скласти вдячність, але жінка, на його подив, такої ласки йому не виявила. І чорна кута хвіртка зачинилася за враженим незнайомцем. Потім у світлі від електричних лампочок ще постали, мабуть, високі й чорні дерева старого парку, спалахнули вікна, і на коротко викошеному смарагдовому газоні розпростерлися невисокі крила маленького, мов будуар, замочку; погляду відкрилися частини стін, обвішаних картинами й заставлених строкатими рядами книжок, і чоловіка, який щойно попрощався зі своєю супутницею в машині, прийняла несподівано затишна обстановка.

Ось так усе й вийшло, і поки Ульріх ще розмірковував, як прикро було б, якби знов довелось марнувати час на ще одну з цих уже давно набридлих любовних інтрижок, йому доповіли про жінку, яка не схотіла назватися й ступила до кімнати під низько опущеним серпанком. Це була вона — незнайомка, що не сказала, ні як її звати, ні де вона живе, але самочинно, в такий романтично-милосердий спосіб продовжила цю пригоду під приводом потурбуватися про його самопочуття.

А за два тижні Бонадея вже чотирнадцять днів була його коханкою.

8. Каканія

У тому віці, коли ще надають значення всіляким кравецьким та перукарським справам і люблять покрутитися перед дзеркалом, частенько малюють в уяві також яку-небудь місцину, де хотілося б прожити життя, чи принаймні місцину, яка просто чимось прикметна, навіть якщо самого тебе туди не дуже й тягне. Такою соціально невідчепною ідеєю вже давно стало своєрідне надамериканське місто, де кожне із секундміром у руці кудись поспішає чи просто стоїть на місці. Земля й повітря утворюють такий собі мурашник, пронизаний поверххами транспортних магістралей. Потяги наземні, підземні й надземні; людей пересилають пневматичною поштою; поземно мчать автопотяги, швидкісні ліфти прямовисно перепомповують людські маси з одного транспортного рівня на інший; у вузлових пунктах люди перескакують з одного засобу пересування до іншого, їхній ритм підхоплює й засмоктує пасажирів, не лишаючи їм часу на роздуми, — ритм, який між двома швидкостями, супроводжуваними гуркотом, робить синкопу, паузу, невеличку двадцятисекундну провалину, і в інтервалах цього загального ритму люди покvapно перекидаються кількома словами. Запитання й відповіді припасовані одні до одних, мов деталі в механізмах, кожна людина має лише суворо визначені завдання, професії зібрано в групи у певних місцях, усі їдять, не сплячучись, розваги зібрано в інших частинах міста, а ще в інших здійсмаються вежі, де знаходиш собі жінку, сім'ю, грамофон і душу. Напруження й розслаблення, діяльність і кохання чітко розмежовані в часі й розподілені відповідно до ґрунтовних лабораторних висновків. Якщо в одній із сфер діяльності наштовхнешся на труднощі, справу просто кидаєш, бо знаходиш іншу чи принагідно кращий шлях, або хтось інший знаходить шлях, з якого ти збився; це нікому не завдає шкоди, адже ні на що не марнується стільки спільних зусиль, скільки на самовпевнену переконаність, нібито ти покликаний не відступати від якоїсь певної особистої мети. У пронизаній силовими лініями спільноті будь-який шлях веде до доброї мети, якщо тільки надто довго не роздумувати й не зволікати. Цілі поставлено на короткий час; але й життя недовге, від нього дістаєш максимум того, що можна досягти, а більше людині для щастя

й не потрібно, адже те, чого досягаєш, формує душу, тоді як те, чого бажаєш, але не домагаєшся, її лише деформує; для щастя дуже мало важить те, чого ти хочеш, — важливо лише, щоб ти цього досяг. А крім того, зоологія вчить, що із суми неповноцінних індивідів легко може скластися геніальне ціле.

Нема жодної певности в тому, що так воно й має бути, але такі уявлення — невід'ємна частина дорожніх снів, де відбивається відчуття невинного руху, який нас підхоплює. Ці сни поверхові, тривожні й короткі. Бог його знає, що буде насправді. Напрошується думка, що ми щохвилини тримаємо в руках початок і маємо складати план для всіх нас. Якщо нам не до вподоби ця штука зі швидкостями, то втнемо іншу! Скажімо, що-небудь повільне-повільне, з колихким, як серпанок, загадковим, як слимак, щастям і з глибоким коров'ячим поглядом, про який мріяли ще греки. Але насправді все зовсім не так. Ця штука тримає нас у своїх руках. Їдеш у ній вдень і вночі, та ще й робиш усе, що душа забажає: голишся, їси, кохаєш, читаєш книжки, виконуєш службові обов'язки, так ніби чотири стіни довкола стоять на місці, і моторошно лише те, що стіни їдуть, а ти цього не помічаєш, і викидають уперед свої рейки, мов довгі, звивисті щупальці, й ти не знаєш — куди. До того ж хочеться по змозі й самому належати до сил, котрі спрямовують локомотив часу. Роль це вельми непевна, й буває, що, визирнувши після тривалої перерви за вікно, бачиш: краєвид змінився; щό пролітає мимо, те пролітає, бо інакше й бути не може, та, попри всю твою покірність, чимдалі більшої влади набуває прикре відчуття, що ти проминув мету чи потрапив не на ту колію. А тоді одного дня раптом постане, аж запече, потреба: зійти! Зіскочити! Ностальгійне бажання, щоб тебе затримали, щоб не розвиватися, застрягнути, повернутися до того місця, що було перед обманним розгалуженням! І за добрих давніх часів, коли ще існувала Австрійська імперія, у такому разі можна було зійти з потяга часу, пересісти до звичайного потяга на звичайній залізниці й повернутися на батьківщину.

Там, у Каканії*, в тій незбагненій, тим часом уже зниклій державі, яку з багатьох поглядів, хоч цього й не визнають, можна назвати зразковою, також був свій темп, але темп не

---

* Авторське утворення від нім. абрєвіатури «к.к.» (kaiserlich-königlich – імператорсько-королівська).

надто високий. Досить було на чужині згадати про цю країну, як перед очима поставали білі, широкі, добротні шляхи доби піших походів і спеціальної пошти, шляхи, що бігли увсебіч, мов ріки порядку, мов смужки світлого солдатського тилу, охоплюючи землі паперово-білою рукою управління. І які землі! Були там глетчери й море, Карст і чеські ниви, ночі на Адріатиці, напоєні невгомним стрекотанням цикад, і словацькі села, де дим виходив із коминів, мов із задертих ніздів, а саме село тулилося поміж двома невеликими пагорбами, так ніби земля трохи розтулила губи, щоб зігріти між ними своє дитя. Звісно, котилися цими шляхами й автомобілі; але ж не надто багато автомобілів! Тоді готувалися підкоряти повітряні простори, зокрема й тут; тільки не надто завзято. Час від часу відсилали судна до Південної Америки та Східної Азії; але не надто часто. Світова економіка й світове панування ніякого шанобства не виявляли; це було в центрі Європи, де перетинаються давні світові вісі; слова «колонія» й «заморські землі» вухо сприймало як щось іще геть незвідане й далеке. Заводили розкіш; але в жодному разі не таку аж надто витончену, як у французів. Захоплювалися спортом; але ж не так по-ідіотському, як ангосакси. Викидали шалені гроші на військові; але все ж таки саме стільки, щоб серед великих потуг надійно лишатися другою за слабкістю. Столиця була також трохи менша, ніж решта найбільших міст у світі, та все ж таки значно більша, ніж просто велике місто. І управляли цієї країною по-освіченому, у спосіб мало відчутний, обережно обходячи всі гострі кути, — управляли найкращі в Європі бюрократи, яким можна було дорікнути лише за одну хибу: геніальність і геніальну підприємливість приватних осіб, не привілейованих на це родовитістю чи державним завданням, вони сприймали як зухвалість і навіть нахабство. Та кому ж до вподоби, щоб йому вказували не ті, хто має вказувати?! До того ж у Каканії лише генія завжди мали за йолопа, а ось йолопа за генія, як це траплялося десь інде, — ніколи.

А загалом скільки всього дивовижного можна розповісти про цю зниклу Каканію! Вона була, наприклад, імператорсько-королівською й імператорською і королівською; одну з цих позначок — «і.-к.» або «і. і к.» — там носила кожна річ і кожна людина, та все ж лише ті, хто опанував таємничу науку, всякчас могли з певністю розрізнити, які установи і які люди мали

називатися «і.-к.», а які — «і. і к.». На письмі країна мала назву Австро-Угорська монархія, але усно дозволяла називати себе Австрією, тобто ім'ям, яке вона склала з себе врочистою державною клятвою, але зберегла в усіх емоційних площинах на знак того, що емоції важливі так само, як державне право, а приписи не віддзеркалюють справжніх життєвих проблем. За конституцією країна була ліберальна, але правила нею клерикали. Правила нею клерикали, але панувало в ній вільнодумство. Усі громадяни перед законом були рівні, але громадянами були не всі. Був парламент, який користувався своєю свободою так широко, що його звичайно тримали закритим; але в конституції була й стаття про надзвичайний стан, спираючись на яку обходилися без парламенту, й щоразу, коли всі вже тішилися абсолютизмом, корона віддавала вказівку все ж таки знов повернутися до парламентської форми правління. У цій державі такі випадки траплялися часто, і до них долучалися ще й міжнаціональні чвари, які тоді справедливо привертали увагу всієї Європи, а тепер тлумачення дістають дуже хибне. Ті чвари були такі запеклі, що через них державна машина по кілька разів на рік починала буксувати й спинялась, але в проміжках і в періоди державного затишшя панувало цілковите взаєморозуміння, й усі вдавали, буцімто нічого не сталося. Зрештою, нічого таки й не ставалося. Просто та неприязнь кожної людини до прагнень кожної іншої, неприязнь, у якій нині всі ми одностайні, в цій державі сформувалася досить рано й стала, можна сказати, витонченим церемоніальним дійством, наслідки якого були б, мабуть, іще вагоміші, якби його розвиток дочасно не перервала катастрофа.

Бо не лише неприязнь до співгромадянина піднеслася там до почуття солідарності, а й недовіра до власної особи та її долі набула характеру глибокої самовпевненості. У цій країні завжди чинили, іноді доходячи до найвищої міри пристрасти та її наслідків, не так, як думали, або думали не так, як чинили. Недосвідчені спостерігачі сприймали це за м'якість чи навіть слабкість австрійської, на їхню гадку, вдачі. Та вони помилялись; і взагалі буде помилкою пояснювати ті чи ті явища в певній країні просто вдачею її мешканців. Адже мешканець країни має щонайменше дев'ять вдач: професійну, національну, державну, класову, географічну, статеву, усвідомлену, неусвідомлену й, можливо, ще особисту; він їх у собі поєднує,

але вони розчиняють його, і він становить, по суті, не що інше, як невеличкий, розмитий численними цими струмочками видолонок, куди вони просочуються й звідки течуть далі, щоб разом з новими річечками наповнити ще один видолонок. Тому кожен мешканець землі має ще й десяту вдачу, і вона — не що інше, як пасивна фантазія незаповнених просторів; ця вдача дозволяє людині все, крім одного: сприймати поважно те, що роблять решта щонайменше дев'ять її вдач і що з ними відбувається; інакше кажучи, не дозволяє людині, отже, саме того, що мало б її заповнити. Цей простір, який, треба визнати, важко описати, в Італії забарвлений і сформований по-іншому, ніж в Англії, позаяк те, що його вирізняє, має інше забарвлення й іншу форму; і все ж таки тут і там це — те саме: порожній, невидимий простір, дійсність у якому нагадує покинуте уявою іграшкове місто з кубиків.

Якщо це взагалі може стати очевидним, то воно стало таким у Каканії, і тут Каканія була, хоч світ про це й не здогадувався, найпередовішою державою; то була держава, яка сьак-так мирилася сама з собою, у ній людина була навиворіт вільна, їй постійно бракувало причин для власного існування, і велика фантазія того, чого не сталося, чи того, що сталося без вороття, омивав кожного, мов подих океанів, з яких вийшло людство.

«Так уже сталося», — казали там, коли інші люди десь інде вважали, що сталося казна-що; то був вислів своєрідний, який не траплявся більш ніде — ні в німецькій, ні в жодній іншій мові, вислів, в атмосфері якого факти й удари долі ставали легенькими, мов пухинки й думки. Авжеж, Каканія, попри багато чого такого, що свідчить про протилежне, все ж була, мабуть, країною для геніїв; і, либонь, саме через те й загинула.

9.

Перша із трьох спроб стати знаменитістю

Цей чоловік, що повернувся на батьківщину, не пригадував такої пори в своєму житті, яка б не була пройнята бажанням стати видатним; з цією мрією Ульріх, здавалося, народився. Це правда, таке прагнення може свідчити й про марнославство та дурний розум; і все ж не менше правди й у тому, що це —

поривання надзвичайно прекрасне й праведне, без якого видатних людей на світі було б, мабуть, не багато.

Ось тільки одне було прикро: Ульріх не знав, ані як видатним стають, ані що таке видатна людина взагалі. У шкільні роки таким він вважав Наполеона; пояснити це можна було почасти тим, що юності властиво захоплюватися злочинами, а почасти — тим, що вчителі недвозначно вказували на того тирана, котрий намагався поставити Європу на голову, як на найбільшого лиходія в історії. Наслідком стало те, що Ульріх, щойно випурхнувши зі школи, став фенріхом у кавалерійському полку. Мабуть, якби тоді юнака спитали були, чому його вибір упав на цю професію, він уже не відповів би: «Щоб стати тираном». Але такі бажання — езуїти; геній Наполеона почав розвиватись аж після того, як той став генералом, а хіба міг Ульріх, будучи фенріхом, переконати свого полковника в необхідності цієї передумови?! Уже під час муштрового вишколу в ескадроні нерідко виявлялося, що полковник був іншої думки, ніж він. І все ж Ульріх не прокляв би навчального плацу, на мирному полі якого годі було відрізнити пиху від покликання, якби не був такий шанолілюбний. Пацифістським балачкам про якесь там «мілітаристське виховання народу» він не надавав тоді ані найменшого значення, зате палко віддавався спогадам про героїку панування, насилля й гордощів. Він брав участь у верхогонах, бився на дуелях і визнавав лише три різновиди людей: офіцерів, жінок і цивільних; треті становили фізично недорозвинений, нікчемний за своїми розумовими здібностями клас, в якого офіцери відбивали дружин і доньок. Ульріх поринав у солодкий песимізм; йому здавалося, що коли вояцьке ремесло — це таке собі гостре, розпечене знаряддя, то цим знаряддям треба різати й палити світ йому ж таки на добро.

І хоча з ним самим, на його щастя, нічого такого не сталося, проте якимось він усе ж таки зробив відкриття. В одному товаристві в нього вийшло невеличке непорозуміння з відомим фінансистом, і те непорозуміння він хотів був залагодити, як це завжди робив, вишукано, з блиском. Та виявилось, що й серед цивільних трапляються справжні чоловіки, котрі вміють гідно захистити жінок зі своїх родин. Фінансист поговорив з військовими міністром, якого знав особисто, внаслідок чого Ульріх мав тривалу розмову зі своїм полковником, і той розтлумачив йому різницю між ерцгерцогом і простим офіцером.

Відтоді ремеслом воїна Ульріх уже не тішився. Доти він гадав, що перебуває на арені пригод, які стрясають світ, і сподівався стати їхнім героєм, аж раптом побачив, як на безлюдному широкому майдані бешкетує п'яний молодик, і йому відповідає лише каміння. Збагнувши це, Ульріх попрощався з цією невдячною кар'єрою, де щойно доскочив звання поручника, й покинув службу.

10.

Спроба друга.

Основи моралі чоловіка без властивостей

Але Ульріх змінив лише коня, перейшовши від кавалерії до техніки; новий кінь мав залізні ноги й бігав удесятеро прудкіше.

У світі Гьоте гуркіт ткацьких верстатів людям ще заважав; у добу Ульріха вже почали відкривати музику машинних залів, клепальних молотків та фабричних гудків. Не варто, звісно, гадати, нібито люди дуже скоро помітили, що хмарочос вищий, ніж вершник на коні; навпаки, ще й нині вони, коли хочуть вдати із себе щось особливе, вилазять не на хмарочос, а на високого коня, й швидко вони, саме мов вітер, і зірки не як величезний рефрактор, а як орел. Почуття їхні ще не навчилися вдаватися до послуг їхнього розуму, й відмінність у розвитку почуттів і розуму майже така сама велика, як між сліпою кишкою та корою головного мозку. Виходить, не таке вже то й мале щастя — здогадатись, як це сталося з Ульріхом уже в перші його юнацькі роки, що людина в усіх високих, на її погляд, питаннях поводить багато старомодніше, ніж її механізми.

Щойно Ульріх ступив до навчальних залів механіки, як його охопила лихоманка. Навіщо тобі ще й Аполлон Бельведерський, коли перед очима в тебе нові форми турбогенератора чи гра ланок розподільчого пристрою парової машини! Кого цікавлять тисячолітні балачки про те, щб добре, а що — погано, коли виявляється, що це — зовсім не «константи», а «функціональні значення» й добротність виконаної роботи залежить від історичних обставин, а добротність людей — від психотех-

нічної майстерности у використанні їхніх властивостей! Світ, якщо на нього дивитися з погляду технічного, просто смішний, непрактичний у всіх людських взаєминах, вищою мірою марнотратний і неточний у своїх методах; а хто звик залагоджувати свої справи за допомогою логарифмічної лінійки, той просто не сприйматиме серйозно добру половину того, що стверджують люди. Логарифмічна лінійка — це неймовірно дотепно переплетені системи чисел і поділок; логарифмічна лінійка — це дві біленькі, лаковані планочки трапецієвидного поперечного перерізу, які ковзають одна по одній і дають змогу миттю розв'язувати щонайскладніші завдання, не втрачаючи марно жодної думки; логарифмічна лінійка — це невеличкий символ, що його носять у нагрудній кишеньці й відчувають серцем, як такий собі твердий білий штрих; якщо хто-небудь приходить із гучними твердженнями чи глибокими почуттями, а ти маєш логарифмічну лінійку, то кажеш: «Хвилиночку, спершу розрахуймо межі похибок і ймовірну вартість усього цього!»

Це було, поза всяким сумнівом, широке уявлення про інженерну справу. Воно становило рамки привабливого майбутнього автопортрету, що зображував чоловіка з рішучими рисами, з натоптаною шеком люлькою в зубах, у спортивній шапочці й чудових чоботях для верхової їзди, — чоловіка, який подорожує з Кейптауна до Канади, щоб здійснити солідні проекти своєї фірми. При цьому завжди можна знайти час і принагідно дістати від свого технічного мислення пораду щодо влаштування світу й управління ним чи який-небудь вислів на взірєць емерсонівського, що його не завадило б почепити над кожною майстернею: «Люди живуть на землі як пророки майбутнього, а всі їхні справи — це пошуки й спроби, адже будь-яку справу може перевершити нова!» Сказати правду, цей вислів належав самому Ульріхові, він склав його з кількох фраз Емерсона.

Важко сказати, чому інженери не зовсім такі, щоб відповідати цим словам. Чому багато з них, приміром, носять годинника на ланцюжку, який кривобокою крутою дугою тягнеться від кишеньки в камізельці до одного з горішніх гудзиків або утворює на череві один підйом і два спуски, так ніби він — у вірші? Чому їм до вподоби носити в краватках шпильки з оленячими зубами або з підковками? Чому костюми їхні сконструйовані так, як перші зразки автомобіля? Чому, зрештою, вони рідко розмовляють про щось інше, крім своєї професії, а

коли все ж таки й розмовляють, то роблять це так неприродно, вимушено, розпливчасто й формально, що слова проникають усередину не глибше, ніж до надгортанника? Певна річ, це стосується далеко не всіх, але багатьох таки стосується, й ті, з ким Ульріх познайомився, коли найнявся на службу в заводську контору вперше, були саме такі, а ті, з ким він познайомився, коли найнявся вдруге, були теж такі. Вони справляли враження людей, які міцно пов'язані зі своїми креслярськими дошками, залюблені у свою роботу й виконують її навдивовижно справно; але пропозицію застосувати власні сміливі думки не до своїх механізмів, а до себе самих, вони сприйняли б приблизно так, як вимогу скористатися молотком із протиприродною метою — для вбивства.

Отож друга, вже зріліша спроба, до якої Ульріх удався, щоб стати незвичайною людиною на шляху техніки, завершилася швидко.

11. Спроба найважливіша

З приводу того, що було досі, тепер Ульріх лише похитав би головою, от ніби хто-небудь заходився б розповідати йому про переселення його душі; але не з приводу своєї третьої спроби. Нема нічого дивного в тому, що інженер з головою поринає в свою вузьку професію замість вийти на вільні простори світу ідей, хоч його машини та механізми й надходять аж на край землі; адже ні йому не потрібно вміти переносити сміливість і новизну душі своєї техніки на власну душу, ні машина не в змозі застосувати до самої себе рівняння з нескінченно малими, що лежать в її основі. Однак щодо математики сказати цього не можна; тут маємо до діла із самою новою логікою, з самим духом, тут — корінь часу й джерела дивовижних перетворень.

Якщо це і є здійснення одвічних мрій — літати в небі й плавати з рибами, пробиватися крізь товщу велетенських гір, із нечуваною швидкістю пересилати повідомлення, зором і слухом осягати далеке й невидиме, чути, як розмовляють покійні, поринати в чудодійний цілющий сон, живими очима

бачити, який вигляд матимеш через двадцять років після власної смерті, серед мерехтливих ночей знати, що над і під цим світом є тисячі всіляких речей, про які досі ніхто не здогадувався, якщо світло, тепло, сила, насолода, затишок — це одвічні мрії людства, то нинішні дослідження — не лише наука, а й чарування, демонстрація величезних зусиль серця й мозку, перед якою Господь відгортає складку за складкою своєї мантиї, релігія, догматику якої пронизує й підтримує сувора, мужня, гнучка, холодна й гостра, мов ніж, математична логіка.

Звичайно, не можна заперечувати, що, на думку нематематиків, усі ці одвічні мрії здійснилися раптом зовсім не так, як це спершу уявлялося. Поштовий ріжок Мюнгаузена був прекрасніший, ніж голос, законсервований фабричним способом; семимильні чоботи — прекрасніші, ніж автомобіль, королівство Лаурина* — прекрасніше, ніж залізничний тунель, чарівний корінь — прекрасніший, ніж фототелеграми, втішатися серцем рідної матері й розуміти птахів — прекрасніше, ніж зоопсихологічні дослідження виражальних можливостей пташиного голосу. Люди здобули реальність і втратили мрію. Вони вже не лежать під деревом, розглядаючи небо у проміжок поміж великим і другим пальцем на нозі, а творять; і не можна сидіти голодним і неуважним, якщо хочеш чогось домогтися, а треба з'їсти біфштекс і ворушитися. Картина достоту така, немовби старе безпорадне людство заснуло на мурашнику, а коли прокинулося нове, то у кров йому вже поналазило мурашок, і відтоді воно змушене несамовито розмахувати руками й дригати ногами, не в змозі позбутися отого огидного відчуття тваринної старанності. Розводити про це довгі балачки й справді не варто, нині більшість людей і так розуміють, що математика, мов демон, проникла в усі сфери нашого життя. Може, не всі ці люди вірять в історію про диявола, якому можна продати душу; але всі люди, котрі, либонь, щось тямлять у душі, коли вже вони, будучи священиками, істориками й митцями, постійно мають з цього неабиякі прибутки, запевняють, буцімто її занапастила математика й буцімто математика — джерело злого розуму, який хоч і обертає людину на володаря землі, проте водночас і робить її рабом

---

* Володар карликів, герой німецького середньовічного епосу «Трояндовий сад Лаурина».

машини. Внутрішня виснаженість, страхітливе поєднання скрупульозності в деталях і байдужості загалом, жахлива самотність людини в пустелі подробиць, її тривога, злість, небачена безсердечність, жадібність, холод і жорстокість, притаманні нашому часу, — це, згідно з тими свідченнями, не що інше, як наслідок утрат, що їх завдає душі гостре логічне мислення! Отож і тоді вже, коли Ульріх став математиком, були люди, які пророкували загибель європейської культури через те, що в людині не лишилося віри, любови, простодушности, доброти, і прикметно, що всі вони в шкільні та юнацькі роки були кепськими математиками. Згодом це стало для них доказом того, що математика, матір точного природознавства й бабуся техніки, є її праматір'ю того духу, який врешті породив і отруйні гази та військових льотчиків.

Не усвідомлювали цих небезпек, по суті, лише самі математики та їхні учні, природодослідники; все це вони відчували душею так само мало, як гонщики-велосипедисти, що, завзято натискаючи на педалі, не помічають нічого в світі, крім заднього колеса того, хто мчить попереду. Про Ульріха, навпаки, можна було з певністю сказати, що математику він любив через людей, котрі її терпіти не могли. У цю науку він був закоханий не так з наукового погляду, як суто по-людському. Він бачив, що в усіх питаннях, де математика вважає себе компетентною, вона має думку іншу, ніж звичайні люди. Якби наукові погляди можна було замінити загальним світоглядом, гіпотезу — експериментом, а істину — дією, то справа життя будь-якого видатного природодослідника чи математика, якщо брати її мужність і руйнівну силу, значно перевершила б найбільші історичні подвиги. Не з'явився ще на світі той чоловік, який сказав би своїм прихильникам: «Крадіть, убивайте, віддавайтесь розпусті! Наше вчення таке всемогутнє, що гноївку ваших гріхів воно оберне на кришталево-пінний гірський струмок». Але в науці кожні кілька років те, що доти вважали помилкою, раптом ставить з ніг на голову всі колишні уявлення або якась доти непримітна й знехтувана думка стає володаркою нового царства ідей, і такі випадки тут — не просто перевероти, ні, вони, мов драбина Якова, ведуть у височінь. У науці все відбувається так само яскраво, безпечно й прекрасно, як у казці. І Ульріх відчував: люди про це просто не знають, вони навіть не уявляють собі, як тепер можна міркувати; якби

можна було навчити їх міркувати по-новому, то вони й жили б інакше.

Щоправда, тепер постає запитання: чи в світі й справді все йде так уже шкереберть, що його раз у раз треба ставити з голови на ноги? Але на це світ уже давно сам дав дві відповіді. Адже відколи він існує, більшість людей замолоду виступали за те, щоб його перекинути. Їм було смішно бачити, як міцно прив'язані старші до того, що мають, і як вони, замість міркувати мізками, міркують серцем, шматком плоті. Ця молодь завжди помічала, що моральна тупість старших — це нездатність до нових зв'язків такою самою мірою, як і звичайна інтелектуальна тупість, і для неї самої, для молоді, природною була мораль продуктивності, героїзму й перемін. Проте, досягнувши віку, коли мрії здійснюються, молодь про це вже не згадувала, та й не бажала згадувати. Ось чому багато з тих, для кого математика чи природознавство стали професією, вважатимуть за зухвальство, якщо хто-небудь зробить вибір на користь науки з тих самих причин, що й Ульріх.

І все ж у цій третій професії він, відколи кілька років тому обрав її, досяг, на думку фахівців, не так уже й мало.

12.

Жінка, кохання якої Ульріх домігся після розмови про спорт і містику

Виявилось, що до високих ідей прагне й Бонадея.

Це була та сама жінка, яка врятувала Ульріха вночі, коли він так невдало боксував, а другого ранку навідалася до нього під низько опущеним серпанком. Він охрестив її Бонадєю, доброю богинею, тому що такою вона ввійшла в його життя, а також на честь богині цнотливості; в давньому Римі та мала храм, який внаслідок дивних перипетій став осереддя усілякої розпусти. Сама Бонадея про це не знала. Гучне ім'я, яке вона дістала від Ульріха, припало їй до вподоби, й під час своїх відвідин вона носила його, як розкішно вишитий пеньюар.

— То я — твоя добра богиня? — перепитувала вона. — Твоя bona dea?

І правильна вимова цих двох слів вимагала, щоб цієї хвили-

ни вона обвивала руками його шию й, трохи закинувши назад голову, зворушливо зазірала йому в очі.

Бонадея була дружина одного шанованого чоловіка й ніжна мати двох славних хлопчиків. Її улюблене поняття було «глибоко порядний», вона прикладала його до людей, слуг, справ і почуттів, коли хотіла сказати про них що-небудь добре. Бонадея могла промовляти слова «справжнє», «добре» й «гарне» так само часто й невимушено, як хтось інший каже «четвер». Що задовольняло її потребу в ідеях найповніше, то це — уявлення про життя в тихому, ідеальному колі, що його утворюють рідний чоловік та діти, тоді як десь далеко внизу мріє темне царство на ім'я «не введи мене у спокусу», приглушуючи своїм мороком осяйне щастя й змушуючи його світитися м'яко, мов лампа. Вона мала лише одну ваду: вже сам вигляд чоловіків викликав у ній надзвичайно глибоке збудження. Ні, похитлива Бонадея зовсім не була; просто вона страждала чутливістю, як ото люди страждають, бува, чимось іншим, — скажімо, в когось пітніють руки, а хтось легко змінює свої переконання; це була немовби її вроджена риса, й вона не могла нічого з собою вдіяти. Познайомившись з Ульріхом за таких романтичних обставин, які надзвичайно збуджують уяву, вона від першої хвилини була приречена стати жертвою пристрасти, що зародилась як співчуття, згодом, після недовгої, але запеклої боротьби, перейшла в заборонену потаємність і тривала далі як попеременні укуси то гріха, то каяття.

Але Ульріх в її житті був випадком не першим, а бозна й яким. З такими жінками, котрі страждають любовним шалом, чоловіки, збагнувши, що й до чого, поводяться здебільшого не багато краще, ніж з ідіотами, яких можна просто-таки по-дурному змусити знов і знов спотикатися на тому самому місці. Адже ніжно-віддані почуття чоловіків — це майже те саме, що рикання ягуара над шматком м'яса, і спробуй лишень їм завадити... Як наслідок, Бонадея часто провадила подвійне життя, мов ото шанований у повсякденному побуті громадянин, котрий у темних закутках своєї свідомости живе життям залізничного злодія, й коли цю тиху, показну жінку ніхто не тримав в обіймах, її пригнічувала зневага до себе, викликана брехнею й ганьбою, на які вона йшла, щоб її тримали в обіймах. Коли її чуттєвість охоплювало збудження, Бонадея була меланхолійна й добра, ба більше, в цій своїй мішанині захвату

й сліз, грубої природности й неминучого каяття, у спалахах манії перед загрозою уже недалекої депресії вона набувала тієї зваби, що збуджує десь так, як безперервний, приглушений барабанний дріб. Однак у перервах між такими нападами, коли між двома станами слабкості наставало каяття, що змушувало її відчувати свою безпорадність, цю жінку сповнювали добропристойні претензії, через які поводитися з нею було не просто. Доводилося бути щирим і добрим, співчувати будь-якому лиху, любити імператорський дім, шанувати все шановане й з морального боку виявляти таку саму делікатність, що й біля ліжка хворого.

Якщо так не виходило, то в плині подій це теж нічого не міняло. На своє виправдання Бонадея вигадала казку, буцімто до такого прикрого стану її довів рідний чоловік у невинні перші роки їхнього подружнього життя. Цей чоловік, багато старший і статурою більший від неї, поставав у її казці таким собі безцеремонним чудовиськом, і вже в перші години свого нового кохання вона сумно й багатозначно розповіла про це й Ульріхові. Уже трохи згодом він довідався, що той чоловік був відомий і авторитетний юрист, вельми активний і компетентний у своїй сфері, до того ж безневинний убивця — любитель пополювати й бажаний гість усіляких застіль, де сходилися мисливці та правники і де розмовляли не про мистецтво й кохання, а про чоловічі проблеми. Лише в одному цей досить щирий, добродушний і життєрадісний чоловік чинив необачно — в тому, що був одружений на цій своїй дружині й тому частіше, ніж решта чоловіків, мав із нею ті взаємини, які, коли йдеться про правопорушення, називають випадковими зв'язками. Під психічним впливом багаторічної покори чоловікові, заміж за якого Бонадея вийшла скоріше з розважливості, ніж за велінням серця, у неї розвинулася ілюзія, нібито вона — фізично надзбудлива, і ця химера стала майже незалежною від її свідомості. Якийсь внутрішній примус, незбагненний навіть їй самій, приковував її до цього ошчасливленого обставинами чоловіка; вона зневажала його за свою власну безвольність і не відчувала в собі волі зневажати його; вона ошукувала його, щоб утекти від нього, й водночас у найменш слушні хвилини заводила мову про нього й про дітей, яких мала від нього, й ніколи не була спроможна звільнитися від нього цілком. Як і багато інших нещасливих жінок, опору в загалом

досить хисткому життєвому просторі вона зрештою знайшла в антипатії до свого чоловіка, який міцно посів місце в її житті, й конфлікт із ним переносила до кожної нової пригоди, що мала визволити її від нього.

Щоб не вислуховувати її нарікань, не лишалося, по суті, нічого іншого, ніж якомога швидше перевести її зі стану депресії в стан манії. Тоді вона відмовлялася вірити в будь-які шляхетні помисли того, хто так чинив і зловживав її слабкістю, проте її страждання накидало їй на очі вологу поволоку ніжності, коли вона, як зазвичай казала сама, намагаючись висловлюватися по-науковому, «схилялася» до цього чоловіка.

13.

Завдяки геніальному скакуну визріває усвідомлення того, що ти – людина без властивостей

Неабияке значення має те, що Ульріх з цілковитою підставою міг сказати собі: у своїй науці він зробив чимало. Його праці навіть принесли йому визнання. Вимагати захвату було б занадто, бо навіть в імперії істини захват відчують лише перед літніми вченими, від яких залежить, дістанеш ти доцентуру чи професуру. Сказати точніше, він лишився тим, кого називають надією, а надіями в республіці розумів називають республіканців, – це ті люди, котрі гадають, нібито всі зусилля можна присвятити справі, замість марнувати значну їхню частину на зовнішнє посування; вони забувають про те, що продуктивність одинака невелика, а посування, навпаки, – загальне бажання, і нехтують суспільним обов'язком кар'єризму, згідно з яким ти мусиш починати як кар'єрист, щоб у роки успіху стати опорою й підпорою, за допомогою якої виб'ється в люди ще хтось. І ось одного дня Ульріхові перехотілося бути й надією. Тоді вже настав час, коли заговорили про геніїв футбольного поля та рингу, але щонайменше на десяток геніальних винахідників, тенорів або письменників у газетних повідомленнях припадав ще не більше, ніж один геніальний центральний захисник чи один великий тактик тенісного спорту. Новий дух почувався ще не зовсім упевнено. Та саме тоді

Ульріх раптом десь вичитав — і на нього несподівано війнуло немовби зрілістю літа — вислів «геніальний скакун». Трапився той вислів в одному репортажі про сенсаційний успіх на іподромі, й автор, мабуть, зовсім не усвідомлював усієї величі думки, підкинutoї його перу духом єдності. Зате Ульріх одразу укмітив, який нерозривний зв'язок поєднує всю його кар'єру з тим генієм скакових коней. Адже кінь споконвіку був священною твариною кавалерії, й у своїй казарменій юності Ульріх тільки й чув, що про коней та жінок, і від цього й утік, щоб стати видатною людиною, і ось тепер, коли після різноманітних зусиль він уже міг би відчутти, либонь, наближення вершини своїх прагнень, звідти його вітав кінь, що піднявся туди перед ним. Якщо зважити на час, то це, певна річ, виправдано, адже ще зовсім недавно гідний захвату дух мужності в людській уяві поставав істотою, чия сміливість була сміливістю моральною, сила — силою переконаності, твердість — твердістю серця й доброчесності, істотою, яка швидкість вважала чимось на кшталт легковажності, хитрощі — чимось недозволенним, спритність і захопленість — чимось таким, що суперечить гідності. Зрештою та істота, щоправда, обернулася на такий собі ідеологічний привид і траплялася вже не в живому вигляді, а лише на нарадах професорсько-викладацького складу гімназій та в усіляких письмових висловлюваннях, і життя змушене було шукати собі новий образ мужності. Трохи роззирнувшись, воно, однак, зробило відкриття, що виверти й хитрощі, до яких вдається метикована голова в логічних розрахунках, насправді не вельми відрізняються від бійцівських вивертів добре тренованого тіла й що є загальна бійцівська психічна сила, яку труднощі й неймовірності роблять холодною й розумною, незалежно від того, чи звикла вона вгадувати відкритий для нападів бік певного завдання або фізичного супротивника. Якщо провести психотехнічний аналіз якого-небудь блискучого розуму й чемпіона країни з боксу, то їхня хитрість, мужність, точність і комбінаторика, а також їхня швидка реакція в галузі, важливій для кожного з них, мабуть, і справді виявляться однаковими; ба більше, можливо навіть, що в чеснотах і здібностях, які зумовлюють їхній особливий успіх, вони не відрізнятимуться від якого-небудь знаменитого конябар'єриста, бо не можна недооцінювати того, скільки видатних властивостей мобілізуються, коли потрібно перескочити через

живопліт. До того ж кінь і чемпіон з боксу мають перед блискучим розумом ту перевагу, що їхні досягнення й значення можна бездоганно виміряти, й найкращого з-поміж них таки й справді визнають найкращим, а отже, настала черга спорту й об'єктивності з цілковитою підставою витіснити застарілі уявлення про геній і людську велич.

Щодо Ульріха, то слід сказати, що в цьому він на кілька років навіть випередив свій час. Адже в науці він працював саме так — за принципом поліпшення рекордів на одну перемену, на один сантиметр чи на один кілограм. Його розум мав доводити свою гостроту й силу і виконував роботу силачів. Таке розкошування могутністю розуму було очікуванням, войовничою грою, своєрідною непевною, але владною претензією на майбутнє. Йому було не втямки, чого він цією могутністю врешті доб'ється; з нею можна було зробити все й не зробити нічого, врятувати світ або стати злочинцем. І приблизно така, мабуть, і взагалі психологічна ситуація, завдяки якій світ машин і відкриттів знов і знов дістає поповнення. На науку Ульріх дивився як на підготовку, загартування й різновид тренування. Якщо виявлялося, що таке мислення надто сухе, різке, вузьке й не обіцяє перспективи, то з цим доводилося миритись так само, як зі слідами напруження й нужди, що їх лишають на обличчі великі фізичні й вольові зусилля. Ульріх багато років любив духовну нужду. Він ненавидів людей, не здатних, кажучи словами Ніцше, «задня істини терпіти душевний голод», — зніжених, занепалих духом, ладних повернути назад, тих, хто тішить свою душу всілякими теревами про душу й напихає її, позаяк розум замість хліба дає їй, мовляв, каміння, релігійними, філософськими й вигаданими почуттями, що нагадують розмочені в молоці булочки. Він тримався думки, що в цьому сторіччі ми, прихопивши з собою все людське, вирушили в наукову експедицію; гордість, мовляв, вимагає протиставити всім марним запитанням відповідь: «Ще ні!» — й жити на тимчасових засадах, але з усвідомленням мети, якої згодом досягнуть нащадки. Істина полягає в тому, що наука випрацювала поняття суворої, тверезої духовної сили, яке робить просто неспроможними давні метафізичні й моральні уявлення роду людського, хоч замінити їх воно може лише надією на той далекий день, коли раса духовних завойовників зійде в доли душевної плідючости.

Але щасливо це триває лише доти, доки не доведеться перевести погляд з пророчої даліни на теперішнє, близьке, й прочитати повідомлення про те, що якийсь там скакун тим часом став геніальним. Другого ранку Ульріх підвівся з лівої ноги й нерішуче пошукав правою пантофлю. Сталося це не в тому місті й не на тій вулиці, де він мешкав нині, а проте лише кілька тижнів тому. На лискучому бурому асфальті під його вікном уже снували авта; чистоту вранішнього повітря почала насичувати кислуватість дня, й тепер, коли крізь фіранки вже просотувалося молочне світло, звикло нахилити вперед і назад своє голе тіло, черевними м'язами підіймати його з підлоги й знов опускати і нарешті гатити кулаками в боксерську грушу, як це роблять о такій порі стільки людей перед виходом на службу, — все це йому вдалося тепер невимовно безглуздим. Одна година на день — це одна дванадцята свідомого життя, і її досить для того, щоб тримати треноване тіло в стані пантери, готової до будь-якої пригоди; однак цю годину марнують на безглузде очікування, тому що ніколи не стаються пригоди, гідні таких готувань. Точнісінько те саме й з коханням, до якого людина готується з неймовірним розмахом, і нарешті Ульріх зробив для себе відкриття: він і в науці нагадував блукальця, котрий долав одного за одним гірські хребти, не маючи перед очима жодної мети. Він мав лише крихти нового способу мислити й відчувати, однак така, спершу виразна, картина нового розпадалася на щодалі численніші деталі, й коли доти він гадав, що п'є із джерела життя, то тепер майже всі свої очікування випив. Тоді велику й перспективну роботу він на півдорозі кинув. Одні його колеги видавалися йому неблаганними прокурорами й головними ґарантами логіки, другі — наркоманами, що курять опій і ковтають якісь надивовижу безбарвні пігулки, від яких їхній світ заселяли примари чисел і безпредметних зв'язків. «Святий Боже! — подумав він. — Я ж бо ніколи не мав наміру ціле життя бути математиком!»

Однак який же намір він, власне, мав? У цей момент він міг би звернутися хіба до філософії. Але філософія в тодішньому своєму стані нагадувала йому ту історію з Дідоною, де крають на вузьенькі пасочки бичачу шкуру, ось тільки лишалися сумніви, чи справді можна охопити ними царство; а все нове, що з'являлося, не дуже різнилося від того, що робив він сам, і його не приваблювало. Ульріх міг лише сказати, що почувався

ще далі, ніж замолоду, від того, чим, власне, хотів стати, якщо він узагалі коли-небудь про це бодай трохи здогадувався. Напрочуд добре він бачив у собі всі здібності й властивості, котрим сприяв його час, — усі, крім уміння заробляти гроші, якого він і не потребував; однак можливість ці здібності й властивості застосовувати він утратив; і коли вже й футболісти та коні не позбавлені генія, то, зрештою, більш нічого й не лишається, як скористатися ним, щоб урятувати так свою самотність. Отож Ульріх ухвалив рішення взяти на рік відпустку від власного життя й пошукати належного застосування своїм здібностям.

14. Друзі юности

Після повернення Ульріх уже кілька разів навідувався до своїх друзів Вальтера й Клариси, бо ці двоє, хоч надворі й стояло літо, нікуди не поїхали, а він багато років їх не бачив. Щоразу, коли він приходив, вони грали на роялі. У такі хвилини обоє не переймалися тим, що не помічали його, поки не завершували п'єсу. Цього разу вони виконували «Пісню до радості» Бетховена; мільйони, як це описує Ніцше, зі священним трепетом падали в порошок, ламалися перешкоди ворожнечі, розділених мирило й об'єднувало евангеліє світової гармонії; забувши, як ходити й розмовляти, обоє вже ладні були, пританцьовуючи, спурхнути до неба. Обличчя їхні були вкриті плямами, тіла нахилені, голови смикалися вгору-вниз, розчепірені пальці місили непокірну масу звуків. Відбувалося щось незмірне; набухав невиразно окреслений, наповнений гострим відчуттям, ладний ось-ось луснути пузир, і збуджені пучки, нервові брижі на чолі, конвульсії тіла випромінювали чимдалі нові почуття жахливого особистого бунту. Цікаво, скільки ж разів уже повторювалося це дійство?

Ульріх ніколи не міг терпіти цього завжди відкритого роялю з вищиреними зубами, цієї широкомордої, коротконогої поміси такси з бульдогом — ідола, який цілком заволодів життям його друзів аж до картинок на стіні й хирлявих ескізів фабричної меблі зі штучних матеріалів; у цьому домі навіть не було служ-

ниці, час від часу сюди лише приходила дівчина, яка варила їсти й прибирала. За вікнами цієї оселі аж до порослих лісами пагорбів здіймалися виноградники з купками старих дерев та перекошеними хатинами, але поблизу все було якесь занедбане, голе, випалене, неприкаяне, як буває там, де околиці великого міста вклинюються в сільську місцевість. Арку поміж цим переднім планом і чарівною долиною перекидав інструмент; лискучо-чорний, він посилав за стіни вогненні стовпи ніжності й героїки, хоч вони, перетерті на щонайдрібніший звуковий попіл, уже за кілька сотень кроків падали на землю, не долетівши навіть до порослого соснами пагорба, де на півдорозі до лісу стояв шинок. Проте самé помешкання рояль змушував гриміти й був одним із тих мегафонів, крізь які душа волає у всесвіт, мов ото олениця в період тічки, і їй не відповідає ніщо, крім такого самого змагального поклику тисяч інших душ, що самотньо сурмлять до всесвіту. Міцна позиція Ульріха в цьому домі ґрунтувалася на тому, що музику він оголосив німиччо волі й розладом розуму і відгукувався про неї з глибшою зневагою, ніж думав; а для Вальтера й Клариси музика була на той час найвищою надією й найглибшим страхом. Ульріха вони за це, з одного боку, зневажали, а з другого — шанували як злого духа.

Цього разу, коли вони дограли, Вальтер, обм'яклий, виснажений і пригнічений, лишився сидіти на трохи повернутому дзиглику перед роялем, а ось Клариса підхопилася й жваво привіталась із непрошеним гостем. У її руках і на обличчі ще тремтів електричний заряд гри, а крізь напружений захват і відразу пробивалася усмішка.

— Жаб'ячий король! — сказала вона, й голова її, хитнувшись назад, показала чи то на музику, чи то на Вальтера.

Ульріх відчув, як знов напружилася тужава сила союзу між ним і нею. Коли він приходив минулого разу, Клариса розповіла йому про свій страшний сон: якась слизька істота намагалася оволодіти нею сонною; істота була пузато-м'яка, лагідна й жахлива, і означала та величезна жаба Вальтерову музику. Обоє друзів мали від Ульріха не багато таємниць. Привітавшись із ним, Клариса одразу відвернулася, хутко підійшла до Вальтера, знову викрикнула свій бойовий клич «Жаб'ячий король!», якого Вальтер, схоже, не зрозумів, і руками, які ще здригались від музики, в нестямі, з болем і боляче смикнула його за чуба. Її чоловік скривив люб'язно-

спантеличену міну й, повертаючись із слизької порожнечі звуків, ступив крок ближче.

Потому Клариса з Ульріхом пішли без нього прогулятися під зливою скісного стріловидного проміння від надвечірнього сонця; Вальтер лишився біля роялю. Клариса сказала:

— Уміння забороняти собі що-небудь шкідливе — це випробування життєвої снаги! Виснаженого вабить шкідливе!.. Що ти з цього приводу гадаєш? Ніцше стверджує, що коли митець надто заклопотаний моральним боком свого мистецтва, то це — ознака слабкості. — Вона сіла на невеличкий горбик.

Ульріх стенив плечима. Три роки тому, коли Клариса виходила заміж за його товариша юности, вона мала двадцять два роки, й він, Ульріх, сам подарував їй на весілля твори Ніцше.

— Якби я був Вальтером, то викликав би Ніцше на дуель, — відповів, усміхнувшись, він.

Струнка Кларисина спина, ніжні лінії якої вимальовувалися під сукнею, напружилась, мов тятива, і неймовірно напруження відбилося й на її обличчі; вона боялася повернути його до товариша.

— У тобі й досі є щось дівчаче й геройське водночас... — додав Ульріх.

У цих словах пролунало — а може, й не пролунало — запитання, але трохи й жарт, однак певною мірою також сповнений ніжності подив; Клариса не зовсім зрозуміла, що мав на увазі Ульріх, але обидва ці слова, які вона колись уже почула від нього, ввійшли в її серце, мов підпалена стріла в солом'яну стріху.

Час від часу до них докочувалася хвиля безладно збурених звуків. Ульріх знав, що коли Вальтер грав Вагнера, то Клариса тижнями не підпускала його до себе. І все ж таки він грав Вагнера; з нечистим сумлінням; мов упертий хлопчак.

Кларисі кортіло спитати в Ульріха, що той про все це знає; Вальтер ніколи не вмів тримати язика за зубами; але питати їй було соромно. Та ось і Ульріх сів на горбочок поблизу неї, й нарешті вона сказала щось зовсім інше:

— Ти не любиш Вальтера. Насправді ти йому зовсім не товариш.

Це пролунало як виклик, але вона засміялася.

Ульріхова відповідь була несподівана:

— Ми, бач, товаришуємо змолоду. Ти, Кларисо, була ще дитиною, коли між нами вже склалися взаємини, які ведуть до юнацької дружби. Багато-багато років тому ми викликали один в одного захват, а тепер не довіряємо один одному, знаючи, чим кожен дихає. Кожен хотів би позбутися прикрого враження, що колись він плутав другого з самим собою, й тому ми один для одного — мов непідкупне криве дзеркало.

— Отже, ти не віриш, — промовила Клариса, — що він усе ж таки ще чогось досягне?

— Немає ще одного такого прикладу неминучости, як той, що його становить здібний молодик, коли він зморщиться й обернеться на звичайного старого чоловіка, і то не від якогонебудь удару долі, а лише від усихання, наперед йому судженого!

Клариса міцно стулила уста. Їхня давня, ще часів юности домовленість про те, що переконання важливіші, ніж повага, зацеміла їй у серці й завдала болю. Музика! Звуки весь час порушували тут спокій. Вона прислухалася. Тепер, коли запала мовчанка, виразно долидало клекотання роялю. Якщо не прислухатися, то могло видатись, ніби з пагорбів злітає «палахке полум'я».

Важко сказати, ким був Вальтер насправді. Він усе ще лишався, поза всяким сумнівом, приємним чоловіком з глибоким, промовистим поглядом, хоч йому пішов уже тридцять п'ятий рік, і з певного часу він працював у якомусь мистецькому закладі. Влаштував його туди батько, суворо попередивши, що не допомагатиме далі грішми, якщо син відмовиться посісти те вигідне місце. Адже Вальтер був, власне, художник; вивчаючи в університеті історію мистецтв, він одночасно працював у класі живопису державної академії, а згодом якийсь час мешкав в одній майстерні. І коли невдовзі після одруження на Кларисі перебрався з нею до цього будинку на краю світу, то лишався ще художником; але тепер, схоже, знову став музикантом, і взагалі протягом свого десятирічного кохання він попеременно бував то тим, то тим, а на додачу ще й поетом, видавав літературний часопис, влаштувався був, щоб одружитися, в якесь агентство з розповсюдження театральних п'єс, через кілька тижнів ту роботу покинув, по якимсь часі, щоб одружитися, став капельмейстером у театрі, за півроку збавнув, що нічого путнього не вийде й з цього, побував учителем

малювання, музичним критиком, відлюдником і ще багато чим, поки в батька та в його майбутнього тестя, попри всю їхню великодушність, урвався терпець. Такі, як вони, літні люди зазвичай стверджували, що Вальтерові просто бракує сили волі; проте з таким самим успіхом можна було й стверджувати, що він усе життя був різнобічним дилетантом; але найбільший подив викликало все ж таки те, що завжди траплялися фахівці з музики, живопису чи літератури, які захоплено про рокували йому велике майбутнє. У житті Ульріха, хоч він і домігся дечого такого, цінність чого годі заперечити, навпаки, не було випадку, щоб хто-небудь прийшов до нього й сказав: «Ви — саме той чоловік, котрого я завжди шукав і на котрого чекають мої друзі!» А ось у Вальтеровому житті таке ставалося що три місяці. І навіть якщо то були критики й не найавторитетніші, та все ж усі вони мали певний вплив, могли зробити перспективну пропозицію, посприяти в посуванні на службі, очолювали яке-небудь нове підприємство, призначали на посади, мали знайомства, що їх пропонували відкритому ними Вальтерові, життєвий шлях якого саме через це так часто й робив зигзаги. На цьому шляху його супроводжувало щось таке, що здавалося важливішим, аніж просто успіх. Можливо, то був лише йому притаманний талант славитися великим талантом. А якщо це — дилетантизм, тоді духовне життя всієї німецької нації великою мірою ґрунтується саме на дилетантизмі, тому що такий талант трапляється на всіх рівнях — аж до людей по-справжньому талановитих, бо зазвичай лише їм такого таланту, схоже, й бракує.

І Вальтер мав навіть талант це усвідомлювати. Хоч він, звичайно, як і будь-хто, любив вважати свої успіхи заслугою особистою, однак та його перевага, що кожен щасливий випадок так легко підносив його все вище й вище, щоразу викликала в нього тривогу й острах, як брак справжньої власної ваги, й причиною кожної переміни його діяльності й людських зв'язків ставала не тільки непостійність, а й глибока внутрішня боротьба, а також побоювання, що задля чистоти душевних помислів він не повинен затримуватися на одному місці, щоб не пустити коріння там, де лишень замріє оманливе пристановище. Його життєвий шлях був ланцюгом бурхливих пригод, які породжували героїчну боротьбу душі, і вона, впираючись половинчастості будь-якій, не підозрювала, що слугує так

половинчастоті власній. Бо поки він, як і подобає генію, страждав і змагався за моральність своїх духовних діянь, поки цілком віддавав себе своєму таланту, якого на щось велике не вистачало, доля, кружляючи колами, помалу привела його назад, до нуля. Нарешті він прийшов туди, де йому вже ніщо не заважало; тиха, непримітна служба на напівнауковій посаді, захищена від будь-якого бруду мистецького ринку, давала йому задосить незалежності й часу, щоб усю увагу зосередити на своєму внутрішньому поклику; Вальтер мав кохану, завдяки чому серце вже не діймали ніякі колючки, а будинок «на краю самотності», куди він переїхав з нею після одруження, був немовби створений для творчості. Та коли вже не лишилося нічого, що потрібно було долати, сталося несподіване: твори, що їх так довго обіцяла велич його помислів, не народжувались. Вальтер, здавалося, вже не міг працювати; він ховав і знищував; він щоранку чи пополудні, повернувшись додому, на кілька годин замикався, годинами прогулювавсь, не розгортаючи альбому для замальовок, але й ту децицію, що з'являлася, він нікому не показував або знищував. На це він мав сотні всіляких причин. Але загалом погляди його в цей час почали зазнавати помітних змін. Він уже не заводив розмов про «сучасне мистецтво» й «мистецтво майбутнього» (уявлення про них у Клариси були пов'язані з Вальтером від її п'ятнадцятирічного віку), а підводив де-небудь ризику — в музиці, приміром, після Баха, в літературі — після Штіфтера, в малярстві — після Енґра, й усе, що прийшло потім, оголошував примхливим, зіпсутим, утрируваним і занепадницьким; ба більше, він чимдалі запальніше стверджував, нібито в таку отруєну у своєму духовному корінні добу, як нинішня, чистий талант має від творчості взагалі утримуватись. Одначе він був нещирий, бо хоч вуста його й виносили такий суворий присуд, з його кімнати, щойно він замикався, чимраз частіше долинали звуки Ваґнера, тобто музики, яку в минулі роки він учив Кларису зневажати, бо це, мовляв, — типовий взірєць по-міщанському примхливого, зіпсутого часу; але тепер він і сам не міг устояти перед цією музикою, як перед міцним, гарячим, п'янким трунком.

Клариса цьому впиралася. Вона ненавиділа Ваґнера вже за саму його оксамитову куртку й берет. Її батько був художник, чії сценічні декорації й костюми зажили слави в усьому світі.

Дитинство її минуло в царстві, просяклому ароматом куліс і запахом фарб, серед трьох різних мистецьких жаргонів — театрального, оперного й художницької майстерні, в оточенні оксамиту, килимів, геніїв, леопардових шкур, усіляких дармовисиків, павиних віял, скринь і лютець. Тим-то вона всією душею ненавиділа будь-яке сластолюбство у мистецтві й відчувала потяг до всього аскетичного, хай то була метагеометрія нової атональної музики чи оббілована, чиста, мов препарат м'язів, воля класичних форм. Першу звістку про це до її дівочої неволі приніс Вальтер. Вона назвала його «принцом світла», й, коли ще була дівчинкою, вони з Вальтером поклялися одне одному, що не поберуться, поки він не стане королем. Історія його починань і перемін була водночас історією незмірних страждань і захоплень, де роль нагороди в боротьбі випала їй. Клариса була не така талановита, як Вальтер, і відчувала це завжди. Однак геніальність вона вважала питанням волі. З нестямним завзяттям Клариса заходила опановувати музику; можливо, до музики вона взагалі хисту не мала, проте вона мала десять жиливих пальців, щоб грати на роялі, а також рішучість; вона вправлялася цілими днями й підганяла свої пальці, мов десять худючих волів, що повинні витягти з ями щось страшенно важке. У такий самий спосіб Клариса взялася й за малярство. Від п'ятнадцятирічного віку вона вважала Вальтера генієм, тому що завжди мала намір вийти заміж лише за генія. Не бути генієм вона йому просто не дозволяла. А усвідомивши його неспроможність, почала чинити нестямний опір цій задушливій, повільній переміні в атмосфері свого життя. Та саме тепер Вальтер і потребував людського тепла й, коли його діймало власне безсилля, горнувся до неї, мов дитина, що шукає молока й сну; але невеличке, нервово Кларисине тіло не було материнське. Їй ввижалося, що з неї п'є кров паразит, який хоче звити в ній кубло, й вона від нього відверталася. Вона глузувала з того навального, мов клуби гарячої пари у пральні, тепла, в якому він шукав розради. Можливо, з її боку це було жорстоко. Але вона прагла бути супутницею великої людини й боролася з долею.

Ульріх запропонував Кларисі сигарету. Що він міг іще сказати після того, як так немилосердно виказав їй усе, що думав? Димки від їхніх сигарет потяглися за промінням вечірнього сонця й трохи збоку від них поєдналися.

«Що знає про це Ульріх? — міркувала Клариса, сидючи на своєму горбочку. — Ох, що він узагалі може розуміти в такій боротьбі!» Вона пригадала, як розпадалось, яким нестерпно-порожнім ставало обличчя Вальтера, коли його змагали страждання музики й чуттєвості, а її опір не давав їм виходу; ні, вирішила вона, Ульріх нічого не знає про цю потворність любовної гри мовби на Гімалаях, зведених із кохання, зневаги, страху й піднесених зобов'язань. Вона була не вельми високої думки про математику й ніколи не мала Ульріха за такого самого талановитого, як Вальтер. Так, Ульріх був розумний, логічний, багато знав; та хіба це — не більше, ніж варварство? Щоправда, в теніс він грав колись незрівнянно краще, ніж Вальтер, і Клариса пригадувала, як іноді вона, спостерігаючи його смалкі удари, так гостро відчувала, що він доб'ється всього, чого хоче, як цього ніколи не відчувала, замислюючись над малярством, музикою чи й думками Вальтера. І вона подумала: «А може, Ульріх про нас усе знає, тільки нічого не каже?» Зрештою, щойно ось він досить виразно натякнув на її героїзм. Це мовчання між ними вже неабияк її захоплювало.

А Ульріх міркував собі: «Ох, яка ж мила була Клариса десять років тому, оте напівдитя з його палкою вірою в наше, всіх трьох, майбутнє!» А неприємна вона була йому, власне, лиш один-однісінький раз — коли вийшла заміж за Вальтера; тоді вона показала той неприємний егоїзм на двох, який молодих жінок, шанобливо закоханих у своїх чоловіків, часто робить такими нестерпними для решти чоловіків. «Щодо цього тим часом сталася глибока переміна на краще», — подумав Ульріх.

15. Духовний переворот

У ті вже давно забуті часи невдовзі після завершення минулого сторіччя, коли багато хто гадав, що й нове сторіччя молоде, вони з Вальтером обидва були молоді.

Сторіччя, що тоді вже зійшло в могилу, у своїй другій половині відзначилося мало чим. Воно було тямуще в техніці, комерції й наукових дослідженнях, та поза цими осередками своєї енергії — тихе й оманливе, як болото. Він малював кар-

тини, як це робили в сиву давнину, складав вірші, як Гьоте й Шілер, і зводив свої будинки в стилі готики й Ренесансу. Вимога ідеального панувала, мов поліційне управління, над усіма виявами життя. Але за тим таємним законом, який не дозволяє людині наслідувати без того, щоб не перебільшувати, все робилося тоді так майстерно, як і не снилося чудотворним взірцям, чиї сліди ще й нині можна побачити на вулицях і в музеях, і (хтозна, пов'язано це зі сказаним чи ні) цнотливі й сором'язливі тогочасні жінки мусили носити сукні від вух до землі, однак мати розкішні перса й пишну сідницю. А втім, з різноманітних причин про жодні інші минулі часи не знають так мало, як про ті три чи п'ять десятиліть років, котрі пролягли між власним двадцятиліттям і двадцятиліттям батьків. Тим-то не завадить, либонь, згадати й про те, що в кепські часи найогидніші будівлі й вірші народжуються за точнісінько такими самими чудовими принципами, що й у найкращі; що всі люди, котрі докладають рук до знищення досягнень одного з попередніх непоганих періодів, роблять це з таким відчуттям, немовби вони ті досягнення поліпшують; і що знекровлені молоді люди такого часу про свою молоду кров такої самої високої думки, як і нові люди в решту часів.

І щоразу видається дивом, коли після пологого спаду такого часу раптом починається, як тоді й сталося, бодай незначне піднесення душі. З олійно-гладенького духу двох останніх десятиліть дев'ятнадцятого сторіччя в усій Європі зненацька спалахнула якась окрилююча лихоманка. Ніхто до пуття не знав, що воно народжується; ніхто не міг сказати, що це буде — нове мистецтво, нова людина, нова мораль чи, може, нове перегрупування суспільства. Тому кожне казало про те, що його влаштувало. Але повсюди повставали люди, щоб боротися проти старого. А така, як треба, людина раптом траплялася скрізь; і особливо важливо ось що: люди по-діловому запозятливі сходилися з людьми запозятливими духовно. Розвивалися таланти, яких доти гнітили або які в суспільному житті участі не брали взагалі. Вони були такі різні, якими різними лишень можуть бути, а їхні цілі були неперевершено протилежні. Любили надлюдину й любили недолудину; обожнювали здоров'я, сонце й обожнювали тендітність дівчат із хворими легенями; захоплено сповідували віру в героїв і віру в суспільно-пересічну людину; були довірливі й скептичні,

природні й манірні, міцні й немічні; мріяли про давні алеї замків, про осінні сади, скляні ставки, дорогоцінне каміння, гашиш, хвороби, демонізм, але й про незорі обрії, прерії, кузні й прокатні стани, про голих борців, повстання трудящих рабів, кохання первісних пар і руйнацію суспільства. То були, певна річ, суперечності й дуже різні бойові кличі, але вони мали спільне дихання; якби хто-небудь розклав той час на частини, то вийшла б нісенітниця на кшталт кутастого кола, яке прагне складатися з дерев'яного заліза, хоча насправді все стопилося в мерехтливий сенс. Ця ілюзія, що втілилась у магичній даті зламу століть, виявилася такою глибокою, що одні захоплено кинулися на нове, ще не вживане сторіччя, а другі покvapно давали собі волю ще в старому, як у будинку, що з нього однаково доведеться вибиратись, до того ж ні ті, ні ті аж такої великої різниці в манерах своєї поведінки не помічали.

Якщо не хочеться, то, зрештою, й не треба переоцінювати цей минулий «рух». Та й тривав він лише в тому тонкому, несталому прошарку інтелігенції, що його одностайно зневажають люди з непохитним, попри всі його суперечності, світоглядом, люди, які нині, слава Богу, знову звелися на ноги, й на маси той «рух» не поширився. І хоч історичною подією все це й не стало, однак подійкою таки було, й обидва товариші, Вальтер і Ульріх, замолоду застали ще її мерехтіння. Крізь плутанину вірувань тоді щось пронеслося, так ніби багато дерев зігнулося під *одним* поривом вітру, — якийсь сектантський і оздоровчий дух, радісне усвідомлення початку й переміни, невеличке відродження й реформація, що їх знали лише найкращі часи, і той, хто вступав тоді в світ, уже на першому розі відчував на щоках повів цього духу.

16. Загадкова хвороба часу

«Отже, ми й справді ще не так давно були двома юнаками, — міркував Ульріх, коли знов зостався сам, — яких великі ідеї осявали, хоч як дивно, не лише раніше, ніж решту людей, але ще й одночасно, адже досить було одному розтулити рота, щоб сказати щось нове, як другий уже робив це саме неймовірне

відкриття». У юнацькій дружбі є щось незвичайне: вона — мов яйце, яке своє чудове пташине майбутнє відчуває вже в жовтку, але перед зовнішнім світом постає ще тільки невиразним овалом, що його годі відрізнити від решти таких самих. Ульріх виразно бачив перед собою кімнату хлопчика й студента, де вони зустрічалися, коли він на кілька тижнів повертався зі своїх перших вилазок у світ. Вальтерів письмовий стіл, закиданий малюнками, записами й нотними аркушами, що випромінювали блиск майбутньої знаменитости, й вузенький книжковий стелаж навпроти, біля якого, мов Севастіан біля стовпа, іноді стояв у запалі Вальтер, і лампа освітлювала його гарний чуб, яким Ульріх завжди потай захоплювався. Альтенбергові, Ніцше, Достоевському чи ще комусь, кого вони саме читали, коли потреба в них уже відпадала, вдовольнитися місцем на підлозі чи на ліжку, бо потік розмови не терпів такої дріб'язкової перешкоди, як дбайливо поставити їх на місце. Гордовитість юности, якій великі уми саме на те й потрібні, щоб користатися ними на власний розсуд, цієї хвилини здалася йому навдивовижу прекрасною. Він спробував пригадати їхні розмови. Вони були, мов сновидіння, коли, прокидаючись, іще встигаєш піймати останні свої думки ві сні. І він, трохи вражений, подумав: «Коли ми тоді що-небудь стверджували, то мали й ще одну мету, крім довести свою правду, а саме — ствердитись!...» Настільки ж глибше було в юності й прагнення світити самому, ніж прагнення бачити при світлі. Спогад про ці юнацькі настрої, що немовби витали на променях, кольнув йому в серці, мов болюча втрата.

Ульріх мав таке враження, неначе він, ступивши у зрілий вік, опинився в якомусь загальному спаді, пульс якого, попри випадкові, швидкоплинні сплески, ставав чимдалі безрадіснішим і неритмічнішим. Важко було сказати, в чому полягала ця переміна. Невже раптом поменшало видатних людей? Аж ніяк! А крім того, річ зовсім не у видатних людях; рівень доби визначають не вони; ані бездуховність людей шістдесятих-вісімдесятих років не могла, наприклад, стримати становлення Гебеля й Ніцше, ані жоден із них — бездуховність своїх сучасників. Може, спинилося життя загалом? Та ні, воно зробилося ще бурхливішим! Чи стало більше, ніж було колись, суперечностей, що сковують рух? Навряд чи їх узагалі могло стати більше! Хіба колись люди не спокушалися збоченнями? Скільки

завгодно! Між нами кажучи, заступалися за чоловіків слабких і лишали поза увагу сильних; траплялося, бовдури грали роль вождів, а великі таланти — роль диваків; справжній німець, не переймаючись усілякими пологовими муками, які він називав занепадництвом і хворобливим перебільшенням, і далі читав свої сімейні часописи й незрівнянно частіше відвідував скляні палаци й мистецькі будинки, ніж «сецесіони»*, а щодо політики, то вона й геть нехтувала поглядами нових людей та їхніх часописів, і офіційні заклади цуралися нового, як чуми... А може, справедливіше було б сказати, що відтоді все змінилося на краще? Люди, котрі колись очолювали тільки невеличкі секти, тим часом поставали старими знаменитостями; видавці й антиквари розбагатіли; нове й далі пускає коріння, весь світ відвідує й скляні палаци, й сецесіони, й сецесіони сецесіонів; сімейні часописи коротко попідстригалися; державні діячі люблять продемонструвати, що підковані в мистецтві й культурі, а газети творять історію літератури. То що ж утрачено?

Щось невагоме. Знак плюс чи знак мінус. Якусь ілюзію. От ніби магніт відпустив залізні ошурки, й вони знов перемішались. От ніби розмотався клубок ниток. От ніби колона збилася з ноги. От ніби оркестр почав фальшивити. Годі було назвати бодай одну дрібницю, яка була б неможлива й доти, проте всі співвідношення трохи змістилися. Ідеї, що мали колись сяку-таку цінність, набули ваги. Слави заживали особи, яких колись серйозно навіть не сприймали. Нерівне розгладжувалося, розділене знову зливалося водно, незалежні робили поступки загальним захопленням, уже усталені смаки знову страждали невпевненістю. Чіткі межі повсюди постирались, і якась нова здатність споріднюватися, що її годі описати, винесла на поверхню нових людей і нові уявлення. Погані вони не були, аж ніяк; ось тільки до доброго додалося трішечки забагато поганого, до істини — хибних думок, до значущости — пристосуванства. Просто-таки складалося враження, нібито для цієї суміші передбачене якесь бажане дозування, до якого в світі вдавалися найчастіше, — така собі невеличка, але якраз достатня добавка сурогату, і саме вона й надавало генію геніального, а таланту — багатонадійного вигляду, як ото, на думку

---

* Назва низки об'єднань німецьких та австрійських художників кінця XIX – початку XX ст.

багатьох людей, лише певна кількість кави з винних ягід або цикорію надає натуральній каві справжньої, повноцінної кавності, й раптом на всіх важливих і привілейованих позиціях духу виявилися саме такі люди, й усі рішення потрапили в залежність від їхнього смаку. Відповідальність за це не можна покладати ні на кого. І не можна сказати, як воно все так сталося. Не можна боротися ні з людьми, ні з ідеями чи певними явищами. Не бракує ні таланту, ні доброї волі, ані навіть характерів. Просто бракує всього й водночас не бракує нічого; враження таке, немовби змінилася кров чи змінилося повітря, загадкова хвороба зжерла невеличкі задатки геніальності минулих часів, однак усе сяє новизною, і зрештою вже не знаєш, що сталося — світ справді погіршав чи просто ти сам постарішав. У такому разі нові часи настали остаточно.

Одне слово, отак-от змінилися часи — мов день, що спершу сяє блакиттю, а тоді помалу похмурніє, — і виявляти люб'язність, щоб зачекати на Ульріха, вони й не думали. А він віддячував своєму часу тим, що причиною загадкових змін, які, пожираючи генія, й становили його, часу, хворобу, вважав звичайнісіньку дурість. І зовсім не в образливому сенсі. Адже якби зсередини дурість була до невпізнання схожа на талант, якби ззовні вона не здавалася поступом, генієм, надією, удосконаленням, то бути дурним, либонь, ніхто не схотів би й дурости не було б. Принаймні боротися з нею стало б дуже легко. Але є в ній, на жаль, щось надзвичайно природне й привабливе. Адже якщо, наприклад, хто-небудь вирішить, що олеографія має більшу мистецьку цінність, аніж олійна картина ручної роботи, то в цьому буде й своя істина, і довести її можна переконливіше, ніж ту істину, що Ван Гог був великий художник. Так само дуже легко й вигідно бути як драматург сильнішим від Шекспіра або як оповідач — рівнішим від Гюте, а звичайнісінька банальність завжди людяніша, ніж нове відкриття. Нема жодної, жоднісінької ідеї, якою не змогла б скористатися дурість, вона вміє повертатися на всі боки й накидати на себе будь-які шати істини. А в самої істини, навпаки, завше тільки одна вдяганка й один шлях, і вона щораз програє.

Але згодом у цьому зв'язку Ульріхові спала на думку одна дивна річ. Він уявив собі, нібито великий церковний філософ Тома Аквінський, який, доклавши неймовірних зусиль, привів

до цілковитого ладу погляди свого часу й 1274 року помер, — отож що він здійснив ще глибші й ґрунтовніші дослідження і оце щойно їх завершив; і ось той філософ, з якоїсь особливої ласки лишившись молодим, з кількома фоліантами під пахвою вийшов зі склепінчастих дверей свого будинку, й перед носом у нього промчав трамвай. Подив і спантеличення «доктора універсаліса», як знаменитого Тому називали в минулому, потішили Ульріха. Безлюдною вулицею наближався мотоцикліст; руки й ноги колесом, він з гуркотом виростав з перспективи. Обличчя в нього було поважне, мов у малої дитини, яка не на жарт улаштувала реви. Ульріхові одразу пригадався портрет однієї знаменитої тенісистки, що його він на днях бачив у якомусь часопису; однією ногою, заголеною вище підв'язки, вона стояла навшпиньках, закинувши другу аж до голови й високо замахнувшись ракеткою, щоб відбити м'яча; при цьому міна в неї була, як в англійської гувернантки. У тому самому часопису трапився й знімок плавчихи, якій саме робили масаж після змагань; у головах і в ногах у неї стояли по одній особі жіночої статі в одязі й поважно спостерігали за процедурою, а сама плавчиха лежала гола горілиць на ліжку, підібгавши одне коліно, немовби віддавалась, і на це коліно поклав руки масажист у лікарняному халаті; він стояв і дивився зі знімка так, ніби те жіноче тіло оббіловане й висить на гаку. Тоді в часописах уже почали з'являтися такі речі, і їхнє існування потрібно було якось визнати, як визнають існування висотних будівель чи електрики. Ульріх відчував: «Не можна гніватись на власний час, не завдаючи шкоди самому собі». Зрештою, він і завжди ладен був любити всі ці вияви живого. Ось тільки щб йому ніколи не щастило, то це любити їх до останку, так, як цього вимагає відчуття соціального добробуту; давно вже на всьому, що він робив і відчував, лишилися сліди неприязні, тінь безсилля й самотности, — загальна неприязнь, доповнити приязню яку йому не щастило. Іноді на душі в нього було достоту так, немовби він народився з талантом, для якого тепер не знаходив застосування.

17.

Вплив людини без властивостей на людину з властивостями

За розмовою Ульріх із Кларисою не помічали, що музика позад них часом змовкала. Вальтер тоді підходив до вікна. Йому не було видно цих двох, але він відчував, що вони десь край самісінької межі його поля зору. Його діймали ревності. Нищий дурман важкої чуттєвої музика вабив його назад. Рояль у нього за спиною стояв відкритий, мов постіль, що її перетовк хтось сонний, не бажаючи прокидатись, бо тоді доведеться поглянути в очі дійсності. Ревності паралітика, котрий відчуває, як крокують здорові, завдавала йому мук, а змусити себе приєднатися до них йому було не до снаги, тому що біль робив його перед ними беззахисним.

Коли вранці Вальтер уставав, змушений поспішати на роботу, коли цілий день розмовляв з людьми, а пополудні їхав серед них додому, він почувався кимось видатним і покликаним до чогось особливого. Він гадав тоді, що бачить усе інакше, ніж решта людей; бувало, його захоплювало те, повз що вони байдуже проходили, а де решта людей байдуже щось хапали, там навіть порух власної руки для нього був сповнений духовних пригод або самозакоханої розслабленості. Він був людиною чутливою, і почуття в нього завжди були збурені роздумами, провалинами в них, коливанням гір і долин; ніколи він не лишався байдужий, а бачив у всьому щастя або нещастя й завдяки цьому знаходив привід для глибоких розмислів. Такі натури надзвичайно притягують до себе решту людей, тому що передають їм моральні порухи душі — стан, в якому постійно перебувають самі; в їхніх розмовах усе набуває особистого значення, а позаяк, спілкуючись із ними, можна весь час думати про себе, то вони роблять приємність, яку загалом можна дістати лише за гроші від психоаналітика чи фахівця з індивідуальної психології, та ще й з тією різницею, що там відчуваєш себе хворим, а Вальтер допомагав людям здаватися самим собі дуже важливими з причин, доти ними непомічених. Саме цією властивістю — поширювати духовну самозосередженість — він полонив і Кларису, згодом усунувши з дороги всіх суперників; позаяк усе в нього набувало етичної схвильованості, він умів переконливо говорити про аморальність при-

крашання, про гігієну гладенької форми й пивні випари вагнерівської музики, як це відповідало новому мистецькому смаку, і цим викликав жах навіть у свого майбутнього тестя, чий малярський мозок нагадував павичевий хвіст. Отож не було жодного сумніву в тому, що в минулому Вальтер успіхи мав.

Та щойно він, сповнений вражень і планів — нових і, як ще, можливо, ніколи доти, зрілих, — переступав поріг дому, з ним ставалася переміна, що кидала його в розпач. Досить було йому поставити на мольберт полотно чи покласти на стіл аркуш паперу, як у нього виникало жахливе відчуття, немовби з його серця щось вислизнуло. Голова лишалась ясна, і план у ній мрів ніби в прозорому, чистому повітрі, ба більше — план навіть розділявся на два чи й більше планів, які могли б позмагатися між собою за першість; однак зв'язок між головою і першими рухами, потрібними для роботи, мовби щось відтинало. Вальтер не зважувався й пальцем поворухнути. Він просто не вставав з місця, де саме сидів, і думки його зіслизали з поставленого ним перед собою завдання, наче ото сніг, щойно випавши, з даху. Вальтер не знав, чим заповнювався час, але не встигав він спам'ятатись, як наставляв вечір, і оскільки після кількох таких випадків він приходив додому вже зі страхом перед тим, що вони повторяться, то цілі тижні почали пролітати вервечками, минаючи, мов плутаний напівсон. Ця безвихідь гальмувала всі його рішення й починання, діяв гіркий смуток, і його неспроможність оберталася на біль, який часто, щойно він зважувався за щось узятись, виникав, мов носова кровотеча, десь у чолі. Вальтер був лякливий, і ці явища, які він помічав у собі, не лише заважали працювати, а й дуже страхали, бо, здавалося, такою мірою не залежали від його волі, що нерідко нагадували йому наближення розумової деградації.

Та хоч його стан протягом останнього року чимдалі погіршувався, він водночас знаходив дивовижну підтримку в думці, якій доти ніколи не надавав достатнього значення. Думка ця полягала ні в чому іншому, як у тому, що Європа, де йому доводилося жити, безнадійно виродилась. У часи, зовні щасливі, але всередині в стані занепаду, властивому, либонь, будь-якій справі, а отже, й духовному розвитку, якщо до нього не докладати особливих зусиль і не підживлювати його новими ідеями, — у такі часи, мабуть, належало б, власне, насамперед поставити

собі запитання про те, яких запобіжних заходів можна вжити; але саме в такі часи плутанина розумного, дурного, підлого й прекрасного така глибока й складна, що багатьом людям вочевидь простіше вірити в яку-небудь таємницю, тож вони й проголошують якийсь нестримний занепад чогось такого, чому годі дати певну оцінку й чому притаманна врочиста невизначеність. Та воно, по суті, й однаковісінько, що це таке — раса, неварена рослинна їжа чи душа; як і в разі будь-якого здорового песимізму, тут важливо лише одне: знайти щось неминуче, за що можна вхопитися. І хоч у кращі роки такі теорії викликали у Вальтера усмішку, невдовзі він збагнув їхні великі переваги й почав звертатися до них і сам. Коли доти погано й не здатним до роботи почувався *він*, то тепер нездатним до неї був *час*, а сам він, Вальтер, був здоровий. Його життя, яке ні до чого не привело, дістало раптом приголомшливе пояснення, виправдання епохального масштабу, гідне такого життя; ба більше, воно набувало характеру просто-таки великої жертви, коли він брав у руку й знову відкладав олівця чи перо.

І все ж Вальтерові доводилося й далі боротися з собою, а Клариса завдавала йому мук. Викликати її на розмову про вади часу не щастило, вона наївно вірила в геній. Що воно таке, Клариса не знала, та коли про це заходила мова, все її тіло напружувалося й трепетало; це або відчуваєш, або не відчуваєш — такий був її єдиний доказ. Для Вальтера вона завжди лишалася тією маленькою, жорстокою п'ятнадцятирічною дівчинкою. Ніколи вона не розуміла його почуттів цілком, і ніколи йому не щастило підкорити її собі. Та хоч яка сувора й холодна була Клариса, час від часу все ж таки виявляючи захват і безпредметно-полум'яну волю, а проте вона мала загадкову здатність впливати на нього так, немовби через неї надходили сигнали з якогось такого боку, що його в тривимірному просторі годі було й визначити. Іноді через це ставало мало не моторошно. Особливо він це відчував тоді, коли вони вдвох сідали за рояль. Її гра улягала чужому йому закону збудження і була сувора й безбарвна; коли тіла розпалювалися так, що в них світилася душа, він глибоко відчував це і йому робилося страшно. Тоді щось таке, чому й назви не було, відривалося від неї і, здавалось, ось-ось відлетить разом з її духом. Воно виходило з таємної порожнини в її естві, яку треба було боятися й тримати закритою; він не знав, що саме йому це

підказувало й щоб це було; але воно вселяло в нього якийсь нестерпний, невимовний страх і потребу вживати рішучих заходів проти, чого він не міг робити, бо ніхто, крім нього, нічого такого не помічав.

Спостерігаючи з вікна, як Клариса простує назад до будинку, він невиразно усвідомлював, що знов не втримається перед спокусою сказати про Ульріха що-небудь погане. Той повернувся невчасно. Він завдавав Кларисі шкоди. Він жорстоко погіршував у ній те, чого сам Вальтер не важився чіпати, — каверну біди, все убоге, хворе, згубно-геніальне, таємничий порожній простір, де ланцюги були напнуті так, що одного дня могли не витримати. І ось вона, щойно ввійшовши до кімнати, стояла перед ним простоволоса, тримаючи в руці літнього капелюшка, а він дивився на неї. Очі її були насмішкуваті, ніжні, ясні; можливо, аж надто ясні. Часом у нього складалося враження, немовби вона просто має силу, якої бракує йому. Жалом, приреченим повік не давати йому спокою, Вальтер відчував її вже тоді, коли вона була дівчинкою, та й сам він вочевидь не хотів, щоб вона була інша; у цьому, мабуть, і полягала таємниця його життя, незбагненна тим двом.

«Які глибокі наші болі! — подумав він. — Мабуть, не часто двоє кохають одне одного так глибоко, як мусимо кохати ми». І заговорив навпростець:

— Мене не цікавить, що розповідав тобі Уло, але можу сказати, що його сила, якою ти так захоплюєшся, — не що інше, як порожнеча!

Клариса поглянула на рояль і всміхнулася; Вальтер мимоволі знову сів біля відкритого інструмента й повів далі:

— Не важко, мабуть, перейматися героїчними почуттями, якщо від природи ти нечулий, і мислити кілометрами, коли не маєш жодного уявлення про те, скільки всього приховує в собі кожен міліметр!

Вони іноді називали його «Уло» — як тоді, в пору його юности, й він любив їх за це так, як зберігають усміхнену шанобливість до своєї няньки.

— Він застряг на місці! — додав Вальтер. — А ти цього й не помічаєш. Тільки не думай, що я його не знаю!

Клариса щодо цього мала сумніви.

— Нині все розпадається! — різко промовив Вальтер. — Бездонне провалля інтелекту! Інтелект він і має, це я визнаю.

Але він зовсім не знає, що таке влада цілісної душі. Про те, що Гьоте називає особистістю, що Гьоте називає рухомим ладом, він і гадки не має. «Ця думка чудова про владу і межі, закон і сваволю, свободу і міру, і про рухомий лад...»

Віршові рядки хвилями зринали з його вуст. Клариса здивовано й привітно подивилася на ці вуста, так наче з них злетіла якась мила дитяча іграшка. Нарешті отямилась і тоном такої собі невеличкої господині дому вкинула:

— Чи не хочеш пива?

— Пива? Чом би й ні! Я ж бо ніколи не проти.

— Але в мене тут пива немає!

— Шкода, що ти спитала, — зітхнув Вальтер. — Сам я про пиво, мабуть, ніколи й не згадав би.

На цьому питанні для Клариси було вичерпане. Але Вальтер уже втратив рівновагу й не знав, що казати далі.

— Чи ти ще пам'ятаєш нашу розмову про митців? — невпевнено поцікавився він.

— Яку?

— Кілька днів тому. Я пояснював тобі, що означає жива творча основа в людини. Невже не пригадуєш, як я дійшов висновку, що колись панували не смерть і логічна механізація, а кров і мудрість?

— Ні.

Вальтер зам'явся, замислився, завагався. І раптом вигукнув:

— Він — людина без властивостей!

— А що це таке? — перепитала, хихикнувши, Клариса.

— Ніщо. Саме те, що називають ніщо!

Але Кларису це слово зацікавило.

— Нині таких — мільйони, — впевнено заявив Вальтер. — Цей людський тип породила сучасність! — Фраза, що випадково спала на думку, сподобалася йому самому, так ніби стала першим рядком вірша, і ця фраза вже не дала йому спинитися, хоч він ще й не усвідомив її змісту. — Ти лишень поглянь на нього! Як гадаєш, хто він такий? Чи схожий він на лікаря, на комерсанта, на художника або на дипломата?

— Але ж він — і не жоден із них! — тверезо заперечила Клариса.

— То, може, він схожий на математика?

— Цього я не знаю. Звідки ж мені знати, який вигляд у математика?!

— Це ти сказала дуже слушно! Математик ні на кого не схожий. Тобто вигляд у нього, мабуть, такий інтелігентний загалом, що якогось одного, певного змісту позбавлений! Тепер уже ніхто, крім римо-католицьких священиків, не має такого вигляду, який йому належало б мати, тому що власною головою ми користуємося ще більш знеособлено, ніж власними руками. Але математика — це вершина, вона вже сьогодні знає про себе так само мало, як люди знатимуть, либонь, про луги, телят і курей, коли почнуть харчуватися не м'ясом і хлібом, а енергетичними пігулками!

Тим часом Клариса поставила на стіл простеньку вечерю, і Вальтер уже завзято заходився біля їжі, чим, певно, й було викликане його порівняння. Клариса дивилася на його губи. Вони нагадали їй про Вальтерову вже покійну матір; це були виразно жіночі губи, заклопотані їдою, наче звичайною домашньої роботою, а над ними — невеличкі підстрижені вусики. Очі його, навіть коли він просто вибирав на тарілці шматок сиру, блищали, мов свіжооблуплені каштани. На зріст Вальтер був невисокий і радше крихкотілий, аніж тендітний, а проте враження він справляв і належав до людей, на яких завжди, здається, вигідно падає світло.

— З його вигляду не вгадаєш, хто він за професією, — провадив Вальтер далі, — проте не скидається він і на того, хто професії не має. А тепер пометикуй, який він насправді. Він завше знає, що́ треба робити; вміє поглянути жінці в очі; вміє будь-якої хвилини глибоко все продумати; вміє дати волю кулакам. Він талановитий, має силу волі, позбавлений забобонів, мужній, витривалий, наполегливий, розважливий... Не хочу спинятися на всіх цих властивостях окремо, хай би він їх і мав. Але ж він їх не має! Вони зробили з нього те, чим він є, і визначили йому шлях, однак вони — не його. Коли він злий, у ньому щось сміється. Коли сумний — щось він уже готує. Коли його що-небудь зворушує, він це відкидає. Будь-який непорядний вчинок для нього в певному сенсі порядний. Лише можливий зв'язок важить йому, як оцінювати ту чи ту справу. Для нього нема нічого твердо усталеного. Усе може зазнавати змін — частина в цілому, в безлічі цілих, що належать, мабуть, до надцілого, якого він, однак, у жодному разі не знає. Тому кожна його відповідь — часткова, кожне його почуття — лише певний погляд, і значення має для нього не «що це», а тільки одне з

отих другорядних «яке воно», значення має для нього лише яка-небудь домішка. Не знаю, чи зрозуміло я тобі пояснюю?

— Зрозуміло, — мовила Клариса. — Але з його боку це, як на мене, дуже мило.

У голосі Вальтера мимоволі наростала неприязнь, його ревності поглиблювало давнє хлопчаче почуття слабкішого перед товаришем. Адже Вальтер, хоч і був певен, що той, крім кількох безневинних хизувань своєю кмітливістю, нічого такого не зробив, у душі не міг позбутися враження, що фізично Ульріхові завжди поступався. Картина, яку Вальтер оце намалював, принесла йому свободу, як вдалий витвір мистецтва; не він видобув її з себе, а слова десь поза ним, підладжуючись до загадкового вдалого початку, ліпились одне до одного, а тим часом усередині в ньому розпадалося щось таке, чого він навіть не усвідомлював. Вибалакавшись, він зрозумів, що Ульріх виражає не що інше, як оцей загальний занепад, властивий нині всьому на світі.

— Невже це тобі до вподоби? — спитав нарешті він, боляче вражений. — Ні, серйозно ти цього не стверджуватимеш!

Клариса саме жувала хліб із м'яким сиром; усміхнутися вона змогла лише очима.

— Ох, — зітхнув Вальтер, — колись ми думали, мабуть, теж десь так само. Але ж це можна розглядати лиш як попередній етап, не більше! Адже така людина — не людина!

Нарешті Клариса дожувала.

— Таж він і сам так каже! — промовила вона.

— Як каже він і сам?

— Ох, та чи я знаю?! Каже, що нині все занепадає. Що тепер усе застрягло на місці, не лише він. Але він не бачить у цьому такої трагедії, як ти. Колись він розповів мені одну довгу історію. Якщо розкласти на частини ество тисячі людей, то вийде два десятки властивостей, відчуттів, процесів, структур і такого іншого, з чого ті люди складаються. А коли розкласти наше тіло, то лишиться сама вода й кілька десятків клубочків матерії, які в ній плаватимуть. Вода підіймається в нас достоту так, як у деревах, і тіла тварин вона утворює так само, як утворює хмари. Як на мене, це чудово. Щоправда, в такому разі вже просто не знаєш, що про себе й думати. І що робити. — Клариса захихотіла. — На це я йому відповіла, що ти, коли не йдеш на службу, цілими днями вудиш рибу й вилежешся на березі.

— І що? Хотів би я знати, чи витримав би він оце бодай хвилини десять! Але *люди*, — твердо промовив Вальтер, — роблять це вже десять тисяч років — дивляться на небо, відчувають земне тепло й не розкладають усе це на частини, як ніхто не розкладає на частини свою матір!

Клариса знов не втрималася й захихотіла.

— Він каже, відтоді все дуже переплуталося! Так само, як ми плаваємо на воді, ми плаваємо й у морі вогню, в бурі електрики, в небесах магнетизму, в болоті тепла тощо. Тільки нічого цього не відчуваємо. Зрештою лишаються взагалі самі формули. І висловити до пуття, щб вони по-людському означають, неможливо. Оце й усе. Я вже забула, щб вивчала в ліцеї, але десь так воно, либонь, і є. І якщо нині, каже він, хто-небудь хоче, як святий Франциск чи ти, називати птахів братами, то робити собі цю приємність просто так він не має права, він повинен зважитися полізти в піч, крізь трамвайне заземлення пірнути в землю або через кухонну мийку витекти в канал.

— Так, так! — перебив Вальтер її розповідь. — Спершу з чотирьох елементів їх стає кілька десятків, і насамкінець ми вже плаваємо в самих лише зв'язках, процесах, у поміях процесів і формул, у чомусь такому, про що навіть не знаєш, що воно таке — річ, процес, гра уяви чи бозна й що! Тоді, виходить, немає різниці між сонцем і сірником, як немає різниці й між ротом як одним із кінців травного тракту й між другим кінцем цього тракту! Та сама річ має сотню граней, кожна грань — сотню зв'язків, і кожен із них відбиває якісь свої почуття. Виходить, людському мозку пощастило розщепити речі. Але речі розщепили людське серце! — Він підхопився на ноги, але із-за столу не вийшов, а сказав: — Кларисо! Він для тебе небезпечний! Зрозумій, Кларисо, сьогодні кожна людина нічого не потребує так, як простоти, близькості до землі, здоров'я. А також... Атож, безперечно, про це ти можеш казати що завгодно... А також дитини, бо саме дитина міцно прив'язує людину до землі. Усе, що тобі розповідає Уло, не по-людському жорстоке. Запевняю тебе, я, повернувшись додому, *маю* мужність просто випити з тобою кави, послухати, як щебечуть пташки, трохи прогулятися, перемовитися кількома словами із сусідами й спокійно дожити до вечора. Ось що таке людське життя!

Ці ніжні уявлення помалу скорочували відстань від нього до неї, та щойно вдалині подали м'який басок батьківські

почуття, Клариса вперлася. Її обличчя, поки він підступав до неї, заніміло й зайняло оборонну позицію.

Коли Вальтер уже стояв просто перед нею, він весь пашів теплом і ласкою, як ото добротна сільська піч. У цій навалі ніжності Клариса на мить завагалася. Потому промовила:

— А заськи, любий мій! — Вона схопила зі столу шматок сиру й окрасьць хліба і хутко цьомкнула Вальтера в чоло. — Піду погляну, чи не налетіло нічних метеликів.

— Але ж, Кларисо, — благально промовив Вальтер, — у цю пору року метеликів уже не буває!

— Ой, та хто їх знає!

У кімнаті від неї лишився тільки сміх. З крайцем хліба й сиром у руці вона вирушила блукати лугами; місцевість тут була спокійна, і Клариса могла обійтися й без супутника. Вальтерова ніжність опала, як завчасу знята з вогню запіканка. Він глибоко зітхнув. Потім невпевнено знову сів за рояль і торкнувся пальцями кількох клавіш. Хотів він того чи ні, а виходила фантазія на мотиви з вагнерівських опер, і серед сплесків цієї нестримної, зухвалої субстанції, в якій він собі колись, у полоні гордоців, відмовляв, пальці його борсалися й плюскались у потоці звуків. Нехай їх чують в усіх усюдах! Наркоз цієї музики спаралізував його спинний мозок, і на душі йому стало легше.

18.

Моосбругер

На той час громадськість була заклопотане справою Моосбругера.

Моосбругер був стельмах — високий, широкоплечий чоловік без зайвої огрядности, з чубом, як бурий смушок, і добродушними міцними лапищами. Добродушну силу й потяг до справедливости виражало і його обличчя, і якби тієї сили й того потягу хтось і не помітив, то відчув би на запах — терпкий, простий, сухий запах робочого дня, запах, що становив немовби одне ціле з цим тридцятичотирирічним чоловіком і йшов від спілкуванням з деревиною та працею, яка вимагала не менше неквапливості, ніж напруження.

Люди, вперше взрівши це обличчя, яке Всевишній наділив усіма ознаками доброти, спинялися, мов укопані, бо зазвичай Моосбругер ходив у супроводі двох озброєних судових охоронців, тримаючи поперед себе міцно зв'язані руки; його вів на міцному залізному ланцюжку один із його супровідників.

Коли Моосбругер помічав, що на нього дивляться, на його добродушному широкому обличчі зі скуйовдженим чубом і вусами розпливалася усмішка; він носив короткого чорного піджака й світло-сірі штани, крокував, широко розставивши ноги, по-військовому, але найбільшу увагу репортерів у судовій залі привертала все ж таки його усмішка. Вона була знічена й лукава, іронічна, підступна, болючо-гірка, божевільна, кровожерна, моторозна... Вочевидь перебираючи суперечливі означення, репортери відчайдушно намагалися знайти в цій усмішці щось таке, чого, мабуть, не знаходили більше в усьому його добропорядному образі.

Річ у тім, що Моосбругер по-звірячому вбив жінку — повію щонайнижчого гатунку. Репортери з усіма подробицями описували рану від горлянки до потилиці, дві колоті рани в грудях, які пройшли крізь серце, дві на лівому боці спини, а також підрізані груди, що мало не відпадали; усе це репортери змальовували з відразою, але не спинялись, аж поки налічили тридцять п'ять ударів ножом у черево й дали пояснення щодо різаної рани майже від пупка до крижів, за якою вгору по спині йшли численні менші; крім того, на шиї лишилися сліди від зашморгу. Вони не знали, як усі ці жахіття пов'язати з добродушним обличчям Моосбругера, хоч самі були люди добродушні, а проте цю трагедію описували по-діловому, зі знанням справи й вочевидь задихаючись від напруження. Навіть очевидним поясненням, що йдеться, мовляв, про психічнохворого — адже через такі злочини Моосбругер уже кілька разів побував у божевільні, — вони, по суті, не скористалися, хоч нині досвідчений репортер чудово розуміється в таких справах; схоже, наразі їм дуже не хотілося відмовлятися від лиходія й випускати цей випадок зі світу власного у світ хворих, у чому вони поділяли думку психіатрів, які вже оголошували Моосбругера стільки ж разів здоровим, скільки й неосудним. А потім сталася дивина: ледве довідавшись про патологічні витівки Моосбругера, тисячі людей, котрі засуджували газетярів за їхню жадобу до сенсацій, відразу сприйняли цю

новину як «щось нарешті цікавеньке», — і завжди заклопотані чиновники, і їхні чотирнадцятирічні сини, й поглинені домашніми турботами дружини. І хоч вони через того виродка й зітхали, однак переймалися ним, на відміну від власних життєвих проблем, більше просто так, у душі. Отож у ці дні який-небудь добропорядний начальник відділу чи банківський прокурор, уже лягаючи спати, бувало, казав до вже сонної дружини: «Що б ти зараз зробила, якби я був Моосбругером?..»

Ульріх, щойно його погляд упав на це обличчя поверх кайданків, позначене Божою ласкою, хутко вернувся назад, тицьнув вартовому в сусідньому окружному суді кілька сигарет і спитав про арештанта, якого конвой, схоже, зовсім недавно вивів через цю браму; отож він довідався... Одначе так ці речі відбувалися, мабуть, колись, позаяк про них часто розповідають у такій манері, і Ульріх майже вірив у це й сам, але тепер правда полягала в тому, що він просто вичитав про все в газеті. Минуло ще багато часу, перше ніж він познайомився з Моосбругером особисто, а побачити цього чоловіка навіч доти йому пощастило тільки один раз у залі суду. Ймовірність дізнатися про що-небудь незвичайне з газети багато більша, ніж імовірність стати свідком цього самому; інакше кажучи, важливіші речі нині стаються у сфері абстракцій, а менш важливі — в дійсності.

У такий спосіб Ульріх довідався про історію Моосбругера приблизно ось що.

У дитинстві Моосбругер був нещасним сіромахою, пастушком у такому крихітному сільці, що до нього й путівець не вів, і був хлопчина такий убогий, що навіть ніколи не заводив розмови до жодної дівчини. На дівчат він лише дивився — і згодом, коли пішов підмайстром, а вже коли пустився в мандри, то й поготів. Лишень уявіть собі, що це означає. На те, чого жадаєш так само природно, як води чи хліба, завжди можеш тільки дивитись! Але за якийсь час починаєш жадати цього вже неприродно. Вона проходить повз тебе, і спідниці погойдуються на її литках. Вона перелазить через тин, і її видно вже до колін. Заглядаєш їй в очі — а вони стають непроникними. Чуєш, як вона сміється, хутко обертаєшся, а бачиш обличчя, таке саме застигле й кругле, як нірка, в яку щойно шмигнула миша.

Тож і не дивно, що вже після першого вбивства дівчини Моосбругер виправдовувався тим, буцімто за ним весь час

ганяються духи й день і ніч кличуть його до себе. Вони спихали його з ліжка, коли він лягав спати, й не давали працювати, коли ставав до роботи; а ще він чув, як вони день і ніч розмовляють між собою і сперечаються. То не була душевна хвороба, й Моосбругер терпіти не міг, коли так казали; іноді він, звісно, й сам прикрашав це спогадами про церковні проповіді або тлумачив згідно з порадами щодо симулювання, яких можна наслухатись у в'язницях; але матеріал для цього завжди був напоготові, він тільки трохи мерхнув, коли його лишали поза увагою.

Так було й у мандрях. Узимку стельмахові знайти роботу важко, й Моосбругер нерідко цілими тижнями лишався без даху над головою. Пленташ, бувало, цілісінкый день, прибиваєшся до села, а голову прихилити ніде. І чимчикуй далі, до пізньої ночі. Поїсти — нема за віщо, отож і жлуктиш горілку, поки посиніє в очах і ноги понесуть уже самі. Проситися до нічліжки, попри теплий супчик, не хочеться, — почасти через тамтешні воші, а почасти через образи й приниження; краще вже вижебрати кілька крейцерів та забратися до якого-небудь селянина на сіновал. Не питаючись, звісно, а то спершу довго проси-благай, а тоді однаково лиш образу терпи. На ранок, певна річ, нерідко доходить до сварки й доносу на нього за побої, бродяжництво й жебрування, і помалу товщає тека судимостей, яку кожен новий суддя розгортає так поважно, начебто саме вона й приховує всю правду про Моосбругера.

А хто-небудь замислювався над тим, що таке цілими днями й тижнями по-справжньому не митися? Шкіра шкарубне так, що ти здатний уже лише на грубі рухи, навіть якщо й скортишь зробити лагідний, і під такою корою жива душа костеніє. На здоровий глузд це впливає, либонь, менше, найнеобхідніше робишь цілком розважливо; очевидно, мозок горить, мов невеличкий каганець у величезному мандрівному маяку, повному розтоптаних дощових черв'яків та саранчі, але все особисте тут розчавлене, і блукає лише охоплена бродінням органічна речовина. І ось коли Моосбругер мандрував від села до села чи простував безлюдними путівцями, на шляху його почали траплятися жінки, цілими процесіями. Спершу одна жінка, аж за півгодини, щоправда, — ще одна, та навіть коли вони вигулькували так рідко й геть нічого спільного між собою не мали, загалом то були все ж таки процесії. Жінки прошкували від

села до села або просто на хвилинку вибігали з хати, були в теплих хустках чи кофтах, які щільно, мов шкіра на змії, облягали їм клуби, входили до теплих світлиць чи вели перед собою дітей, або з'являлися на дорозі самі-самісінькі, і їх можна було збити камінцем, як ворону. Моосбругер стверджував, що він — не садист, котрий убиває на ґрунті статевого збочення, бо надихала його щоразу, мовляв, лише відраза до цього жіноцтва, і так воно, мабуть, і було, адже можна зрозуміти й kota, який сидить перед кліткою, де вистрибує туди-сюди жирна золотиста канарка, або який хапає, відпускає, знов хапає й знову відпускає мишу, щоб іще раз побачити, як та втікає. А що таке собака, цей друг людини, який женеться вслід за колесом і кусає його лише так, задля забави? Виходить, у ставленні до живого, того, що рухається, безмовно котиться чи шмигає, є таємна неприязнь до співістоти, котра тішиться сама собою? І що, врешті, було робити, коли вона кричала? Можна було або отямитись, або, якщо отямитись уже не сила, кинути її ницьма й набити їй рота землею.

Моосбругер був простий собі стельмах, у житті — сам як палець, і хоч повсюди, хай би де він працював, товариші знаходили з ним спільну мову, щирих друзів він не мав. Нездоланний інстинкт час від часу жорстоко вивертав його ество назовні; та, може, Моосбругерові й справді бракувало, як він казав, лише виховання й нагоди, щоб, скориставшись нею, стати чимось іншим — янголом масової смерті, палієм театрів чи великим анархістом; адже анархістів, що гуртувалися в таємних союзах, він зневажливо називав двоєдушними брехунами. Він був, безперечно, нездоровий; та хоча в основі його поведінки вочевидь лежала хвороблива натура, що робила його відлюдькуватим, сам він бачив у цьому якесь гостріше й вище усвідомлення власного «я». Усе його життя було до смішного, до розпачу незграбною боротьбою за те, щоб люди це визнали й оцінили. Він ще парубком переламав пальці одному своєму роботодавцеві, коли той надумав його покарати. А від іще одного Моосбругер утік, прихопивши його гроші, — задля неминучої справедливості, як він казав. Надовго в нього не вистачало терпцю ніде, на одному місці він лишався доти, доки — так це спершу було завжди — тримав людей у страху своїм мовчазним працелюбством, привітним спокоєм і широченними плечима; та щойно до нього починали ставитися

непоштиво, запанібрата, так ніби нарешті його розгадали, він спаковував свої лахи, бо його поймало моторошне відчуття, немовби шкіра вже погано пристає йому до тіла. Яюсь, на одному будівництві, він спізнився це зробити; чотири муляри змовилися довести йому свою перевагу, скинувши його із самого верхечку риштування на землю; але він почув, як вони, підкрадаючись, пересміюються в нього за спиною, і ринув на них з усією своєю величезною силою, одного зіпхнув з других від землі сходів, а ще двом порізав на руках усі сухожилки. Те, що його за це покарали, перевернуло йому, як він казав, душу. Він емігрував. До Туреччини. Але повернувся, бо світ повсюди гуртовувався проти нього; з цією таємною змогою не могли позмагатися ні чарівні слова, ні доброта.

А такі слова Моосбругер старанно підхоплював у в'язницях та божевільнях — крихти латини й французької, які він уставляв у найменш відповідні місця своїх промов відколи виявив, що знання цих мов дає можновладцям право «ухвалювати рішення» щодо його долі. З цієї самої причини він намагався й на судових засіданнях висловлюватися добірною літературною мовою, казав, наприклад: «Це, очевидно, слугує основою мого насильства», або: «Я уявляв її ще жорстокішою, ніж звичайно буває, як свідчать мої спостереження, таке жіноцтво». Та коли він бачив, що жодного враження не справляє й це, тоді нерідко вдавався до ефектної театральної пози й бундючно оголошував себе «анархістом-теоретиком», якого щохвилини могли б урятувати соціал-демократи, якби він сам схотів скористатися з послуг отих жидів, щонайзапекліших визискувачів неосвіченого трудового народу. Отож виявлялося, що Моосбругер має свою «науку» — сферу, до якої вченій зарозумілості його суддів було зась.

Завдяки цьому в судовій залі він зазвичай заслуговував на оцінку «неабиякі розумові здібності», на шанобливу увагу під час процесів і на суворіші покарання, однак потішене марнолюбство Моосбругера сприймало ці процеси, по суті, як почесні періоди його життя. Тому ні до кого він не мав такої гарячої ненависти, як до психіатрів, бо ті вважали, що всій складній його суті можна покласти край кількома чужоземними словами, так наче то була для них буденна справа. Як завжди в таких випадках, медичні висновки про його психічний стан не витримували натиску вищого від них світу юридичних уявлень, і

Моосбругер жодного разу не проминав нагоди публічно довести на суді свою перевагу над психіатрами й розвінчати цих чванькуватих йолопів і шарлатанів, які нічоґісінько не тямлять і запроторили б його, якби він симулював, до божевільні замість посадити у в'язницю, бо його місце саме там. Адже своїх злочинів він не заперечував, він хотів лише, щоб їх сприймали як катастрофи грандіозного світосприйняття. А оті бабенці з їхнім хихотінням були у змові проти нього перші; всі вони мали бахурів, і відверте слово поважного чоловіка для них – пустий звук, якщо взагалі не образа. Він, поки міг, їх уникав, щоб не дратуватись, але ж це не завжди виходить. Бувають дні, коли голова в чоловіка дурна, як довбня, і він ні за що не може взятися, бо від тривоги в нього пітніють руки. І тоді досить лише піддатися, й будь певний: не встигнеш і кроку ступити, як удалині, мов дозор, висланий наперед ворогом, замаєчить така собі отрута-блукачка, дурисвітка, що, тайкома посміюючись над чоловіком, ламає перед ним комедію й виснажує його, а то й ще гірше – ображає, не маючи ні стида, ні сороба!

Отак і добігла кінця та ніч, вельми галаслива, байдужно пропита в намаганнях погамувати внутрішню тривогу. Світ буває ненадійний навіть тоді, коли ти не п'яний. Вуличні стіни погойдуються, мов куліси, за якими щось чекає на певну репліку, щоб вийти на сцену. На міській околиці, де починається широке, залите місячним сяйвом поле, на душі стає спокійніше. Там Моосбругерові довелося вернутись, щоб знайти кружний шлях додому, й саме біля залізного мосту до нього й причепилась ота дівчина. Це була одна з тих, котрі наймаються до чоловіків отам унизу, на заплавних луках, яка-небудь колишня служниця, що втекла від господарів, таке собі миршаве створіння, з-під хустки виднілися лише двоє спокусливих мишачих оченят. Моосбругер відмахнувся від неї й надав ходи; але ж вона почала канючити, щоб він узяв її до себе додому. Моосбругер простував, не спиняючись, поки завернув за ріг; там безпорадно заходив туди-сюди, чимдалі розгонистіше, а вона бігла поруч; він ставав, і вона стояла обіч, мов тінь. Просто її тягло за ним, ось у чому вся річ. Нарешті він зробив ще одну спробу її прогнати: обернувся й двічі плюнув їй в обличчя. Та це не допомогло; на дівчину не діяло ніщо.

Сталося це у величезному парку, який вони перетинали в найвужчому його місці. Саме тут Моосбругер і збагнув, що

десь неподалік мав сховатися її спільник, а то чого б вона, попри його нехіть, так сміливо бігла за ним? Отож він вихопив з кишені штанів ножа — адже над ним хотіли позбиткуватись, а може, й знов напасти на нього; за кожною жінкою завше стоїть-бо чоловік, який ладен з тебе покепкувати. Вона вже взагалі почала здаватися йому мало не переодягненим чоловіком. Він бачив, як мигали тіні, й чув хрускіт у кущах, а та пройда поруч раз у раз, мов заведений годинник, усе товкла своєї: візьми та візьми її з собою; але поряд не було нічого такого, на що він міг би накинутися з усією своєю величезною силою, і через цю моторошну бездіяльність його поймав страх.

Коли вони завернули в першу, ще дуже похмуру вуличку, чоло в нього вже геть упріло, й він усім тілом тремтів. Не озирючись, рушив до кав'ярні, яка була ще відчинена. Одним духом випив філіжанку чорної кави, три чарки коньяку й спокійно посидів — може, із чверть години; та коли розплачувався, знов подумав, щό робити, якщо вона пантрує його надворі. Бувають такі думки, котрі, наче мотуззя, обплутують тобі безкінечними петлями руки й ноги. І не встиг він ступити темною вуличкою й кількох кроків, як відчув: дівчина десь поруч. Але тепер вона трималася не боязко, а впевнено, навіть зухвало й уже не благала, а просто мовчала. Отоді він і збагнув, що не позбудеться її повік, тому що це він сам її за собою й тягнув. Жаліслива відраза клубком стала йому в горлі. Він ішов, а те, що простувало трохи позаду, було знову ж таки ним самим. Достоту так, як бувало щоразу, коли назустріч траплялася процесія. Якось він сам виколупав ножем собі з ноги велику скалку, тому що забракло терпіння чекати на лікаря; точнісінько так само відчував він ножа у себе в кишені й тепер — такий твердий, довгий...

Але Моосбругер просто-таки надприродним напруженням свідомости знайшов ще один вихід. За парканом, уздовж якого тепер проходив його шлях, був спортивний майданчик; там людських очей уже можна було не боятись, отож він завернув туди. Улігся в тісній будці, де була каса, й увіткнувся головою в найтемніший куток; оте м'яке друге «я», хай йому грець, вляглося поруч. Тому він прикинувся, буцімто відразу засинає, — щоб згодом нишком ушитися. Та коли він тихенько, ногами вперед виповз із будки, воно знов було тут як тут і обвило руками його за шию. І ось тоді чи то в її, чи то в своїй кишені

Моосбругер відчув щось тверде; він його й дістав. З певністю він не знав, що то таке — ножиці чи ніж; просто шпирнув ним, і все. Вона стверджувала, що то лише ножиці, але то був його ніж. Вона впала головою в будку; він відтяг її трохи вбік, на м'яку землю, й колов доти, доки відокремив від себе остаточно. Потім ще постояв над нею — може, з чверть години, — споглядаючи її, а ніч тим часом знову стала спокійнішою й надивовижу гладенькою. Тепер дівчина вже не могла повиснути на шиї в жодного чоловіка й образити його. Кінець кінцем він переніс трупа через вулицю й поклав під кущем так, щоб його, як він сказав, легше було знайти й поховати, бо тепер вона, мовляв, причепитися ні до кого вже не могла.

На судовому процесі Моосбругер завдавав своєму захисникові таких труднощів, що їх просто важко було передбачити. Він сидів на своїй лаві, розкинувшись, як глядач, і гукав прокуророві «Браво!», коли той наводив який-небудь доказ на підтвердження його суспільної загрози — доказ, який здавався підсудному гідним його особи; нерідко Моосбругер роздавав також похвальні оцінки свідкам, котрі заявляли, що ніколи не помічали в ньому жодних ознак неосудности. «Дивак ви, та й годі», — час від часу тішив його самолюбство голова суду й сумлінно затягував зашморги, які накидав сам на себе звинувачений. Потім Моосбругер хвилю вражено стояв, мов зацькований бик на арені, обводив поглядом обличчя людей у залі й бачив на них те, чого не міг збагнути: що він сам іще на один ступінь поглибив свою провину.

Надто ж Ульріха приваблювало те, що в основі самозахисту Моосбругера вочевидь лежав якийсь невиразний, мов тїнь, план. Звинувачений ані мав намір убивати, ані, не бажаючи втратити власну гідність, хотів бути хворим; про якусь фатальну пристрасть узагалі не було й мови, йтися могло лише про відразу й зневагу; отже, цей злочин слід було кваліфікувати як невмисне тяжке тілесне ушкодження, внаслідок якого настала смерть потерпілої й до якого звинуваченого спонукала підозріла поведінка тієї, як він сам висловився, «карикатури на жінку». Якщо його розуміли правильно, то він вимагав навіть, щоб це вбивство розглядали як політичний злочин, і часом складалося враження, ніби бореться він не за себе, а саме за таку юридичну концепцію. Тактика, яку застосував проти цього суддя, була звичайна: в усьому вбачати лише незграбні,

хитрі намагання вбивці уникнути відповідальності. «Чому ви витерли закривавлені руки? Чому викинули ножа? Чому після вбивства переодяглися у свіжу білизну й верхній одяг? Тому що була неділя? Хіба не тому, що речі були закривавлені? Чому ви пішли потім розважатися? Виходить, убивство не стало цьому на заваді? Чи відчували ви каяття взагалі?» Ульріх добре усвідомлював, з яким глибоким самозреченням Моосбругер у такі хвилини нарікав на своє недостатнє виховання, що не давало йому розплутати ці сплетені з нерозуміння тенета; а суддя щодо цього, вдаючись до нищівної інтонації, висловлювався так: «Ви весь час примудряєтеся звернути провину на когось іншого!» Той суддя, посилаючись на поліційні протоколи та бродяжництво, скидав усе на одну купу й ставив це на карб Моосбругерові; проте для самого Моосбругера все те складалося суціль з окремих епізодів, анітрохи один з одним не пов'язаних, бо кожен мав свою причину, що лежала поза ним, Моосбругером, — десь у самій структурі світу. В очах судді злочини звинуваченого йшли від нього самого, а в очах Моосбругера вони на нього «находили», як ото налітають, бува, птахи. Для судді Моосбругер був випадком особливим, тоді як для себе той був світом, а сказати про світ що-небудь переконливе важко. Були дві тактики, які змагались одна з одною, дві єдності й дві логіки, однак Моосбругер виявився в гіршому становищі, бо його дивних, туманних мотивів не висловив би й хтось розумніший. Вони корінилися безпосередньо в сум'ятливій самотності його життя, і коли решта життів існують стократно й постають однаковими в очах і тих, хто ними живе, й усіх тих, хто їх підтверджує, то його стемнене життя існувало лише для нього самого. Це був повів, що постійно деформується й змінює свій образ. Звісно, Моосбругер міг би спитати своїх суддів, чи їхнє життя в суті своїй інше. Але це йому й на думку не спадало. Усе, що було таке природне в своїй послідовності, поставало в ньому перед правосуддям у безглуздому безладі, й він докладав неймовірних зусиль, намагаючись наповнити це глуздом, який ні чому не поступався б гідності його шляхетних супротивників. Суддя справляв враження мало не добродійця у своїх зусиллях підтримати звинувачуваного в цьому й надати в його розпорядження які-небудь поняття, навіть якщо це були поняття, що оберталися для Моосбругера щонайстрашнішими наслідками.

То був наче бій тіні з муром, і насамкінець тінь Моосбругера вже тільки жалюгідно похитувалась. На цьому останньому судовому слуханні був присутній і Ульріх. Коли голова зачитав висновок експертів, які визнавали Моосбругера осудним, той підвівся й заявив суду:

— Я задоволений. Своєї мети я досяг.

Відповіддю йому була глузлива невіра в очах довкола, й він люто додав:

— Я домігся звинувачення, а отже, задоволений тим, як було надано докази і як їх оцінив суд.

За це голова, який став тепер втіленням цілковитої суворости й відплати, зробив йому зауваження, заявивши, що суд не цікавить, задоволений звинуваченням чи ні. Після цього він зачитав Моосбругерові смертний вирок — зачитав так, немовби на оті нісенітниці, якими підсудний протягом усього процесу потішав публіку, нарешті настав час дати гідну відповідь. Моосбругер на те нічого не сказав, щоб не склалося враження, начебто він злякався. Нарешті засідання закрили, й усе скінчилось. Але потім дух його все ж таки похитнувся; Моосбругер відсахнувся, безсилий перед пихою цих безголових; коли судові виконавці вже повели його із зали, він обернувся, заходився шукати слова, скидати вгору руки й вигукнув голосом, від якого його охоронці аж поточилися назад:

— Я задоволений, хоч і мушу зізнатися, що ви засудили божевільного!

Він повівся непослідовно; але Ульріх сидів, затамувавши подих. Це було вочевидь божевілья, і так само вочевидь це був лише спотворений зв'язок наших власних елементів буття. Воно було пошматоване й сповнене мороку; але Ульріхові чомусь подумалося: коли б людство як одне ціле могло бачити сни, в них постав би, мабуть, Моосбругер. Потверезів Ульріх аж тоді, коли захисник, отой «жалюгідний блазень» — так на одному зі слухань його обізвав невдячний Моосбругер — з приводу якихось там деталей подав касаційну скаргу, а того велета, підзахисного його й Ульріхового, вже вивели із зали.

19.

Лист із настановами й нагода надбати властивості. Змагання двох сходжень на трон

Отак минав час, і ось Ульріх якимось одержав від батька листа.

«Любий сину! Збігло вже знов кілька місяців, а з твоїх скупих повідомлень так само не видно, щоб у своїй кар'єрі ти ступив бодай невеличкий крок уперед чи приготувався такий крок ступити.

Я радий визнати, що протягом останніх років мав приємність чути, як чимало шанованих людей хвалили твої успіхи й на їхній підставі пророкували тобі великонадійне майбутнє. Проте, з одного боку, не від мене, звичайно, успадкована схильність спершу ревно братися за вирішення якого-небудь привабливого для тебе завдання, а потім немовби геть забувати про обов'язок перед самим собою й тими, хто поклав на тебе сподівання, а з другого боку, та обставина, що у твоїх повідомленнях я не знаходжу ані найменшого натяку на будь-який план подальших твоїх кроків, — усе це сповнює мене гнітючою тривоگو.

Крім того, ти вже в такому віці, коли багато чоловіків доскочили міцного становища в житті, а я одного дня можу померти, і маєтність, яку я по собі залишу, поділивши її порівно між тобою та твоєю сестрою, буде хоч і не мала, але на нинішні умови не така й велика, щоб уже саме володіння нею забезпечило тобі суспільне становище, якого ти, отже, маєш домагатися нарешті сам. Думка, що ти, відколи став доктором, лише вельми туманно згадуєш у листах про плани, які торкаються, схоже, найрізноманітніших сфер і які ти, очевидячки, за звичкою дуже переоцінюєш, однак ніколи не пишеш ні про втіху від своєї викладацької діяльності, ні про встановлення контактів з котримсь із університетів, ні про зв'язки з впливовими колами, — ось що іноді сповнює мене гнітючою тривоگو. Мене, людину, яка сорок сім років тому у відомій тобі праці (нині вона виходить уже дванадцятим виданням) «Вчення Самуеля Пуфендорфа про приписування вини і сучасна юриспруденція» пролила світло на стемненні взаємозв'язки й у цьому питанні перша порвала з упередженнями давньої школи кримінального права, — мене навряд чи можна запідозрити в тому, що я недооцінюю наукову самостійність, і водночас я, маючи досвід великого трудового життя, не погоджуся з тим,

нібито можна розраховувати лише на самого себе, нехтуючи науковими й суспільними стосунками, що тільки й становлять опору одинака, завдяки якій його праця вливається в русло сприятливих і плідних взаємозв'язків.

Тому я плекаю глибоку надію невдовзі почути про тебе й довідатися, що витрати, зроблені мною задля твого посунання, відшкодовано такими стосунками, які тепер ти, повернувшись на батьківщину, налагодити і якими надалі не нехтуватимеш. У цьому самому сенсі я написав листа своєму багаторічному і щирому товаришеві й покровителю, колишньому президентові Лічильної палати й нинішньому голові Імператорського сімейно-юридичного партикуляритету при Відомстві гофмаршала його превосходительству графові Штальбургу й попросив його прихильно поставитися до твого прохання, з яким ти до нього невдовзі звернешся. Мій високопоставлений товариш уже зробив ласку й одразу мені відповів; він, на твоє щастя, не лише тебе прийме, але й виявить діяльну зацікавленість твоїми справами, які я йому описав. Відтак твоє майбутнє, наскільки це мені до снаги й наскільки я можу гадати, забезпечене — за умови, що тобі стане хисту привернути до себе його превосходительство й одночасно зміцнити свою репутацію у впливових академічних колах.

Що ж до прохання, з яким ти, певна річ, охоче звернешся до його превосходительства, тільки-но довідаєшся, про що йдеться, то полягає воно ось у чому.

1918 року, десь у середині червня, має відбутися широке святкування тридцятиріччя правління імператора Вільгельма Другого, святкування, яке має вкарбувати у пам'ять світу велич і могутність Німеччини; хоч до цього ювілею лишилося ще кілька років, з надійного джерела відомо, що готуються до нього — само собою зрозуміло, наразі цілком неофіційно — вже тепер. Знаєш ти, мабуть, і про те, що того самого року відзначає сімдесятиріччя свого сходження на трон наш високоповажаний імператор і що ця дата припадає на 2 грудня. З огляду на нашу надзвичайну скромність, яку ми, австрійці, виявляємо в усьому, що стосується власної вітчизни, є підстави потерпати, що в нас, дозволю собі сказати, може дійти до ще одного Кьоніхгреца*, тобто що німці з їхньою методичністю,

---

* 1866 р. під Кьоніхгрецом пруська армія здобула перемогу над австро-угорською.

націленою на досягнення результату, нас знову випередять, як і того разу, коли вони, не давши нам отямитись, узяли на озброєння гвинтівки із запалювальними голками.

На щастя, побоювання, які я оце щойно висловив, уже передбачили й інші патріотично налаштовані люди з добрими зв'язками, й можу під секретом тобі сказати: у Відні вже триває акція, яка має завадити тому, щоб ці побоювання справедлилися, й виставити вагу і значення правління сімдесятирічного, такого багатого на турботи й успіхи, у вигіднішому світлі, ніж правління всього-на-всього тридцятирічне. А що 2 грудня ніяк, певна річ, не поставиш поперед середини червня, то народилася щаслива думка оголосити весь 1918 рік ювілейним роком нашого імператора-миротворця. Я про це інформований, щоправда, лиш тією мірою, якою колегії, членом яких я маю честь бути, мали нагоду висловити свою думку про цю ініціативу; подробиці ти довідаєшся сам, коли прибудеш до графа Штальбурга, що призначив для тебе в підготовчому комітеті почесне, як на твою молодість, місце.

Крім того, я нагально раджу тобі надалі не уникати, як ти це, на превеликий мій жаль, досі робив усупереч моїй уже давній пораді, взаємин із родиною начальника відділу Туцці з Міністерства чужоземних справ та Імператорського дому, а незагаймо засвідчити своє шанування його дружині, що доводиться, як ти знаєш, донькою двоюрідного брата дружини мого покійного брата, а відтак тобі кузиною, оскільки вона, кажуть мені, посідає виняткове місце у проекті, що його я оце описав, і мій вельмишановний товариш, граф Штальбург, уже зробив надзвичайну ласку й попередив її про твій візит, отож ти маєш зробити його, жодної хвилини не зволікаючи.

Про себе повідомити більш нема чого; праця над новим виданням уже згаданої книжки забирає, крім лекцій, увесь мій час і всю силу, яка ще лишаються на схилі віку. Свій час марнувати не можна, бо він короткий.

Про твою сестру чув лишень, що вона здорова; в неї порядний і дбайливий чоловік, хоч вона ніколи й не зізнається, що своєю долею задоволена й почувається щасливою.

Тебе благословляє з любов'ю
твій батько».

Частина друга

Триває те саме

20.

Зіткнення з дійсністю.

Попри брак властивостей,

Ульріх діє енергійно й завзято

Серед різноманітних причин, з яких Ульріх вирішив усе ж таки засвідчити своє пошанування графові Штальбургу, не останньою була та, що його розібрала цікавість.

Граф Штальбург служив у імператорському й королівському палаці, а сам імператор і король Каканії був міфічним старим добродієм. Відтоді про нього написано вже багато книжок, і тепер стеменно відомо, що він зробив, чому став на перешкоді й чого не зробив, але тоді, в останнє десятиріччя його життя й життя Каканії, у людей молодих, знайомих із сучасним їм рівнем наук і мистецтв, іноді зринав сумнів у тому, чи існує той чоловік узагалі. Число його портретів, які можна було побачити повсюди, майже сягало числа мешканців його володінь; на день народження імператора з'їдалося й випивалося стільки ж, скільки на день народження Спасителя, на горах палали багаття, й голоси мільйонів людей запевняли, що вони люблять імператора, як батька рідного; зрештою, пісня, складена на його честь, була тут єдиним поетичним і музичним твором, з якого один рядок знав кожен каканієць; але ця популярність і слава була така надпереконалива, що з вірою в нього справа стояла, по суті, так само, як із зірками, що їх видно й через тисячі років після того, як вони згаснуть.

Не встиг Ульріх доїхати до імператорського палацу, як дорогою з ним сталася пригода: карета, що його туди везла, вже у зовнішньому дворі замку спинилась, і візник зажадав, щоб із ним розплатилися тут, бо він, мовляв, має право вну-

трішнім двором лише проїздити, але не має права в ньому спинятись. Ульріх на візника розгнівався, бо той видався йому шахраєм чи боягузом, і спробував змусити чоловіка їхати далі, але, виявившись безпорадним супроти його боязкої впертості, раптом відчув, що з неї випромінює сила, могутніша від нього, Ульріха. Коли він ступив до внутрішнього двору, в очі йому відразу впала безліч червоних, синіх, білих і жовтих мундирів, штанів і султанів, які стояли там нерухомо на сонці, наче птахи на піщаній обмілині. Доти «його величність» він вважав таким собі висловом, що нічого не означає й просто зберігся собі в мові, — точнісінько таким, як «дай Боже» у вустах атеїста; але тепер погляд його ковзав високими мурами вгору, й Ульріх бачив перед собою сірий, замкнений і озброєний острів, повз який безтямно, на шаленій швидкості пролітало місто.

Ульріх повідомив, до кого прийшов, і його повели сходами й коридорами, через кімнати й зали. Вбраний він був дуже добре і все ж відчував, що кожен зустрічний погляд оцінює його цілком правильно. Тут ніхто, здавалося, не міг сплутати аристократизм духовний зі справжнім, і Ульріхові лишалось удовольнятися тільки іронічним протестом та буржуазною критикою. Він побачив, що проходить крізь величезну, по суті, нічим не заповнену коробку; зали стояли майже без меблів, однак гіркоти великого розмаху в цьому порожньому смаку не було; він проминав нещільний ланцюг розставлених окремо гвардійців та слуг, що являли собою швидше незграбну, ніж пишну, охорону, завдання якої успішніше виконали б із півдесятка навчених і добре оплачуваних детективів; а всілякі слуги, що, всі в сірому, в шапочках і схожі на банківських кур'єрів, снували поміж лакеїв та гвардійців, навели його на думку про адвоката чи зубного лікаря, кабінет якого погано ізольований від самого помешкання. «Тут виразно відчуваєш, — міркував Ульріх, — що колись, у добу бідермаєра, усе це було розкішно й навіювало на людей острах, але сьогодні не витримує порівняння з красою й зручністю навіть якого-небудь готелю й тому досить хитро видає себе за аристократичну стриманість і манірність».

Та коли він увійшов до графа Штальбурга, його превосходительство зустрів гостя у великій порожній призмі надзвичайно вишуканих пропорцій, посеред якої цей лисоголовий, непримітний чоловік стояв перед ним у такій позі — трохи нахилившись уперед і підігнувши, мов орангутанґ, коліна, — в яку висо-

кий придворний посадовець з аристократичної родини якщо й стане, то не мимовільно, а лише кого-небудь мавпуючи. Плечі в нього звисали наперед, а губи — вниз, і схожий він був на старого прислужника або добропорядного рахівника. І раптом не лишилося жодного сумніву в тому, кого він нагадував; граф Штальбург зробився прозорим, і Ульріх збагнув, що чоловік, який уже сімдесят років становить Найвище Втілення найвищої влади, має діставати певну насолоду в тому, щоб ховатися за самого себе й мати такий вигляд, як у найпослідушого з його підлеглих, внаслідок чого стає просто правилом доброго тону й природної форми скромності при такій високопоставленій особі не виявляти особистих рис виразніше, ніж вона. У цьому, певно, й полягав сенс того, що королі так любили називати себе і першими слугами своєї держави, й Ульріх, кинувши швидкий погляд на його превосходительство, переконався, що той і справді мав такі самі сиві, короткі, на підборідді виголені бакенбарди, які в Каканії носили всі дрібні службовці й залізничні кондуктори. Вважалося, що зовнішнім виглядом вони наслідували свого імператора й короля, однак насправді в таких випадках потреба глибша: вона ґрунтується на взаємності.

Ульріх мав час усе це обміркувати, тому що мусив трохи зачекати, перше ніж його превосходительство до нього звернулося. Інстинктивна акторська пристрасть до перевдягання й перевтілення, ця одна з радощів життя, постала перед ним без найменшого присмаку, ба навіть, либонь, без будь-якого натяку на акторство й то так очевидно, що буржуазна традиція зводити театри й обертати видовище на мистецтво, винаймаючи його за погодинну оплату, проти цього неусвідомленого, постійного мистецтва самозображення видалася Ульріхові чимось ну геть неприродним, вторинним і роздвоєним. І коли його превосходительство нарешті розтулило губи й промовило: «Ваш любий батько...» — й відразу затнулось, а в голосі було щось таке, що змусило завважити навидовижу гарні жовтуваті руки графа й відчутти щось на кшталт моральної напруги навколо всього його образу, Ульріх зачудувався і припустився помилки, якої легко припускаються творчі натури. Бо потім його превосходительство поцікавилось, хто він за освітою, й, коли Ульріх відповів, що він — математик, сказало: «Он як, дуже цікаво, і в якій же школі?» А коли Ульріх запевнив, що до школи він жодного відношення не має, його превосходительство промо-

вило: «Он як! Дуже цікаво, розумію — наука, університет...» І це видалося Ульріхові таким знайомим і добropорядним, яким можна уявити собі славу п'еску легкого жанру, тож він несподівано повівся так, неначе був у себе вдома, й підкорився власним думкам, а не суспільним вимогам ситуації. Він згадав раптом про Моосбругера. Адже ось вона, перед ним, — влада, потрібна для помилування, і йому здалося, що нема нічого простішого, ніж спробувати нею скористатися.

— Ваше превосходительство, — сказав Ульріх, — чи не можна мені скористатися цією сприятливою нагодою, щоб допомогти одному чоловікові, якого несправедливо засуджено до смертної кари?

Почувши це запитання, граф Штальбург витріщив очі.

— Щоправда, той чоловік — убивця-садист, — зізнався Ульріх, але ту ж мить і сам збагнув, що поводитьсь казна-як. — Психічнохворий, звичайно, — хутко спробував виправитися він і ледве не додав був: «Ваше превосходительство знає, що наше законодавство щодо цього лишилося в середині минулого сторіччя», але ці слова застрягли йому в горлі, й він змовк.

Це був хибний крок — накидати цьому чоловікові тлумачення, що їх часто й цілком безглуздо дозволяють собі люди, схильні до всіляких інтриг. Кілька таких слівець, якщо їх уставити вміло, можуть стати родючими, як пухкий ґрунт у саду, але в цьому місці вони нагадували купку землі, що її хтось необачно приніс на черевиках до кімнати. Одначе граф Штальбург, помітивши збентеження Ульріха, й справді виявив до нього велику доброзичливість.

— Так, так, пригадую, — промовив він якимось через силу після того, як Ульріх назвав прізвище засудженого. — То цей чоловік, кажете, психічнохворий, і ви хотіли б йому допомогти?

— Він не винен.

— Атож, з такими справами завжди стільки клопоту...

Ті складні справи, схоже, завдавали графові Штальбургу великих страждань. Він безнадійно звів на Ульріха очі й спитав, мовби нічого іншого не варто було й сподіватися, чи Моосбругерові ухвалено вже остаточний вирок. Ульріхові довелося відповісти, що ні.

— А, ось бачите, — з полегкістю зітхнув граф. — тоді ще є час. — І перейшов до розмови про «тата», лишивши справу Моосбругера в сприятливій непевності.

Через свій хибний крок Ульріх спершу на хвилю розгубився, однак ця помилка на його превосходительство поганого враження, хоч як дивно, не справила. Щоправда, спочатку графові Штальбургу мало не відняло мову, так ніби при ньому хтось скинув піджака; але потім ця безпосередність у людини з такою доброю рекомендацією видалася йому ознакою енергійної й завзятої вдачі, і він аж зрадив, що ці двоє слів спали йому на думку, бо йому хотілося скласти собі про гостя приємне враження. Отож граф одразу вписав їх («Ми маємо підстави сподіватися, що знайшли енергійного й завязаного помічника») до рекомендаційного листа на ім'я головної особи великої вітчизняної акції. Тримаючи в руках уже за кілька хвилин цього листа, Ульріх здався собі хлопчиком, якому на прощання тицяють у долоньку плитку шоколаду. Він ішов звідси не з порожніми руками, ще й дістав вказівки щодо наступного візиту, які могли бути водночас і дорученням, і проханням, а відмовитися нагоди не трапилось. «Адже це непорозуміння, я не мав ані найменшого наміру...» — хотів сказати він, але був уже на зворотному шляху через просторі коридори й зали. Зненацька він став і подумав: «Мене ж бо виштовхнуло, мов корка, й закинуло туди, куди я зовсім не збирався!» І з цікавістю обвів поглядом підступну простоту обстановки. Він міг зі спокійним серцем сказати собі, що й тепер вона не справляла на нього жодного враження; просто це був світ, якого ще не прибрали з дороги. Але яку виразну, яку дивну властивість цей світ усе ж таки змусив його відчути? Хай йому біс, по-іншому, либонь, навряд чи й скажеш: цей світ був просто разуче реальний.

21.

Справжній винахід графа Ляйнсдорфа: паралельна акція

Однак насправді рушієм великої патріотичної акції (надалі задя скорочення й позаяк вона мала «виставити вагу і значення правління сімдесятирічного, такого багатого на турботи й успіхи, у вигіднішому світлі, ніж правління всього-на-всього тридцятирічне», ця акція називатиметься також паралельною)

був не граф Штальбург, а Штальбургів товариш, його ясновельможність граф Ляйнсдорф. У той час, коли Ульріх робив візит до палацу, в чудовому, з високими вікнами кабінеті цього великого чоловіка, серед численних шарів тиші, догідливості, золотих галунів і врочистості слави стояв секретар із книжкою в руці й зачитував звідти його ясновельможності місце, яке йому, секретареві, доручили знайти. Цього разу то була цитата з «Промов до німецької нації» Йогана Готліба Фіхте, слова, які секретареві видалися вельми доречними. «Щоб звільнитися від первородного гріха лінощів та його наслідків — боягузтва й лицемірства, — читав він, — люди потребують взірців, які демонструють їм загадку свободи і якими перед ними постають засновники релігій. Необхідне взаєморозуміння щодо моральних переконань народжується в церкві, у символах якої слід вбачати не предмет вивчення, а лише навчальний засіб для проголошення вічних істин». Секретар наголосив на словах *лінощів, демонструють і церкви*; його ясновельможність слухав доброзичливо, попросив показати йому книжку, але потім похитав головою.

— Ні, — мовив граф, підлеглий безпосередньо першій особі в імперії, — сама книжка то й підійшла б, але цей протестантський фрагмент не годиться!

Міна в секретаря була кисла, мов у дрібного чиновника, чий план якої-небудь церемонії уже вп'яте начальство бракує, й він обережно вкинув:

— Але ж на національні кола Фіхте справив би чудове враження?

— Гадаю, — відказав його ясновельможність, — наразі від цього нам доведеться відмовитись.

Він згорнув книжку, й одночасно немовби згорнулось і його обличчя, а разом із цим обличчям, що вже саме собою було безмовним наказом, згорнувся у вірнопідданському поклоні й секретар, прийнявши з рук його ясновельможности Фіхте, щоб прибрати його звідси й поставити на місце в сусідній бібліотеці серед решти філософських систем світу; самому куховарити не конче, можна доручати це своїм людям.

— Отже, поки що зупинімося, — промовив граф Ляйнсдорф, — на чотирьох пунктах: імператор-миротворець, віха в європейській історії, істинна Австрія, а також власність і освіченість. За цими пунктами й складайте циркуляр.

Цієї миті в його ясновельможности сяйнула одна політична думка, і словами її можна було передати приблизно так: «Вони придуть самі!» Він мав на увазі ті кола у своїй батьківщині, які почувалися належними до неї менше, ніж до німецької нації. Вони були йому неприємні. Якби секретар знайшов був кращу цитату, щоб потішити їхні почуття (бо саме задля цього й вибрали Йогана Готліба Фіхте), то нею можна було б скористатися; але тепер, коли незручна деталь стала цьому на заваді, граф Ляйнсдорф із полегкістю зітхнув.

Його ясновельможність був винахідник великої вітчизняної акції. Коли з Німеччини надійшла та бентежна звістка, на думку йому насамперед спали слова «імператор-миротворець». З ними відразу пов'язалось уявлення про вісімдесятивосьмирічного державця, справжнього батька своїх народів, а також про безперервне сімдесятирічне правління. Обидві ці ідеї були позначені, певна річ, знайомими йому рисами його імператора й повелителя, але ореол, що їх осявав, ішов не від його величі, а від того знаменного факту, що графова батьківщина мала найстарішого в світі правителя, який найдовше стояв біля державного керма. Невігласи спробували б побачити в цьому лише захоплення раритетами (так якби, приміром, володіння куди рідкіснішою поперечно-смугастою «сахарою» з водяними знаками й без одного зубчика граф Ляйнсдорф ставив вище, ніж володіння справжнім Ель Греко, що він, сказати правду, й робив, хоч мав те й те і не зовсім нехтував знаменитою колекцією картин у своєму домі), але саме через це вони й невігласи, що їм не втямки, наскільки глибший і багатший символ від навіть найбільшого багатства. Для Ляйнсдорфа старий правитель символізував водночас і рідну вітчизну, яку граф любив, і світ, якому вона мала слугувати взірцем. Великі й болючі надії спонукали його ясновельможність до дій. Він не сказав би, чого в них було більше — болю за вітчизну, що посідала, як він бачив, не зовсім те почесне місце «в сім'ї народів», яке їй подобало, чи ревностів до Пруссії, яка зіпхнула Австрію з того місця (1866 року, і то так віроломно!), а чи його просто сповнювали гордощі за аристократію давньої держави й бажання довести світові її взірцевість; адже всі європейські народи, на його думку, затягувало у водоверт матеріалістичної демократії, і йому ввижався такий собі величний символ, який був би для них водночас і нагадуванням, і застереженням. Він розумів:

мало відбутися щось таке, що поставило б Австрію попереду всіх, внаслідок чого ця «блискуча демонстрація життєздатності Австрії» стала б «віхою» для всього світу, допомігши йому повернути свою істинну сутність, і все це було пов'язане з тим, що вони мали вісімдесятивосьмирічного імператора-миротворця. Більше чи докладніше про це граф Ляйнсдорф наразі ще, по суті, нічого не знав. Але сумніву не було: йому сяйнула велика думка. Вона не лише розпалила його пристрасть — до чого в християнина, вихованого в душі суворости й відповідальності, все ж таки прокинулася б недовіра, — ні, ця думка цілком очевидно вливалася безпосередньо в такі величні, блискучі ідеї, як ідея володаря, вітчизни і всесвітнього щастя. І коли ця думка й мала якісь туманні, темні аспекти, то ними його ясновельможність волів не перейматися. Його ясновельможність дуже добре знав богословське вчення про *contemplatio in caligine divina*, тобто про споглядання в божественній темряві, яка сама собою безмежно ясна, але для людського розуму лишається непроглядною тьмою; а загалом він жив з переконанням, що людина, котра робить велику справу, зазвичай не відає, чому вона її робить; уже Кромвель-бо сказав: «Ніколи людина не посунеться далі, ніж тоді, коли не знає, куди йде!» Отож його ясновельможність із насолодою тішився своїм символом, чия непевність хвилювала графа — так він сам відчував — глибше, ніж будь-які певності.

А загалом, якщо не брати до уваги символів, він мав надзвичайно тверді політичні уподобання, і їм була притаманна та свобода широкої вдачі, яка, свобода, можлива лише тоді, коли людина цілком позбавлена сумнівів. Як власник майорату він був член Верхньої палати, однак політичної активності не виявляв і ні придворних, ні державних постів не обіймав; він був «лише патріот». Та саме завдяки цьому й завдяки своєму незалежному багатству граф став центральною постаттю серед усіх тих патріотів, котрі заклопотано стежили за розвитком імперії й людства. Його життя минало під знаком етичного обов'язку не бути байдужим споглядачем, а «згори подавати руку допомоги» процесові розвитку. Щодо «народу», то Ляйнсдорф був переконаний, що той «добрий»; позаяк від нього, графа, залежало не лише багато безпосередньо його службовців, працівників та слуг, а й матеріальне становище безлічі інших людей, то довідатися про народ щось ближче він

не мав іншої нагоди, крім як у вихідні дні та на свята, коли цей народ привітливо-строкатим натовпом висипав на вулиці, мов оперний хор із-за куліс на сцену. Тому все, що не відповідало цьому уявленню, він зводив до «підбурювальних елементів»; для нього це була справа рук незрілих, безвідповідальних і жадібних до сенсації суб'єктів. Вихований у релігійному і юнкерському дусі, не звиклий до заперечень у спілкуванні з простими громадянами, досить начитаний, але, з ласки церковної педагогіки, під захистом якої минала його юність, усе життя не здатний знайти в книжці нічого, крім збігів із власними принципами чи хибного відступу від них, він знав про світогляд сучасників лише з парламентських та газетних баталій, а позаяк був досить освічений для того, щоб розгледіти всю їхню поверховість, то щодня утверджувався у своїй упевненості, що істинний, глибоко зрозумілий буржуазний світ — це не що інше, як те, що про нього думає він сам, граф Ляйнсдорф. Загалом означення «істинний» для характеристики політичних поглядів було одним з його допоміжних засобів орієнтуватись у світі, який створив Бог і який надто вже часто від свого творця відвертався. Граф був твердо переконаний, що навіть істинний соціалізм відповідає його поглядам; ба більше, від самого початку це була найзаповітніша його ідея, яку він певною мірою приховував навіть від самого себе, — звести місток, що ним соціалісти вирушать до його табору. Зрозуміло ж бо, що допомагати бідним — справа лицарська й що для істинного родового дворянства нема, власне, аж такої великої різниці між буржуазним фабрикантом і його робітником; улюбленими словами у графа були: «Адже в глибині душі всі ми — соціалісти», і означали вони приблизно те саме, не більше, що й сказати, нібито на тому світі нема соціальних відмінностей. Однак на цьому світі він вважав їх неминучими і сподівався від робітництва, що воно, якщо тільки йому підуть назустріч у питаннях матеріального добробуту, відмовиться від нерозважливих, нав'язаних йому гасел і погодиться з природним світовим устроєм, де кожне знаходить свій обов'язок і своє процвітання у призначеному йому колі. Тому істинний дворянин уявлявся йому не менш важливою постаттю, ніж істинний ремісник, і вирішення політичних та економічних питань зводилося для графа, власне, до такого собі гармонійного видіння, яке він називав вітчизною.

Його ясновельможність не сказав би, про що саме з усього цього він міркував протягом чверті години по тому, як пішов секретар. Можливо, про все. Середній на зріст чоловік років шістдесятьох нерухомо сидів за письмовим столом, згорнувши руки на колінах, і не здогадувався, що всміхається. Він носив низенький комірець, тому що в нього почало з'являтися воло, й борідку клинцем — чи то з тієї самої причини, чи то через те, що так він трохи нагадував богемських аристократів на портретах часів Валештайна. Його обступала висока кімната, а її, своєї чергою, оточували порожні великі кімнати передпокою й бібліотеки, довкола яких, мов лушпайка за лушпайкою, містилися подальші покої, тиша, догідливість, урочистість і вінок двох розгонистих кам'яних сходів; там, де ці сходи вливалися в під'їзд, стояв у важкому, обтяженому галунами мундирі, з ціпком у руці високий швейцар, вдивляючись крізь арку брами у світлу рідину дня, і перехожі пропливали повз нього, наче в акваріумі. На межі цих двох світів грайливо тяглися вгору виткі рослини фасаду в стилі рококо — фасаду, знаменитого в середовищі мистецтвознавців не лише своєю красою, а й тим, що він був вищий, ніж ширший; нині його вважають першою спробою накинути шкіру широкого й зручного сільського замку на кістяк міського будинку, що вигнався на по-бюргерському завуженому плані, а відтак — одним із найважливіших переходів від феодально-поміщицької розкоші до стилю буржуазної демократії. Тут буття Ляйнсдорфів переходило, як засвідчують книжки з мистецтвознавства, у світовий дух. Але хто про це не знав, той бачив перед собою не більше, ніж стінку ринви бачить, стікаючи вниз, дощова крапля; він помічав лише м'який, сіруватий отвір брами на тлі загалом твердої вулиці, несподіване, майже хвилююче заглиблення, в утробі якого зблискувало золото галунів та великої головки на ціпку швейцара. Погожого дня цей швейцар виходив з під'їзду і стояв, нагадуючи барвистий, здалеку видний коштовний камінець, вкрадений у вервечку будинків, якої ніхто не помічає, хоч лише завдяки цим мурам товкотнеча незліченного й безіменного натовпу набуває певного вуличного ладу. Можна битися об заклад, що велика частина «народу», за ладом у якому дбайливо й невсипуще наглядав граф Ляйнсдорф, не пов'язувала з цим ім'ям, коли чула його, нічого, крім спогаду про того швейцара.

Однак зневаги до себе його ясновельможність у цьому не побачив би; мати таких швейцарів — це видалося б йому радше вже тим «істинним альтруїзмом», який подобає шляхетному чоловікові.

22.

Паралельна акція в подібі впливової жінки невимовної духовної привабливості ладна проковтнути Ульріха

Цього графа Ляйнсдорфа й мав, на бажання графа Штальбурга, відвідати Ульріх. Але цей вирішив не йти до його ясновельможности, а натомість зробити візит, як йому й радив батько, своїй «великій кузині», позаяк йому важливо було нарешті побачити її на власні очі. Він не був з нею знайомий, проте з певного часу вже відчував до неї досить своєрідну неприязнь, позаяк люди, котрі знали про цю його рідню й бажали йому добра, не раз казали: «Саме вам і треба познайомитися з тією жінкою!» На слові «вам» вони робили характерний притиск, і він міг означати й бажання наголосити, що саме Ульріх, як ніхто інший, здатний оцінити таку перлину, і водночас звичайнісінькі лестощі й приховану переконаність, що кращого бовдура, ніж він, для такого знайомства годі й знайти. Тим-то Ульріх уже не раз намагався що-небудь довідатися про особливі властивості тієї жінки, але відповіді, яка його вдовольнила б, ніколи не діставав. Про неї казали або: «Є в ній якась невимовна духовна привабливість», або: «Вона в нас — найвродливіша й найрозумніша жінка», а дехто просто заявляв: «Вона — жінка ідеальна!» «І скільки ж тій особі років?» — цікавився Ульріх. Але ніхто про це не знав, і той, кого Ульріх питав, звичайно дивувався, що сам такого запитання перед собою ніколи не ставив. «А хто, власне, в неї коханець? — не витримав нарешті Ульріх. — До неї хто-небудь учашає?» Молодик, до якого він звернувся з цими словами — чоловік не без досвіду, — вражено застиг: «Маєте цілковиту рацію. Ніхто про таке й не подумав би». «Виходить, високорозумна вродливиця, — промовив сам до себе Ульріх. — Ще одна Діотима». І від цього дня він почав подумки так її й називати — на ім'я знаменитої навчительки кохання.

Але насправді її звали Ермелінда Туцці, а ще точніше – то й просто Герміна. «Ермелінда», звісно, – навіть не переклад «Герміні», однак право на гарне ім'я вона одержала одного дня завдяки своїй інтуїції, коли її внутрішній слух зненацька почув його як найвищу правду, хоч її чоловік і далі звався Ганс, а не Джованні й, попри своє прізвище, італійську опанував уже в консульській академії. До цього начальника відділу Ульріх ставився не менш упереджено, ніж до його дружини. У міністерстві, де, хоч воно й називалося Міністерство чужоземних справ та Імператорського дому, панували ще суворіші феодалні порядки, ніж у решті урядових відомств, Туцці був єдиним високопоставленим чиновником буржуазного походження; він очолював найважливіший відділ, зажив слави правої руки, а за деякими чутками навіть голови своїх міністрів і належав до тих небагатьох людей, котрі впливали на долі Європи. Та коли в такому чинному оточенні буржуа досягає високого становища, то це, отже, дає підстави зробити висновок, що він має властивості, які вигідно поєднують усвідомлення власної незамінності з умінням скромно відступати на задній план, і Ульріх уже майже уявляв собі цього впливового начальника відділу кимось на зразок чепурного кавалерійського унтера, якому доводиться командувати родовитими однопітками. Непоганим доповненням до цього образу була супутниця життя, яку Ульріх малював собі, попри хвалебні відгуки про її вроду, вже немолодою, шанобливою й скованою корсетом буржуазного виховання.

Однак на Ульріха чекала велика несподіванка. Коли він прийшов з візитом, Діотима прийняла його з поблажливою усмішкою впливової жінки, яка знає, що вона ще й вродлива і має прощати поверховим чоловікам те, що вони завжди думають насамперед про це.

– А я вас уже очікувала, – промовила вона, й Ульріх не міг до пуття збагнути, що це – люб'язність чи докір.

Рука, яку вона йому подала, була повна й невагома. Він затримав її у своїй на хвилю довше, ніж годилося б, думки його не встигли одразу відірватися від цієї руки. Вона лежала в його долоні, мов пухкенька пелюстка; гострі нігті, мов надкрилля, ладні були, здавалося, щомиті спурхнути й разом з рукою політати до чогось неймовірного. Його вразила екстравагантність жіночої руки, цього, по суті, досить безсоромного

органу людського тіла, який обмацує все, мов собача морда, хоча загалом вважається осередком ніжності, шляхетності й відданості. За ці кілька секунд він помітив на шиї в Діотими численні жовна, обтягнені ніжною-преніжною шкірою; коси її були зібрані у грецький вузол, який уперто стовбурчився й у своїй досконалості нагадував осине гніздо. Ульріх відчував, що його поймає якась ворожість, бажання обурити цю усміхнену жінку, але зректися Діотиминої вроди зовсім він не міг.

Діотима також дивилися на нього довго й мало не допитливо. Дещо про цього кузена вона вже чула, щось таке, що, як на її вухо, мало легенький присмак скандалу в особистих справах, а крім того, цей чоловік був її родич. Ульріхового ока не уникло те, що й вона не може цілком зректися фізичного враження, яке він справив на неї. Він до такого вже звик. Він був гладенько виголений, високий, добре тренований і м'язисто-гнучкий, обличчя мав ясне й непроникне; одне слово, Ульріх іноді здавався сам собі упередженням, що складається в більшості жінок щодо ефектного й ще молодого чоловіка, тільки він не завжди знаходив у собі снагу вчасно це помилкове враження розвіяти. Діотима, однак, такому враженню намагалася не піддатися тим, що розумом співчувала Ульріхові. Той бачив, що вона довго його розглядає, вочевидь не відчуваючи жодної неприязні, хоча, можливо, й кажучи собі, що шляхетні властивості, які так виразно в ньому проглядають, мабуть, гнітять невлаштоване життя, і їх можна врятувати. Хоч вона була не багато молодша від Ульріха й у повному фізичному розквіті, в духовному сенсі її постать випромінювала щось нерозкрито-дівоче, що надивовижу суперечило її самовпевненості. Отак вони, вже розмовляючи, й розглядали одне одного.

Діотима почала з того, що оголосила паралельну акцію просто-таки винятковою нагодою здійснити те, що уявляється найбільшим і найважливішим.

— Ми хочемо й мусимо здійснити грандіозну ідею. Така нагода нам трапляється, й ми не маємо права її втратити.

Ульріх простодушно поцікавився:

— Ви маєте на увазі щось певне?

Ні, Діотима не мала на увазі нічого певного. Та й як вона могла мати! Адже ніхто, коли говорить про найбільше й найважливіше в світі, мовляв, не думає, що воно таки є. Але якій дивній властивості світу це рівнозначне? Усе зводиться до

того, що щось одне — більше, важливіше чи й прекрасніше або сумніше, ніж щось інше, тобто все зводиться до певної ієрархії, до певного порівняльного ступеня; і невже тут нема жодної вершини, жодного найвищого ступеня? Та якщо, однак, звернеш увагу на це когось такого, хто збирається завести мову саме про найбільше й найважливіше, то в нього виникне підозра, що ти — людина черства й позбавлена ідеалів. Так воно сталося й з Діотимою, і саме про це казав Ульріх.

Як жінці, чийм розумом захоплювались, Діотимі здалося, що з боку Ульріха заперечувати непоштиво. Помовчавши, вона всміхнулася й відповіла:

— На світі є стільки всього великого й доброго, але ще не здійсненого, що вибирати буде нелегко. Та ми створимо комітети, до їхнього складу ввійдуть представники всіх верств населення, й ці комітети надаватимуть нам допомогу. Чи, на вашу думку, пане фон..., це — не така вже й величезна перевага, оця нагода закликати націю, та, власне, й цілий світ, згадати серед матеріалістичної марноти марнот про духовність? Тільки не сприймайте це так, нібито ми прагнемо до чогось патріотичного в давно застарілому сенсі.

Ульріх відбувся жартом.

Діотима не засміялася; вона лише всміхнулася. До дотепних чоловіків вона звикла; але ж ті загалом були не тільки дотепні. Парадокси задля парадоксів свідчили, на її думку, про незрілість і викликали в неї потребу вказати родичеві на серйозність реалій, за яких велика патріотична акція набувала такої гідності й відповідальності. Тепер Діотима розмовляла вже іншим тоном, розкриваючи плани й підбиваючи підсумки; Ульріх мимоволі шукав поміж її словами ті чорно-жовті нитки, що ними в міністерствах прошивали й скріплювали докупи папери. Однак з Діотиминих вуст зринали аж ніяк не лише терміни, гідні високих урядовців, а й терміни духовні, такі, як «бездушний час, яким правлять тільки закони логіки й психології», або «сучасність і вічність»; і раптом з-поміж іншого мова зайшла про Берлін та «багатство почуттів», яке австрійський дух, на відміну від пруського, ще зберігає.

Кілька разів Ульріх намагався урвати цю духовну тронну розмову, але його спроби щоразу огортав ризничний дух високого бюрократизму, тонко вуалуючи їхню нетактовність.

Ульріх був вражений. Він підвівся, його перший візит вочевидь підійшов до кінця.

У ці хвилини його відступу Діотима поводитися з ним, вдаючись до тієї м'якої, з обережності показної й трохи перебільшеної люб'язности, яку перейняла від свого чоловіка; саме так той спілкувався з молодими дворянами, котрі були його підлеглими, але одного чудового дня могли стати і його міністрами. У тому, як Діотима запросила Ульріха прийти ще раз, було щось від зверхньої невпевнености духу перед грубою життєвою силою. Коли він знову тримав її м'яку, невагому руку в своїй, вони поглянули одне одному в очі. В Ульріха склалося непомильне враження, що доля судила їм завдати одне одному великих прикрощів своїм коханням.

«Що правда, то правда, — подумалось йому, — красуня-гідра!» Він сподівався, що велика вітчизняна акція на нього чекатиме марно, але тепер вона, схоже, прибрала подобу Діотими й ладна була його проковтнути. Враження складалося майже комічне; попри свої роки й досвід, він здавався собі невеличким шкідливим черв'ячком, до якого уважно придивляється велика курка. «Боже праведний! — зітхнув Ульріх. — Не дай, щоб ця велика душа спровокувала мене на дрібні, ганебні вчинки!» З нього досить було й історії з Бонадесю, і він дав собі слово бути гранично стриманим.

Коли він виходив з помешкання, його втішило одне враження, яке зробило йому приємність, ще коли він сюди прийшов. Його проводжала невеличка покоївка з мрійливими очима. У темному передпокої, коли ті очі вперше спурхнули назустріч йому, вони нагадували чорного метелика; тепер, коли він ішов звідси, вони канули в темряву, мов чорні сніжинки. Щось арабсько- чи алжирсько-юдейське, яке він не встиг закарбувати в пам'яті тоді, було в цій крихітці такою мірою непримітно-миле, що Ульріх і тепер забув придивитися до дівчинки пильніше; уже опинившись надворі, він відчув, що після товариства Діотими вигляд того маленького створіння був чимось надзвичайно живим і підбадьорливим.

23.

Перше втручання великого чоловіка

Ульріх пішов, лишивши Діотиму та її покоївку в тихому збудженні. Та коли в тієї чорненької ящірочки щоразу, коли вона проводжала до дверей шляхетного гостя, на душі було так, немовби їй пощастило прудко шмигнути вгору по великому лискучому мурі, то Діотима перебирала свої спогади про Ульріха сумлінно, як жінка, котра, можливо, навіть не проти побачити себе непристойно схвильованою, бо відчуває в собі силу легенько поставити будь-кого на місце. Ульріх не знав, що того самого дня в її життя ввійшов ще один чоловік, він здіймався перед нею, мов величезний бескид, з якого відкривається широка панорама світу.

Доктор Пауль Арнгайм зробив їй візит невдовзі після свого приїзду.

Він мав незмірні багатства. Його батько був наймогутніший володар «залізної Німеччини», й навіть начальник відділу Туцці зволив скористатися цією грою слів; Туцці дотримувався правила, що у висловах треба бути ощадливим і грою слів, хоч у високоінтелектуальній розмові зовсім без неї й не обійтись, захоплюватись не варто, бо це, мовляв, — ознака буржуазности. Сам він порадив дружині прийняти цього гостя якнайкраще; бо коли такі люди в Німецькій імперії наразі ще й не стояли на самісінській вершині й своїм впливом при дворі ще не могли порівнятися з Крупами, то завтра, на його думку, таке легко може статись, і він поділився змістом однієї дуже секретної чутки, згідно з якою цей син — а йому, до речі, було вже далеко за сорок — не лише прагне посісти батькове місце, а й готується, спираючись на віяння часу та свої міжнародні зв'язки, стати в імперії міністром. Щоправда, таке, на думку начальника відділу Туцці, абсолютно неможливо, хіба що перед цим, мовляв, станеться кінець світу.

Він і не здогадувався, яку бурю викликав цим у дружининій уяві. Само собою зрозуміло, переконання її кола веліли ставити «гендлярів» не надто високо, але вона, як і всі люди буржуазних поглядів, захоплювалася багатством у тих глибинах душі, котрі зовсім не залежать від переконань, і особиста зустріч з таким безмежно багатим чоловіком подіяла на цю жінку, мов золотокрилий янгол, що раптом спустився до неї з небес.

Відколи її чоловік почав посуватися на службі, Ермелінда Туцці звикла, звісно, доторкатися до слави й багатства; але слава, добута духовними звитягами, навдивовижу швидко тьмяніє, щойно поспілкуєшся з її носіями, а феодальне багатство або набуває форми безглузвих боргів юних аташе, або прив'язане до віджилого життєвого стилю й ніколи не буває такою надрозкішшо, як нагромаджені гори грошей, і не викликає трепету іскристими розсипами золота, що ним великі банки й світова індустрія облагоджують свої гешефти. Про банки Діотима знала лише одне: навіть службовці середньої руки у відрядження там їздять у першому класі, тоді як їй, коли вона вирушала куди-небудь не в товаристві свого чоловіка, завжди доводилось удовольнятися другим класом, і на цьому ґрунтувалося її уявлення про розкіш, в якій купалися, мабуть, деспотичні чільники такого східного підприємства.

Її маленькій покоївці Рахель (певна річ, це ім'я Діотима, кличучи дівчину, вимовляла на французький манір) доводилося чути неймовірні речі. Найдрібніша з новин, про які вона могла розповісти, була та, що набоб приїхав у власному потягу, винайняв цілий готель і возить із собою раба-негренья. Але правда була куди скромніша — вже хоч би через те, що Пауль Арнгайм ніколи не поведився так, щоб привертати до себе увагу. Реальний був лише маврик. Арнгайм натрапив на нього в якійсь трупі танцівників багато років тому, коли подорожував крайнім півднем Італії, й узяв до себе, відчувши бажання придбати собі оздобу й водночас піддавшись філантропічному пориву підняти з безодні живу істоту, щоб, відкривши їй життя духу, самому прилучитися до Божого промыслу. Та згодом інтерес до цього в Арнгайма згас, і він використовував хлопця, якому тим часом сповнилося шістнадцять років, лише як службу, хоч іще до його чотирнадцятиліття давав йому читати Стендаля й Дюма. Чутки, які покоївка тепер приносила додому, були такі перебільшені й дитячі, що Діотима з них тільки сміялась, а проте змушувала дівчину повторювати їх слово в слово, вбачаючи в усьому таку незіпсутість, яка можлива лише в цьому одному-однісінькому великому місті, «до цнотливости сповненому культури». І юнак-мавр, хоч як дивно, розбурхав навіть її власну уяву.

Вона була найстарша з трьох доньок учителя середньої школи, що не мав ніякої маєтности, тож її чоловіка вважали

непоганою для неї парою вже тоді, коли він, нікому не відомий віце-консул зі звичайної міської родини, ще був, по суті, ніким. У свої дівочі роки вона не мала нічого, крім гордощів, а позаяк за гордощами, своєю чергою, не стояло нічого, чим вони могли б гордитися, то ці гордощі були, по суті, лише згорненою в клубочок коректністю з розпростертими колючими щупальцями чутливості. Але й коректність іноді приховує в собі шанололюбство й мрійливість і може виявитися силою, яку годі й оцінити. Коли спочатку Діотиму вабила перспектива далеких пригод у далеких країнах, то невдовзі настало розчарування, бо за кілька років ці сподівання стали перевагою, та й то досить скромною, лише перед подругами, котрі заздрили їй, відчуваючи навколо неї атмосферу екзотики; але сподівання не могли заступити в ній усвідомлення того, що життя в закордонних місцях у головних речах лишається життям, привезеним з дому вкупі з рештою багажу. Тривалий час Діотимине шанололюбство було на грані того, щоб померти у шляхетній безперспективності п'ятого класу табеля про ранги; та потім завдяки випадку в чоловіка раптом почалося піднесення — почалося з того, що один доброзичливий і «прогресивно» налаштований міністр узяв цього вихідця з третього стану до канцелярії президії центрального апарату. Коли Туцці посів те місце, до нього почало приходити багато людей, які від нього чого-небудь хотіли, і відтоді й у Діотими, мало не на її власний подив, ожили скарби спогадів про «духовну красу й велич», що їх вона надбала нібито у висококультурному батьківському домі й у світових центрах, а насправді, мабуть, у неповній середній жіночій школі, будучи там зразковою дівчинкою, і вона почала обережно тими скарбами користатися. Тверезий, однак надзвичайно надійний розум її чоловіка мимоволі звернув свою увагу й на неї, і тепер вона діяла цілком простодушно, мов ото волога губка, яка віддає те, що без особливого наміру в себе ввібрала: щойно збагнувши, що її розумві переваги помічено, Діотима, розмовляючи з людьми, вельми залюбки в належних місцях почала кидати невеличкі «високорозумні» ідеї. І помалу, в міру того, як посаувався вгору її чоловік, траплялося чимдалі більше людей, котрі намагалися стати до нього ближче, й Діотимин дім обернувся на «салон», уславившись тим, що «товариство й розум» тут збігалися. Тепер Діотима, спілкуючись із людьми, які мали певну вагу в різноманітних сферах, почала серйозно відкривати й

саму себе. Її коректність, що й досі вмiла уважно, як у школі, дивитися й слухати, добре запам'ятовувати вивчене й зв'язувати його в одне приємне ціле, обернулася на розум прямо-таки сама собою, просто розширившись, і дiм Туцці здобув визнання.

24.

Власність і освіченість; Діотимина дружба з графом Ляйнсдорфом і функції, які допомагають знаменитим гостям знайти єдність із душею

Але популярності салон Діотими зажив лише завдяки її дружбі з його ясновельможністю графом Ляйнсдорфом.

Якщо різновиди дружби називати за частинами тіла, то дружні почуття графа Ляйнсдорфа звили собі гніздо в такому місці між головою й серцем, що Діотиму можна було б назвати не інакше, ніж його задушевною подругою, якби цей вислів не вийшов з ужитку. До розуму і вроди Діотими його ясновельможність ставився з повагою, не дозволяючи собі недозволених намірів. Завдяки його прихильності Діотимин салон не лише здобув непохитне становище, але й виконував, як любив висловлюватися граф, певні функції.

Щодо самої особи його ясновельможности, то він, підпорядкований безпосередньо імператорові, був «просто патріот». Але держава складається не тільки з корони, народу й урядовців між ними; в державі є й ще дещо: думка, мораль, ідея!.. Хай там який набожний був граф Ляйнсдорф, він, чоловік розумний і відповідальний, хто, крім того, будував у своїх маєтках фабрики й заводи, не заплющував очі на те, що нині дух великою мірою вийшов з-під церковної опіки. Бо його ясновельможність не уявляв собі, як можна, скажімо, заводом, маневрами на хлібній біржі чи цукровою кампанією управляти на релігійних засадах, хоча, з другого боку, ефективно велике землеволодіння в новітніх умовах без біржі й промисловости просто немислиме; і коли граф вислуховував доповідь свого комерційного директора, який доводив, що, зв'язавшись із тою чи тою групою чужоземних спекулянтів, ту чи ту обладку можна залагодити вигідніше, ніж пліч-о-пліч із вітчизняними дворянами-землевласниками, то його ясновельможність у більшості випадків мусив робити вибір

на користь перших, тому що об'єктивні обставини мають свій резон, проти якого не можна йти на угоду власним почуттям, якщо ти, стоячи на чолі великого господарства, відповідаєш не лише за себе, а й за безліч інших життів. Є щось на кшталт професійного сумління, яке за певних обставин суперечить сумлінню релігійному, і граф Ляйнсдорф не мав сумніву, що в такій справі сам кардинал-архієпископ не вчинив би інакше, ніж він. Щоправда, граф Ляйнсдорф всякчас ладен був і виступити з наріканнями з цього приводу на відкритих засіданнях Верхньої палати й висловити сподівання, що життя знов повернеться до простоти, природности, надприродности, здоров'я й неодмінности християнських засад. Щойно він роззявляв рота й пускався в такі розмірковування, як складалося враження, немовби з розетки висмикнули штепсельну вилку і графом потік струм уже іншої електричної мережі. А втім, так трапляється з більшістю людей, коли вони висловлюються публічно; і якби хто-небудь дорікнув його ясновельможності, що він сам-таки робить те, проти чого публічно виступає, то граф Ляйнсдорф зі святою переконаністю затаврував би такі закиди як демагогічні балачки підривних елементів, котрі уявлення не мають про те, яким широким буває в житті діапазон відповідальности. І все ж він і сам погоджувався, що зв'язок між вічними істинами й гешефтами, куди заплутанішими, ніж чудова простота традицій, — справа надзвичайно важлива, а також визнавав, що цей зв'язок слід шукати ні в чому іншому, як у глибокій буржуазній освіченості; своїми високими думками й ідеалами у сферах права, обов'язку, моралі й краси ця освіченість доходила до щоденних суперечностей і щоденної боротьби й поставала перед ним таким собі містком, сплетеним із живих рослин. Щоправда, місток цей не давав такої твердої й надійної опори, як церковні догмати, але був справою не менш потрібною й відповідальною, і тому граф Ляйнсдорф був не лише ідеалістом релігійним, а й пристрасним ідеалістом світським.

Цим переконанням його ясновельможності відповідав і сам характер Діотиминого салону. Товариства, які там збиралися, славились тим, що у великі дні в них траплялися люди, з котрими годі було й словом перемовитись, — адже вони були надто відомі в якій-небудь фаховій галузі, щоб із ними обговорювати останні новини, часто навіть не знаючи назви тієї сфери знань, де вони набули популярности в усьому світі.

Навідувалися до салону кенциністи й канісисти, бувало, що граматик мови *бо* натрапляв на дослідника партигенів, а токонтолог — на фахівця з квантової теорії, вже не кажучи про тих представників нових напрямів у мистецтві й літературі, які щороку міняли свої назви й проникали сюди лише обмеженим числом разом зі своїми успішнішими колегами. Загалом склад товариств був такий, що все тут перемішувалось і гармонійно змішувалось; тільки юні уми Діотима зазвичай тримала на відстані, обмежуючись окремими запрошеннями, а рідкісним та особливим гостям уміла непомітно віддати перевагу й оточити їх особливою увагою. А втім, що відрізняло Діотимин дім від решти таких, як він, то це, якщо можна так висловитися, саме його світська стихія, та стихія практичного застосування ідей, яка, кажучи словами Діотими, колись розтікалася навколо ядра богословських наук натовпом набожних творців, власне, такою собі спільнотою побратимів і посестер, здебільшого далеких від церковного життя; одне слово, це була стихія дії. І нині, коли політична економія й фізика витіснили богослов'я, а перелік запрошуваних Діотимою правителів духу на землі з часом виріс до обсягу каталогу наукових праць Британського Королівського товариства, ця спільнота побратимів і посестер складалася, відповідно, з банківських директорів, інженерів, політиків, міністерських радників, а також паній і панів із вищого й близького до нього світу. Особливо Діотима дбала про жінок, але перед «інтелектуалками» віддавала перевагу «паніям». «Життя нині надто переобтяжене знаннями, — любила казати вона, — щоб відмовлятися від «цілісної жінки». Діотима була певна, що лише жінка цілісна ще має ту доленосну владу, яка здатна обслуговувати інтелект силами буття, чого цей вочевидь, на її думку, конче потребував для свого порятунку. Молоді аристократи чоловічого роду, що бували в неї, позаяк це вже ввійшло у звичай і не викликало несхвалення з боку начальника відділу Туцці, теж, до речі, ставили їй у велику заслугу такий погляд на здатність жінки обслуговувати й на сили буття, бо у нерозколеному бутті для аристократії все ж таки щось є, а крім того, дім Туцці, де можна було, не привертаючи до себе уваги, парами заглиблюватися в бесіди, був, хоч Діотима про це й не здогадувалася, для любовних зустрічей та тривалих перемовин багато зручнішим місцем, ніж яка-небудь церква.

Ці два елементи, що змішувалися в Діотими й своєю суттю були такі різні, його ясновельможність граф Ляйнсдорф охоплював визначенням «власність і освіченість» — крім тих випадків, коли він називав їх просто «істинним аристократизмом»; та ще дужче любив він прикладати до них ту ідею «функцій», яка посідала чільне місце в його мисленні. Він обстоював думку, що будь-яка праця — не лише чиновника, а однаковою мірою й заводського робітника чи концертного співака — це функції. «У державі, — любив казати він, — кожна людина має свої функції; робітник, князь, ремісник — всі вони виконують функції!» Це впливало з його завжди й за будь-яких обставин об'єктивного мислення, що не визнавало жодного протегування, і в його очах великосвітські панії й панове, розводячи теревені з дослідниками богазкьойських текстів чи проблем пластинчатозябрових і розглядаючи присутніх дружин фінансових магнатів, також виконували важливі функції, хоч докладно описати їх і важко. Це поняття «функції» замінювало йому те, що Діотима називала релігійною єдністю людських діянь, втраченою від часів середньовіччя.

Та й узагалі всяке таке примусове спілкування, як у Діотими, якщо воно не зовсім наївне й грубе, справді можна пояснити потребою створити ілюзію людської єдності, яка має охоплювати найрізноманітніші види людської діяльності і якої на світі нема. Цю ілюзію Діотима називала «культура», до того ж, окремо наголошувала вона, «давня австрійська культура». Відколи її шанобливість, поглибившись, обернулося на духовність, це слово вона навчилася вживати дедалі частіше. Під ним вона мала на увазі чудові полотна Веласкеса й Рубенса, що висіли в придворних музеях; те, що Бетговен був, так би мовити, австрієць; а також Моцарта, Гайдна, собор св. Стефана, Бургтеатр. Насичений традиціями придворний церемоніал. Перший столичний квартал, де скупчилися найвишуканіші в п'ятдесятимільйонній державі крамниці одягу й білизни. Тактовність високих чиновників. Віденську кухню. Аристократію, яка вважала себе найшляхетнішою після англійської, і її давні палаци. Сам тон суспільства, проникнутий іноді справжнім, однак частіше фальшивим естетизмом. Мала вона на увазі й те, що в цій країні такий вельможа, як граф Ляйнсдорф, дарував їй свою увагу й переніс власні культурні зусилля до її дому. Вона не знала, що його ясновельможність

зробив це ще й через те, що, на його думку, було недоцільно відчиняти двері власного палацу перед новизною, контроль за якою легко втратити. Потаї граф Ляйнсдорф не раз жахався тієї свободи й поблажливості, що з ними його вродлива приятелька розмовляла про людські пристрасті та заколоти, причиною яких стають пристрасті, чи про революційні ідеї. Але Діотима цього не помічала. Вона проводила вододіл поміж, сказати б, службовою нечесністю й приватною чесністю, як медичка чи працівниця соціального забезпечення; вона здригалася, мов від удару у хворе місце, коли її особисто вражало яке-небудь слово, але безвідносно могла розмовляти про все на світі, відчуваючи лише те, що графа Ляйнсдорфа така мішанина неабияк приваблює.

Однак життя нічого не будує, не видовбавши для цього каміня десь інде. На прикрий подив Діотими, крихітна, мрійливо-солодка мигдалинка уяви, мигдалинка, яка колись становила серцевину її буття, коли в ньому, крім самої мигдалинки, ще нічого не було, і яка збереглася навіть тоді, коли вона зважилася вийти заміж за віце-консула Туцці, що мав вигляд шкіряної валізи з двома темними очима, — мигдалинка ця в роки успіху щезла. Щоправда, багато чого з того, що Діотима розуміла під давньою австрійською культурою, скажімо, Гайдн чи Габсбурги, колись було лише обтяжливим шкільним обов'язком, а ось тепер усвідомлення того, що вона живе серед усього цього, було сповнене для неї чарівної привабливості, такою самою мірою героїчної, як гудіння бджіл у розпалі літа; але згодом усе це стало чимось не лише одноманітним, але й стомливим і навіть безнадійним. Зі знаменитими гостями в Діотими вийшло те саме, що у графа Ляйнсдорфа — з його банківськими зв'язками; хоч як праглося їхньої гармонії з душею, а всі намагання були марні. Про автомобілі та рентгенівські промені таки можна розмовляти, це ще викликає сякі-такі почуття, але що лишається робити з рештою незліченних винаходів та відкриттів — вони ж бо нині з'являються щодня! — як не захоплюватися дуже загалом людською винахідливістю, а це ж помалу починає неабияк гнітити душу! Його ясновельможність вряди-годи приходив і заводив розмову з кимось із політиків чи дозволяв відрекомендувати собі когось із нових гостей; йому було легко мріяти про глибоку освіченість, та коли доводилося мати справу з цією освіченістю так

близько, як оце Діотимі, то нездоланною виявлялася не глибина освічености, а саме її ширина. Навіть питання, що стосувалися людини безпосередньо, — шляхетна простота Греції чи сенс біблійних пророцтв, — у дискусії зі знавцями розпадалися на безмежне розмаїття сумнівів і можливостей. Діотима завважала, що на її вечорах навіть знаменитості завжди розмовляли попарно, позаяк говорити розумно, по-діловому людина вже тоді могла лише з іще однією, не більше, людиною, а сама Діотима не могла розмовляти, по суті, ні з ким. Але внаслідок цього вона відкрила в собі відому недугу сучасної людини, недугу, назва якій — цивілізація. Це — такий собі гнітючий стан, сповнений мила, радіохвиль, гордовитої системи умовних знаків математичних та хімічних формул, політичної економії, експериментальних досліджень і нездатности до простого, але високого спілкування людей. І ставлення притаманного їй самій аристократизму духу до аристократизму суспільного, яке покладало на Діотиму обов'язок бути дуже обачною й нерідко приносило їй, попри всі успіхи, й розчарування, — це ставлення з часом також дедалі більшою мірою уявлялося їй саме таким, яке має ознаки не доби культури, а доби цивілізації.

Цивілізацією було, отже, все, чого не міг осягти її розум. А відтак цивілізацією вже давно й насамперед був її чоловік.

25. Недуга заміжньої душі

Вона багато читала про свою недугу й дійшла висновку, що втратила в собі щось таке, про що доти знала мало, — душу.

Що це таке?.. Негативне визначення дати не важко: це — те, що ховається, коли чуєш про алгебраїчні ряди.

А позитивне? Схоже, воно щасливо уникає будь-яких спроб його знайти. Можливо, колись Діотима мала якусь самотність, якусь пророчу сентиментальність, закутану тоді в потерту від частого чищення сукню її коректности, і тепер вона називала це душею й знову відкривала в барвистій метафізиці Метерлінка, в Новаліса, а передовсім у безіменній хвилі хирлявої романтики й туги за Богом, яку певний час вихлюпувала

машинна доба як вияв духовного й мистецького протесту проти самої себе. Можливо також, що самотність у Діотимі доречніше було б визначити як щось від тиші, ніжності, святості й доброти, — щось таке, що врешті не знайшло правильного шляху й у тій життєвій круговерті, в яку нас кидає доля, набуло комічної форми її, Діотиміного, ідеалізму. Можливо, це була уява; можливо, здогад про ту інстинктивну вегетативну роботу, яка щоденно триває в тій плоті, що з неї на нас дивиться одухотворений образ вродливої жінки; мабуть, важко знайти назву тим небагатьом годинам, коли вона почувалася розкритою й теплою, коли почуття здавалися душевнішими, ніж звичайно, коли шанобливість й воля мовчали, коли її, Діотиму, охоплювала повнота життя й тихе сп'яніння ним, коли думки відступали від поверхні в самісіньку глибину, навіть якщо вони стосувалися найдрібніших речей, а події світового значення лишалися десь далеко-далеко, як міський гамір за парком. Діотимі здавалося тоді, що вона, не докладаючи жодних зусиль, бачить у собі саму істину; ніжні емоції, які ще й імен не мали, вже звільнялися від серпанку таємничості, й Діотима почувалась — якщо скористатися бодай окремими з багатьох описів такого стану, що їх вона знаходила в літературі, — жінкою гармонійною, людинолюбною, релігійною, близькою до тієї глибини самотності, яка освячує все, що з неї підноситься, й робить гріховним усе, джерело чого не в ній самій. Та хоч міркувати про все це було досить приємно, не лише Діотима ніколи не переступала межі таких здогадів і натяків щодо особливого стану, не переступала тієї межі й пророчі книжки, в яких вона шукала поради і які про те саме промовляли тими самими загадковими й неточними словами. Отож Діотимі не лишалося нічого іншого, як і в цьому скласти вину на добу цивілізації, коли досягнути до душі не дають усілякі завали.

Те, що вона називала душею, було, мабуть, не що інше, як невеличкий капітал здатності кохати, що його Діотима мала до свого заміжжя; можливість укласти той капітал, яку надав начальник відділу Туцці, була не найкраща. Його перевага над Діотимою була спочатку й протягом тривалого часу перевагою старшого чоловіка; згодом до неї додалася ще й перевага чоловіка успішного і з таємничим становищем, чоловіка, який не дуже посвячує дружину в свої справи й добродушно спостерігає, як вона клопочеться дрібницями. До того ж начальник

відділу Туцці, крім тієї пори, коли він виявляв ніжності ще як наречений, завжди був людиною здорового глузду й вигоди і ніколи не втрачав рівноваги. І все ж бездоганний спокій його вчинків і його бездоганний костюм, ввічливо-поважний, можна сказати, запах його тіла й вусів, обережно-твердий баритон його мови створювали навколо нього ту атмосферу, яка бентежила душу дівчини Діотими так само, як близькість господаря бентежить душу мисливського пса, що кладе морду йому на коліна. І як ото пес безтурботно й чутко трюхикає за господарем, так і Діотима під поважною, діловою орудою чоловіка вийшла в безмежні простори кохання.

Начальник відділу Туцці кружних шляхів тут не любив. Його життєві звички були звичками шанобливого працівника. Він уставав рано, щоб або покататися верхи, або, ще краще, годинку прогулятися, — це не лише допомагало підтримувати гнучкість у тілі, а й було тією педантично простою звичкою, яка, якщо її неухильно дотримуватись, так чудово доповнює картину відповідальної праці. А в тому, що він, коли вони не йшли в гості чи не приймали гостей самі, відразу усамітнювався в своєму кабінеті, не було нічого дивного, адже начальник відділу Туцці мусив підтримувати свої широкі ділові знання на тій висоті, в якій полягала його перевага над аристократичними колегами й начальниками. Таке життя покладає чіткі обмеження й підпорядковує кохання решті діяльності. Як і всі чоловіки, чю уяву не травмує еротика, Туцці у свої парубоцькі роки — хоча задля своєї дипломатичної репутації він вряди-годи показувався і в товаристві друзів з театральними хористочками — спокійно навідувався до борделів і рівний подих цієї звички переніс і до подружнього життя. Тому Діотима пізнавала кохання як щось поривне, різке, схоже на напад недуги — таке, чому ще могутніша сила дає волю лише один раз на тиждень. Ця зміна сутності двох людей, яка починалася щоразу хвилина в хвилину й за кілька хвилин переходила в коротку розмову про ще якісь, ще не обговорені події минулого дня, а згодом у рівний сон, — оте щось, про яке в решті днів ніколи не розмовляли або розмовляли тільки натяками й манівцями (дипломатично жартуючи, наприклад, з приводу «partie honteuse»^{*} тіла), для Діотими мало, однак, несподівані й суперечливі наслідки.

---

^{*} Соромітної частини (фр.).

З одного боку, це стало причиною її гіпертрофованого ідеалізму, формування тієї офіційної, зверненої до світу особистості, чия сила кохання й душевна спрага простиралися на все велике й шляхетне, що з'являлося в її оточенні, і з цим себе пов'язували й цьому себе присвячували так щиро, що в уяві чоловіків Діотима викликала різке враження вкрай розпаленого, але платонічного сонця кохання, й Ульріх, наслухавшись про це, захотів з нею познайомитись. Але, з другого боку, широкий ритм подружньої інтимності суто фізіологічно обернувся в ній на звичку, що мала свою, окрему колію і нагадувала про себе без зв'язку з вищими сферами її ества, мов ото голод у наймита, обід та вечеря в якого не багаті, але ситні. Згодом, коли на верхній губі в Діотими вибився дрібненький пушок і до її дівочого ества додалася чоловіча самостійність зрілої жінки, вона усвідомила це й ужаснулася. Діотима кохала свого чоловіка, але до її кохання домішувалося чимдалі більше відрази, ба навіть якоїсь страшної душевної образи, яку можна було б порівняти хіба з відчуттями заглибленого у свої великі замисли Архімеда, якби чужоземний воїн його не вбив, а висунув йому принизливу вимогу сексуального характеру. І позаяк її чоловік ані помічав цього, ані про таке ніколи б і не подумав, а тіло її, всупереч її волі, щоразу все ж таки по-зрадницькому віддавало її йому, то вона почувалася безправною рабинею; щоправда, це рабство не вважалося недоброчесним, але відчувати його було так само нестерпно, як, здавалося їй, очікувати настання нервового тикучи чи примусово поринати в розпусту. Можливо, через те Діотима лише стала б трохи меланхолійною й ще більшою ідеалісткою, але припало це, на лихо, саме на той час, коли і її салон почав завдавати їй душевних скрух. Начальник відділу Туцці охоче, як щось само собою зрозуміле підтримував духовні зусилля дружини, хутко збагнувши, яку вигоду вони можуть принести його власному становищу, однак сам участі в них ніколи не брав і, мабуть, можна навіть сказати, поважно їх не сприймав; бо поважно цей досвідчений чоловік сприймав тільки владу, обов'язок, високе походження й, на певній відстані від усього цього, здоровий глузд. Він навіть не раз застерігав Діотиму не вкладати надто багато шанобливості у своє керування естетичними справами, бо хоч культура, мовляв, — це, сказати б, сіль у їжі життя, однак вищий світ надто пересоленої кухні не любить;

він говорив про це без будь-якої іронії, тому що був у цьому переконаний. Але Діотима почувалася приниженою. Їй завжди ввижалася, що всі її ідеалістичні поривання в чоловіка викликають посмішку; і незалежно від того — був він удома чи його не було, й чи стосувалася та посмішка (якщо він справді посміхався, в чому вона аж ніяк не була певна) саме її чи просто була властива обличчю людини, яку робота зобов'язує всякчас мати незмінно гордовитий вигляд, з часом ця посмішка ставала її дедалі нестерпнішою, і Діотима не могла позбутися враження, що в ній самій прозирає ница претензія на справедливість. Іноді Діотима звинувачувала в цьому матеріалістичний період історії, що обернув світ на жорстоку, безглузду гру, серед атеїзму, соціалізму й позитивізму якої душевно багата людина не знаходить свободи підвестися до своєї істинної суті; але й це допомагало не часто.

Отак стояли справи в домі Туцці, коли велика патріотична акція пришвидшила розвиток подій. Відколи граф Ляйнсдорф, щоб не наражати на небезпеку дворянство, переніс її центр у дім своєї приятельки, тут панувала атмосфера надзвичайної відповідальності, позаяк Діотима була сповнена рішучості тепер або ніколи довести чоловікові, що її салон — не іграшка. Його ясновельможність довірчо сказав їй, що велика патріотична акція потребує ідеї, яка б гідно її увінчала, й усе своє бурхливе шанобство Діотима спрямувала на те, щоб таку ідею знайти. Думка, що засобами цілої імперії й під уважним поглядом світу треба здійснити щось таке, що стане одним із найбільших культурних надбань, або, обмежившись завданням скромнішим, щось таке, що, можливо, покаже глибинну суть австрійської культури, — ця думка діяла на Діотиму так, немовби двері її салону раптом розчахнулись, і за порогом розлилося, ніби продовження підлоги, безкрає море... Сумніву не лишалося: перше, що її при цьому вразило, було відчуття незмірної порожнечі, яка зненацька розверзлася перед нею.

Ох, як часто перші враження виявляються досить слушними! Діотима була певна, що станеться щось ні з чим незрівнянне, й закликала численні свої ідеали на допомогу; вона мобілізувала пафос шкільних уроків з історії, коли була ще дівчиною й училася лічити царствами й сторіччями; вона робила все, що взагалі можна було робити в такій ситуації, та збігло отак кілька тижнів, і вона побачила: їй не спало на думку нічо-

го. За таких обставин Діотима відчула б ненависть до свого чоловіка, якби вона взагалі була здатна на ненависть, на цей нищий порух душі! Тому вона відчула смуток, і в ній піднялася доти незнана їй «злість на все на світі».

Це було саме тоді, коли до міста в супроводі свого малого негра прибув і невдовзі зробив Діотимі надзвичайно важливий візит доктор Арнгайм.

26.

Поєднання душі й економіки. Чоловік, який здатний зробити це, прагне насолоди від барокових чар австрійської культури. Як наслідок народжується ідея для паралельної акції

Діотима не знала негідних думок, але цього дня багато чого приховувалося, мабуть, за безневинним мавриком, з яким вона вирішила погомоніти, звелівши покоївці «Рашель» вийти з кімнати. Діотима ще раз люб'язно вислухала її розповідь, після того як Ульріх полишив дім своєї Великої Кузини, й тепер ця вродлива, зріла жінка почувалася юною й немовби заклопотаною якоюсь дзвінкою іграшкою. Колись аристократія, знать тримала в себе маврів; Діотима уявляла собі чарівні картини: катання на санках, запряжених кіньми, а коні прикрашені корогами; слуги із султанами на шапках; притрушені інеєм дерева; але цей бік аристократичного життя, що будив уяву, давно канув у забуття. «Світське життя нині позбавлене душі», — подумала Діотима. У її серці щось співчувало цьому мужньому відлюдникові, який іще зважувався тримати мавра, цьому непристойно шляхетному буржуа, цьому пронозі, що ганьбив спадкоємну владу, як один учений грецький раб колись ганьбив своїх римських володарів. Її пригнічене всілякими пересудами й осторогами почуття власної гідності по-сестринському дезертирувала йому назустріч і, будучи багато природнішим проти решти її почуттів, змусило Діотиму навіть заплющити очі на те, що доктор Арнгайм — хоча чутки ходили й суперечливі, а надійних відомостей іще ніхто не мав — був нібито юдейського походження; принаймні щодо його батька про це казали впевнено, а ось мати вже досить давно померла, й

потрібен був час, аби з'ясувати це достеменно. А втім, можливо, якась частка жорстокої світової скорботи в Діотиминому серці ніякого спростування зовсім і не бажала.

Діотима обережно дозволила своїм думкам полишити мавра й підступити до його господаря. Доктор Пауль Арнгайм був не лише заможний чоловік, а ще й видатний розум. Його слава не обмежувалася тим, що він був спадкоємець підприємств, розкиданих у всьому світі; на дозвіллі він ще й писав книжки, які в передових колах діставали надзвичайно високу оцінку. Люди, що входять до таких суто духовних кіл, стоять вище від грошей і буржуазних відзнак; але не слід забувати, що саме через це вони виявляються просто-таки зачарованими, коли який-небудь багатій уподібнюється до них, а Арнгайм у своїх програмах та книжках проголошував, до того ж, не більше й не менше, ніж саме поєднання душі й економіки, або ідеї і влади. Люди розумні, чутливі, обдаровані тонким нюхом уловлювати майбутнє, поширювали думку, нібито цей чоловік поєднує в собі ці два полюси, зазвичай у світі розділені, й сприяли чутці про те, що постає нова сила, покликана колись іще повернути на краще долі імперії і, хто знає, може, й усього світу. Адже давно вже й скрізь панувало таке відчуття, що засади й методи старої політики й дипломатії заженуть Європу в могилу, і взагалі тоді вже повсюдно почався період відмови від фахівців.

Стан Діотими також можна було назвати протестом проти мислення старої дипломатичної школи, тож вона, на свою радість, відразу помітила подібність між позицією власною й цього геніального відлюдника. На додачу, знаменитий чоловік, щойно трапилася нагода, зробив їй візит; її дому така честь випала багато раніше, ніж решті домів, а рекомендаційний лист від однієї їхньої спільної приятельки свідчив про давню культуру міста Габсбургів та його мешканців, якою цей працелюб сподівався втішатися, як писала приятелька, серед нагальних справ; а слова в листі про те, що цей знаменитий чужоземець знає, якої репутації Діотима зажила своїм розумом, вона сприйняла як особливу відзнаку; так почувається письменник, котрого вперше перекладають мовою чужої країни. У вигляді Арнгайма вона не помітила геть нічого юдейського, це був чоловік фінікійсько-античного типу, зі шляхетними рисами. Але й Арнгайм був у захваті, зустрівши в Діотимі жінку, яка не лише читала його книжки, але й, нагадуючи ледь пиш-

нувату античну статую, відповідала і його ідеалу краси — загалом еллінського, але з невеличким наддишком плоті, щоб класичні форми не видавалися такими застиглими. Невдовзі Діотима збагнула, що враження, яке їй пощастило справити протягом двадцятихвилинної розмови на чоловіка зі справді всесвітніми зв'язками, до решти розвіяло всі сумніви, якими її рідний, але, певно, звиклий до трохи застарілих дипломатичних методів чоловік применшував її значення.

Діотима з тихою втіхою на душі відновлювала в пам'яті їхню розмову. Не встигла вона розпочатись, як Арнгайм уже сказав, що приїхав до цього давнього міста лише задля того, щоб серед барокових чарів давньої австрійської культури трохи відпочити від розрахунків, матеріалізму, нудної розважливості трудівника нинішньої цивілізації.

— У цьому місті панує така радісна задушевність, — відказала Діотима й була задоволена своєю відповіддю.

— Так, — мовив Арнгайм, — ми вже втратили свої внутрішні голоси; нині ми надто багато знаємо, здоровий глузд завдає мук нашому життю.

Тоді вона відповіла:

— Я люблю спілкуватися з жінками, бо вони нічого не знають і стійкі.

А він, Арнгайм, сказав:

— І все ж таки вродлива жінка розуміє куди більше, ніж чоловік, який, попри всю свою логіку й психологію, про життя нічого не знає.

І тоді вона розповіла йому, що місцеві авторитетні кола заклопотані проблемою, подібною до проблеми звільнення душі від цивілізації, тільки проблемою в її широких, державних масштабах.

— Потрібно... — додала вона, але Арнгайм урвав її:

— Це просто чудово! Потрібно поширювати нові ідеї або, якщо можна так сказати... — Він стиха зітхнув. — Потрібно взагалі спершу поширювати нові ідеї у владних сферах!

А Діотима повела далі: щоб сформувати ці ідеї, є намір, мовляв, утворювати комітети з представників усіх прошарків населення.

І саме тоді Арнгайм сказав щось надзвичайно важливе, до того ж сказав таким дружнім, сповненим тепла й уваги тоном, що те застереження запало Діотимі в саме серце.

— Нелегко буде, — вигукнув він, — у такий спосіб домогтися чогось великого! Не демократія комітетів, а лише окремі сильні особистості, досвідчені і в реальних справах, і в сфері ідей, могли б керувати такою акцією!..

До цього місця Діотима подумки повторила їхню розмову дослівно, але далі те, що вони казали, немовби розчинилося в якомусь спалаху; вона вже навіть не могла пригадати, щό відповіла сама. Якесь невиразне, напружене відчуття щастя й очікування весь час підносило її вище й вище; тепер її дух нагадував строкату дитячу надувну кульку, що, яскраво перебиваючись, здіймається до сонця. Але наступної миті та кулька луснула.

Тієї миті для великої паралельної акції народилася ідея, якої доти так бракувало.

27. Суть і зміст великої ідеї

У чому ця ідея полягала, сказати було б не важко, але жодна людина не пояснила б, у чому полягало значення цієї ідеї. Адже саме тим приголомшливо велика ідея й відрізняється від звичайної, може, навіть від незбагнено-звичайної й абсурдної, що перша перебуває у своєрідному, немовби в розтопленому стані, завдяки чому «я» опиняється в безмежній далині, а далина світів, навпаки, вливається в «я», і тоді вже не збагнеш, де тут особисте, а де — безмежне. Тому приголомшливо великі ідеї складаються з плоті, що, як і плоть людська, цупка, проте тлінна, а також із вічної душі, яка становить їхнє значення, але вона не цупка й відразу, щойно спробуєш охопити її холодними словами, розпадається

Після такого вступу потрібно сказати, що Діотимина велика ідея полягала ні в чому іншому, як у тому, щоби прусак Арнгайм узяв на себе духовне керівництво великою австрійською акцією, хоч її вістря й було ревниво спрямоване проти пруської Німеччини. Але це — лише мертва словесна оболонка ідеї, і кому ця оболонка видається незбагненою чи смішною, той глумиться над трупом. Що ж до, навпаки, душі цієї ідеї, то вона, треба сказати, була цнотлива й відкрита, і до свого

рішення Діотима про всяк випадок додала, так би мовити, застереження на користь Ульріха. Вона ще не здогадувалася, що і її кузен, хоч і опинився в тіні від Арнгайма, також справив на неї враження — щоправда, на багато нижчому рівні, ніж той, — і Діотима, либонь, себе зневажала б, якби це збагнула; проте інстинктивно вона все ж таки вдалася до контрзаходів, оголосивши Ульріха в своїй свідомості «незрілим», хай навіть той був старший від неї. Вона вирішила його пожаліти, і завдяки цьому їй стало легше переконатися, що її обов'язок — замість нього на керівника відповідальної акції вибрати Арнгайма; але, з другого боку, після того, як вона народила це рішення, дало про себе знати й жіноче мислення: тепер той, хто лишився збоку, потребує, мовляв, її допомоги й такої допомоги гідний. І якщо йому чогось і бракувало, то здобути це він не мав кращого способу, ніж прилучитися до великої акції, діставши так можливість часто бувати поблизу неї, Діотими, й Арнгайма. Отож вона ухвалила ще й таке рішення, хоча це були міркування, звичайно, лише додаткові.

28.

Розділ, що його може пропустити кожен, хто не дуже високої думки про копірвання в думках

Тим часом Ульріх сидів удома за письмовим столом і працював. Він знов узявся за дослідження, яке перервав кілька тижнів тому, коли надумав повернутися; наміру доводити це дослідження до кінця він не мав, просто його втішала думка, що він з усім цим усе ще може впоратися. Погода стояла гарна, але в останні дні він виходив з дому лише ненадовго, не навідувався навіть до парку й, завісивши штори, працював при м'якому світлі, мов акробат, який у напівтемному цирку, ще зачиненому для глядачів, демонструє кільком знавцям у партері нові небезпечні трюки. Це точне, глибоке й упевнене мислення, яке не має нічого рівного собі в житті, сповнювало його мало не смутком.

Він підсунув до себе аркуша, помережаного формулами й усілякими значками, і насамкінець дописав іще, як приклад із фізики, рівняння стану води, щоб застосувати новий матема-

тичний метод, який оце щойно описав; але думки його хвилю тому, мабуть, звернули кудись убік.

«Чи не розповідав я Кларисі що-небудь про воду?» — спитав він себе, але чогось певного так і не пригадав. Та йому це було однаково, думки його байдужно розплилися.

У художній літературі нема, на жаль, нічого важчого, ніж передавати людські думки. Коли одного великого першовідкривача спитали, як це йому прийшло в голову стільки всього нового, він відповів: «Просто я весь час про це думав». І справді, можна, мабуть, сказати, що несподівані ідеї народжуються ні від чого іншого, як від того, що їх очікують. Неабиякою мірою вони стають результатом самої людської вдачі, незмінних схильностей, упертого шанобства й невтомної праці. Яка ж нудна, либонь, така постійність! Проте, з другого боку, завдання на кмітливість розв'язують не набагато інакше, ніж ото собака, тримаючи в зубах палицю, намагається пройти у вузькій двері; він крутить головою з боку на бік доти, доки палиця врешті пролазить у двері, і так самісінько чинять і люди, тільки з тією різницею, що діємо ми не зовсім навмання, а бодай приблизно знаючи з досвіду, як це робиться. І хоч розумна голова, крутячись туди-сюди, робить це, звісно, багато досвідченіше й спритніше, ніж дурна, палиця, пролізши в двері, викликає подив і в неї — мовляв, о, ти диви, вийшло! І тоді в душі виразно відчуваєш легеньке збентеження через те, що думки впоралися з собою самі, не очікуючи на свого творця. Це збентеження нині багато хто називає інтуїцією, хоч колись його називали й натхненням, і бачають у ньому щось надособисте; але насправді воно — лише щось неособисте, тобто спорідненість і єдність самих речей, які сходяться в чийсь голові.

Що ліпша голова, то менше її відчуваєш. Тому мислення, поки воно не завершене, — це, по суті, досить жалюгідний стан, що нагадує кольки в усіх мозкових звивинах, а коли воно завершене, то має вже не ту форму, в якій воно триває, не форму думки, а форму вже передуманого, а це, на жаль, — форма неособиста, позаяк тоді думка вивернута вже назовні й препарована так, щоб її повідомити світу. Коли людина, міркує, не можна вловити, сказати б, момент між особистим і неособистим, і тому, очевидно, письменникам думати так важко, що вони залюбки цього уникають.

А ось чоловік без властивостей таки міркував. Уже з цього можна виснувати, що це принаймні почасти не була справа особиста. Тоді що ж? Вхідний і вихідний світ; сторони світу, які в чийсь голові складаються водно. Нічого, анічогісінько важливого в голову йому не йшло; після того, як він узяв за приклад воду, на думку йому не спало нічого, крім того, що вода — це якась суть, утричі більша від суходолу, навіть якщо врахувати те, що кожен визнає за воду, — річки, моря, озера, джерела. Тривалий час люди гадали, що вода споріднена з повітрям. Гадав так і великий Ньютон, але в більшості інших своїх думок він усе ж і досі ще сучасний. На думку греків, світ і життя постали з води. Вона була богом — Океаном. Згодом вигадали русалок, ельфів, ундин, німф. На берегах зводили храми й виголошували пророцтва. Але ж і собори в Гільдесгаймі, Падерборні, Бремені побудовано над джерелами, а погляньте, хіба вони все ще не стоять? Та й хрестять і досі хіба теж не водою? А хіба нема всіляких там водолюбів, прихильників лікуватися силами природи й хіба в їхніх душах не живе щось своєрідне, потойбічно здорове? Ось де було, виходить, у світі місце, що нагадувало розпливчасту цятку чи витоптану траву. І мав, певна річ, цей чоловік без властивостей десь у своїй свідомості й сучасні знання, незалежно від того, думав він про них цієї хвилини чи ні. А там вода — це безбарвна, лише в товстих шарах блакитна рідина без запаху й смаку, про що в школі, відповідаючи на уроках, доводилося повторювати стільки разів, що забути про це просто не можливо, хоча з фізіологічного погляду до води належать і бактерії, речовини рослинного походження, повітря, залізо, сірчанокисле й двовуглекисле вапно, а з фізичного погляду прообраз усіх рідин — це загалом не рідина, а, в одних випадках, тверде тіло, тоді як в інших — рідина або газ. Зрештою, все розчиняється в системах формул, якимось пов'язаних між собою, і в широкому світі є лише кілька десятків людей, котрі однаково думають навіть про таку просту річ, як вода; решта людей розмовляють про неї мовами, що знайшли собі домівку в період між днем нинішнім і днями тисячолітньої давнини. Отож треба визнати, що досить лише людині трішечки замислитись, як вона вже опиняється, можна сказати, в досить-таки безладному товаристві!

Зрештою Ульріх пригадав, що про все це Кларисі таки розповідав, а вона виявилася неосвічена й темна, як зв'язка. Та

попри всі забобони, що становили її суть, поруч із нею його не полишало невиразне відчуття єдності. Ця думка кольнула його, мов тепла голка.

Йому стало прикро.

Загальновідома, відкрита лікарями здатність думок розчиняти й розсіювати хворобливо заплутаний, глибоко вкорінений конфлікт, що йде з глухих сфер власного «я», ґрунтується, мабуть, ні на чому іншому, як на їхньому соціальному, зверненому до зовнішнього світу душевному складі, який пов'язує окрему людину з рештою людей і речей; та, на жаль, те саме, що наділяє думки цілющою силою, схоже, зменшує їхню особисту спроможність сприймати враження. Випадкова згадка про волосинку на носі важить більше, ніж найглибша думка, і коли повторюються вчинки, почуття й відчуття, хай там які вони звичайні й неособисті, то виникає враження, ніби ти став свідком якого-небудь процесу, якої-небудь більш чи менш великої особистої події,

«Безглуздо, — подумав Ульріх, — але це так». Йому пригадалося те безглуздо-глибоке, хвилююче враження, яке безпосередньо стосується власного «я» й зринає тоді, коли нюхаєш свою шкіру. Він підвівся й розсунув штори на вікні.

Кора на деревах ще від самого ранку була волога. Вулицю повивала фіалкова бензинова мла. Світило сонце, й люди рухалися жваво. Стояла асфальтова весна. Був один із тих весняних днів, які начаровує собі місто і які не можна віднести до жодної пори року.

29.

Порушення й пояснення нормального стану свідомости

Ульріх з Бонадесю мали умовний знак, який показував, що він удома сам. Сам він був завжди, але цього знаку не подавав. Він уже давно був готовий до того, що Бонадея в капелюшку й серпанку переступить його поріг без запрошення. Тому що вона була понад усяку міру ревнива. Й коли Бонадея приходила до чоловіка — хай навіть лише для того, щоб сказати, що вона його зневажає, — то завжди була сповнена внутрішньої

слабкості, тому що від вражень, одержаних дорогою, і поглядів зустрічних чоловіків у неї крутилася голова, як від легенької морської хвороби. Та якщо чоловік про це здогадувався й відразу рушав до неї, хоч уже давно ані кохав її, ані думав про неї, то вона ображалася, заводила сварку, звинувачувала його і висувала умови, в які навряд чи вірила й сама; у таких випадках вона трохи нагадувала качку з простреленими крильми, що впала в море кохання й намагається врятуватися плавом.

І ось Бонатея гульк — і справді сиділа перед ним, плакала й почувалася збезчещеною.

У такі хвилини, коли ця жінка злилася на коханця, вона гаряче шкодувала про свою провину перед рідним чоловіком. За добрим давнім правилом невірних дружин, яке вони застосовують, щоб не виказати себе необачним словом, Бонадея розповідала своєму про одного цікавого вченого; іноді вона, мовляв, випадково зустрічає його в родині однієї своєї подруги, але до себе додому не запрошує, тому що суспільство його надто розбестило, щоб він прийшов із власного дому до їхнього, а сама вона про нього, мовляв, не такої вже й високої думки, щоб тягти до себе за поли. Завдяки такій половинній правді їй легше давалася брехня, а за другу половину вона ображалася на своїх коханців... Ну що подумає її чоловік, питала Бонадея, якщо вона ні з сього ні з того знов почне навідуватися до вигаданої подруги рідше? Як вона пояснить чоловікові таку свою непостійність у симпатіях?! Вона, мовляв, горою стоїть за правду, тому що горою стоїть за всі ідеали, а Ульріх, мовляв, її ганьбить, змушуючи відходити від них далі, ніж треба!

Вона влаштувала йому бурхливу сцену, а коли опісля виник вакуум, посипалися докори, запевнення, поцілунки. Коли скінчилися й вони, все лишилось, як і було, порожнечу заповнила та сама пуста балаканина, й час пускав бульбашки, мов ото видхла вода у склянці.

«Наскільки ж вона чарівніша, коли шаленіє! — міркував Ульріх. — І як машинально все відбулося потім знову». Її вигляд звабив його й збудив у ньому ніжність; тепер, коли все було позаду, він знову відчув, як мало це його стосувалося. Він надзвичайно виразно усвідомив, як неймовірно швидко такі переміни обертають здорову людину на невгамовного дурня. Але йому здавалося, що ця любовна метаморфоза у свідомості — лише окремішній випадок чогось багато загальнішого; адже

й вечір у театрі, й концерт, і богослужіння в церкві, взагалі будь-який вияв внутрішнього світу — нині такі самі скороминущі острівці другого стану свідомости, який час від часу вклинюється у звичайний.

«Адже недавно ще я працював, — міркував Ульріх. — А доти виходив з дому й купував папір. Привітався з добродієм, з яким колись познайомився у Фізичному товаристві. Кілька днів тому ми з ним мали серйозну розмову. І тепер, якби Бонадея трохи поквапилась, я міг би трохи погортати оті книжки, що їх видно звідси крізь прочинені двері. Але був якийсь проміжок, ми пролетіли крізь хмару шаленства, і тепер не менш моторошно стає від того, як поважні думки знову змикаються над цією прогалиною, що затягується, й виявляють усю свою драглистість».

Але Бонадея не квапилась, і Ульріхові довелося повернути думки на щось інше. Його товариш юности Вальтер, чоловік маленької Клариси, що став трохи дивакуватим, якось сказав про нього: «Найбільше енергії Ульріх завше вкладає в те, що не вважає за потрібне!». Вальтерові слова спали йому на думку саме цієї хвилини. «Нині так можна сказати про нас усіх», — зітхнув Ульріх. Він і досі ніби навіч бачив той літній будиночок і дерев'яний балкон, що його оперізував. Ульріх гостював у Кларисиних батька й матері; це було за кілька днів до весілля, й Вальтер ревнував до нього Кларису. Вальтер узагалі бував навдивовижу ревнивий. Ульріх стояв надворі, на сонці, коли Вальтер із Кларисою ввійшли до кімнати за балконом. Він підслуховував їх, не ховаючись. А втім, тепер він пригадував лиш одну ту фразу. А ще картину: затінена глибина кімнати висіла, мов трохи відкритий складчастий гаманець на яскраво освітленій сонцем зовнішній стіні. У складках того гаманця з'явилися Вальтер із Кларисою; обличчя Вальтера було скорботно витягнуте й мало такий вигляд, немовби з рота в нього виглядали довгі жовті зуби. Або ще можна було сказати, що в шабатурці, оббитій зсередини чорним оксамитом, лежало кілька довгих жовтих зубів, а поряд стояли, мов привиди, ті двоє. Ревнощі були, звісно, безглузді; Ульріха не вабило до жінок його друзів. Але Вальтер завжди мав рідкісний хист брати все глибоко до серця. Він ніколи не досягав того, чого прагнув, тому що його просто переповнювали почуття. Здавалося, він носить у собі дуже мелодійний звукопідсилювач для маленького щастя й

нещастя. Він завжди розраховувався золотими й срібними дрібняками почуттів, тоді як Ульріх оперував сумами переважно великими, сказати б, чеками думок, на яких стояли багатозначні числа; та це був, зрештою, лише папір. Коли Ульріх хотів скласти собі портрет Вальтера з усіма властивими йому рисами, то в уяві бачив, як той лежить на узліссі. На Вальтерові були тоді короткі штанці й чомусь на диво чорні панчохи; ноги він мав не дорослого чоловіка, не м'язисті й міцні і не худі й жилаві, а як у дівчини — в не дуже вродливої дівчини з негарними повними ногами. Підклавши руки під голову, Вальтер споглядав краєвид, і небеса знали, що в такі хвилини його краще не тривожити. Ульріх не пригадував, щоб навіч бачив Вальтера в такій позі за якихось певних обставин, котрі вкарбувалася б йому в пам'ять; картина ця й через півтори десятка років чітко вимальовувалася в уяві, скоріше мов навік поставлене тавро. І спогад про те, що Вальтер тоді ревнував до нього, навіював приємну схвильованість. Адже все це відбувалося в той час, коли він ще відчував радість від самого себе. І Ульріх подумав: «Я навідувався до них уже кілька разів, а Вальтер не відповідає на мої візити. Але сьогодні ввечері однаково можна було б поїхати до них знов; чого б то я мав через це журитися!»

Він поклав собі, щойно Бонадея нарешті скінчить одягатися, послати їм звістку; робити це при Бонадеї було б не розважливо — тоді неодмінно чекай нудного перехресного допиту.

А позаяк думка працює швидко, а Бонадея вовтузилася з одягом ще довго, то він згадав про ще дещо. Цього разу це була невеличка теорія — проста, переконлива й така, що допомагала згаяти час. «Молодик, якщо в нього живий розум, — сказав собі Ульріх, усе ще маючи на увазі, мабуть, свого товариша юности Вальтера, — в усі боки ненастанно випромінює ідеї. Але повертається до нього, відбиваючись від оточення й ущільнюючись, лише те, що викликає в оточенні резонанс, а решта проміння розсіюється й зникає у просторі!» Ульріх був певен, що людина, наділена розумом, має всі його різновиди, відтак розум первісніший, ніж властивості; сам він був людиною з багатьма суперечностями і вважав, що всі властивості, які будь-коли виявлялися в людства, закладені досить близько одна від одної в розумі кожної людини, якщо вона має розум узагалі. Може, це й не зовсім так, але те, що ми знаємо про виникнен-

ня добра й зла, дає всі підстави гадати: кожна людина має свій внутрішній розмір, але одяг цього розміру вона може носити й такий, і такий — який уже їй приготувала доля. Отож і те, про що оце міркував Ульріх, видалося йому не зовсім позбавленим глузду. Адже якщо з плином часу звичайні й неособисті думки просто самі собою поглиблюються, а незвичайні втрачаються, через що майже кожна з них автоматично стає чимдалі посереднішою, то це ж бо — пояснення тому, чому, попри тисячі можливостей, які нібито відкриваються перед нами, звичайна людина — таки й справді звичайна! Це — пояснення й тому, що навіть з-поміж людей привілейованих, котрі вибиваються в широкий світ і домагаються визнання, найбільший успіх випадає на долю певної поміси, яка складається приблизно з 51% глибини й 49% поверховости, а це вже давно здавалося Ульріхові таким залувано-безглуздом, таким нестерпно-сумним, що він залюбки міркував би про це й далі.

Але Бонадея все ще не подавала ознак того, що вже готова, і це йому заважало; він обережно зазирнув за двері й побачив, що вона покинула вдягатись. Коли йшлося про ці останні краплини їхньої солодкої зустрічі, в такій його неуважності вона вбачала нечемність; ображена його мовчанням, вона очікувала тепер, щоб він робитиме, й узяла до рук книжку, в якій виявилися, на щастя, чудові ілюстрації з історії мистецтва.

Повернувшись до своїх роздумів, Ульріх відчув, що її очікування діє йому на нерви, і його взяла якась невиразна нетерплячка.

30. **Ульріх чує голоси**

І раптом думки його стислися, перед ним немовби відкрилася шпарина, й він побачив крізь неї Крістіана Моосбругера, отого стельмаха, а також його суддів.

До болю смішно було людині, котра міркує не так, чути, як суддя допитувався: «Чому ви витерли закривавлені руки? Чому викинули ножа? Чому після вбивства переодяглися в свіжу білизну й одяг? Тому що була неділя? Хіба не тому, що речі були закривавлені? Чому ви пішли потім розважатися?

Виходить, убивство не стало цьому на заваді? Чи відчували ви каяття взагалі?»

У Моосбругера мигає здогад — колишній тюремний досвід, який підказує: треба прикидатись, начебто каєшся. Від цього здогаду вуста в Моосбругера перекошуються, й він вигукує:

— Ну звісно!

— Але в поліції ви сказали: «Я не відчуваю ніякого каяття, а лише ненависть і лють — таку, що далі вже нікуди!» — ту ж мить напускається на нього суддя.

— Можливо, — відповідає Моосбругер, знов повертаючи собі впевненість і шляхетність. — Можливо, тоді я нічого іншого й не відчував.

— Ви — такий здоровенний, кремезний чоловік, — втручається прокурор. — Чого ж ви боялися тої Гедвіг?!

— Пане раднику юстиції, — відказує, всміхаючись, Моосбругер, — вона почала лукавити. Вона здалася мені ще жорстокішою, ніж зазвичай бувають, на мою гадку, такі бабенці. На вигляд я, звісно, кремезний, та й справді такий...

— Отож-бо й воно, — буркає голова суду, гортаючи справу.

— Але за певних обставин, — гучно провадить далі Моосбругер, — я буваю сором'язливий і навіть боязкий.

Голова суду хутко підводить погляд від паперів; очі його, мов два птахи, спурхують із речення, на якому щойно сиділи.

— Але того разу, коли у вас дійшло до сварки з товаришами на будівництві, ви були аж ніяк не боязкі! — каже голова. — Одного скинули з третього поверху, а решті ножем...

— Пане голова! — нестямно вигукує Моосбругер. — Я ще й сьогодні обстоюю ту позицію...

Голова відмахується.

— Несправедливість, — провадить далі Моосбругер, — ось у чому, либонь, причина моєї жорстокости. Я постав перед судом, будучи простодушним чоловіком і гадаючи, що панове судді й так про все довідаються. Але мене тут розчарували!

Обличчя судді вже давно знов увіткнулося в папери.

Прокурор усміхається й привітно каже:

— Але ж та Гедвіг була зовсім безневинна дівчина!

— А мені вона такою не здалася! — знов роздратовано відказує Моосбругер.

— А мені здається, — з притиском робить висновок голова, — що ви весь час намагаєтесь перекласти провину на інших!

— То все ж таки: чому ви вдарили її ножем? — привітно починає прокурор усе спочатку.

31. На чієму ти боці?

Звідки Ульріх про все це знає — почув у судовій залі, де він сидів, чи просто вчитав зі звітів у газетах? У його спогадах та картина постала тепер такою живою, немовби він почув ті голоси наяву. Ульріх ще зроду не «чув голосів»; о ні, бачить Бог, він не такий. Та коли вже їх чуєш, то вони огортають тебе, мов спокій снігопаду. Зненацька постають мури — від землі до самого неба; де колись було повітря, там проходиш крізь м'які товсті мури, й усі голоси, що перескакували з місця на місце в повітряній клітці, тепер вільно походжають серед білих мурів, які позросталися до самого нутра.

Від роботи й нудьги він став, мабуть, надто дратівливим, часом таке буває; але голоси, які він чув, неприємних відчуттів у нього не викликали, аж ніяк. І раптом він стиха промовив:

— Людина має ще одну батьківщину, де всі її вчинки безневинні.

Бонадея шпорталася з якоюсь зав'язкою. Тим часом вона вже ввійшла до його кімнати. Розмова їй не сподобалась — вона була, як на неї, неделікатна; прізвище вбивці дівчат, про якого так багато писали газети, Бонадея вже давно забула й, коли Ульріх про нього заговорив, ледве його згадала.

— Але якщо Моосбругер, — озвався Ульріх по хвилі, — викликає це тривожне враження безневинності, то що вже казати про оту бідолашну, беззахисну, перемерзлу дівчину з мишачими очима під хусткою, оту Гедвіг, яка благала, щоб він пустив її до своєї кімнати, і яку він через це вбив?

— Та годі вже! — кинула Бонадея й звела свої білі плечі.

Бо такого повороту в їхній розмові Ульріх надав саме тієї підступно вибраної хвилини, коли вже наполовину накинутий одяг його ображеної й спраглої примирення подруги знов утворив на килимі, після того, як вона ступила до кімнати, той невеличкий, звабливо-міфологічний пінявий кратер, що з нього виходить Афродіта. Тому Бонадея вже ледве не зненави-

діла того Моосбругера й, не уважно ужахнувшись, мало не забула про його жертву. Але Ульріх цього не допустив, він заходився різкими мазками змальовувати долю, яка очікувала Моосбругера.

— Двоє чоловіків накинуть йому на шию зашморг, хоч ніякого зла на нього й не матимуть, — накинуть просто тому, що їм за це заплатять. Подивитися прийдуть, мабуть, душ сто: одні — зі службового обов'язку, другі — через те, що кожному кортить бодай один раз у житті побачити страту. Ошатний добродій — у циліндрі, фракку й чорних рукавичках — затягне зашморг, і ту ж мить двоє його помічників повиснуть на ногах у Моосбругера, щоб зламати йому в'язи. Потому добродій у чорних рукавичках покладе руку Моосбругерові на серце й турботливо, мов лікар, переконається, що воно вже не б'ється, бо якщо б'ється, то всю процедуру пророблять іще раз, тільки вже трохи нетерпляче й не так урочисто. А сама ти, до речі, за Моосбругера чи проти нього? — поцікавився Ульріх.

Повільно і з болом, як людина, невчасно розбуркана зі сну, Бонадея втрачала «настрій» — так вона зазвичай називала свої раптові потяги до подружньої зради. Нерішуче притримавши на хвилю одяг, що сповзав із неї, й уже розв'язану шнурівку, вона мусила зрештою сісти. Як і кожна жінка за таких обставин, Бонадея твердо покладалася на громадський порядок, адже він такий справедливий, що коли тобі треба зробити що-небудь своє, то про нього можна й забути; але тепер, коли їй нагадали про протилежне, вона враз відчула співчуття й солідарність до Моосбругера-жертви й відкинула будь-яку думку про Моосбругера-вбивцю.

— Отже, ти — завжди за жертву, — виснував Ульріх, — і проти злочину.

Бонадея висловила цілком зрозуміле почуття, заявивши, що розмовляти про таке за цих обставин — просто непристойно.

— Але якщо ти, Бонадеє, так послідовно виступаєш проти злочинів, — відповів Ульріх, замість одразу вибачитись, — то як ти виправдаєш свої подружні зради?!

Вдаватися до множини було вже й геть неідеально! Бонадея змовчала, зробила зневажливу міну, сіла в одне з м'яких крісел і скривджено втупилася туди, де стіна сходилася зі стелею.

32.

Забута, але надзвичайно важлива історія з дружиною одного майора

Відчувати свою спорідненість із несосвітеним психопатом нерозважливо, й Ульріх її і не відчував. Але чому один експерт стверджував, що Моосбругер — психопат, а другий — що не психопат? Звідки в репортерів ота спритність і діловитість, з якою вони описували роботу його ножа? І якими такими властивостями Моосбругер привернув до себе не меншу увагу й викликав у половини з двох мільйонів людей цього міста не менший жах, ніж сімейна сварка чи розладнані заручини? Чому тут долю Моосбругера кожне так близько брало до серця і його справа зачіпала загалом приспані сфери душі, тоді як у провінційних містах вона була новиною досить утертою і вже зовсім байдуже її сприймали в Берліні чи в Бреслау, де час від часу з'являлися власні, доморослі Моосбругери? Ця страшна гра суспільства з його жертвами цікавила Ульріха. Він відчував, що така сама гра відбувається й у ньому. Він не мав сили волі ні для того, щоб звільнити Моосбругера, ні для того, щоб поспішити на допомогу правосуддю, а почуття його стовбурчилися, мов шерсть у kota. Чимось незбагненим Моосбругер хвилював його дужче, ніж власне життя — життя, яким він, Ульріх, жив; Моосбругер захоплював його, мов темний вірш, у якому все трохи спотворене й зміщене і з якого постає роздрібнений і схований у глибині ества сенс.

«Романтика жахів!» — закидав він собі. Захоплюватися жахливим чи недозволеним у припустимій формі мрії і неврозів вельми пасувало, здавалося йому, людям буржуазної доби. «Або — або! — міркував він. — Або ти мені до вподоби, або ні! Або я захищаю тебе в усій твоїй потворності, або я маю дати собі ляпаса, тому що я з нею заграю!» А врешті, доречним, либонь, було б навіть і холодне, однак активне співчуття; щоб запобігти таким випадкам і появі таких постатей, багато чого можна було б зробити вже тепер, якби суспільство саме доклало хоч би половину отих моральних зусиль, яких воно вимагає від своїх жертв. Але потім відкрився ще й зовсім інший бік, з якого можна було поглянути на цю справу, і в Ульріха прокинулися дивні спогади.

Наше судження про будь-який вчинок ніколи не буває

судженням про той його бік, котрий Господь винагороджує чи карає; висловився так, хоч це й досить дивно, Лютер. Очевидно, під впливом одного з тих містиків, з якими він певний час товаришував. Певна річ, сказати це могли й багато інших віруючих. Усі вони були, в буржуазному сенсі, люди імморальні. Вони проводили різницю між гріхами й душею, що, попри гріхи, може лишитися незаплямованою, — майже так само, як Макьявелі проводив різницю між метою й засобами. «Людського серця» їх було «позбавлено». «У Христі також була людина зовнішня й внутрішня, і все, що він робив щодо зовнішніх речей, він робив як людина зовнішня, а внутрішня людина при цьому усамітнено застигала», — каже Екегарт. Чи ж могли б такі святі й віруючі зрештою виправдати навіть Моосбругера?! Відтоді людство, звісно, зробило крок уперед; та якщо це людство й уб'є Моосбругера, то воно все ж таки ще має слабкість ушановувати тих, котрі його — хто знає! — можливо, виправдали б.

І наступної миті Ульріхові, вслід за хвилиною прикрого відчуття, на пам'ять спливла одна фраза. Звучала вона так: «Душа содоміта могла би пройти крізь натовп, ні про що не здогадуючись, і в очах її світилася б прозора дитяча усмішка; бо все залежить від невидимого принципу». Ці слова не дуже відрізнялися від тих перших фраз, але були трохи перебільшені, й від них віяло ледь відчутним солодкуватим запахом зіпсутости. І як виявилось, ця фраза була тісно пов'язана з певним простором, кімнатою з поживклими французькими брошурами на столах, зі стеклярусними порт'єрами замість дверей, — і в грудях зринуло таке відчуття, немовби запускаєш руку в курячу тушку, щоб дістати серце. Бо фразу промовила Діотима під час його візиту. До того ж належали ці слова одному сучасному письменникові, якого Ульріх замолоду любив, але згодом звик вважати салонним філософом, а фрази в цьому дусі не смакують так само, як хліб, що на нього вихлюпнули парфуми, тож потім десятки років ні з чим таким уже не хочеться мати справу.

Та хоч відразу до всього того в Ульріха й досі не минала, цієї хвилини йому, однак, було соромно за те, що він жодного разу в житті так і не повертався до інших, справжніх фраз тієї загадкової мови. Адже він розумів їх чи, правильніше сказати, навіть проймався ними по-особливому, безпосередньо, як чимось інтимним; але цілком визнати їхню слушність так ніко-

ли й не зважився. Вони, такі фрази, в яких до нього промовляло щось братерське, якась м'яка, темна щирість, протилежна владному тону математичної й наукової мови, хоч ніхто й не міг сказати, в чому та щирість полягає, — такі фрази були в його житті й роботі, мов непов'язані один з одним острови, що до них рідко хто навідується; та коли він окидав їх поглядом, наскільки давали змогу його знання, йому здавалося, що він відчуває зв'язок між ними, так немовби ті острови, на невеликій відстані один від одного, лежали неподалік від берега, що ховався за ними, чи становили рештки материка, який загинув у прадавні часи. Ульріх відчував лагідність моря, туману й невисоких чорних узгір'їв, що дрімали в жовто-сірому світлі. На гадку йому спала одна невеличка морська подорож, одна втеча на взірєць «просто куди-небудь поїдьте», «переведіть свої думки на щось інше», — і він уже напевно знав, яке дивне, сповнене кумедних чарів враження своєю жаскою силою раз і назавжди відтіснило на задній план решту таких вражень. На мить у його грудях, поросла волоссям шкіра яких за минулі роки стала товстішою й грубішою, закалатало серце двадцятирічного. Калатання двадцятирічного серця в його тридцятидворічних грудях видалося йому чимось таким, немовби юнак раптом непристойно поцілував чоловіка. І все ж цього разу від спогаду Ульріх не відмахнувся. Це був спогад про одну пристрасть, що мала дивне завершення, — пристрасть, якою він у свої двадцять років запалав до жінки, значно старшої за нього віком, а головне — міцніше пов'язаної з власним домом.

Цікаво, що тепер він ледве пригадував, який вона мала вигляд; застиглий знімок і пам'ять про години, коли він був сам і думав про неї, витіснили безпосередні спогади про обличчя, одяг, рухи й голос тієї жінки. Відтоді її світ став йому геть чужим, і те, що вона була дружина майора, нині здавалося неймовірним, аж смішним. «Що ж, тепер вона, мабуть, уже давно ходить у дружинах полковника у відставці», — подумав він. У полку розповідали, нібито освіту вона здобула мистецьку, піаністка, але свою віртуозну майстерність публічно ніколи не демонструвала — спершу на бажання родини, а згодом, коли вийшла заміж, і взагалі таку змогу втратила. На полкових святах вона грала справді чудово, з блиском добре позолоченого сонця, що здіймається над безоднями душі, і від самого початку Ульріх закохався не так у плотську присутність тієї

жінки, як у її ідею. лейтенант, що тоді носив його прізвище, був не з боязких; він уже мав гостре око на жіночу дрібноту й навіть, бувало, вгадував ледь протоптану злодійську стежку, що вела до серця якої-небудь добропорядної жінки. Але для двадцятирічних офіцерів «велике кохання», якщо вони взагалі його прагли, було чимось іншим — такою собі ідеєю; містилася вона поза межами їхніх пригод і була така бідна на практичний досвід і саме через те й така сліпучо порожня, якими бувають лише ідеї дуже великі. І тому, коли Ульріх уперше в житті побачив у собі можливість такою ідеєю скористатися, сталося те, що й мало статися; пані майорисі випала роль останнього приводу, що спровокував спалах недуги. Ульріх занедужав коханням. А позаяк справжня любовна недуга — це не жадання володіти, а м'яке самооголення світу, задля якого, цього самооголення, радо відмовляєшся від володіння коханою, то лейтенант пояснював світ пані майорисі в такий незвичний спосіб і так терпляче, як вона ще зроду не чула. Небесні світила, бактерії, Бальзак і Ніцше клубочились у вирві думок, вістря якої — вона відчувала це щораз виразніше — було спрямоване на певні, за тодішніми уявленнями непристойні відмінності між її тілом і лейтенантовим. Таке настирливе пов'язування кохання із запитаннями, котрі, як вона доти гадала, ще ніколи чогось спільного з коханням не мали, збивало її з пантелику; одного разу на верховій прогулянці, коли вони йшли поряд зі своїми кіньми, вона на мить затримала свою руку в Ульріховій і з жахом завважила, що її рука в його немовби зомліла. Ще мить, і від їхніх зап'ястків до колін пробігло полум'я, і обох їх ударила блискавка, тож вони просто-таки попадали на узбочину, де, всівшись на мох, заходилися пристрасно цілуватись і нарешті збентежилися, бо кохання було таке велике й незвичайне, що обом, на їхній подив, не спадало на думку казати й робити нічого іншого, крім того, що звичайно кажуть і роблять люди, коли отак обіймаються. Тим часом коні почали нетерпеливитись і зрештою визволили закоханих із цієї ситуації.

Кохання пані майорихи й надто юного лейтенанта загалом так і лишилося коротким і нереальним. Здивовані вони були обоє; ще кілька разів попритискавшись одне до одного, обоє відчували, що щось не так, і це щось не дасть їхнім тілам в обіймах зблизитись навіть тоді, коли вони позбудуться всіх пере-

пон, які чинять одяг і добропристойні звичаї. Пані майориха не хотіла опиратися пристрасті, про яку не знала, що й гадати, але в душі гірко докоряла собі, думаючи про свого чоловіка та різницю у віці, й коли одного дня Ульріх, назвавши якусь мало переконливу причину, повідомив їй, що має піти у тривалу відпустку, офіцерська дружина крізь сльози, але з полегкістю зітхнула. А насправді Ульріх тоді вже мріяв ні про що інше, як про те, щоб через саме лише кохання забігти від його джерела якомога далі і якомога скоріше. Він сів на потяг і їхав куди очі бачать, аж поки рейки добігли до узбережжя, там ще найняв човна й переправився на найближчий острів, якого було видно з берега, і зостався там — у незнайомому, випадковому місці, в убогій оселі і з сьакими-такими харчами, і вже першої ночі написав першого з низки довгих листів до коханої, що їх так ніколи й не відіслав.

Ті по-нічному тихі листи, про які Ульріх не кидав думати й удень, згодом він згубив; зрештою, таке й було, мабуть, їхнє призначення. Спочатку він ще багато писав у них про своє кохання та всілякі думки, навіяні ним, але невдовзі все це чимдалі більше почали витісняти краєвиди. Вранці його будило сонце, й коли рибалки були в морі, а жінки й діти біля хатин, він і віслюк, що об'їдав кущі на схилах скель поміж двома невеличкими острівними селищами, здавалися єдиними вищими живими істотами на цьому клаптику землі, зухвало випнутому над водою. Наслідуючи свого чотириноного товариша, Ульріх вибирався звіриною стежкою на одне з кам'яних пасом або лежав на краю острова в товаристві моря, скель і неба. Сказано це без пишномовности, адже різниця в розмірах зникала, як зникала в такому сусідстві, втім, і різниця між духом, тваринною й мертвою природою і зменшувалися всілякі відмінності між речами. А якщо висловлюватися цілком тверезо, то ці відмінності, мабуть, і не зменшувалися, й не зникали, хоч і втрачали своє значення; на тебе вже «не поширювалися жодні розмежування, запроваджені серед людей», — достоту так, як це описували віруючі в полоні містики любови, про яких юний лейтенант-кавалерист тоді ще анічогісінько не знав. Та він про такі явища й не замислювався, — як ото іноді, мов мисливець, що натрапив на слід дичини, йдеш слідами якого-небудь спостереження, обмірковуючи його, — ба більше, він їх, либонь, і не помічав, а просто в себе вбирив. Він

занурювався у красвид, хоч це водночас було й невимовне ширяння, і коли світ проникав у нього крізь очі, то сенс світу нечутними хвилями докочувався до нього зсередини. Ульріх потрапив до серця світу; до далекої коханої звідси було так само недалеко, як до найближчого дерева; внутрішнє почуття поєднувало створіння одне з одним без простору, — як ото уві сні двоє створінь проходять, бува, одне крізь одне, не зливаючись, — і змінювало всі їхні взаємини. Та загалом цей стан більш нічого спільного зі сном і не мав. Він був зрозумілий і переповнений зрозумілими думками; тільки нічим у нього не рухали причини, мета чи плотське жадання, а все розходилося все новими й новими колами, мов ото водяний струмінь без кінця-краю лється і лється в басейн. І саме це Ульріх і описував у своїх листах, більш нічого. То був уже цілком інший образ життя; все, що становило цей образ, випадало зі звичайної уваги, втрачало чіткість і мало вигляд радше трохи розпливчастий і туманний; але інші центри вочевидь знов наповнювали життя ніжною визначеністю й зрозумілістю, позаяк усі життєві питання й події набували незрівнянного добросердя, м'якості та спокою і водночас цілком іншого значення. Якщо, наприклад, повз руку замисленого проповзав жук, то це не було наближення, проминання й віддалення, і не були це людина й жук, а була подія, що невимовно зворушувала серце, ба навіть не подія, а, хоч усе те й відбувалося, стан. І завдяки таким ось мимовільним відкриттям, усе, що загалом становить звичайне життя, набувало, хоч би де Ульріх із цим стикався, зовсім іншого значення. І в цьому стані його кохання до пані майорихи також швидко набуло наперед визначеного йому образу. Часом він намагався намалювати собі в пам'яті ту жінку, про яку ненастанно думав, і уявити, що вона цієї хвилини робить, у чому йому неабияк допомагало докладне знайомство з її побутом; та щойно йому це вдавалося й він бачив перед собою кохану, його почуття, що стали такими різко прозорливими, одразу сліпли, й він мимоволі намагався якомога швидше знову звести її образ до щасливої віри в те, що для нього десь є велика кохана. Минуло небагато часу, і вона й геть обернулася на такий собі енергетичний центр, позбавлений особистости, на невидимий генератор його осяянь, і він написав їй останнього листа, де пояснив, що життя задля великого кохання, власне, не має анічогісінько спільного з володін-

ням і бажанням «будь моєю», які належать до сфери привласнення, нагромадження й обжирання. Це був єдиний лист, якого він відіслав, і чи не апогей його любовної недуги, невдоволи після чого вона минула й він раптово видужав.

33. Розрив із Бонадеєю

Тим часом Бонадея, якій уже набридло лежати горілиць на канапі й дивитися стільки в стелю, випросталась, і її ніжне материнське лоно, не стиснене шнурівкою та зав'язками, спокійно дихало в білому батисті; цю позу вона називала «зібратися з думками». Вона згадала, що її чоловік — не лише суддя, а й мисливець і часом із блиском в очах розповідає про те, як дрібні хижачки ганяються за дичиною; і їй здалося, що з цього можуть мати вигоду й Моосбругер, і його судді. Але, з другого боку, їй не хотілося давати своєму коханцеві кривдити свого чоловіка ні в чому, крім в одному: в коханні; її родинні почуття вимагали, щоб голова сім'ї був гідним чести й поваги. Тож вона жодного рішення так і не ухвалила. І поки ця суперечність, мов дві потворні хмари, що зливаються в одну, мляво затьмарювала її обрій, Ульріх тішився свободою віддаватися власним роздумам. Тривало це, щоправда, досить довго, й позаяк Бонадеї так і не спало на думку нічого такого, що могло б повернути справу в інше русло, її знову взяла туга через те, що Ульріх отак ображав її неухвагою, і час, який він марнував, не намагаючись виправити своєї помилки, почав її гнітити й дратувати.

— То ти гадаєш, отже, що я чиню недобре, коли приходжу до тебе? — Це запитання вона неквапно, з притиском таки поставила йому — із сумом, але й з готовністю до бою.

Ульріх лише мовчки здвигнув плечима; він уже давно забув, про що Бонадея говорила доти, але цієї хвилини вона видалася йому нестерпною.

— Ти справді здатний дорікати за нашу пристрасть *мені*?

— За кожне таке запитання чіпляється не менше відповідей, ніж бджіл у вулику, — відповів Ульріх. — Увесь душевний безлад людства з його нерозв'язаними проблемами чіпляється окремо за кожне запитання так, що аж гидко стає.

Він сказав, звичайно, лише те, над чим цього дня вже кілька разів замислювався, але Бонадея «душевний безлад» узяла на свій рахунок і вирішила, що це вже занадто. Їй хотілося знов зашторити вікна, щоб у такий спосіб покласти край їхній сварці, але не менше хотілося їй і заридати від болю. І раптом Бонадея, здалося їй, усе збагнула: вона Ульріхові набридла. Через свою натуру досі вона втрачала коханців так, як ото втрачаєш яку-небудь річ, кудись поклавши її, а тоді забувши куди, бо в око тобі впало щось інше; а бувало й так, що вона з коханцями так само швидко розходилась, як і сходилась, і хоч кожне з них, зі свого боку, відчувало жаль, а проте в усьому вбачало втручання якоїсь вищої сили. Отож, коли вона відчула спокійний опір Ульріха, першою її думкою було, що вона постаріла. Їй стало соромно за те, що вона безпорадно й непристойно лежить напівроздягнена на канапі, змушена терпіти всілякі образи. Не розмірковуючи, вона підвелась і схопила свій одяг. Але шарудіння й шелест шовкових чаш, в які вона пірнала, не спонукали Ульріха до каяття. Гострий біль безсилля затьмарив Бонадеї очі. «Який же він жорстокий, він зумисне мене образив! — подумки обурювалась вона. — Лежить і не поворухнеться!» І з кожною стрічкою, яку вона зав'язувала, з кожним гапличком, який заціпала, Бонадея чимраз глибше поринала в чорний, мов безодня, колодязь цього давно забутого дитячого болю — усвідомлення того, що тебе покинули. Западали сутінки; Ульріхове обличчя виднілося, немовби в останньому вже світлі; черстве й жорстоке пробивалося воно крізь морок горя. «І як тільки я могла кохати таке обличчя?!» — питала себе Бонадея; і водночас її серце судомно стискали слова: «Навіки втрачений!»

Ульріх, здогадуючись, що вона поклала собі не повертатися, її не спиняв. Бонадея різким рухом поправила перед дзеркалом коси, потому вдягла капелюшка й опустила серпанок. Тепер, коли серпанок закрив її обличчя, все лишилося в минулому; мить була врочиста, як тоді, коли оголошують смертний вирок чи заціпають, клацнувши, замок на валізі. Ні, тепер він її вже не поцілує, нехай і не думає! Він навіть не здогадується, що пропускає останню нагоду це зробити!

Їй стало так його шкода, що вона ладна була кинутися йому на шию й виплакаться.

34.

Гарячий промінь і захолоді стіни

Коли Ульріх провів Бонадею вниз і знову лишився сам, працювати далі йому перехотілося. Він вийшов з дому, маючи намір відіслати Вальтерові й Кларисі з посильним кілька рядків і повідомити, що ввечері завітає до них у гості. Проходячи через невелику залу, він завважив на стіні оленьчі роги; у них проглядав рух, що нагадував той, яким Бонадея перед дзеркалом опускала серпанок, тільки роги так смиренно не всміхалися. Він роззирнувся, обводячи поглядом те, що його оточувало. Усі ці лінії, замкнуті, перехресні, прямі, вигини й переплетення, з яких складається умеблювання помешкання і які нагромадилися навколо нього, не були ні природою, ні внутрішньою необхідністю, в них усе, до останньої дрібниці сповнювала барокова надпишнота. Струм і серцебиття, які постійно пульсують у всьому, що нас оточує, на мить спинилися. «Я лише випадкова», — ущипливо хихикнула необхідність. «Якщо на мене дивитися неупереджено, то своїм виглядом я не дуже відрізняюсь від обличчя хворого на вовчий лишай», — зізналася краса. Загалом нічого аж такого й не сталося; спав зовнішній блиск, щезло навіювання, урвався ланцюг звички, очікування й напруження, на мить порушилася нестійка, прихована рівновага між почуттями й світом. Усе, що ти відчуваєш і робиш, відбувається певною мірою «в плині життя», й найменше відхилення від цього плину дає тяжкі або страшні наслідки. Це точнісінько так, як коли просто собі йдеш: підймаєш центр ваги, перенесиш його вперед і опускаєш; та досить лише змінити в цьому яку-небудь дрібницю, трохи злякатися цієї готовності опуститися в майбутнє чи бодай їй здивуватись — і вже годі втриматися на ногах! Замислюватися про це не можна. І Ульріхові раптом подумалося, що в усі ті хвилини, яким судилося відіграти вирішальну роль у його житті, в нього зринали те саме відчуття, що оце й тепер.

Він підкликав посильного й передав йому записку. Було близько четвертої години дня, й він вирішив неквапно пройтися пішки. Цей пізньовесняно-осінній день викликав у нього захват. У повітрі відчувалося бродіння. В обличчях людей прозирало щось від плавучої піни. Після одноманітного напруження думок в останні дні тепер на душі в нього було так, немов-

би його перенесли з в'язниці до м'якої купелі. Він намагався крокувати привітно й дружно. У тренованому гімнастикою тілі стільки готовності до руху й боротьби, що сьогодні це його прикро вразило, мов обличчя старого комедіанта, рясно позначене часто вдаваними фальшивими пристрастями. Достоту так прагнення до правди наповнило його єство формами руху розуму, розклало це єство на різко суперечні одна одній групи думок і надало йому, по суті кажучи, фальшивого й комедіантського виразу, якого набуває все, навіть сама щирість, щойно стає звичкою. Так міркував Ульріх. Він плыв, немовби бурун крізь буруни-побратими, якщо можна так висловитись; а чом би й не можна так висловитись, коли людина, напрацювавшись на самоті, повертається до товариства, щаслива тим, що пливе в той самий бік, куди й воно!

У таку хвилину нема, певно, нічого більш далекого, ніж уявлення, нібито життя, яке ведуть люди і яке веде людей, стосується їх не дуже, не до самої глибини душі. І все ж таки про це знає кожен, поки молодий. Ульріх пригадав, який вигляд мав у його очах такий день на цих самих вулицях десяток чи півтори десятка років тому. Тоді все було ще вдвічі прекрасніше, а проте в цьому кипінні жадань дуже виразно проступало нестерпне передчуття, немовби потрапляєш у полон; тривожне відчуття: все, чого я, як мені здається, досягаю, досягає мене; гнітюча підозра, що в цьому світі фальшиві, недбалі й позбавлені особистої важливості слова пролунають сильніше, ніж найточніші й найсправедливіші. «Оця краса? — думалося тоді. — Гаразд, чудово. Та хіба вона моя? Хіба істина, яку я пізнаю, — моя істина? Цілі, голоси, реальність, усе те спокусливе, що вабить і спрямовує, за чим ідеш і в що з головою поринаєш, — невже це сама реальна реальність? Чи від неї видніється всього-на-всього тінь, що невловимо лежить на запропонованій нам реальності?!» Готові класифікації й форми життя — ось що так глибоко відчуває недовіра, оце «таке саме», цей уже багатьма поколіннями створений взірєць, готова мова не лише слів, а й почувань і відчужань. Ульріх спинився перед церквою. Боже милий, якби тут, у затінку, сиділа велетенська матрона з товстим черевом, що терасами спадало б на землю, сиділа, прихилившись спиною до будинків, а вгорі її обличчя, тисячі його зморшок, бородавок і прищів осявало призахідне сонце, — хіба він з такою самою готовністю

не знайшов би красу й у її обличчі? Господи, як же це було чудово! Адже ніхто й не подумає відмовлятися від того, що з'явився на світ, маючи обов'язок цим захоплюватись; та, як уже сказано, не було б нічого неможливого й у тому, щоб знайти красу в широких, вільготно обвислих формах і у філіграні складок гідної поваги матрони, простіше тільки сказати, що вона прадавня. І цей перехід від визнання світу прадавнім до визнання його прекрасним приблизно нагадує перехід від настроїв молоді до високої моралі людей дорослих, яка лишається смішним повчальним прикладом доти, доки раптом опануєш її сам. Ульріх спинився перед цією церквою лише на кілька секунд, але вони розрослися в глибину й стисли його серце з усією одвічною силою опору цьому затверділому, мов мільйонноцентнерний камінь, світу, цьому застиглому місячному краєвиду почуттів, де ти опинився не з власної волі.

Можливо, більшість людей вбачають велику зручність і вигоду в тому, що застають світ уже готовим, крім кількох дрібниць особистого характеру, і не викликає жодного сумніву те, що постійність, яка панує в усьому, не лише консервативна, а й становить підвалини всіх прогресів і революцій, хоч не можна не сказати й про тривожне, глибоке невдоволення людей, котрі живуть на свій страх і ризик. Споглядаючи з глибоким розумінням архітектурних тонкощів цю священну споруду, Ульріх зненацька різько виразно усвідомив, що й пожирати людей можна було б достоту так само легко, як зводити й зберігати такі примітні пам'ятки. Будинки по сусідству, небесне склепіння над ними, загалом якась невимовна гармонія всіх ліній і просторів, які приймають на себе й скеровують погляд, вигляд і вирази обличчя у людей, що проходять унизу, їхні книжки і їхня мораль, дерева на вулиці... Адже все це іноді таке саме цупке, як ширма, й таке саме тверде, як різьблений пресовий штамп, і таке довершене — інакше просто не скажеш — довершене й готове, що поряд із ним стоїш, мов непотрібний туман, мов виштовхнуте на видиху повітря, до якого Всевишньому вже нема діла. Цієї миті Ульріхові схотілося бути людиною без властивостей. Але зовсім інакше не буває, мабуть, узагалі ні з ким. По суті, мало хто, проживши півжиття, вже пригадує, як він, власне, прийшов до самого себе, до своїх утіх, свого світогляду, своєї дружини, своєї вдачі, професії й успіхів у ній, зате такі люди відчують, що тепер зміниться вже не багато чого.

Можна навіть стверджувати, що їх ошукали, адже ніде не видно достатньої причини для того, щоб усе вийшло саме так, як вийшло; могло вийти й інакше; події рідко визначали самі себе, переважно вони залежали від усіляких обставин, від настрою, життя і смерти зовсім інших людей, і на все це події в той чи той момент немовби просто наштовхувались. У молодості життя ще простилалося перед ними, мов нескінченний ранок, від краю до краю повне можливостей і порожнечі, а вже ополудні раптом з'являється щось таке, що претендує бути відтепер їхнім життям, і взагалі це не менше дивовижно, ніж якби до тебе одного дня несподівано прийшла людина, з якою ти двадцять років листувався, не знаючи її особисто, а ти уявляв її зовсім не такою. Та куди дивовижніше те, що більшість людей цього навіть не помічають; вони приймають у своїй сім'ї за рідного чоловіка, який до них прибився і життя якого ввійшло в їхнє життя; все, що з ним було, тепер видається їм виявом їхніх властивостей, а його доля — їхньою заслугою чи їхньою бідою. Щось повелося з ними, як ото липучка — з мухою: зачепило за волосинку, притримало, помалу затягло в себе й поховало під грубою плівкою, яка відповідає їхній первісній формі дуже й дуже віддалено. І ось вони вже тільки досить невиразно пригадують свою молодість, коли ще мали якусь снагу протидіяти. Ця інша снага вовтузиться, товчеться, ніде не нагріє собі місця й своїми марними спробами втекти викликає цілу бурю; іронічний тон молодости, її протест проти суцього, готовність до всього героїчного, до самопожертви й злочину, її полум'яна серйозність і непостійність — усе це не що інше, як її спроби втекти. Виражають вони, власне, лише те, що нічого з того, до чого береться молода людина, не продиктоване, схоже, її внутрішньою потребою й не однозначне, хоч вони й виражають це в такий спосіб, немовби все, на що вона просто-таки кидається, аж-аж-аж яке потрібне й невідкладне. Хтось придумує який-небудь гарний новий жест, зовнішній чи внутрішній... Як це витлумачити? Життєва поза? Форма, в яку нагнітають внутрішній зміст, мов ото газ у скляну колбу? Зовнішній вияв того, що тисне зсередини? Техніка буття? Це можуть бути нові вуса чи нова думка. Це — лицедійство, але воно, як і всяке лицедійство, має, звичайно, сенс — і ту ж мить, мов горобці з дахів, коли сипнеш їм корму, на це накидаються юні душі. Досить лишень уявити: якщо ззовні на язик, руки й

очі каменем налягає світ — остиглий місяць із землі, будинків, звичаїв, картин і книжок, а всередині немає нічого, крім невтомного клуботання туману, то яке ж то, либонь, щастя вздріти на чіємусь обличчі міну, що в ній ти немовби впізнаєш самого себе. Хіба не природно, що будь-яка пристрасна людина опановує цю нову форму раніше, ніж люди звичайні?! Ця форма дарує людині момент буття, рівноваги між внутрішньою і зовнішньою напруженістю, між загрозою виявитись розчавленою або розлетітись на друзки. «Саме в цьому, — міркував Ульріх, і все воно, певна річ, стосувалось і його особисто; він тримав руки в кишенях, а обличчя в нього мало такий спокійний і заспано-щасливий вигляд, неначе в цьому вихорі сонячного проміння він помирав, замерзаючи, приємною смертю, — в цьому і ні в чому іншому полягає, отже, основа й того неминуючого явища, яке називають новим поколінням, батьками й дітьми, духовним переворотом, переміною стилю, розвитком, модою й оновленням. Ці пориви буття до відродження обертає на «вічний двигун» не що інше, як ота напасть, що поміж туманним власним і вже застиглим на чужу скоїрку «я» попередників утелюють знову ж таки лише позірне «я», таку собі не зовсім відповідну групову душу. І якщо бодай трохи напружити увагу, то в останньому майбутньому, яке щойно настало, завжди можна побачити, мабуть, уже прихід Давнього Часу. Ось тільки нові ідеї виявляються тоді на тридцять років старшими, зате задоволеними і трохи оброслими жирком або вже застарілими; це приблизно так, як поряд з осяйним дівочим обличчям бачиш змарніле її матері; або ж ті ідеї не мали успіху, зачахли й скарлючилися, обернувшись на проект реформ, що його обстоює який-небудь старий дурень, якого півсотні його шанувальників називають «наш Великий той і той».

Ульріх знову спинився, цього разу на майдані, де впізнав кілька будинків і згадав про громадські сутички й ідейні заворушення, що супроводжували їхнє спорудження. На пам'ять спливали друзі юности; вони всі були його друзями, незалежно від того, знав він їх особисто чи лише їхні імена, були вони його однолітки чи старші від нього, бунтарі, які мріяли давати світові нові речі й нових людей, і незалежно від того, було це тут чи десь в інших місцях, які йому випадало пізнати. Тепер ці будинки стояли, мов добropорядні тіточки в старомодних капелюшках, у надвечірньому світлі, що вже починало блідну-

ти, стояли непримітно й мило-мило, хоч аж ніяк не зворушливо. Так і хотілося всміхнутись. Тим часом ці релікти позбулися будь-яких претензій, але люди, котрі покинули їх, устигли поставати вже професорами, знаменитостями й просто іменами, відомою частиною відомого прогресивного розвитку; вони більш чи менш коротким шляхом перейшли зі стану туманності до стану застигlosti, тож коли-небудь історія, описуючи їхнє сторіччя, принагідно повідомить: «У той час тут жили...»

35.

Директор Лео Фішель і принцип недостатніх підстав

Цієї миті роздуми Ульріха урвав один його знайомий, який несподівано до нього звернувся. Саме цього дня той знайомий, виходячи вранці з дому, відкрив свою теку і в її бічному відділенні виявив, прикро вражений, циркуляр від графа Ляйнсдорфа, на який уже давно мав, та забув, відповісти, бо його здоровий діловий розум не любив патріотичних акцій, ініційованих високими колами. «Безнадійна справа», — мабуть, мовив тоді той знайомий сам до себе; при людях він такого ніколи не сказав би, боронь Боже, але його пам'ять — так уже влаштована наша пам'ять — утнула з ним злий жарт, пішовши на повідку в першої, емоційної й неофіційної реакції, і, замість дочекатися виваженого рішення, недбало махнула на ту справу рукою. Отож у листі, коли чоловік відкрив його знову, виявилось щось украй йому неприємне, те, чого він першого разу взагалі не помітив: це було, власне, всього-на-всього одне слівце, яке в циркулярі траплялося в різних місцях, але цьому статечному чоловікові з текою в руці воно вартувало кількох хвилин нерішучості перед виходом з дому, і слівце те було «істинний».

Директор Фішель — бо його звали саме так: директор Лео Фішель із Ллойд-банку, а власне, всього-на-всього прокуррист зі званням директора; Ульріх міг вважати себе його молодшим товаришем у минулому й у свій останній приїзд був у досить дружніх взаєминах з його донькою Гердою, але після повернення навідався до неї лише один раз, — отож директор Фішель

знав його ясновельможність як чоловіка, що йшов у ногу з часом і змушував свої гроші працювати; ба більше, перебравши вузлики у своїй пам'яті, він «котирував» — є такий діловий термін — графа як особу вельми важливу, адже Ллойд-банк був однією з тих установ, котрим граф Ляйнсдорф доручав вести свої біржові справи. Тим-то Лео Фішель і не міг збагнути, чому так недбало поставився до цього зворушливого запрошення, в якому його ясновельможність закликав обране коло людей бути готовими до великої спільної праці. Сам Лео Фішель увійшов до цього кола, власне, лише завдяки особливим обставинам, про які ми згадаємо далі, і все це й стало причиною того, чому він, щойно вздрівши Ульріха, відразу кинувся до нього; він довідався, що Ульріх пов'язаний з цією справою, до того ж «посідає чільне місце» — що було однією з тих незбагнених чуток, які, однак, нерідко слушно передають правду ще доти, як вона стає правдою, — і тепер спрямував на нього, мов кишеньковий пістолет-дубельтівку, троє запитань: що, власне, той розуміє під «істинною любов'ю до батьківщини», «істинним прогресом» та «істинною Австрією»?

Ульріх, зненацька наполоханий, але все ще в колишньому своєму настрої, відповів тією манерою, якою розмовляв із Фішелем завжди:

— Пе-еН-Пе.

— Пе... що?

Директор Фішель простодушно повторив літера в літеру сказане Ульріхом, не думаючи цього разу ні про які жарти, бо, хоч такі скорочення були поширені тоді рідше, ніж тепер, той, хто мав до діла з картелями та всілякими великими об'єднаннями, ці скорочення знав, і вони викликали довіру. Але потім Фішель усе ж таки промовив:

— Не жартуйте, прошу вас! Я поспішаю на нараду.

— Принцип недостатніх підстав! — розшифрував скорочення Ульріх. — Адже ви — філософ і знаєте, мабуть, що розуміють під принципом недостатніх підстав. Людина робить виняток із цього правила лише для самої себе; у нашому реальному — я маю на увазі, в нашому особистому й у нашому суспільно-історичному — житті завжди стається те, для чого, власне, немає жодних вагомих підстав.

Лео Фішель завагався, не знаючи, заперечити чи ні; директор Лео Фішель із Ллойд-банку любив пофілософувати, є ще

такі люди на практичній ниві; але він справді поспішав, тому відповів:

— Ви не хочете мене зрозуміти. Я знаю, що таке прогрес, знаю, що таке Австрія, і, либонь, знаю також, що таке любов до батьківщини. Але я, мабуть, не в змозі досить чітко уявити собі, що таке істинна любов до батьківщини, істинна Австрія й істинний прогрес. Ось про що я вас питаю!

— Гаразд. Чи знаєте ви, що таке ензим або що таке каталізатор?

Лео Фішель тільки ухильно підвів руку.

— З боку матеріального це нічого не дає, але це змушує процеси рухатися. З історії ви маєте знати, що ніколи не було істинної віри, істинної моралі й істинної філософії; і все ж таки війни, розв'язані через них, а також підлости й ворожнечі сприяли плідній перебудові світу.

— Іншим разом! — поквапився запевнити Фішель і спробував удати відвертого. — Знаєте, я маю справу з цим на біржі, і я справді дуже хочу зрозуміти справжні наміри графа Ляйнсдорфа. Що він хотів сказати оцим означенням «істинний»?

— Слово чести, — поважно відповів Ульріх, — ні я, ні будь-хто інший не знає, що таке «істинний», «істинна» чи «істинне». Але запевняю вас, оце «істинне» має намір перетворитися на дійсність!

— Ви цинік! — заявив директор Фішель і заквапився геть, та, ледве ступивши крок, обернувся й виправивсь: — Ще зовсім недавнечко я сказав Герді, що з вас вийшов би чудовий дипломат. Сподіваюся, невдовзі ви завітаєте до нас знов.

36.

**Завдяки згаданому принципу паралельна акція
набуває конкретних обрисів ще доти,
як стає зрозуміло, що це таке**

Директор Лео Фішель із Ллойд-банку, як і всі директори в банках до війни, вірив у прогрес. Як фахівець, у своїй роботі дуже сумлінний, він знав, звичайно, що переконання, на яке зважишся поставити ставку сам, можна мати лише щодо того, на чому справді дуже добре розумієшся; неймовірно поширен-

ня видів діяльності в одному місці стає на заваді їхньому виникненню в іншому. Тому сумлінні й роботящі люди не мають таких переконань — крім, хіба що, в дуже вузькій своїй професійній сфері, — від яких вони не відмовилися б, щойно відчувши тиск іззовні; можна навіть сказати, що чинити інакше, ніж вони думають, їм просто велить їхнє сумління. Директор Фішель, приміром, узагалі не уявляв собі, що таке істинна любов до батьківщини й істинна Австрія, а ось щодо істинного прогресу він, навпаки, мав власну думку, й вона, певна річ, відрізнялася від думки графа Ляйнсдорфа; замучений ломбардами та цінними паперами, чи там іще що входило до його обов'язків, не маючи іншого відпочинку, крім як один раз на тиждень крісло в опері, він вірив у загальний прогрес, що мав так чи так нагадувати картину чимдалі більшої прибутковості його банку. Але коли граф Ляйнсдорф, намагаючись показати, нібито й у цьому тямить краще, почав тиснути на сумління Лео Фішеля, той відчув, що «ніколи нічого не знатимеш» (окрім, звісно, ломбардів та цінних паперів), і позаяк однаково нічого не знатимеш, а дати маху, з другого боку, теж не хотілося, то він вирішив поцікавитись — так, між іншим — у свого генерального директора, щб той про всю цю справу думає.

Та коли він це зробив, генеральний директор уже встиг із тієї самої причини перемовитися з головою Державного банку й був цілком у курсі справи. Бо запрошення від графа Ляйнсдорфа одержав не лише генеральний директор Ллойд-банку, але й, само собою зрозуміло, голова Державного банку, а Лео Фішель, всього-на-всього завідувач відділу, своїм запрошенням завдячував узагалі просто родинним зв'язкам дружини, що походила з вищої бюрократії й про це ніколи не забувала — ні в своїх світських стосунках, ні вдома, у пересварках з Лео. Тим-то він, розмовляючи зі своїм начальником про паралельну акцію, обмежувався тим, що багатозначно похитував головою, і це означало тепер «велика справа», хоча колись означало б і «безнадійна справа»; таке похитування головою не могло зашкодити за жодних обставин, однак через свою дружину Лео Фішель потішився б, либонь, куди більше, якби справа виявилася таки безнадійною.

А поки що сам фон Маєр-Балот, той голова банку, в якого питався поради генеральний директор, враження мав усе ж

таки щонайкраще. Одержавши «ініціативу» графа Ляйнсдорфа, він ступив до дзеркала — хоча, звісно, й не через це, — і звідти на нього поверх фрака й орденських стрічок подивилося доглянуте обличчя міністра-буржуа, обличчя, на якому хіба що десь у самісінській глибині очей ще лишилося щось від жорсткості грошей, а пальці його обвисли на руках, мов стяги в безвітряну погоду, так наче їм ніколи в житті не доводилося виконувати покvapні лічильні рухи банківського учня. Цей фінансовий магнат, витончений бюрократ, який уже майже не мав нічого спільного з голодними, всюдисущими дикими псами біржових ігор, уже побачив перед собою невиразні, але вигідно темперовані можливості й ще того ж таки вечора дістав нагоду утвердитись у своїй думці, побалакавши в Промисловому клубі з колишнім міністром фон Гольцкопфом та бароном Виснечкі.

Це були два добре поінформовані, аристократичні й стримані добродії, що обіймали якісь високі посади, де опинилися, коли відпала потреба в проміжному між двома політичними кризами уряді, куди вони входили; обидва прожили життя на службі в державі й корони, не виступаючи на перший план, хіба що з наказу свого Високого Повелителя. Вони знали про чутку, нібито велика акція буде тонко спрямована проти Німеччини. І до, й після поразки своєї місії обидва не мали сумніву в тому, що прикрі явища, які вже тоді зробили політичне життя двоєдиної монархії вогнищем зарази для всієї Європи, мають надзвичайно складний характер. Але так само, як тоді вони відчували за собою обов'язок, щойно надійде відповідний наказ, не бачити перешкод на шляху до усунення тих труднощів, так і тепер обидва допускали, що засобами, запропонованими графом Ляйнсдорфом, можна чогось досягти; ба більше, вони відчували, що «віха», «блискуча демонстрація життєвої снаги», «могутній виступ на міжнародній арені, який сприятливо вплине й на піднесення духу в самій країні», — що всі ці побажання граф Ляйнсдорф сформулював надзвичайно вдало, отож не відгукнутися на них неможливо так само, як на заклик, щоб подав голос кожен, хто бажає добра.

Звичайно, Гольцкопф і Виснечкі, в державних справах люди обізнані й досвідчені, окремі сумніви, можливо, все ж таки мали, тим більше що певну роль у розвитку цієї акції, як можна було припустити, відводили і їм самим. Але людям, котрі від землі нікуди не підіймались, легко критикувати й відхилити

щось таке, що їм не до шмиги; та коли твоя життєва гондола піднесла тебе на трикілометрову висоту, то зійти з неї не так просто, навіть якщо ти не з усім згоден. А позаяк у цих колах виявляють лояльність справжню і, на відміну від вище згаданого буржуазного збіговиська, не люблять чинити інакше, ніж думають, то в багатьох випадках мусять удовольнитися тим, що чим-небудь аж так глибоко просто не переймаються. Тому фон Маєр-Балот, вислухавши міркування обох тих добродіїв, ще більше укріпився в своєму сприятливому враженні від цього заходу; і хоч сам голова банку за своєю природою й з огляду на свою професію був схильний до певної обережності, але того, що він почув, було все ж таки достатньо, щоб вирішити: це — одна з тих справ, у подальшому розвитку якої слід — хоч і вичікувально, однак неодмінно — бути присутнім.

А втім, ніякої паралельної акції тоді, власне, ще не було, і в чому вона полягатиме, ще не знав навіть сам граф Ляйнсдорф. З певністю можна сказати лише одне: єдиним, у чому він на той час не мав сумніву, була низка імен, які йому тоді спали на думку.

Але й це вже — надзвичайно багато. Адже тоді, коли ще ніхто ні від кого не вимагав жодних конкретних пропозицій, уже існувала мережа готовності, яка охоплювала широке коло зв'язків; і можна, либонь, стверджувати, що така послідовність правильна. Адже спершу треба було винайти ножа й виделку, щоб потім людство навчилося пристойно їсти; таку оцінку ситуації дав граф Ляйнсдорф.

37.

Один публіцист придумує «австрійський рік» і завдає цим графові Ляйнсдорфу великих прикрощів; його ясновельможність відчуває гостру потребу в Ульріху

Хоча граф Ляйнсдорф і розіслав свої заклики, які мали «будити думку», в усі кінці, але він, мабуть, усе ж таки не посунувся б уперед так швидко, якби один впливовий публіцист, відчувши, що в повітрі чимось запахло, хуленько не надрукував у своїй газеті двох великих статей, де видав за

власну ініціативу все, що, за його припущенням, назрівало. Він знав не багато — та й звідки йому було знати? — але в око це нікому не впало, ба більше, якраз через те обидві його статті й захопили читачів. Саме йому, власне, й спала на думку ідея «австрійського року», про яку він, навіть не відаючи, що під цим мається на увазі, строчив речення за реченням, колонку за колонкою, завдяки чому це словосполучення пов'язувалось, як уві сні, з рештою слів, гуляло по світу, викликаючи нечуванний ентузіазм. Граф Ляйнсдорф спершу жахався, але даремно. За словосполученням «австрійський рік» можна судити, що таке публіцистичний геній, позаяк придумав це словосполучення тонкий інстинкт. Воно змушувало бриніти почуття, які ідея австрійського сторіччя лишила б німими, а сам заклик започаткувати таке сторіччя розважливі люди сприйняли б навіть за фантазію, не варту серйозної уваги. Важко сказати, чому це так. Можливо, певна неточність чи символічність, у полоні якої про реальність зазвичай трохи забувають, окрилювала почуття не лише графа Ляйнсдорфа. Неточність-бо має здатність що-небудь підносити й збільшувати.

Схоже, добропорядний, практичний реаліст реальності ніколи до останку не любить і поважно не сприймає. Дитиною він забирається під стіл, щоб такою геніально простою витівкою надати кімнаті батька-матері, коли їх нема вдома, пригодуницького вигляду; хлопчиком він мріє про годинника; юнаком, маючи золотого годинника, — про дружину, яка пасує до того годинника; чоловіком з годинником і дружиною — про високе становище; і коли він щасливо завершує це мале коло бажань і спокійно погойдується в ньому туди-сюди, мов маятник, скидається все ж таки на те, що його запас нездійснених мрій анітрохи не поменшав. Адже коли він хоче підвестися, то вдається до такого собі порівняння, символу. Позаяк сніг йому іноді вочевидь неприємний, то він порівнює його зі сліпучобілими жіночими персами, а щойно йому наскучать перса власної дружини, він порівнює їх із сліпучо-білим снігом; його поймав би жах, якби одного дня її носик виявився роговим голубиним дзьобом або вуста — вставними коралами; але його поетичну душу це хвилює. Він здатний обернути все на все: сніг — на шкіру, шкіру на трояндові пелюстки, трояндові пелюстки — на цукор, цукор — на пудру, а пудру — знов на снігопад; бо, схоже, для нього нема нічого важливішого, ніж

перетворювати що-небудь на те, чим воно не є, а це, мабуть, — доказ того, що хоч би де він опинився, а довго ніде не витримає. Та найважче було щирому каканцю в глибині душі витримувати життя в самій Каканії. І якби від нього зажадали австрійського сторіччя, то це видалося б йому пекельною мукою, яку лише на посміх можна добровільними зусиллями накласти на себе й на цілий світ. Зовсім інша справа, навпаки, австрійський рік. Ідея була така: ану ж бо покажімо, ким ми, власне, можемо бути; тільки бути, сказати б, тимчасово, щонайдовше один рік. Розуміти під цим можна було що завгодно, йшлося ж бо не про вічність, а серце від цього мліло бозна й як. Це пробуджувало глибоку-глибоку любов до батьківщини.

Отак і вийшло, що на долю графа Ляйнсдорфа випав непередбачений успіх. Адже спочатку він-бо й сам сприймав свою ідею як такий символ, але потім на думку йому, крім того, спала низка імен, і його моральна природа запрагла вихопитися зі стану хитань; він виразно усвідомлював, що фантазію народу, або, як він висловився тепер перед одним відданим йому журналістом, фантазію публіки потрібно спрямувати на мету чітку, здорову, розумну й суголосну з істинними цілями батьківщини й людства. Той журналіст, підохочений успіхом свого побратима по цеху, відразу про все й настрочив, а поза-як мав перед своїм попередником ту перевагу, що довідався про це «з вірогідного джерела», то, згідно з правилами свого ремесла, мусив великими літерами послатися на таку «інформацію із впливових кіл»; і саме цього граф Ляйнсдорф від нього й сподівався, адже його ясновельможність надавав великого значення тому, щоб діяти не як ідеолог, а як досвідчений реалістичний політик, і хотів провести тонку лінію між австрійським роком геніальної публіцистичної голови й розважливістю відповідальних кіл. Для цього він скористався технікою Бісмарка, в якому загалом не любив убачати приклад для наслідування, — справжні свої наміри вкладати в уста газетних писак, щоб потім мати змогу, залежно від обставин, ті наміри підтверджувати або спростовувати.

Однак граф Ляйнсдорф, діючи так мудро, не врахував ось чого. Адже не лише такий чоловік, як він, бачив те істинне, що нам потрібне, а й безліч інших людей гадають, нібито істина в них у кишені. Це можна назвати зашкарублою формою того

вже згаданого стану, в якому ще вдаються до порівнянь та символів. Але колись утіха минає й від них, і тоді багато хто з тих, у кого ще лишається запас остаточно нездійснених мрій, вибирає собі десь один пункт і потай втуплюються в нього, так ніби там починається світ, який йому заборгували. Збігло зовсім небагато часу після того, як його ясновельможність поширив через газету свою інформацію, і він, здалося йому, помітив, що всі, хто не має грошей, натомість носять у собі такого собі неприємного сектанта. Ця вперта людина в людині вирушає разом із нею вранці на роботу й узагалі не може жодним дійовим способом протестувати проти плину подій, зате ціле життя вже не годна відвести погляду від одного таємного пункту, що його ніхто інший помічати не бажає, хоча саме там вочевидь і починаються всі напасті світу, який не впізнає свого спасителя. Такими облюбованими пунктами, де центр ваги особистості збігається з центром ваги світу, є, наприклад, плювальниця, яку можна закрити одним простим рухом руки, або скасування в готелях сільничок, до яких лізуть ножами, завдяки чому раз і назавжди було б усунено джерело поширення сухот, цього лиха всього людства, або запровадження стенографічної системи «Ель», яка внаслідок небувалого заощадження часу zarazом розв'язує й соціальну проблему, або навернення людей до природного способу життя, що покладає край повсюдному спустошенню землі, а також яка-небудь метафізична теорія руху небесних тіл, спрощення адміністративного апарату й реформа статевого життя. Якщо обставини повертаються обличчям до людини, вона зараджує собі тим, що одного чудового дня пише про свій пунктик книжку чи брошуру або хоч би газетну статтю й у такий спосіб немовби підшиває до справ людства протокол свого протесту, і це її неймовірно заспокоює, навіть якщо тої писанини ніхто й не читає; але зазвичай це привертає увагу кількох людей, і вони запевняють автора, що він — ще один Коперник, після чого відрекомендовуються йому невизнаними Ньютонами. Така традиція взаємного ськання пунктиків дуже живодайна й поширена, тільки тривалість її дії обмежена, тому що невдовзі партнери розбивають глека й знов лишаються самі як палець; та буває й так, що той чи той збиває круг себе невелике коло прихильників, і вони одностайно звинувачують небо в тому, що воно недостатньо підтримує свого помазаного сина. І якщо

потім на такі скупчення пунктиків з високості раптом падає промінь надії, як це сталося, коли граф Ляйнсдорф дозволив публічно заявити, що австрійський рік, якщо такий справді відбудеться, хоча стверджувати це ще рано, принаймні має відповідати істинним цілям буття, — отож якщо на них раптом падає промінь надії, то вони сприймають це як святі, котрим Господь посилає видіння.

Граф Ляйнсдорф вважав, що його творіння має стати могутнім виявом почуттів, які йдуть із самої гущі народу. При цьому він думав про університет, духовництво, про декотрі імена, неодмінні в усіх звітах про добродійні заходи, ба навіть про газети; він розраховував на патріотичні партії, «здоровий глузд» буржуазії, що вивішувала стяги на день народження імператора, й на підтримку фінансових тузів; розраховував і на політику, сподіваючись у душі саме завдяки своєму великому творінню якраз її, політику, зробити непотрібною, звести до спільного знаменника «отчий край», від якого згодом мав намір відняти «край», щоб урешті лишився тільки один результат: отець-володар. Але про одне граф таки не подумав, і його вразила глибоко вкорінена потреба поліпшити світ, яка від тепла великої нагоди дозріває, мов яйця комах під час пожежі. Саме цього його ясновельможність до уваги не взяв; він покладав надії на дуже палкий патріотизм, але не був готовий до відкриттів, теорій, світових систем і людей, які вимагали від нього визволення з духовних в'язниць. Вони брали в облогу його палац, славили паралельну акцію як можливість допомогти правді нарешті вирватися на волю, і граф Ляйнсдорф не знав, що з ними робити. Адаже не міг він, усвідомлюючи своє суспільне становище, сісти з усіма тими людьми за один стіл, проте як чоловік високої моралі й глибокого духу не хотів і цуратися їх, а що освіту він мав політичну й філософську, але аж ніяк не природничу й не технічну, то ніяк не міг збагнути — є що-небудь путяще у цих пропозиціях чи нема.

У цій ситуації графові чимдалі дужче бракувало Ульріха, адже того рекомендували саме як потрібного йому чоловіка, бо секретареві його ясновельможности, та й узагалі будь-якому звичайному секретареві, такі завдання були, певна річ, не до снаги. Один раз граф, аж надто вже розгнівавшись на свого помічника, навіть помолився був Богові — хоч уже другого дня посоромився цього, — щоб Ульріх нарешті таки прийшов. І

коли цього не сталося, його ясновельможність узявся за систематичні пошуки сам. Він звелів зазирнути до адресного довідника. Але Ульріха там ще не було. Тоді граф вирушив до своєї приятельки Діотими, яка зазвичай завжди знала раду. І справді, ця чарівна жінка вже встигла побачитися з Ульріхом, однак забула спитати його адресу чи, може, лише так сказала, бажаючи скористатися нагодою й запропонувати його ясновельможності на посаду секретаря великої акції кандидатуру іншу, багато кращу. Але граф Ляйнсдорф був неабияк схвильований і дуже рішуче заявив, що вже звик до Ульріха, що йому не потрібен прусак, хай навіть прусак-реформатор, і що взагалі про жодні ускладнення більше й чути не хоче. Він аж розгубився, коли приятелька показала, що образилась, і як наслідок йому прийшла в голову одна самостійна думка; він сказав Діотимі, що негайно поїде до свого товариша, начальника міської поліції, а той, зрештою, має змогу роздобути адресу будь-якого громадянина держави.

38.

Клариса і її демони

Коли принесли записку від Ульріха, Вальтер із Кларисою знов так бурхливо грали на роялі, що тонконога, зі штучних матеріалів мебля фабричного виробництва аж підскакувала, а гравюри Данте Габріеля Россетті на стінах тремтіли. Старому посильному, який усі двері в будинку й помешканні застав відчиненими і якого ніхто не затримав, в обличчя вдарили громи й блискавки, коли він дістався до вітальні, а священний гуркіт, серед якого він опинився, змусив його святобливо притиснутись до стіни. Визволила його Клариса, яка двома могутніми ударами по клавішах нарешті поклала край цьому невгамовному музичному захвату. Поки вона читала листа, перерване виверження того захвату ще лилося з-під Вальтерових рук; мелодія побігла, підскакуючи, мов журавель, а тоді розпростерла крила. Клариса недовіриливо прислухалася до неї, вчитуючись в Ульріхові рядки.

Коли вона повідомила, що має прийти їхній товариш, Вальтер кинув:

— Шкода!

Вона знов сіла поруч із ним на невеличкий обертовий дзиглик, і посмішка, яка Вальтерові чомусь видалася жорстокою, розімкнула її чутливі на вигляд вуста. Це була та мить, коли двоє піаністів затримують потік крові, щоб розпочати в одному ритмі, й очні вісі стримлять у них із голів, мов чотири довгих, спрямованих в один бік стержні, тоді як сідниця в кожного напружено втримує на місці дзиглика, щомиті ладного похитнутися на високій дерев'яній шиї-гвинту.

Ще хвиля, і Клариса з Вальтером, мов два поставлені на сусідні колії локомотиви, вже ринулися вперед. П'єса, яку вони виконували, летіла їм назустріч, мов мерехтливі стрічки рейок, зникала в громохкій машинерії і влягалася позад них дзвінким, відчутним на слух краєвидом, що в якийсь дивовижний спосіб нікуди не відступав. У такій шаленій їзді всі почуття цих двох людей стискалися водно; слух, кров, м'язи ставали безвольною жертвою того самого відчуття; мерехтливі стінки звуків, нахилиючись, спрямовували їхні тіла в ту саму колію, одночасно згинали їх, розширювали й звужували груди в єдиному подиху. За дрібку секунди крізь Вальтера й Кларису пролітали веселощі, смуток, лють і страх, кохання і ненависть, жадання й пересит. Це було злиття водно, що нагадувало злиття у глибокому жаху, коли сотні людей, щойно в усьому різних, однаково загрибають руками повітря в намаганні втекти, видають однакові безглузді звуки, однаково роззявляють роти й витріщають очі, коли марна сила кидає всіх жужмом уперед і назад, ліворуч і праворуч, коли всі разом тремтять, метаються, здригаються й кричать. Але не було в цьому злитті отої тупої, могутньої сили, яку має життя, де подібне стається не так легко, зате, не зустрічаючи опору, стирає все особисте. Гнів, кохання, щастя, веселощі й смуток, що їх у цьому леті зазнавали Клариса й Вальтер, були не завершеними почуттями, а чимось не багато більшим, ніж їхня тілесна оболонка, розбурхана до шаленства. Обоє сиділи на своїх дзигликах заціпеніло й непритомно, і не були вони ні на що розгнівані, ні в що закохані й ні чим не засмучені, або кожне було розгніване на щось своє, закохане в щось своє, засмучене чимось своїм, кожне думало по-різному й кожне про своє; воля музики поєднувала їх у бездонній пристрасті й водночас лишала їм щось відсутнє, як у гіпнотичному сні.

Кожне з них відчувало це по-своєму. Вальтер був схвилюваний і щасливий. Як і більшість музикальних людей, він сприймав ці розбурхані хвилі й ці схожі на почуття внутрішні бентеги, тобто оте розтривожене тілесне підґрунтя душі, за просту мову вічності, що поєднує всіх людей. Він був у захваті від того, що притискав до себе Кларису міцною рукою первісного почуття. Цього дня Вальтер прийшов зі своєї контори додому раніше, ніж завжди. Він працював над каталогізацією мистецьких творів, які ще були позначені рисами великих, цілісних часів і випромінювали загадкову силу волі. Клариса зустріла його привітно; тепер, у незмірному світі музики вона була міцно до нього прив'язана. Цього дня все несло в собі таємничий успіх, нечутний марш, як буває тоді, коли боги в дорозі. «Може, нині саме той день?» — думав Вальтер. Адже він не хотів повертати Кларису до себе примусом, а хотів, щоб десь глибоко в її естві прокинулося внутрішнє усвідомлення й вона сама ніжно прихилилася до нього.

Рояль барабанив блискучими головками нот у повітряну стіну. Хоча цей процес за своїм походженням був цілком реальний, кімнатні стіни зникали, й натомість зводилися золоті стіни музики, поставав таємничий простір, де «я» і світ, сприйняття й почуття, внутрішнє й зовнішнє проникають одне в одне у цілком незбагнений спосіб, тоді як сам цей простір складається суціль із відчущань, певности, точности, ба навіть з ієрархії блиску упорядкованих подробиць. До цих чуттєвих подробиць і були прикріплені нитки емоцій, що тяглися з розбурханого марева душ; і марево це віддзеркалювалося в точности стін і здавалося саме собі чітким. Мовби лялечки в коконах, висіли на цих нитках і променях душі обох піаністів. І що щільніше вони були загорнені й ширше розходилися промені, то більшу насолоду діставав Вальтер, і мрії його набули такого дитинного вигляду, що він заходився час від часу надто сентиментально й фальшиво наголошувати на окремих звуках.

Та ще доти, як це почалося й породило іскру звичайних почуттів, що, промкнувшись крізь золотистий туман, відновила між обома земні взаємини, Кларисині думки своїм характером уже так різнилися від Вальтерових, як це може бути лише у двох людей, котрі з однаковими, мов у близнюків, жестами відчаю й раювання поруч кудись мчать. У коликких туманах виникали уобрази, зливалися, напливали один на один, зникали.

Так міркувала Клариса, таку вона мала манеру; нерідко в неї зринало одночасно кілька думок одна в одній; нерідко не зринало жодної, але тоді вона відчувала, що думки, мов демони, чатують десь за кулісами, і часова послідовність почувань, яка решті людей слугує надійною опорою, у Клариси оберталася на пелену, що то збиралася щільними складками, то розсіювалась до майже невидимого серпанку.

Троє людей були цього разу навколо Клариси — Вальтер, Ульріх і вбивця жінок Моосбругер.

Про Моосбругера їй розповів Ульріх.

У цій історії привабливе й відразливе змішалися в дивні чари.

Клариса гризла корінь кохання. Він роздвоєний і суперечливий, з поцілунками й укусами, із затриманими одне на одному поглядами й стражденно відведеними в останню мить очима. «Невже злагода штовхає до ненависти? — питала вона себе. — Невже добропристойне життя не може обійтися без прикрощів? Невже мир і спокій потребують жорстокости? Невже лад вимагає, щоб його нівечили?» Ось які думки викликав і водночас не викликав Моосбругер. Під грім музики навколо Клариси бурхала світова пожежа — пожежа, яка ще не вихопилася назовні; вона пожирала крокви й лати всередині будівлі. Але це було і як у порівнянні, де речі однакові й водночас усе ж таки зовсім різні, а з неподібности подібного й подібности неподібного встають два стовпи диму з казковим ароматом печених яблук і кинутих у вогонь соснових гілок.

«Можна було б грати й грати, без упи ну», — сказала собі Клариса й, коли п'єса скінчилася, хутко перегорнула ноти назад і почала грати спочатку. Вальтер збентежено всміхнувся й приєднався до неї.

— А що в Ульріха, власне, спільного з математикою? — спитала вона.

Вальтер стенив плечима, не кидаючи грати, так наче вів автомобіль на перегонах.

«Отак грати б і грати, до самого кінця, — думала Клариса. — Якби можна було грати, не спиняючись, до кінця життя, чим би тоді був Моосбругер? Чимось жахливим? Ідіотом? Чорним птахом небес?» Вона цього не знала.

Вона взагалі нічого не знала. Якось (Клариса могла б вираховувати з точністю до одного дня, коли саме) вона прокинулася

зі сну дитинства з уже готовим переконанням, нібито покликана щось здійснити, зіграти якусь особливу роль, можливо, вона навіть обрана для чогось великого. Тоді про світ вона ще нічого не знала. І не вірила нічому з того, що їй про нього розповідали — батько, мати, старший брат; то були гучні слова, досить гарні й досить приємні, але те, що вони промовляли, не можна було зробити своїм; просто не можна було, та й годі, як не може одна хімічна речовина ввібрати в себе іншу, з нею «несумісну». Потім з'явився Вальтер, це й був саме той день; від того дня все стало «сумісним». Вальтер носив коротенькі вусики, таку собі «щіточку»; він сказав їй: «Фройляйн»; світ ураз перестав бути пустельною, безладною, розламанною площиною, він обернувся на осяйне коло. Вальтер став центром, вона стала центром, вони були двома центрами, що збігалися один з одним. Земля, будинки, опале й не підметене листя, болісні уявні лінії (найнестерпніша в її дитинстві, пригадувала вона, була хвилина, коли вони з батьком споглядали «краєвид», і він, художник, без кінця-краю ним захоплювався, а їй було лише болісно дивитись у світ уздовж тих довгих уявних ліній, так ніби доводилося проводити пальцем по ребру лінійки); з таких речей складалося життя колись, а тепер воно раптово стало сумісним із нею, як плоть від її плоті.

Тепер вона знала, що здійснить щось титанічне; щоб саме, сказати Клариса ще не могла, але наразі найглибше відчувала це за музикою і в такі хвилини сподівалася, що Вальтер стане навіть більшим генієм, аніж Ніцше, а тим більше — ніж Ульріх, який з'явився згодом і просто подарував їй твори Ніцше.

Відтоді все набуло руху. Наскільки стрімкого, тепер уже годі сказати. Як кепсько вона грала тоді на піаніно, як мало тямилася в музиці! Тепер вона грала краще, ніж Вальтер. А скільки перечитала книжок! Звідки вони лишень бралися? Усе це їй уявилось у вигляді чорних птахів, що зграями шугають навколо маленької дівчинки, яка стоїть на снігу. Але трохи згодом вона побачила чорний мур і білі плями на ньому; чорне було все, чого вона не знала, і хоч біле стікалося в більші й менші островці, чорне незмінно лишалося безкраїм. Ота чорнота навіювала тривогу й страх. «Чи це не диявол? — подумала вона. — Чи не став диявол Моосбругером?» Тепер поміж білих плям вона розгледіла вузьенькі сірі стежки: так простувала вона в житті від чогось одного до чогось іншого; то були

події: від'їзди, приїзди, бурхливі суперечки, сутички з батьком-матір'ю, заміжжя, дім, неймовірна боротьба з Вальтером. Вузькі сірі стежки зміїлися. «Змії! — подумала Клариса. — Зашморги!» Ті події обвивали її, мов змії, тримали, не пускали туди, куди їй хотілося, вони були слизькі й змусили її зненацька кинутися в той бік, в який вона не бажала.

Змії, зашморги, все слизьке... Так збігало життя. І її думки побігли, як життя. Ось її пучки занурились у водоспад музики. Руслом того водоспаду спускалися змії й зашморги. І тоді тихою заводдю відкрилася рятівна в'язниця, до якої посадили Моосбругера. Кларисині думки ступили, здригаючись, до його камери. «Треба, щоб до кінця не змовкала музика!» — раз у раз підбадьорювала себе Клариса, але серце її трепетало притьмом. Коли воно вгамувалося, всю камеру вже заповнило її «я». Відчуття було таке приємне, як мазь на рану, та коли їй скортіло залишити його назавжди, воно почало розкриватися й розступатись, мов казка чи сон. Моосбругер сидів, підперши руками голову, а вона, Клариса, скидала з нього кайданки. Коли рухались її пальці, до камери входили сила, мужність, чеснота, доброта, краса й багатство, немовби вітер, викликаний з усіх дугів її пальцями. «Мені байдужісінько, чому я це роблю, — відчувала Клариса. — Важливо лише те, що тепер я це роблю!» Вона поклала йому на очі свої долоні, частину власного тіла, а коли їх відняла, Моосбругер уже обернувся на вродливого юнака, й сама вона стояла перед ним навдивовижу вродливою жінкою, і тіло її було таке солодке й м'яке, мовби південне вино, й зовсім не норовисте, яким зазвичай бувало тіло маленької Клариси. «Це — образ нашої безвинності!» — визначила вона тим шаром свідомости, що міркував десь у глибині її ества.

Але чому не такий Вальтер?! Підіймаючись із глибини музикального сну, вона пригадала, якою дитиною ще була, коли вже кохала Вальтера — тоді, у свої п'ятнадцять — і мріяла мужністю, силою й добротою врятувати його від усіх небезпек, що загрожували його генію. А як чудово було, коли Вальтер скрізь помічав ті глибокі духовні небезпеки! І вона спитала себе, чи лише дитинство це було. Шлюб затьмарив усе яскравим світлом. Зненацька він поставив кохання у скрутне становище. Хоч цей останній період був, звичайно, теж чудовий, можливо, навіть змістовніший і насиченіший, ніж попере-

дній, та все ж велетенська пожежа й зірниці на небосхилі обернулися труднощами домашнього вогнища, що ніяк не хоче розгорятися. Клариса була не зовсім упевнена в тому, що її битви з Вальтером насправді ще можна назвати великими. А життя бігло, як ця музика, що зникала з-під пальців. Ось-ось воно може проминути! Розпачливий страх помалу охоплював Кларису. І в цю мить вона завважила, як невпевнено почав грати Вальтер. Мов дощові краплини, спадали на клавіші його почуття. Вона відразу здогадалася, про що він думає: дитина. Вона розуміла, що він хоче прив'язати її до себе дитиною. Про це вони сперечалися щодня. А музика не спинялася ні на мить, музика не знала жодного «ні». Мов тенета, яких доти Клариса не помітила, все це швидко стягувалося навколо неї.

Зненацька посеред гри Клариса підхопилася й різко закрила рояль, так що Вальтер ледве встиг висмикнути пальці.

Ой, боляче ж як! Ще не оговтавшись від переляку, він усе зрозумів. Це все Ульріх, це вже сама звістка про його прихід так вивела Кларису з рівноваги! Ульріх завдавав їй шкоди, брутально збурюючи в ній те, чого сам Вальтер ледве зважувався торкатись, — згубливу геніальність, приховану каверну, де щось фатальне напинало ланцюги, які одного дня можуть не витримати.

Він сидів нерухомо, лише розгублено дивлячись на Кларису.

А та нічого не пояснювала, просто стояла перед ним, важко дихаючи.

Ульріха вона зовсім, анітрохи не любить, запевнила Клариса Вальтера, коли той завів про це мову. Якби вона його любила, то відразу, мовляв, сказала б. Але вона відчуває, що Ульріх її запалив, як свічку. Коли він десь поруч, вона щоразу відчуває, мовляв, що світить трохи яскравіше й означає трохи більше. А ось Вальтер, навпаки, завше тільки намагається позачиняти віконниці. А що відчуває вона, до цього, мовляв, нікому немає діла — ні Ульріхові, ні Вальтеру!

Але Вальтерові все ж таки здалося, що поміж обуренням і гнівом, якими дихали її слова, на нього війнуло дурманно-згубною крупинкою чогось такого, що не було гнівом.

Настав вечір. Кімната була чорна. Рояль був чорний. Тіні двох закоханих були чорні. Кларисині очі світилися в темряві, спалахнувши, мов свічки, а у Вальтеровому роті, перекошено-

му від болю, емаль на одному зубі поблискувала, наче слонова кістка. Хай там які державні акції звершувалися десь там, у світі, а це була, здавалося, попри всі свої прикромці, одна з тих миттєвостей, задля яких Господь сотворив землю.

39.

Людина без властивостей складається з властивостей без людини

Однак Ульріх цього вечора не прийшов. Після того, як директор Фішель покvapно від нього вшився, Ульріх знов повернувся в думках до питання своєї юности: чому світ так страшенно прихильно сприймає всі нещирі й вищою мірою неправдиві слова. «На крок уперед посуваєшся щоразу саме тоді, коли брешеш, — подумав він. — Треба було сказати йому й про це».

Ульріх був чоловік пристрасний, але під пристрастю тут слід розуміти не те, що пристрастями називають загалом. Щоправда, було, мабуть, щось таке, що кидало його в пристрасті знов і знов, і то була, можливо, й пристрасть, але у схвильованому стані й у самих його схвильованих діях він поводився пристрасно й байдужно водночас. Ульріх побував у всіх бувальцях, в яких тільки можна побувати, й відчував, що й тепер іще щохвилини ладен кинутися в що-небудь, хай навіть для нього зовсім не значуще, аби лиш воно пробуджувало в ньому інстинкт діяти. Тому він не дуже й перебільшив би, якби сказав про своє життя, що все в ньому відбувалося так, немовби було пов'язане радше із самим собою, ніж із ним. За А завжди йшло Б — чи то в боротьбі, чи то в коханні. Отож йому лишалося, певно, тільки вважати, що особисті властивості, яких він у всьому тому набував, пов'язані скоріше одна з одною, ніж із ним, і справді, кожна з них, коли він придивлявся до себе пильніше, стосувалася його не більше, ніж решти людей, котрі могли мати її також.

Однак визначають твоє обличчя, поза всяким сумнівом, усе ж таки вони, і складаєшся ти з них, навіть якщо ти й вони — не те саме; отож іноді у спокійному стані ти здаєшся собі не менш чужим, ніж у схвильованому. Якби Ульріхові довелося

сказати, який же він насправді, то він збентежився б, тому що, як і багато інших людей, ще ніколи не випробовував себе інакше, ніж на якому-небудь завданні й у своєму ставленні до нього. Його почуття власної гідності було ані вражене, ані знижене й марнославне, і воно не відчувало потреби в тому лагодженні й змаченні, що їх називають випробуванням власного сумління. Чи сильною натурою він був? Цього він не знав; можливо, в цьому він припускався фатальної помилки. Але те, що він завжди був людиною, котра покладається на власні сили, — це безперечно. Він і тепер не мав сумніву в тому, що ця різниця між наявністю власного досвіду та властивостей і їхньою відчуженістю, — всього-на-всього різниця в манері триматись, у певному сенсі вольовий акт чи обраний ступінь між загальноприйнятим і особистісним, ступінь, на рівні якого живеш. Якщо сказати зовсім просто, то до речей, які з тобою стаються або які ти робиш сам, можна ставитись більш загально або більш особисто. Який-небудь удар можна сприйняти не лише як біль, але й як образу, внаслідок чого він стає нестерпним; але на нього можна подивитись і зі спортивного погляду, як на перешкоду, що не має тебе ані злякати, ані вкинути в сліпий гнів, і тоді такий удар нерідко й узагалі не помічають. Але в цьому другому випадку ти просто ставиш цей удар в якийсь загальний причинний зв'язок, а саме у зв'язок із бійкою, а суть удару виявляється залежною від завдання, яке він має виконати. І саме цей феномен — що певний досвід набуває свого значення, ба навіть свого змісту лише завдяки своєму місцю в ланцюгу послідовних дій — демонструє кожна людина, котра розглядає його не як подію суто особисту, а як виклик своїм духовним силам. Тоді й вона не так глибоко відчуває те, що робить; але дивна річ: те, що в боксі сприймають як духовну перевагу, у людей, до боксу не причетних, щойно в них прокидається схильність жити духовним життям, називають лише холоднокрівністю й браком емоцій. Вдаються, до речі, ще й до всіляких розмежувальних способів, щоб, залежно від ситуації, демонструвати поведінку загальну чи особистісну або спонукати до тієї чи тієї. Якщо вбивця діє професійно, його звинувачують у винятковій жорстокості; якщо професор не кидає розв'язувати задачу і в обіймах дружини — це вже, мовляв, обурлива черствість; якщо політик підіймається вгору по трупах, це, залежно від його успіхів, називають або підліс-

тю, або величчю; зате від вояків, катів і хірургів просто-таки вимагають, навпаки, саме такої непохитности, яку в когось іншого засуджують. Нема потреби й далі розмірковувати про моральний бік цих прикладів: сумнівність, з якою щоразу йдуть на компроміс між об'єктивно слухним і особисто слухним, — мов на долоні.

Ця сумнівність стала широким тлом у питанні особистости Ульріха. Колись особистістю ставали з чистішим сумлінням, ніж тепер. Люди нагадували колосся в полі; Бог, град, пожежі, чума й війни розхитували те колосся на всі боки, мабуть, дужче, ніж нині, але загалом не в усіх містах і не в усіх місцях одразу, як на ниві, а якщо, крім того, для окремого колоска лишалося ще й якесь особисте похитування, то за нього треба було відповідати й воно мало чітко визначені межі. А ось нині, навпаки, головний тягар відповідальности лежить не на людині, а на взаємозв'язку речей. Хіба ж не видно, що емоції позбулися залежности від людини? Вони перейшли до театру, книжок, звітів дослідницьких закладів та експедицій, об'єднань за інтересами й релігійних спільнот, які одні види емоцій розвивають коштом інших, мов у соціальному експерименті, а емоції, котрі в цей час не задіяні, просто зависають у повітрі; хто нині ще скаже, що його гнів — то гнів таки його, коли йому зусібч нашіптують стільки людей і в них більше тями, ніж у нього?! Виник світ властивостей без людини, світ емоцій — без того, хто їх відчуває, і дуже схоже на те, що в ідеальному випадку людина взагалі вже не матиме емоцій особисто, а приємний тягар особистої відповідальности розчиниться в системі формул імовірних значень. Очевидно, занепад антропоцентричного світогляду, який так довго вважав людину центром всесвіту, але вже кілька сторіч тому почав хиріти, нарешті торкнувся й самого «я», бо віра, що в емоціях найважливіше — це їх відчувати, а в діях — діяти, більшості людей починає здаватися наївною. Трапляються ще, певно, люди, які живуть цілком особистим життям; вони кажуть: «Учора ми були в того й того», або: «Сьогодні ми зробимо те й те», — і тішаться з цього, не шукаючи за цим жодного іншого змісту й значення. Вони люблять усе, чого торкаються їхні пальці, і являють собою приватні особи такою мірою, якою це можливо; світ, стикаючись із ними, відразу робиться світом особистим і виграє веселкою. Мабуть, вони дуже щасливі; але ця порода

решті людей зазвичай уже здається безглуздою, хоч іще аж ніяк не з'ясовано — чому... Й, отак розмірковуючи, Ульріх з усмішкою на вустах мусив раптом зізнатися собі, що він, незважаючи ні на що, — все ж таки вольова особистість, хоч ані волі, ані особистости в ньому й нема.

40.

Чоловік з усіма властивостями, хоч йому до них і байдуже. Князя духу заарештовують, а в паралельній акції з'являється почесний секретар

Неважко змалювати в загальних рисах цього тридцятидворічного чоловіка на ім'я Ульріх, навіть коли він сам знає про себе лише те, що йому однаково близько й однаково далеко до всіх властивостей і що всі вони, незалежно від того — надбав він їх чи ні, йому чомусь на диво байдужі. Жвавий розум, основою якого стали просто вельми різноманітні здібності, в нього поєднується ще й з певною агресивністю. За своїм складом розум у нього чоловічий. Він не сентиментальний, коли це стосується решти людей, і досі рідко входив у їхнє становище, крім тих випадків, коли хотів познайомитися з ними ближче й використати їх для досягнення власних цілей. Чужих прав він не поважає, якщо не поважає того, хто їх має, а таке трапляється рідко. Бо з часом у ньому певною мірою розвинулася готовність заперечувати, гнучка діалектика відчуття, яка легко схилила його вбачати шкоду в тому, щоби всі схвалюють, а щось заборонене, навпаки, захищати й відкидати обов'язки з обуренням, продиктованим бажанням придумати собі обов'язки власні. Та, попри це бажання, моральне верховенство над собою він полишає, за окремими винятками, які сам собі дозволяє, просто лицарським правилам пристойности, що їх у буржуазному суспільстві дотримуються майже всі чоловіки, поки живуть у нормальних умовах, і в такий спосіб з погордою, безцеремонністю й недбалістю людини, покликаній робити своє, живе життям якоїсь іншої людини, котра своїм нахилам і здібностям знаходить більш чи менш звичайне й корисне для суспільства застосування. Він звик за природним покликом і без марнославства вважати себе засобом для досягнення

досить високої мети, пізнати яку сподівався ще встигнути, й навіть тепер, на початку року спраглої до чогось тривоги, після того, як усвідомив, що життя його спливає без керма й вітрил, у нього невдовзі знову зродилося відчуття, що він на правильному шляху, й своїми планами він собі аж такого клопоту не завдавав. Не дуже воно легко розпізнати в такій натурі її рушійну пристрасть; хист і обставини сформували її різнобічною, долю її ще не оголила жодна по-справжньому вперта протидія, а головне — для остаточного рішення їй бракує ще чогось такого, про що вона й сама не знає. Ульріх — людина, яку щось змушує жити наперекір самій собі, хоча ніякого примусу він начебто й не відчуває.

Порівняння світу з лабораторією знову пробудило в ньому один давній образ. Колись він часто уявляв життя, яким хотів би його бачити, — таким собі великим дослідницьким центром, де вчені випробовують найкращі наявні й відкривають нові способи бути людиною. Інша річ, що працювала вся та лабораторія майже без будь-якого плану й не мала ні керівників, ні теоретиків. Можна, либонь, сказати, що він не проти був би стати кимось на кшталт князя й володаря духу. Та й хто, зрештою, був би проти?! Адже це так природно, що дух вважають чимось найвищим, тим, що панує над усім. Цього вчать. Усе, що має змогу, прикрашає себе духом, чепуриться. Дух у поєднанні з чимось іще — найпоширеніша річ у світі. Дух вірності, дух любови, мужній дух, освічений дух, величний дух сучасности. Ми свято берегтимемо дух тієї чи тієї справи й діятимемо в душі нашого руху! Як твердо й гідно це звучить на всіх, навіть на щонайнижчих рівнях! Решта, повсякденні злочини чи ревне користоловство, поряд із цим здається чимось таким, у чому люди просто не хочуть зізнаватися, — брудом, що його Бог вичищає з-під нігтів у себе на ногах.

Та коли дух зостається сам, голим іменником, лисим, мов привид, якому нам так і кортить позичити простирадло, — що тоді? Можна читати поетів, вивчати філософів, купувати картини й ціліснічкі ночі провадити за бесідами, але те, що внаслідок цього ти надбаєш, — хіба то дух? Припустімо, ти його таки надбав — та хіба потім ти ним володітимеш? Ох, як же міцно пов'язаний цей дух із випадковою формою своєї появи! Він проходить крізь людину, котра прагне його ввібрати, й лишає по собі тільки трішечки потрясіння. Що нам з усім цим

духом робити? Він знов і знов множитья в астрономічних кількостях на горах паперу, каміння, полотна, і його так само ненастанно, витрачаючи неймовірно багато нервової енергії, вбирають у себе й поглинають. Але що стається з ним потім? Може, він зникає, як міраж? Чи розпадається на часточки? Унікаючи земного закону збереження матерії? Часточки пилу, що осідають у нас і помалу влягаються, не витримують жодного порівняння з такою величезною кількістю. Куди він дівається, де він, що він, власне, таке? Може, якби люди знали про нього більше, навколо цього іменника «дух» запанувала б гнітюча тиша?!

Настав вечір; будинки, немовби виламані з простору, асфальт, залізні рейки утворювали мушлю міста, що помалу охолоджувалась. Материнська мушля, сповнена дитинного, радісного, гнівного людського руху. Де кожна крапля починається з краплини, яка розбризкується й оббризкує; починається з малесенького вибуху, що його приймають на себе й остуджують стіни, стає м'якішою, нерухомішою, ніжно горнеться до стулки материнської мушлі й нарешті крупинкою застигає на її стінці. «Чому, — раптом подумав Ульріх, — я не став прочанином?» Перед його внутрішнім зором постало чисте, не обтяжене умовностями життя, виснажливо свіже, мов прозоре-прозоре повітря; хто не хоче прийняти життя, той має принаймні сказати «ні», як святі. Але подумати про це серйозно було все ж таки просто неможливо. Достоту так не міг він кинутися й на пошуки пригоди, хоча тоді життя могло б обернутися на такий собі суцільний медовий місяць, а його голова, руки, ноги і його відвага таке бажання відчували. Він не зміг би стати ні поетом, ні одним із тих розчарованих, котрі вірять лише в гроші й силу, хоча хист до всього цього й мав. Він забув про свій вік, уявляючи собі, що йому — двадцять; і все ж таки глибоко в нутрі вже визріло рішення, що ніким з усіх згаданих йому не стати; його щось тягло до всього, що було довкола, а щось іще сильніше втримувало на місці. То чому ж його життя було сповнене такої непевності й нерішучості? «Годі й сумніватися, — сказав він собі, — до такої усамітненої й безіменної форми існування мене приковує не що інше, як неминуча потреба розплутувати й зв'язувати світ, і одним словом, яке так не люблять бачити самотнім, це називається «дух». І Ульріх, сам не розуміючи чому, раптом засумував і подумав:

«Просто я не люблю самого себе». Він відчув, як у замерзлому, скам'янілому тілі цього міста, в самісінькому його нутрі б'ється його власне серце. Було в ньому щось таке, що не хотіло ніде zostаватися, відчуваючи, як воно ковзає вздовж мурів світу, й міркувало: «Є ж бо ще й мільйони інших мурів»; ця сміховинна краплина «я», що повільно остигала й не бажала віддавати свій вогонь, свою крихітну жаринку.

Дух пізнав, що завдяки красі можна стати добрим, поганим, дурним або чарівним. Він розмірковує з приводу вівці й покаянного грішника і в обох знаходить смирення й терпіння. Він досліджує яку-небудь речовину й з'ясовує, що у великих дозах вона отруйна, а в малих це — делікатес, який збуджує. Він знає, що слизова оболонка губів споріднена зі слизистою оболонкою кишечника, але знає й про те, що смирення цих губів споріднене зі смиренням усього святого. Він перемішує, розплутує й знову зв'язує до купи. Добро й зло, верх і низ для нього не скептично-відносні поняття, а радше члени функції, величини, що залежать від взаємозв'язку, в якому перебувають. Сторіччя навчили його, що людські вади можуть ставати чеснотами, а чесноти — вадами, і якщо протягом одного життя не щастить зробити із злочинця корисну людину, то це, на його думку, просто ознака бездарности. Він не визнає нічого недозволеного й нічого дозволеного, адже будь-що може мати властивість, завдяки якій одного чудового дня воно займе своє місце в якому-небудь новому, масштабному взаємозв'язку. Потай він ненавидить, як смерть, усе, що вдає, боцїмто воно встановлене раз і назавжди, великі ідеали й закони, а також їхній невеличкий скам'янілий зліпок — обмежену особистість. Для нього нема нічого достатньо міцного — жодного «я», жодного ладу; оскільки наші знання будь-якого дня можуть зазнати змін, то він не вірить у жодні зв'язки і взаємини, й усе має лише ту цінність, яка триває до наступного акту творення, немов ото людське обличчя, коли до нього звертаєшся, змінюється з кожним твоїм словом.

Отож дух — великий пристосованець, хоч сам і невловимий; напрошується навіть думка, що від його впливу не лишається нічого, крім занепаду. Будь-який поступ — це виграш у чомусь окремому й роз'єднання загалом; це — приріст сили, який переходить у поступовий приріст безсилля, і від цього нікуди не втечеш. Ульріх пригадав цей організм фактів і від-

криттів, який росте мало не з години на годину і з якого сьогодні має визирнути дух, якщо він, Ульріх, надумає обміркувати те чи те питання глибше. Цей організм, виростаючи, віддаляється від внутрішнього світу. Щоправда, безліч поглядів, думок і систем усіх широт і часів, усіх видів мозків, здорових і хворих, бадьорих і сонних, пронизують його, мов тисячі чутливих нервових ниток, але центру, де всі вони сходилися б, нема. Людина відчуває, що їй загрожує небезпека, що її може спіткати доля тих гігантських допотопних тварин, які загинули саме через свою величину; але відступитись вона не годна... Це знов нагадало Ульріхові ту досить-таки сумнівну ідею, в яку він довго вірив і яку й досі ще в собі не зовсім викоринив: що світом найкраще правив би сенат з обізнаних і передових людей. Адаже цілком природно гадати, що людина, котра, захворівши, звертається до лікарів із фаховою освітою, а не до чабанів, не має підстав, коли здорова, звертатися по допомогу до обізнаних не більше, ніж чабани, базік, як вона це робить у питаннях суспільних, і через це молодь, яка в житті великого значення надає речам суттєвим, реальним, спочатку вважає все на світі, що не можна назвати ні істинним, ні добрим, ані прекрасним — скажімо, який-небудь фінансовий орган чи ті ж таки парламентські дебати, — другорядним; принаймні така була молодь тоді, бо тепер вона, завдяки політичній і економічній освіті, кажуть, уже інша. Але й тоді люди навчалися, коли дорослішали й ближче знайомилися з коптільнею духу, де світ вудить своє ділове сало, пристосовуватися до реальності, й остаточний стан духовно збагаченої людини був приблизно такий, що вона обмежувалася своїм «фахом» і на решту життя озброювалася переконанням, що все мало б скластися, мабуть, інакше, але жодного сенсу замислюватися про це нема. Десь так можна змалювати внутрішню рівновагу людей, котрі досягають якихось духовних успіхів. І все це, хоч як смішно, раптом постало перед Ульріхом у вигляді запитання: чи не в тому, зрештою, все лихо (адже духу на світі, без сумніву, хоч відбавляй), що сам дух — бездуховний?

Ульріх мало не засміявся. Адаже він і сам був один із тих, хто від усього відмахувався. Але розчароване, ще живе шанобство пронизало його, мов меч. Цієї хвилини хідником простували два Ульріхи. Один, роззираючись навсібіч, усміхався й міркував: «То ось де я, виходить, мріяв колись зіграти роль —

серед таких лаштунків, як ці. Одного чудового дня я раптом прокинувся — не так зручненько, як у маминій люлі, а з твердим переконанням, що маю щось зробити. Мені підкидали репліки, але я відчував, що мене вони не стосуються. Тоді все було сповнене моїх власних замислів і сподівань, немов тремких хвилювань перед виходом на сцену. А сценічний круг тим часом непомітно повернувся, частина мого шляху лишилася позаду, і ось я вже стою, либонь, перед самим виходом. Скоро круг винесе мене на сцену, і з усіх слів своєї великої ролі я тільки й скажу: «Коні під сідлом! Бодай би вас усіх чорти вхопили!» Та поки один Ульріх, усміхаючись, простував з такими думками крізь уже завислий над землею вечір, другий з болем і гнівом стискав кулаки; цього було видно не так, як першого, і міркував він про те, щоб знайти якесь заклинання, якийсь важіль, що за нього пощастило б ухопитися, знайти справжній дух духу, якого бракувало, можливо, всього-на-всього невеличкий краєчок, котрий замкне зламаний круг. Цей другий Ульріх не знаходив потрібних йому слів. Слова скачуть, наче мавпи з дерева на дерево, але в тій темній сфері, де ти пустив коріння, тобі бракує дружньої підтримки з боку слів. Земля вислизала в нього з-під ніг. Він ледве-ледве розплющував очі. Чи може почуття завивати, як буря, й усе ж таки анітрохи не бути почуттям бурхливим? Коли кажуть про бурю почуттів, то мають на увазі таку бурю, коли кора на людині аж потріскує, а її гілля розгойдується так, немовби ось-ось повідчахується. Але це була та буря, коли на поверхні ніщо й не колихнеться. Не зовсім навіть той стан, коли починаєш мислити по-іншому, коли думки міняють напрямок; жодна риса на обличчі не здригнулася, зате всередині, здавалося, жоден атом не лишився на місці. Свідомість в Ульріха була ясна, але зір не так, як завше, сприймав кожного стрічного, а слух — кожен звук. Не те щоб гостріше, власне, й не глибше, та й не м'якіше, і не те щоб природніше чи неприродніше. Сказати Ульріх нічого не міг, але цієї хвилини він думав про дивовижну річ «дух», як про кохану, що ціле життя тебе ошукує, але ти через те любиш її не менше, й це поєднувало його з усім, що траплялося дорогою. Адже коли кохаєш, то все довкола — кохання, навіть якщо це — біль і відраза. Гілочка на дереві й тьмяна віконна шибка у вечоровому світлі ставали глибоко зануреним у його, Ульріхову, суть враженням, яке навряд чи можна було переда-

ти словами. Речі склалися не з дерева й каменю, а мовби з грандіозної й безмежно ніжної аморальности, яка тієї миті, коли торкалась його, оберталася глибоким моральним потрясінням.

Це тривало не довше, ніж триває усмішка, й тільки-но Ульріх подумав: «Що ж, лишатимусь там, куди мене занесло», — як ця напруженість, на лихо, напгтовхнулася на перешкоду й розлетілась.

Те, що сталося наступної хвилини, належить і справді до зовсім іншого світу, ніж той, де Ульріх щойно сприймав дерево й камінь як продовження власного життя.

Річ у тім, що одна робітнича газета «деструктивно оплювала», як висловився б граф Ляйнсдорф, Велику Ідею, стверджуючи, нібито вона — всього-на-всього свіжоспечена сенсація для панівних верств і стоїть, мовляв, в одному ряду з недавнім убивством на ґрунті статевого збочення; все це роздратувало якогось чесного трудягу, що хильнув трохи зайвого. Він причепився до двох добропорядних громадян; задоволені зробленими за день справами й переконані, що щирих намірів приховувати ніколи не треба, вони досить гучно висловлювали свою підтримку вітчизняній акції, про яку прочитали в своїй газеті. Спалахнула пересварка, і позаяк поліціант, що стояв неподалік, з одного боку, додавав упевнености двом добромисникам, а з другого — драгував причепу, то ця сутичка набували чимдалі різкіших форм. Поліціант стежив за нею спершу через плече, згодом — повернувшись обличчя, а потім — підійшовши ближче; він спостерігав її як передовий пост залізного важільного механізму під назвою «держава», механізму, що завершується гудзиками й іншими металевими частинами. Зрештою, постійне життя в упорядкованій державі неодмінно позначається рисами чогось примарного; не можна ні вийти на вулицю, ні випити склянку води, ні сісти до трамваю, не торкнувшись добре збалансованих важелів величезного апарату законів і зв'язків, не перевівши їх у той чи той бік або не дозволивши їм підтримувати спокій існування цього апарату; ми знаємо лише про дуже невеличку частину з тих важелів, що йдуть глибоко в нутро механізму й губляться своїм другим боком у складній мережі, розплутати яку до кінця ще нікому не щастило взагалі; тому їхнього існування не визнають, як громадянин держави не визнає існування повітря, стверджую-

чи, нібито воно — порожнеча, але саме в цьому, схоже, й полягає певна примарність життя — що все, чого не визнають, усе, що не має кольору, запаху, смаку, ваги й моралі, як-от вода, повітря, простір, гроші й плин часу, насправді й є щонайважливіше; людину часом охоплює паніка, мов у безвольному сні, напад шаленства й бажання все довкола троцтити, як ото буває в звіра, котрий потрапляє до незрозумілого йому тенетного механізму. Отакий вплив справили на того робітника гудзики поліціянтя, і представник державної влади, відчувши, що його неналежно поважають, ту ж мить перейшов до арешту.

Минувся він не без опору й неодноразових виявів бунтівного настрою. П'яного тішив цей переполох і галас довкола, й доти приховувана глибока антипатія до собі подібних нарешті скинула пута. Розгорілася пристрасна боротьба за свою правоту. Високе чуття власного «я» не могло дійти згоди з тривожним відчуттям, немовби ненадійно сидиш у власній шкурі. Світ теж виявився ненадійним; він був якоюсь непевною оболонкою, що раз у раз деформувалася й змінювала свій образ. Будинки криво виламувалися з простору; кумедними, але рідними роззявами кишіли серед них люди. «Я покликаний навести тут лад», — відчував п'яний у дим чоловік. Усю цю сцену заповнювало щось мерехтливе, на мить шматок того, що відбувалося, виразно наближався до нього, але потім мури знов закрутилися. Вісі очей стриміли з голови, мов держак, а підшви утримували землю на місці. З рота почав вивергатись якийсь дивний потік; з нутра підіймалися слова, що хтозна-як доти туди потрапили; можливо, то була лайка. Збагнути це достеменно було важко. Зовнішнє й внутрішнє зливалися водно. Злість була не внутрішньою злістю, а лише до шаленства збудженим тілесним умістищем злості, а обличчя поліціянтя повільно-повільно наближалось до стиснутого кулака, поки з нього, з обличчя, бризнула юшка.

Але й поліціянтя тим часом стало втричі більше; разом з охоронцями порядку збіглися перехожі, й п'яний кинувся на землю, не даючи себе заарештувати. І цієї миті Ульріх повівся необачно. Почувши в натовпі слова «образу його величності», він зауважив, що цей чоловік у такому стані не здатний завдати образи будь-кому й що його треба відіслати проспатись. Ульріх сказав це просто так, не дуже замислюючись, але не на тих

натрапив. П'яний закричав, щоб і Ульріх, і його величність забиралися в... Провину за цей рецидив поліціант склав на втручання збоку і грубо зажадав від Ульріха вшиватися геть. Але той не звик дивитися на державу інакше, ніж на готель, де кожне має право на шанобливе обслуговування, й заборонив поліціантові розмовляти з ним таким тоном, і це несподівано наштовхнуло поліцію на думку, що одного п'яного на трьох поліціантів замало, тож вони прихопили із собою zarazом і Ульріха.

Його руку стисли пальці чоловіка в мундирі. Ульріхова рука була багато дужча, ніж цей образливий захват, однак розімкнути його, не ризикуючи вступити в безнадійну сутичку з озброєною державною владою, він не зважився, отож урешті йому не лишилося нічого іншого, як ввічливо попросити в поліціантів дозволу піти з ними добровільно. Караулка містилася в будівлі районного відділку поліції, і щойно Ульріх туди ступив, від підлоги й стін на нього повіяло казармою; тут тривала така сама похмура боротьба між брудом, що його вперто вносили сюди, й сильнодіючими дезінфекційними засобами. Потім він помітив тут неодмінний символ цивільної влади — два письмові столи за дерев'яною перегородкою, в якій бракувало кількох стовпчиків; власне, то були й не столи, а такі собі письмові тумби на дуже низеньких кулястих ніжках, укриті пропаленим і порваним сукном і поліровані ще за часів імператора Фердинанда жовто-бурым лаком, від якого там і сям звисали вже останні пелюсточки. Третім цю кімнату заповнювало гнітюче відчуття, що тут треба чекати, не маючи права ставити запитань. Його поліціант доповів начальству про причину арешту й став, як стовп, поруч з Ульріхом; той одразу спробував щось пояснити; унтер-офіцер, який командував цією фортецею, підвів одне око від формуляру, де щось писав, коли конвойний увів заарештованого, оглянув Ульріха, потому око опустилося, й унтер мовчки заходився писати далі. В Ульріха зринуло відчуття безкінечності. Нарешті унтер відсунув аркуша набік, узяв з полиці якусь книгу, зробив у ній запис, потрусив його піском, поклав книгу на місце, взяв ще одну, зробив запис, потрусив піском, дістав зі стосу однакових тек одну з них і почав працювати вже над нею. В Ульріха склалося враження, немовби розгортається ще одна безкінечність, і в ній небесні світила регулярно кружляють кожне своєю орбітою, а його самого на світі нема.

Відчинені двері з канцелярії вели до коридору, вздовж якого йшли «собачі будки» — камери. Туди відразу й відвели Ульріхового підопічного; його вже не було чути — хміль, мабуть, нарешті подарував йому благословенний сон. Та відчувалися вже інші моторошні події. До коридору з камерами вів, судячи з усього, ще один вхід; Ульріх раз у раз чув, як важко тупали, входячи й виходячи, люди, як гупали двері, чув стишені голоси, й зненацька, коли знов когось привели, один із тих голосів знявся над рештою й відчайдушно заблагав:

— Якщо маєте бодай крихту людського співчуття, не заарештовуйте мене!

Слова канули, наче в безодню, і цей заклик до функціонера виявити співчуття пролунав на диво недоречно, майже сміховинно, тому що функції треба виконувати по-діловому й тільки. Унтер-офіцер на хвилю підвів голову, не зовсім відірвавшись від своїх паперів. Ульріх почув важке човгання багатьох ніг, чії тіла вочевидь німо навалювалися на тіло, що чинило опір. Потім похитнувся звук лише двох ніг, як після штурхана. Після цього гучно хряснули двері, клацнув засув, чоловік у мундирі вже знову схилив над столом голову, й у повітрі зависло мовчання крапки, поставленої там, де треба — в кінці речення.

Та Ульріх, схоже, помилився, гадаючи, що сам він ще не дозрів для поліційного космосу, бо унтер, уже вкотре підвівши голову, нарешті поглянув і на нього; щойно написані й ще не посипані пісочком рядки так і блищали вологою; і раптом виявилось, що справа Ульріха тут уже давно вступила в ділове впровадження. Прізвище й ім'я? Вік? Місце роботи? Домашня адреса?.. Ульріха допитували.

Він мав таке враження, немовби потрапив до якоїсь машини, й вона почала розчленовувати його на позбавлені особистості, загальні складові частини ще доти, як узагалі зайшла мова про його провини чи невинність. Його прізвище й ім'я, ці двоє за змістом найбільш важливих, але емоційно найбагатших слів у мові, не означали тут нічого. Його робіт, якими він здобув повагу в науковому світі — а цей світ загалом вважають усе ж таки солідним, — у тутешньому світі не було; про них Ульріха жодного разу не спитали. Його обличчя мало значення лише як сукупність прикмет; доти він, здавалося йому, ніколи не замислювався про те, що очі в нього — сірі й були одним

із тих чотирьох офіційно визнаних різновидів очей, яких загалом мільйони; чуб був світло-русявий, зріст — високий, обличчя — овальне, й особливих прикмет він не мав, хоч сам щодо цього дотримувався іншої думки. Сам він відчував, що зріст у нього високий, плечі — широкі, огруддя видавалося вперед, мов напнуте на щоглі вітрило, а кожен суглоб тіла, коли він гнівався, сперечався чи коли до нього горнулась Бонадея, замикався, ніби неширокими сталевими наростами, м'язами; і навпаки, коли читав книжку, яка його захоплювала, або коли на нього віяло подихом великого безпритульного кохання, сенс існування якого йому ніколи не щастило досягти, то був тонкий, тендітний, темний і м'який, мов зависла у воді медуза. Отож навіть у ці хвилини йому ще стало глузду зняти статистичні чари зі своєї особи, і застосований до нього в цьому поліційному органі метод оцінювання й опису захопив його, як любовний вірш, складений дияволом. Найдивовижніше, як виявилось, тут було те, що поліція не тільки може розчленувати людину так, що від неї нічого не лишається, а й що з цих нікчемних складових частин вона непомилково знову її складає й по них упізнає. І щоб це зробити, їй потрібно лишень мати в руках щось невагоме — те, що вона називає підозрою.

Раптом Ульріх збагнув, що виплутатись із становища, в якому він опинився через свій дурний розум, йому допоможе лише розум холодний. Його допитували далі. Він уявив собі, який буде наслідок, якщо на запитання про його адресу він відповість, що це — адреса незнайомої йому людини. Або якщо на запитання, чому він зробив те, що зробив, заявить: він завше робить, мовляв. трохи не те, що для нього має значення насправді. Але вголос він чесно назвав вулицю й номер будинку і навіть спробував придумати виправдання своїй поведінці. Внутрішній авторитет духу виявився прикро, вкрай безсилим супроти зовнішнього авторитету унтера. Та врешті Ульріх усе ж таки укмітив рятівну лазівку. Ще коли він, відповідаючи на запитання про місце роботи, сказав: «Приватна практика» (назватися «вільним ученим» не повернувся язик), — то відчув, що унтер зміряв його точнісінько таким поглядом, немовби він, Ульріх, промовив: «Безпритульний»; та коли в процесі допиту мова зайшла про його батька й з'ясувалося, що той — член Верхньої палати, цей погляд змінився. Він був усе ще недовірливий, але в Ульріха чомусь одразу виникло відчуття, з

яким людина, котру морські хвилі покидали туди й сюди, великим пальцем ноги нарешті торкається дна. До нього швидко повернулося самовладання, і він цим скористався. Він хутко пом'якшив усе, що вже визнав, протиставив авторитету вірних присязі вух, які перебували на посту, наполегливу вимогу, щоб його допитав сам комісар, і, коли це викликало лише посмішку, збрехнув (здогадавшись, на щастя, зробити це досить природно, ніби між іншим, і водночас ладен відразу зам'яти своє твердження, якщо через нього йому скрутять зашморг у вигляді знаку запитання, який вимагатиме конкретної відповіді), що він — приятель графа Ляйнсдорфа й секретар великої патріотичної акції, про яку, певно, всі вже читали в газетах. І відразу помітив, що ці слова спонукали унтера замислитися про його особу поважніше, в чому доти той йому відмовляв, і свою перевагу Ульріх не забарився закріпити. Наслідком було те, що унтер сердито втупився в нього, позаяк ні брати на себе відповідальність за подальше затримання цієї здобичі, ні відпускати її на волю йому не хотілося; проте нікого з вищого начальства в цей час у відділку не було, і він знайшов вихід, який вочевидь свідчив про те, що вирішувати неприємні питання цей простий унтер-офіцер у свого принципового начальства таки трохи навчився. Він накинув на обличчя статечну міну й висловив серйозне припущення, що провина Ульріха полягає не лише в образі охоронців порядку й перешкоджанні їм виконувати службові обов'язки, а, саме з огляду на становище, яке він, за його словами, посідає, ще й у якихось нез'ясованих, можливо, навіть політичних інтригах, через що він, Ульріх, має погодитися з тим, що його справу слід передати до політичного відділу поліцейного управління.

І вже за кілька хвилин Ульріх їхав крізь ніч у таксі, яке йому дозволили взяти, а поруч із ним сидів не дуже схильний до балачок поліціант у цивільному. Коли вони спинилися перед поліцейним управлінням, заарештований побачив, що вікна другого поверху святково освітлені, — у цю пізню годину в начальника управління відбувалася важлива нарада; ця будівля не була такою собі темною конюшнею, а нагадувала яке-небудь міністерство, й Ульріх уже відчув звичну атмосферу. Невдовзі він помітив також, що нічний черговий, до якого його привели, хутко здогадався, яку дурницю вчинив своїм донесенням роздратований периферійний орган; і все ж випускати

з лап закону людину, котра так необачно сама ж до них і потрапила, було б, на думку чергового, надзвичайно недоцільно. З обличчя цього чиновника поліційного управління теж прозирала залізна машина, і він запевнив заарештованого, що, з огляду на легковажність Ульріха, взяти на себе відповідальність за його звільнення буде, схоже, надзвичайно важко. Ульріх уже двічі виклав усе, що доти справило досить сприятливе враження на унтер-офіцера, але щодо цього трохи вищого чиновника такі спроби виявилися марними, й Ульріхові власна справа вже здавалася програною, аж раптом в обличчі його судії сталася дивовижна, майже щаслива переміна. Він іще раз уважно перечитав донесення, сказав Ульріхові ще раз назвати своє прізвище, перевірів його адресу й, чемно попросивши хвилинку зачекати, вийшов з кабінету. За десять хвилин він повернувся, маючи вигляд людини, яка щось приємне пригадала, й уже підкреслено чемно попросив заарештованого йти за ним. Перед дверима однієї з освітлених кімнат поверхом вище він сказав лише: «Пан начальник поліції бажає порозмовляти з вам сам», — і за мить Ульріх уже стояв перед добродієм з бакенбардами, який вийшов із сусідньої зали засідань і якого він уже знав. Ульріх хотів був з м'яким докором пояснити свою появу тут помилкою районного відділку, але начальник поліції випередив його, привітавши словами:

— Непорозуміння, любий докторе! Комісар уже про все мені доповів. Одначе нам доведеться трохи вас покарати, тому що...

По цих словах він шельмувато (якщо про такого високого поліційного начальника взагалі можна сказати «шельмувато») зиркнув на Ульріха, так ніби хотів, щоб той розгадав загадку сам.

Але Ульріх її так і не розгадав.

— Його ясновельможність! — допоміг начальник поліції.

— Його ясновельможність граф Ляйнсдорф, — додав він. — Лише кілька годин тому він довідувався в мене про вас дуже й дуже зацікавлено.

Ульріх зрозумів лише наполовину.

— Вас немає в адресній книзі, пане докторе! — пояснив чиновник із жартівливим докором, немовби лише в цьому й полягав Ульріхів злочин.

Ульріх, з гідністю всміхнувшись, зробив уклін.

— Гадаю, завтра вам доведеться зробити візит до його ясновельможности у справі великої суспільної ваги, і я не візьму на

себе відповідальність стати вам у цьому на заваді, посадивши вас до в'язниці.

Отак завершив невеличкий свій жарт володар залізної машини.

Є всі підстави припустити, що й у будь-якому іншому разі начальник поліції визнав би цей арешт за незаконний і що комісар, випадково пригадавши про збіг обставин, коли кілька годин тому в цій установі вперше пролунало Ульріхове ім'я, подав би справу в точнісінько такому вигляді, в якому її мав побачити начальник поліції, щоб прийти до своєї думки, отож умисне в перебіг подій ніхто не втручався. Його ясновельможність, до речі, про той збіг обставини так ніколи й не довідався. Ульріх відчув за собою обов'язок зробити йому візит другого дня після того, як цього вечора його величності було завдано образи, й при тій нагоді Ульріха відразу призначили почесним секретарем великої патріотичної акції. А якби граф Ляйнсдорф і дізнався був про той збіг обставин, то сказав би він лиш одне: сталося все це просто чудом.

41. Рахель і Діотима

Невдовзі після цього в Діотими відбулося перше велике засідання з приводу вітчизняної акції.

Суміжну із салоном їдальню перетворили на залу для нарад. Обідній стіл розсунули, накрили зеленим сукном і поставили посередині. Перед кожним місцем лежали аркуші міністерського паперу кольору слонової кістки й олівці різної твердості. Сервант винесли. Усі кутки в кімнаті були порожні й мали строгий вигляд. Стіни — шанобливо голі, якщо не рахувати портрета його величності, якого почепила сама Діотима, й портрета жінки в корсажі, колись привезеного звідкись паном Туцці, коли він ще працював консулом; а втім, на цьому портреті цілком могла бути зображена і яка-небудь прародичка. Діотимі аж-аж-аж як кортіло поставити на чолі столу ще й розп'яття, але начальник відділу Туцці її висміяв, перше ніж, із міркувань такту, вийшов з дому.

Адже паралельна акція мала розпочатись у цілком приват-

ній атмосфері. Не прийшли ні міністри, ні високі чиновники; не було й політиків; так воно замислювалося; для початку треба було зібрати в дуже вузькому колі лише самовідданих слуг ідеї. Очікували на голову Державного банку, пана Гольцкопфа й барона Виснечкі, кількох паній з вищої аристократії, відомих діячів громадських добродійних організацій, а також, згідно з принципом графа Ляйнсдорфа «власність і освіченість», представників вищих шкіл, мистецьких об'єднань, промисловости, місцевого домоволодіння й церкви. Урядові інстанції доручили представляти себе непомітним молодим чиновникам, які за світськими мірками вписувалися в це коло й мали довіру свого начальства. Такий склад відповідав бажанню графа Ляйнсдорфа, який хоч і мріяв про те, щоб почуття йшли без примусу з гущі народу, однак, враховуючи досвід з отими чотирма пунктами, задля душевного спокою все ж таки волів знати, з ким маєш до діла.

Маленька покоївка Рахель (її господиня переклала це ім'я досить вільно французькою й вимовляла «Рапель») уже від шостої ранку не присідала. Вона розсунула великого обіднього стола, приставила до нього два ломбардні столики, накрила все зеленим сукном, дуже ретельно витерла пил і за кожну з цих обтяжливих робіт бралася із світлим захватом. Напередодні ввечері Діотима сказала їй: «Завтра в нас, мабуть, творитиметься світова історія!» І все тіло Рахель палало від щастя жити в домі, де відбуваються такі події, що неабияк промовляло на користь цього засідання, бо тіло Рахель під чорненькою сукенкою було чарівне, мов майсенська порцеляна.

Рахель мала одинадцять років і вірила в дива. Народилася вона в Галичині, в якійсь гидкій хижі, де на одвірку висіла стяжка паперу з текстом із тори, а крізь шпарини в підлозі вибивалася земля. Її прокляли й вигнали з дому. Мати зробила тоді безпорадну міну, а сестри й брати боязко шкірилися. Благаючи, Рахель повзала навколішки, й від сорому в неї розривалося серце, проте дівчині нічого не допомогло. Її спокусив один безсовісний парубок, вона вже й забула як; їй довелося народжувати в чужих людей, а потім покинути рідні місця. І Рахель виїхала; у брудному дерев'яному ящику під вагоном, де вона влаштувалася, з нею котився відчай; виплакавши всі сльози, вона побачила перед собою столицю, куди, гнана якимсь інстинктом, утекла, лише як величезний вогненний мур; на

нього їй хотілося кинутись, щоб померти. Але той мур — о диво дивне! — розімкнувся й прийняв її; відтоді на душі в Рахель завжди було так, немовби вона живе всередині якогось золотого полум'я. Випадок привів її в дім Діотими, і ця втечу з батьківського дому в Галичині сприйняла як щось дуже природне, коли вже дівчинка зрештою потрапила до неї, Діотими. Іноді вона розповідала малій, коли вони познайомилися ближче, про високопоставлених і знаменитих людей, що бували в домі, де «Рашель» мала честь їм прислужувати; Діодима вже навіть дещо довірила їй про паралельну акцію, адже так радісно було бачити, як на кожну новину в Рахель спалахували зіниці, схожі на золоті дзеркала, що випромінювали зображення господині.

Бо хоч батько й прокляв маленьку Рахель через якогось там безсовісного парубка, вона була все ж таки дівчина добропристойна й любила в Діодимі просто-таки все: м'які темні коси, які вона мала щастя вранці й увечері розчісувати, сукні, що їх допомагала господині вдягати, китайські лаковані дармовисики й індійські різьблені столики, розкидані повсюди книжки чужоземними мовами, де вона не розуміла жодного слова; любила вона й пана Туцці, а віднедавна й отого набоба, який відвідав її ласкаву пані вже на другий день — тепер вона той другий називала першим — після свого приїзду. Рахель дивилася на нього в передпокої з таким осяйним захватом, з яким дивляться на християнського Спасителя, що вийшов зі своєї золотої гробниці, й засмучувало її лиш одне: те, що набоб, аби засвідчити повагу до її господині, не брав із собою свого Солимана.

Але сьогодні Рахель, коли осьдечки, поряд відбувалася така світова подія, була певна: має статися щось важливе й для неї самої, і сподівалася, що на цей раз Солиман, мабуть, усе ж таки прийде в товаристві свого господаря, як того й вимагає нинішня врочиста подія. Це очікування, однак, аж ніяк не було головним, а було тільки належною зав'язкою, вузлом чи інтригою, неодмінними в усіх романах, на яких виховувалась Рахель. Бо дівчина мала право читати всі романи, що їх уже відкладала Діотима, як мала право перешивати на себе білизну, коли господиня її вже не носила. Кравцювати й читати для Рахель було звичним ділом, це був її юдейський спадок, та коли в руках у неї опинявся роман, що його Діотима називала

їй великим мистецьким твором — а такі Рахель любила читати найдужче, — то перипетії в ньому вона сприймала, звичайно, лише так, як споглядають бурхливі події з великої відстані або в чужій країні; її цікавив, ба навіть захоплював незрозумілий їй рух, але втручатися в нього вона не могла, і саме це приваблювало її найдужче. Коли її посилали по що-небудь на вулицю чи коли до них приходили вельможні гості, вона так само тішилася величною й хвилюючою атмосферою імперського міста, просто-таки незбагненою безліччю блискучих деталей, до яких вона була причетна вже через те, що їй дісталось привілейоване місце в їхній гушці. Розуміти це глибше Рахель зовсім не хотіла; просту свою юдейську освіту, мудрі слова, почуті в батьківському домі, вона від злоти забула й не потребувала їх так само, як квітка не потребує ложки й виделки, щоб житися соками землі й повітря.

І ось тепер вона ще раз зібрала всі олівці й заходила ся обережно строгати їх блискучими вістрями до невеличкої машинки, яка стояла на ріжку столу й, коли покрутити її за ручку, стругала дерево так досконало, що, коли спробувати зробити це вдруге, від олівця вже не відпадало жодного волоконця; потому дівчина знов розклала олівці біля м'яких, мов оксамит, аркушів паперу, — по три різних біля кожного аркуша, — й на думку їй спало, що ця досконала машинка, яку їй довірили обслуговувати, походить з Міністерства чужоземних справ та Імператорського дому, бо саме звідти напередодні ввечері її приніс слуга разом з олівцями й папером. Тим часом настала сьома година; Рахель хутко окинула генеральським поглядом усі дрібниці й поквапилася з кімнати, щоб розбудити господину, бо вже на чверть по десятій було призначено засідання, а Діотима, коли господар пішов, ще ненадовго лишилася в ліжку.

Такі ранки з Діотимою давали Рахель виняткову радість. Словом «любов» її не означити; скоріше тут пасує «побожна шанобливість»; розуміти її потрібно так, що людину сповнює глибока, неймовірна шанобливість до когось іншого, вона заповнює просто всю її душу, й там уже не лишається місця навіть для неї самої, для людини. Після тієї пригоди на батьківщині Рахель мала тепер уже півторарічну доньку й щомісяця, кожної першої неділі, акуратно віддавала жінці, яка виховувала дівчинку, велику частину своєї платні; того ж таки дня вона

й зустрічалася з дитиною; та хоча своїми материнськими обов'язками Рахель і не нехтувала, вона вбачали в них лише покару, заслужену в минулому, і почуття її знову стали почуттями дівчини, цютливу плоть якої ще не відкрило кохання. Рахель ступила до Діотиминого ліжка, і її погляд святобливо — так альпініст зводить очі на снігову вершину, що здіймається з уранішніх сутінків у першу блакить, — ковзнув плечем господині, перше ніж її пальці торкнулися перламутрово-ніжного тепла шкіри. Потім дівчина з насолодою вдихнула тонкі й складні пахощі руки, що сонно вистромила з-під ковдри, даючи себе поцілувати (на ній ще лишився запах парфумів учорашнього дня, а також випари нічного спокою); нарешті Рахель підставила голій ступні, що сліпо обмацувала підлогу, пантофлю й перехопила вже трохи пробуджений погляд. Чуттєвий доторк до цього чарівного жіночого тіла не був би для неї, однак, таким прекрасним, якби всю її не пронизувало усвідомлення моральної значущості Діотими.

— Чи поставила ти для його ясновельможности стільця з поруччям? А на столі там, де сидітиму я, срібного дзвоника? А там, де сидітиме секретар і вестиме протокол, чи поклала дванадцять аркушів паперу? І шість олівців, Рашель, шість, а не три перед місцем секретаря? — допитувалась Діотима.

Після кожного з цих запитань Рахель ще раз перелічувала подумки на пальцях усе, що зробила, й від шанолюбства лякалася так, немовби стояло питання життя і смерті. Нарешті господиня накинула халатика й рушила до кімнати, де мало проходити засідання. Її метод виховання «Рашель» полягав у тому, що вона, хай там що робила чи лишала недоробленим покоївка, щоразу нагадувала їй: це потрібно розглядати не тільки як справу особисту, потрібно не забувати й про її загальне значення. Коли Рахель розбивала склянку, то «Рашель» довідувалася, що ця шкода сама собою зовсім невелика, але ж прозоре скло — символ повсякденних дрібних обов'язків, яких око майже не бачить, бо йому подавай щось вище, піднесеніше, і саме через це слід приділяти виняткову увагу... І від такого церемонно-ввічливого тону в Рахель, поки вона змітала на купку бите скло, на очі набігали сльози щастя й каяття. Відколи Рахель прийшла сюди на службу, кухарки, від яких Діотима вимагала коректно мислити й визнавати власні помилки, уже не раз мінялись, однак дівчина ці дивні фрази любила всім

серцем, як любила імператора, похорони й мерехтливі свічки в сутінках католицьких церков. Час від часу вона, щоб якось виплутатися з прикрої ситуації, брехала, але потім у неї прокидалася до себе огида; ні, трішечки збрехнути вона, мабуть, навіть любила, бо завдяки невеличкій брехні відчувала всю свою огидність порівняно з Діотимою; але брехати Рахель дозволяла собі зазвичай лише тоді, коли мала надію тайкома й хутененько брехню обернути на правду.

Коли одна людина отак щоразу й у всьому озирається на другу, то може статися, що власне тіло від неї просто-таки відлетить і, мов невеличкий метеорит, упаде на сонце другого тіла. Діотима не знайшла нічого такого, що викликало б у неї невдоволення, й лагідно поплескала маленьку свою служницю по плечу; потому обидві рушила до ванної й приступили до туалету для цього великого дня. Коли Рахель доливала теплої води, спінювала мило чи волохатим рушником витирала Діотимине тіло так сміливо, ніби воно було її власне, все це давало їй куди більшу насолоди, ніж якби то було й справді всього-на-всього її власне тіло. Воно здавалося їй нікчемним і не гідним довіри, а вже щоб його порівнювати, то вона про це й не думала; на душі в неї, коли вона торкалася скульптурної повняви Діотими, було так, як у рекрута-селяка, що потрапив до зразкового полку.

У такій готовності Діотима зустрічала цей великий день.

42.

Велике засідання

Коли добігла остання хвилина до призначеної години, прибув граф Ляйнсдорф у супроводі Ульріха. Рахель, уже розгарячилася, бо доти безперервно надходили гості і вона відчиняла їм двері й допомагала роздягтися, відразу впізнала Ульріха й задоволено відзначила подумки, що й він був не якимсь там звичайним відвідувачем, а людиною, котру в дім її господині привели важливі обставини, як це стало очевидно тепер, коли він з'явився тут удруге в товаристві його ясновельможности. Вона пурхнула до тих кімнатних дверей, які перед цим урочисто відчиняла, й присіла навпочіпки перед замковою шпариною,

бажаючи довідатися, що буде далі. Шпарина була широка, й Рахель побачила виголене підборіддя голови банку, фіолетову краватку прелата Недоманського, а також золотисту китичку на шаблі генерала Штума фон Бордвера, делегованого військовим міністерством; щоправда, це міністерство, власне, не запрошували, однак у листі до графа Ляйнсдорфа воно заявило, що не хоче стояти збоку від такої «високопатріотичної справи», хоч і не має безпосереднього стосунку до її джерел та її нинішнього перебігу. Діотима, однак, забула сказати про це Рахель, отож присутність на нараді офіцера дівчину непомаму тривожила; але наразі вона не могла нічого з'ясувати про те, що відбувалося за дверима.

Тим часом Діотима приймала його ясновельможність і Ульріхові виявляла уваги не багато, позаяк саме називала присутніх, і першим його ясновельможності вона відрекомендувала доктора Пауля Арнгайма, зауваживши, що щасливий випадок привів сюди цього знаменитого друга її дому, й хоч він як чужоземець і не має права претендувати на участь у засіданні за всією формою, вона, мовляв, усе ж таки просить лишити його як її особистого радника; адже — і Діотима відразу вдалася до м'якої погрози — його міжнародні контакти й великий досвід у сфері культури й пов'язаності цих питань з питаннями економіки — для неї, мовляв, неоціненна опора, а клопотатися всім цим досі їй доводилося самій, та й у майбутньому замінити її, мабуть, пощастить не скоро, а вона ж, мовляв, надто добре усвідомлює, що снаги її не досить...

Граф Ляйнсдорф відчув, що на нього тиснуть, і вперше від початку їхніх з Діотимою взаємин подивувався тому, яка нетактовна його буржуазна приятелька. Арнгайм також почувався збентеженим, як суверен, чий приїзд належно не підготували, адже він був твердо впевнений, що граф Ляйнсдорф знає, що його, Арнгайма, запросили, й це схвалив. Але Діотима, чиє обличчя цієї хвилини зашарілося й прибрало впертого виразу, не відступала і, як усі жінки, в котрих у питаннях подружньої моралі сумніння надто чисте, ладна була, коли йшлося про яку-небудь добропристойну справу, продемонструвати нестерпну жіночу настирливість.

Вона була вже тоді закохана в Арнгайма, який під той час устиг кілька разів побувати в неї, але через свою недосвідченість про природу свого почуття не мала жодного уявлення. Ці

двоє обговорювали все, що хвилює душу, яка ушляхетнює тіло від п'ят до маківки на голові й обертає плутані враження цивілізованого життя на гармонійну вібрацію духу. Але й цього було вже багато, а позаяк Діотима звикла до обережності й усе життя намагалася нічим себе не компрометувати, то така довірливість видалася їй надто раптовою, і вона змушена була мобілізувати надзвичайно глибокі, просто-таки глибочені почуття, а де знайти такі якнайшвидше? Там, де їм відводить місце весь світ – в історичних подіях. Для Діотими й Арнгайма в дедалі стрімкішому русі їхніх душ назустріч одна одній паралельна акція стала таким собі, сказати б, острівцем безпеки; у тому, що звело їх у цей важливий момент, вони вбачали якусь особливу долю й ні на крихту не розходилися в думці, що цей великий вітчизняний захід – виняткова нагода й відповідальність для людей, сповнених духовних поривань. Казав про це й Арнгайм, хоч ніколи не забував додати, що йдеться не стільки про масштаби організації, скільки, насамперед, про людей – сильних, досвідчених і в економіці, і в сфері ідей. Так паралельна акція в Діотими нерозривно сплелася з Арнгаймом, і брак уявлень, пов'язаних на перших порах з цією ініціативою, поступився місцем величезній їхній кількості. Сподівання, що багатство почуттів, закладене в австрійстві, підкріпить пруська дисципліна думки, в найщасливіший спосіб справджувалися, й це справляло такі глибокі враження, що Діотима, жінка коректна, навіть не відчула, якої самоправности припустилася, запросивши Арнгайма на установче зібрання. Та розмірковувати було вже пізно; Арнгайм, однак, інтуїтивно відчуваючи, як тут усе пов'язано, вбачав у цих зв'язках і щось істотно примірливе, хоч йому й прикро було за те становище, в якому мимоволі опинився, а його ясновельможність ставився до своєї приятельки загалом надто прихильно, щоб висловити подив різкіше, ніж просто несамохить; на Діотимине пояснення він нічого не відповів і після невеличкої прикрої паузи привітно подав докторові Арнгайму руку, дуже чемно й з приємністю назвавши його бажаним гостем, ким той і був. Ця сценка не пройшла, певна річ, повз увагу більшості з тих, хто сидів за столом, і вони, знаючи, хто такий Арнгайм, теж дивувалися його присутності тут; але в товаристві добре вихованих людей припускають, що всьому є достатня причина, й цікавитися нею вважають поганим тоном.

Тим часом до Діотими повернувся її скульптурний спокій, за кілька хвилин вона відкрила засідання й попросила його ясновельможність виявити її дому честь, узявши на себе головвання.

Його ясновельможність виголосив промову. Готувати її він почав ще кілька днів тому, а його мислення мало аж надто твердий характер, щоб дати йому внести в неї які-небудь зміни останньої хвилини; граф спромігся лише пом'якшити найвідвертіші натяки на пруську зброю із запалювальними голками (яка в шістдесят шостому році підступно випередила австрійську, що заряджалася з боку цівки).

— Усіх нас звела тут спільна думка, — казав граф Ляйнсдорф, — що могутній вияв почуттів, який іде з гущі народу, не можна полишити на волю випадку, цей вияв потребує далекоглядного скеровування з боку інстанції з широким кругоглядом, тобто згори. Його величність, наш улюблений імператор і володар, тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року святкуватиме винятковий ювілей — сімдесятиріччя свого сходження на трон — і святкуватиме, хвалити Бога, при тому міцному здоров'ї і з тією бадьорістю, якими ми звикли в ньому захоплюватись. Ми певні, що вдячні народи Австрії зустрінуть це свято в такий спосіб, який продемонструє світу не лише нашу глибоку любов, а й те, що австро-угорська монархія стоїть міцно, мов скеля, згуртувавшись навколо свого правителя.

У цьому місці граф Ляйнсдорф завагався, не певен, чи варто згадувати про ознаки розпаду, що з'явилися на цій скелі навіть попри таке спільне вшанування імператора й короля; адже в такому разі доводилось рахуватися з опором Угорщини, яка визнавала лише короля. Через те спочатку його ясновельможність мав намір сказати про дві скелі, що стоять, тісно згуртовані. Але й це ще не зовсім правильно виражало його почуття австро-угорської державности.

Це почуття австро-угорської державности було штукою такою дивною, що, либонь, шкода й зусиль пояснювати його тому, хто не пізнав його сам. Складалося воно аж ніяк не, скажімо, з частини австрійської й частини угорської, котрі, як годилося б гадати, доповнювали одна одну; ні, складалося воно з цілого й частини, а саме з почуття угорської й почуття австро-угорської державности, і це друге в Австрії процвітало, як у рідному домі, через що почуття австрійської державности, по

суті, не мало батьківщини. Австрієць траплявся лише в Угорщині, та й то як щось небажане; вдома він називав себе підданим королівств та земель австро-угорської монархії, представлених в імперській раді, а це — те саме, що австрієць плюс угорець мінус цей самий угорець, і робив це австрієць аж ніяк не із захватом, а задля ідеї, яку ненавидів, бо терпіти не міг угорців не менше, ніж угорці — його, внаслідок чого весь цей взаємозв'язок заплутувався ще дужче. Тому багато хто називав себе просто чехом, поляком, словенцем чи німцем; і звідси й починався отой подальший розпад і оті відомі «прикрі явища внутрішньополітичного характеру», як їх називав граф Ляйнсдорф, що, мовляв, були «справою рук безвідповідальних, незрілих, ласих до сенсацій елементів», котрі не діставали належної відсічі від населення, мало освіченого в політиці. Після таких натяків, про предмет яких відтоді зі знанням справи написано багато мудрих книжок, читач, гадаю, радо сприйме запевнення в тому, що ні в цьому місці, ані далі не буде зроблено серйозної спроби намалювати історичну картину і позмагатися з реальністю. Цілком достатньо зауважити, що зрозуміти таємниці дуалізму (так звучав спеціальний термін) було принаймні так само складно, як і таємниці триєдності; адже процес історичний більш-менш повсюди нагадує процес юридичний — із сотнями застережень, додатків, компромісів і заперечень, і звертати увагу треба було б лише на них. Звичайна людина серед них живе й помирає, ні про що не здогадуючись, але лише й тільки собі на добро, бо якби вона надумала скласти собі звіт у тому, в який процес, з якими адвокатами, видатками й мотивами вона виявилася вплетеною, то її в будь-якій державі охопила б, либонь, манія переслідування. Розуміння реальності — це справа винятково історико-політичного мислителя. Для нього сучасність настає після битви при Могачі або при Літцені, як ото печеня йде за супом, він знає всі протоколи, й у нього щомиті напихваті почуття процесуально обґрунтованої необхідності; а тим більше коли він, як граф Ляйнсдорф, — аристократ, вихований у душі політико-історичного мислення, чий діди, родичі з чоловічого й жіночого боку самі брали участь у попередніх перемовинах, то передбачити результат йому не важче, ніж простежити поглядом висхідну лінію.

Тому його ясновельможність граф Ляйнсдорф сказав собі перед засіданням: «Ми не повинні забувати, що після благо-

родного рішення його величності подарувати народові певне право брати участь у власних справах минуло не так багато часу, щоб уже повсюди народилася та політична зрілість, яка з усіх поглядів гідна довіри, великодушно виявленої щонайвищою державною інстанцією. Отож не треба в загалом вартих осуду явищах, до яких ми, на жаль, причетні, вбачати, як це робить заздрісний закордон, ознаку старіння й розпаду; скоріше це — ознака ще не зрілої, а тому невичерпної юнацької снаги австрійського народу!» Він хотів нагадати про це й на засіданні, але за столом сидів Арнгайм, і граф сказав не все, що мав намір сказати, а обмежився натяком на те, що за кордоном, мовляв, не знають про справжню ситуацію в Австрії, а також натяком на переоцінку певних небажаних явищ. «Бо ми, — промовив на завершення його ясновельможність, — бажаючи досить недвозначно вказати на нашу силу і єдність, робимо це, безперечно, і в міжнародних інтересах, позаяк щасливі стосунки в сім'ї європейських держав ґрунтуються на взаємному шанобливому ставленні й повазі до сили партнера». Потому він ще раз нагадав лише, що такий самотній вияв сили має справді йти із самої народної гущі, тому його потрібно скеровувати згори, і знайти для цього шляхи якраз і покликане нинішнє зібрання. Якщо згадати про те, що ще недавно графові Ляйнсдорфу на думку не спадало нічого, крім низки імен, на додачу до якої йому підкинули лише ідею австрійського року, то треба констатувати великий поступ, хоч його ясновельможність висловив навіть не все, про що думав.

Після його промови слово взяла Діотима, щоб пояснити наміри голови зібрання. Велика патріотична акція, сказала вона, має знайти велику мету, що підноситься, як висловився його ясновельможність, із народної гущі.

— Ми, хто сьогодні вперше тут зібрався, не почувемося покликаними визначити цю мету відразу; ні, наразі ми зустрілися лише задля того, щоб створити організацію, яка приступить до формування пропозицій, що й приведуть до такої мети.

Цими словами Діотима відкрила дискусію.

Спершу запала мовчанка. Замкніть до однієї клітки різно-рідних і різномовних птахів, і вони, не знаючи, що їх очікує, першої миті мовчатимуть достоту так само.

Нарешті слова попросив якийсь професор; Ульріх того добродія не знав, граф Ляйнсдорф запросив його, певно, в

останню хвилину через свого особистого секретаря. Професор повів мову про історичні шляхи.

— Якщо поглянути вперед, — сказав він, — то перед нами — непрозора стіна! Якщо поглянути праворуч і ліворуч — надмір важливих подій, напрям яких годі й розгледіти! Я наведу лише окремі приклади. Нинішній конфлікт із Чорногорією. Тяжкі бої, що їх у Марокко доводиться вести іспанцям. Обструкція, яку влаштували українці в австрійській імперській раді. Та якщо озирнутись назад, то виявиться, що все, немовби завдяки якомусь диву, набуло ладу й дістало мету... Тому, якщо мені вільно так висловитись, щомиті ми стикаємося з таїною чудесного проводу. І я вітаю цей грандіозний намір — відкрити, так би мовити, очі народу, спонукати його свідомо поглянути на провидіння, закликавши в разі особливого, високого приводу... Оце, власне, й усе, що я хотів сказати. Це, по суті, — як і в сучасній педагогіці, яка вимагає, щоб учень працював спільно з учителем, а не просто діставав готові результати.

Зібрання з привітним виглядом скам'яніло дивилося в зелене сукно перед собою; навіть прелат, який представляв архієпископа, під час цієї високодуховної самодіяльності лише сидів у такій самій ввічливо-очікувальній позі, що й міністерські чиновники, й жодна рисочка на обличчі в нього не виказувала його щирої згоди. У кожного, здавалося, було таке враження, немовби серед вулиці зненацька хтось забалакав — гучно й до всіх перехожих одразу; такої миті всі, навіть ті, хто щойно ні про що не думав, раптом відчують, що вони поспішають у якихось важливих, конкретних справах або що вулицею хтось користується не так, як належить. Професор, поки промовляв, мусив долати збентеження, проштовхуючи крізь нього слова так несміливо й уривчасто, неначе йому вітром забивало дух; але тепер він зачекав, чи йому хто-небудь відповість, а тоді не без гідности прибрав з обличчя очікувальну міну.

Коли після такого замішання слово поквапився взяти представник імператорської скарбниці й заходився розповідати про добродійні фундації, а також пожертвування, що в ювілейному році мають надійти з особистих коштів його величності, всі сприйняли це як порятунок. Почав він з асигнувань на спорудження церкви для прочан та заснування фундації на підтримку незаможних священників, потім пішли спілки ветеранів імени ерцгерцога Карла й імени Радецького, вдоби й сиро-

ти учасників воєнних походів 66-го й 78-го років, фундація на допомогу відставним унтер-офіцерам, академія наук тощо; у цих списках не було нічого хвилюючого, а була лише сувора послідовність і належне їм місце в усіх офіційних свідченнях доброзичливості його величності. Щойно їх зачитали, відразу підвелася така собі пані Веґгубер, дружина фабриканта, жінка в добродійній діяльності вельми заслужена й геть нездатна уявити собі чогось важливішого, ніж те, чим клопоталася; вона звернулася до зібрання, яке схвально слухало її, з пропозицією щодо «Великоавстрійського супового пансіону імені Франца Йосифа». Представник міністерства у справах культів і освіти зауважив лише, що й у його відомстві народилася подібна ініціатива — а саме видати друком монументальну працю «Імператор Франц Йозеф Перший і його час». Але після цього вдалого старту знов запала мовчанка, і більшість присутніх відчували себе ніяково.

Якби дорогою сюди у них поцікавилися, чи знають вони, що таке історичні, великі й такі інші події, то їхня відповідь була б, звичайно, ствердна, але, поставши перед нагальною потребою придумати таку подію самим, вони помалу зів'яли, і в них прокинулося щось на кшталт ремствування досить природної природи.

Цієї небезпечної хвилини непомильне відчуття такту підказало Діотимі зробити перерву й запропонувати гостям заздалегідь наготовану легку перекуску.

43.

**Перша зустріч Ульріха з великим чоловіком.
У світовій історії нічого нерозумного не стається,
однак Діотима виступає з твердженням,
що істинна Австрія – це весь світ**

У перерві Арнгайм завважив: що масштабніша організація, то дужче відрізняються пропозиції. Це, мовляв, — характерна риса нинішнього розвитку, побудованого лише на розумі. Але саме в цьому й полягає грандіозний замисел: змусити цілий народ згадати про волю, натхнення й суть, яка лежить глибше, ніж розум.

Ульріх відповів запитанням, чи вірить Арнгайм, що з цієї акції що-небудь вийде.

— Поза всяким сумнівом! — відказав той. — Знаменні події — це завжди віддзеркалення загальної ситуації!

І саме цю ситуацію, провадив він, тепер ми маємо, й уже те, що така зустріч, як нинішня, стала десь можливою, доводить, мовляв, її глибоку необхідність.

— Але тут не дуже легко провести різницю, — мовив Ульріх. — Припустимо, наприклад, композитор, автор оперети, яка останнім часом здобула світову славу, виявився інтриганом і оголосив себе президентом світу, — а це, коли взяти до уваги його популярність, було б цілком можливо. Що б це було — пірует в історії чи віддзеркалення духовної ситуації?

— Це неможливо, абсолютно! — сказав доктор Арнгайм. — Такий композитор не може бути ні інтриганом, ні політиком; у противному разі його комічно-музикальна геніальність просто незбагненна, а в світовій історії нічого нерозумного не стається.

— Але в світі — скільки завгодно!

— У світовій історії — ніколи!

Арнгайм вочевидь нервував. Неподалік стояли, тихо, але жваво про щось перемовляючись, Діотима й граф Ляйнсдорф. Його ясновельможність зрештою все ж таки висловив приятельці свій подив із приводу того, що на цьому суто австрійському заході спіткав прусака. Уже з міркувань такту він вважав цілком неприпустимим, щоб у паралельній акції одну з провідних ролей грав чужоземець, хоча Діотима вказувала на те вигідне й заспокійливе враження, яке на закордон справляє така свобода від політичного егоїзму. Але тепер вона змінила тактику боротьби й несподівано розширила свій план. Вона завела мову про жіночий такт, цей вияв, мовляв, впевненості почуттів і свідчення глибоко байдужого ставлення до суспільних упереджень. Нехай його ясновельможність лише прислухається до цього голосу. Арнгайм, мовляв, — європеець, відоме в усій Європі світило духу, і саме через те, що він — не австрієць, завдяки його участі можна довести, що в Австрії дух почувается як удома. І раптом Діотима висунула тезу, що істинна Австрія — це, мовляв, весь світ. Світ, пояснювала вона, не матиме спокою доти, доки народи не заживуть у ньому у високій єдності, так, як живуть австрійські роди у своїй вітчизні.

Белика Австрія, всесвітня Австрія — ось на яку думку, мовляв, навів її в цю щасливу хвилину його ясновельможність; оце і є та вінчальна ідея, якої досі так бракувало паралельній акції... Палкою повелительською-паціфісткою стояла красуня Діотима перед своїм ясновельможним приятелем. Граф Ляйнсдорф іще не важився відмовитись від своїх заперечень, але вже знов захоплювався полум'яним ідеалізмом і широтою поглядів цієї жінки й розмірковував, чи не вигідніше все ж таки залучити Арнгайма до розмови, ніж одразу відповісти на ініціативу з такими прикрими, можливо, наслідками.

Арнгайм непокоївся, здогадуючись про зміст тієї розмови й не маючи змоги на неї вплинути. Його з Ульріхом обступили учасники засідання, яких цікавила особа цього пруського Креза, й Ульріх саме сказав:

— Є тисячі професій, в яких люди цілком розчиняються; там увесь їхній розум. Та якщо від них зажадати чогось загальнолюдського, спільного для всіх, то зостануться, по суті, лише три речі: глупство, гроші й, у найкращому разі, невиразні спогади про релігію!

— Цілком слушно, релігія! — переконливо вкинув Арнгайм і поцікавився в Ульріха, чи не вважає той, що релігія вже повністю, з корінням зникла... Він так гучно наголосив на слові «релігія», що це мимоволі почув граф Ляйнсдорф.

Тим часом його ясновельможність, схоже, уже досяг компромісу з Діотимою, бо вона підвела його тепер до гурту, який враз тактовно розпався, й граф заговорив до Арнгайма.

Ульріх раптом завважив, що лишався сам, і закусив губу. Бозна навіщо — чи то щоб згаяти час, чи то щоб не почуватися покинутим — він почав пригадувати, як їхав на це зібрання. Його взяв із собою граф Ляйнсдорф; як людина сучасна, той мав автомобілі, але водночас не цурався й традицій і вряди-годи користувався також парою розкішних гнідих, яких тримав разом із кучером та чотиримісною бричкою; цього дня його ясновельможність, віддаючи розпорядження дворецькому, вирішив, що на установче засідання паралельної акції подобає їхати такими двома чудовими, уже майже історичними створіннями. «Це — Пепі, а це — Ганс», — пояснив дорогою граф Ляйнсдорф; перед очима витанцьовували горби гнідих крупів, а коли одна з голів, що ритмічно покивували, поверталася вбік, з морди злітала піна. Важко було зрозуміти,

що відбувалося в самих тваринах; видався погожий ранок, і вони бігли. Корм і біг — лише ці дві великі конячі пристрасті, мабуть, і були відомі Пепі й Гансу, якщо врахувати, що вони були вичищені й про любов знали не як про конкретний потяг, а тільки як про переливи якогось серпанку, що легеньким осяйним туманом іноді повивав картину їхнього світу. Кормова пристрасть зберігалася в мармурових яслах з ласощами — вівсом, у годівниці з соковитою пашею, в брязканні оброті об кільце й зосереджувалась у квасних пахоцях теплої стайні, пряний, густий дух якої голками пронизувало глибоке, насичене аміаком відчуття самих себе: тут — коні! Трохи інакше, мабуть, стояла справа з бігом. Тут бідна душа ще пов'язана з табуном, де жеребця-вожака попереду або й усіх одразу зненацька охоплює якийсь потяг до руху, і стадо кидається назустріч сонцю й вітру; бо коли тварина самотня й простір на всі чотири боки їй відкритий, то нерідко її череп проймає несамопитий дроз, і вона мчить, куди очі бачать, поринає в страшну свободу, однаково порожню що в тому напрямку, що в тому, й нарешті розгублено спиняється, і її приманюють мискою вівса. Пепі й Ганс були коні добре об'їджені; вони бігли щодуху, б'ючи копитами осяяну сонцем, обставлену будинками вулицю; люди були для них сірою масою, від якої не йшла ні радість, ні страх, строкаті вітрини крамниць, вичепурені, в яскравих барвах жінки — неістівними латками лугів, капелюхи, краватки, книжки, діаманти вздовж вулиць — пустелею. Лише два острови-мрії — стайня й клус — здіймалися над цією пустелею, і часом Пепі й Ганс жахалися, мов уві сні чи в грі, якої-небудь тіні, притискалися до дишла й, знов підбадьорившись від смалкого удару батогом, вдячно скорялися віжкам.

І раптом граф Ляйнсдорф випростався на м'якому сидінні й спитав Ульріха:

— Штальбург розповідав мені, пане доктор, нібито ви клопочетесь одним чоловіком?

Від несподіванки Ульріх не відразу збагнув, про що йдеться, і Ляйнсдорф повів далі:

— Дуже добре з вашого боку. Я про все знаю. Гадаю, зробити пощастить небагато, адже то жахливий тип; але нерідко саме у зв'язку з такими суб'єктами виявляє себе те незбагненно особисте, той потяг до милосердя, який властивий кожному християнинові, і якщо самому хочеться зробити щось велике,

то треба щонайсмиренніше думати про безпомічних. Можливо, пощастить ще раз призначити йому медичне обстеження. — Після того, як граф Ляйнсдорф, випроставшись в екіпажі, виголосив, попри тряску, цю довгу промову, він знову відкинувся на м'яку спинку й додав: — Але ми не маємо права забувати, що в цей час усю свою снагу повинні віддавати події історичній!

Власне, Ульріх трохи симпатизував цьому простодушному старому аристократові, який усе ще розмовляв з Діотимою та Арнгаймом, і мало не ревнував його. Адже балачка в них тривала, схоже, досить жваво; Діотима всміхалася, граф Ляйнсдорф стояв збентежений, широко розплющивши очі, щоб нічого не прогавити, а Арнгайм говорив шляхетно й спокійно. Ульріх розчув слова «нести ідеї у владні сфери». Арнгайма він не міг терпіти просто як форму буття, суто принципово, не міг терпіти сам його тип. Таке поєднання розуму, діловитости, безтурботности й начитаности для Ульріха було вищою мірою нестерпне. Він був певен, що Арнгайм ще вчора все зробив для того, щоб уранці на це засідання прибути не першим і не останнім; не мав Ульріх сумніву й у тому, що Арнгайм, виходячи з дому, все ж таки не поглянув на годинника, а востаннє зиркнув на нього, мабуть, перед тим, як сісти снідати й вислуховувати доповідь свого секретаря, що приніс пошту: час, який лишався, Арнгайм використав на внутрішню діяльність, якій мав намір присвятити себе аж до виходу з дому, й, невимушено віддаючись тій діяльності, був упевнений, що вона триватиме рівно стільки, скільки потрібно, бо те, що потрібно, і його час були пов'язані таємничою силою, як скульптура й зала, куди скульптура вдало вписується, або як списометальник і мішень, в яку той попадає, не цілячись. Ульріх уже багато чого чув про Арнгайма й дещо читав. В одній зі своїх книжок той писав, що чоловік, який придивляється в дзеркалі до свого костюма, не здатний діяти рішуче. Тому що дзеркало, створене колись для радощів, — так розмірковував він, — обернулося, мовляв, на знаряддя страху, мов ото годинник, який став відшкодуванням за те, що види своєї діяльності ми вже не чергуємо в природний спосіб.

Щоб не витріщатися так відверто й невиховано на сусідню трійцю, Ульріх мусив відвернутись, і погляд його спинився на маленькій покоївці, яка прослизала поміж захопленими роз-

мовами гістьми й, святобливо зводячи очі, пропонувала напої. Але маленька Рахель його не помічала; вона забула про Ульріха й навіть не підійшла до нього зі своєю тацею. Дівчина підступила до Арнгайма й запропонувала йому напої так, як Богові; вона радо припала б вустами до його короткопалої, спокійної руки, коли та брала лимонад, а потім неухважно тримала склянку, бо набоб пити не став. Коли ця кульмінація минула, Рахель виконувала свої обов'язки, мов збитий з пантелику маленький автомат; вона прагнула якомога скоріше втекти з цієї кімнати світової історії, де все заповнювали ноги й розмови, знов до передпокою.

44.

**Продовження й завершення великого засідання.
Ульріх проймається симпатією до Рахель,
Рахель – до Солимана.
Паралельна акція набуває чіткої організаційної
форми**

Ульріхові такі дівчата подобались, вони були шанобливі, поводитися шттивно й у своїй заляканій вихованості нагадували фруктові деревця, чия солодка стиглість одного дня впаде до рота якому-небудь юному гульвісі, якщо він зволить розтулити рота. «Вони, либонь, загартовані й хоробрі, як жінки кам'яного віку, котрі вночі ділили ложе з чоловіками-воїнами, а вдень у поході несли їхню зброю й своє хатне начиння», – подумав Ульріх, хоч сам, крім як у свою далеку первісну пору пробудження мужности, ніколи на такі воєнні стежки не ступав. Зітхнувши, він сів на своє місце, бо засідання поновило роботу.

Йому раптом спало на думку, що чорно-білий одяг, в який убирають таких дівчат, має ті самі кольори, що й облачення черниць; він завважив це вперше й здивувався своєму відкриттю. Та ось уже промовляла божественна Діотима, яка заявила: паралельну акцію має увінчати величний знак. Тобто акції не конче мати мету яку-небудь, нехай навіть дуже патріотичну, аби лиш її було видно здалеку. Ні, мета має бути така, щоб захопила самé серце світу. Вона має бути не тільки практична, вона має бути самою поезією. Вона має стати віхою. Вона має

бути дзеркалом, поглянувши в яке, світ почервонів би. І не лише почервонів би, але й, мов у казці, побачив би своє істинне обличчя й уже не зміг би його забути. Тим-то його ясно-вельможність, мовляв, висунув натхненну ідею «імператорамиротворця».

З урахуванням цього, провадила далі Діотима, не можна не визнати, що пропозиції, розглянуті досі, цій вимозі не відповідають. Коли в першій частині засідання вона, мовляв, вела мову про символи, то мала на увазі, звичайно, не супові пансіони, ні, йдеться ні про щось менше, ніж про те, щоб заново віднайти людську єдність, утрачену через те, що людські інтереси так розійшлися. Тут, звісно, напрошується запитання, чи наш час і нинішні народи взагалі здатні випрацювати такі великі спільні ідеї. Адже всі пропозиції, зроблені досі, — чудові, але вони, мовляв, спрямовані в різні боки, з чого вже видно, що жодна з них не має тої об'єднавчої сили, яка так потрібна!

Поки говорила Діотима, Ульріх спостерігав за Арнгаймом. Неприємне враження викликали в ньому не окремі деталі фізіономії, а просто-таки все. Хоча ці деталі — по-фінікійському міцний череп купця-господаря, виразисте, однак виліплене немовби з трохи недостатньої кількості матеріалу й тому пласке обличчя, спокій чоловічої постави англійського крою, а в другому місці, де людина виглядає з костюма, руки з короткуватими пальцями — були досить прикметні. Ульріха дратували саме витримані пропорції в усьому. Ця впевненість була притаманна й Арнгаймовим книжкам; коли Арнгайм розглядав світ, у ньому панував лад. В Ульріхові прокидалося бажання вуличного хлопчика закидати цього чоловіка, що виріс серед досконалости й багатства, камінням і сміттям, коли він бачив, з якою вдаваною увагою той спостерігав усе оце безглуздя, де їм доводилося брати участь; Арнгайм смакував цим безглуздям, як справжній знавець, на чиєму обличчі написано: «Багато не казатиму, але це вино — таки дуже й дуже благородне!»

Тим часом Діотима виступати скінчила. Відразу після перерви, коли присутні вже знов порозсідалися, з їхнього вигляду було видно, що тепер якогось результату вони таки досягнуть. Доти над цим ніхто не замислювався, але всі трималися так, немовби очікували чогось важливого. І ось Діотима висувала: коли, отже, напрошується запитання, чи здатний наш час і нинішні народи взагалі на великі спільні ідеї, то

можна й навіть треба додати: чи здатні вони на ідеї рятівної сили! Адже йдеться про порятунок. Про рятівне піднесення. Це щоб сказати коротко, хоч уявити собі таке піднесення виразно ще й нема змоги. Воно має вийти з усієї сукупності, або воно взагалі не прийде. Тому вона, порадившись із його ясновельможністю, дозволить собі, мовляв, завершити нинішнє засідання такою пропозицією. Його ясновельможність справедливо зауважив, що високі міністерства, власне, вже втілюють собою розпад світу за такими його головними сферами, як релігія й освіта, торгівля, промисловість, право і таке інше. Тому якщо буде ухвалено рішення заснувати комітети, на чолі кожного з яких стане уповноважений цих урядових відомств, а на допомогу йому оберуть представників відповідних галузевих об'єднань і верств населення, то виникне структура, до якої в систематизованому вигляді ввійдуть головні моральні сили світу; крізь цю структуру вони вливатимуться, і вона стане для них своєрідним ситом. Об'єднає потім усіх водно головний комітет, і таку структуру лишиться тільки розширити декотрими специфічними комітетами й підкомітетами, як, приміром, комітетом із пропаганди, з питань забезпечення коштами тощо, а на себе особисто вона, мовляв, хотіла б узяти формування мозкового центру для подальшого опрацювання основоположних ідей — певна річ, за погодженням з рештою комітетів.

І знов усі помовчали, тільки цього разу з полегкістю. Граф Ляйнсдорф покивав головою. Хтось, щоб картина стала зрозумілішою, поцікавився, як у замислену так акцію ввійде питомо австрійський елемент.

Щоб відповісти, підвівся генерал Штум фон Бордвер, хоч до нього всі оратори промовляли сидячи. Він добре розуміє, почав генерал, що в такій раді солдатіві відведено роль скромну. Та коли вже він усе ж таки бере слово, то не для того, щоби втручатися в неперевершений аналіз висловлених досі пропозицій, які всі були чудові. Однак він хотів би, мовляв, на завершення винести на доброзичливий розсуд присутніх таке міркування. Запланована демонстрація почуттів має справити вплив на закордон. А все, що справляє вплив на закордон, — це могутність народу. Та й ситуація в сім'ї європейських держав така, що, як висловився його ясновельможність, демонстрація почуттів була б, безперечно, не зайва. Зрештою, ідея держави,

— це, як каже Трайчке, ідея могутності; держава — це могутність, потрібна для того, щоб вижити в боротьбі народів. Він, генерал, лише ятрить, звісно, відому рану, нагадуючи, мовляв, про незадовільний стан, у якому через байдужість парламенту опинилася розбудова нашої артилерії та воєнно-морського флоту. Тому він звертається з проханням зважити на те, що коли не буде знайдено іншої мети — адже наразі це питання ще відкрите, — то такою вельми гідною метою стала б широка, всенародна участь у справах війська та його озброєння. *Si vis pacem para bellum!** Сила, яку демонструють у мирний час, не допускає війни чи принаймні її віддаляє. Отже, він може сміливо запевнити всіх, що такий захід слугував би злагоді між народами й став би яскравим виявом мирних прагнень.

Цієї хвилини в кімнаті почало діятися щось дивне. Спочатку в більшості присутніх склалося було враження, що ця промова не відповідає справжньому завданню їхньої зустрічі, та в міру того, як генерал дедалі ширше озвучував свої міркування, голос його лунав уже як заспокійлива похідна хода добре вишикуваних батальйонів. Лише несміливо нагадував про себе первісний замисел паралельної акції — «краще, ніж Прусія», так наче десь удалині полковий оркестр награвав марш принца Ойгена, який вирушив на турків, чи «Боже, бережи...» Принаймні якби зараз його ясновельможність підвівся, чого він зовсім не збирався робити, й запропонував поставити на чолі полкового оркестру пруського брата Арнгайма, то в тому піднесено-непевному стані, в якому всі перебували, вони подумали б, що чують «Слава тобі, переможцю...»**, й навряд чи спромоглися б супроти цього щось заперечити.

Біля замкової шпарини «Рашель» подала сигнал: «Забалакали про війну!»

Наприкінці перерви вона поквапилася знов до передпокою — почасти й через те, що цього разу Арнгайм таки привів свого Солимана. Погода зіпсувалася, й маленький мавр прийшов услід за своїм господарем у пальті. Коли Рахель йому відчинила, він зробив зухвалу гримасу, бо був зіпсутим юним берлінцем, якого жінки розбестили й то так, що він просто ще не знав, як йому з ними поводитись. Але Рахель гадала, що

---

* Якщо хочеш миру, готуйся до війни! (Лат.).

** Початок гімну кайзерівської Німеччини.

розмовляти з ним треба по-мавританському, а спробувати по-німецькому їй просто не спало на думку; і позаяк порозумітися з ним їй треба було конче, то вона просто поклала на плече цьому шістнадцятирічному хлопцеві руку, показала йому на кухню, поставила стільця й підсунула те, що стояло ближче — тістечка й напої. Чогось такого їй не випадало роботи ще зроду, тож коли вона біля столу випросталася, серце в неї гупало так, неначе в ступці товкли цукор.

— Як вас звати? — спитав Солиман.

О, то він розмовляє по-німецькому!

— Рашель! — кинула Рахель і вибігла з кухні.

Тим часом Солиман пригостився тістечками, вином та бутербродами, припалив сигарету й завів розмову з кухаркою. У Рахель, коли вона повернулася з порожньою тацею, стислося серце.

— Там знов обговорюють щось дуже важливе! — сказала вона.

Але на Солимана її слова не справили жодного враження, а кухарка, жінка вже літня, засміялася.

— Так може й до війни дійти! — схвильовано додала Рахель, і вже на грані кульмінації від замкової шпарини пролунало її повідомлення про те, що чекати лишилося вже не довго.

— Чи є там австрійські генерали? — насторожився Солиман.

— Самі погляньте! — кинула Рахель. — Один є напевно.

І вони разом ступили до замкової шпарини.

У поле зору потрапляв то білий аркуш паперу, то чийсь ніс, то мигала чиясь велика тінь, то зблискував перстень. Життя розпадалося на яскраві деталі; мов моріжок, простилалося зелене сукно; чиясь біла рука, воцана, як у паноптикумі, лежала бозна на чому, ніби зависала в повітрі; а якщо скосити очі різко вбік, то було видно, як у кутку тліє золотиста китичка на руків'ї генералової шаблі. Навіть розбещеного Солимана, схоже, охопило хвилювання. Казково й лиховісно ширшає життя, коли на нього дивишся крізь замкову шпарину й уяву. Позаяк стояти доводилося нахилившись, кров у вухах шуміла, а голоси за дверима то гриміли, мов кам'яні брили, то ковзали, наче намиленим паркетом. Рахель поволі випросталась. Підлога в неї під ногами, здавалося, дибилась, і дух того, що відбувало-

ся, огортав її, так ніби вона стромила голову під одну з отих чорних хусток, якими користуються фокусники й фотографи. Потім випростався й Солиман, і кров, пульсуючи, відринули від їхніх голів. Малий негр усміхнувся, й за його синіми губами промайнули яскраво-червоні ясна.

Поки в передпокої, серед розвішаного на стінах верхнього одягу впливових людей ця мить повільно, так мовби її грали на трубі, збігала, за дверима вже дійшло до резолюції — після того, як граф Ляйнсдорф заявив, що така надзвичайно важлива ініціатива пана генерала заслуговує на велику вдячність, але наразі в саму суть справи, мовляв, заглиблюватися не варто, потрібно визначити лише організаційні засади. Однак для цього потрібно, мовляв, не лише пристосувати план до викликів світу, узгодивши цей план з головними позиціями міністерств, а й ухвалити підсумкову резолюцію, де заявити, що учасники засідання дійшли одностайної згоди, щойно завдяки їхній акції стане очевидним прагнення народу, повідомити про це прагнення його величності, а разом звернутися з вірно-підданим проханням зробити велику ласку й вільно розпоряджатися доти нагромадженими коштами з метою матеріального здійснення цього прагнення... Це мало ту перевагу, що народ діставав змогу сам, але все ж таки за посередництва найвищої державної волі, ставити перед собою гідну, на думку його яснорозумності, мету, і таку резолюцію ухвалили на особливе бажання графа Ляйнсдорфа, бо хоч ішлося тут лише про формальність, для нього було важливо, щоб народ нічого не розпочинав з власної ініціативи й без другого конституційного чинника — не розпочинав навіть на честь цього другого.

Решта присутніх аж такого великого значення цим нюансам не надавали і саме через те й не мали нічого проти пропозиції графа Ляйнсдорфа. А в тому, що засідання завершилось ухваленням резолюції, нічого незвичайного не було. Адже байдуже — чи то в бійці ставлять крапку, скориставшись ножом, чи то наприкінці музичної п'єси всіма десятьма пальцями одночасно вдаряють кілька разів по клавішах, чи то танцівник робить уклін партнерці, чи то ухваляють резолюцію, — у світі стало б моторошно жити, якби події просто минали собі, насамкінець ще раз не запевнивши нас, як годиться, що вони таки відбулися; тим-то люди так і роблять.

45.

Мовчазна зустріч двох гірських вершин

Коли засідання завершилося, доктор Арнгайм непомітно влаштував усе так, щоб лишитись останнім; ініціаторкою цього була Діотима; начальник відділу Туцці шанобливо витримував паузу, бажаючи бути певним, що не повернеться додому до кінця засідання.

У ці хвилини, коли прощалися гості й потрібно було підбавити останні ризики, коли господині доводилося переходити з кімнати в кімнату, даючи дорогою дрібні розпорядження, висловлюючи міркування й хвилюючись, як це завжди буває, коли добігає кінця велика подія, Арнгайм, усміхаючись, спостерігав за Діотимою. А вона відчувала в усьому помешканні якусь вібрацію й рух; численні речі, яким через цю подію довелось переселитися кудись інде, тепер одна по одній поверталися на свої місця, як ото з берега, буває, відкочується велика хвиля, оголюючи на піску безліч ямок і ямочок. І поки Арнгайм у шляхетному мовчанні очікував, коли Діотима й цей рух довкола неї знов заспокояться, вона пригадала, що, хоч би скільки людей у неї було, а ніколи ще жоден чоловік, крім начальника відділу Туцці, не лишався з нею отак по-домашньому наодинці, щоб аж відчувалося оце німе життя порожнього помешкання. І раптом її цнотливість збентежило одне геть незвичне уявлення: оце спорожніле помешкання, де не було навіть її чоловіка, видалося їй штанями, в які вліз Арнгайм. Такі хвилини бувають, вони, мов нічні примари, можуть трапитися в людей навіть найцнотливіших, і чарівний сон кохання, де душа й тіло зливаються водно, засяяв у Діотимі.

Арнгайм нічого цього не помітив. Його штани стояли на дзеркальному паркеті бездоганною прямовисною лінією, його візитка, краватка, його спокійно усміхнене, шляхетне обличчя не промовляли нічого — такі досконалі вони були. Він, власне, мав намір дорікнути Діотимі за інцидент, який стався у зв'язку з його появою тут, і подбати, щоб такого не ставалося надалі; але в цій хвилині було щось таке, що змусило цього чоловіка, хто поводився з американськими фінансовими магнатами, як рівня їм, кого приймали імператори й королі, цього набоба, хто будь-якій жінці міг заплатити платиною, — щось таке, що змусило його натомість заворожено дивитися на Діотиму, яку

насправді звали Ермеліндою, а то й узагалі лише Герміною Туцці і яка була просто дружиною високого чиновника. Щоб означити це «щось таке», тут доведеться знову вдатися до слова «душа».

Слово це траплялося вже не раз, але не завжди в досить виразному контексті. Наприклад, на означення того, щб в наші часи втрачено або що не поєднується з цивілізацією; чи того, що суперечить фізичним інстинктам і подружнім звичкам; чи того, в чому вбивця викликав не лише обурення; чи того, що мала вивільнити паралельна акція; чи набожного споглядання і *contemplatio in caligine divina* графа Ляйнсдорфа; чи схильності багатьох людей висловлюватися алегорично і т. ін. Але найдивовижніша з-поміж усіх особливостей слова «душа» — це та, що молоді люди не можуть промовити його, не усміхнувшись. Навіть Діотима й Арнгайм уникали вживати це слово поза зв'язком; адже мати «велику, шляхетну, боязку, сміливу, ницу душу» — так ще можна висловитись, а ось сказати просто «моя душа» — язик не повертається. Воно, слово, створене ніби зумисне для людей літніх, і зрозуміти це можна, лише припустивши, що з віком дедалі відчутніше дає про себе знати щось таке, що нагально потребує назви, а позаяк знайти її не щастить, то зрештою, хоч і знехотя, послуговуються тією, яку спершу зневажливо відкидали.

То як же це описати? Можна стояти чи йти, як завгодно, значення має не те, що перед тобою, не те, що бачиш, чуєш, чого бажаєш, за що берешся й що долаєш. Воно простирається попереду, мов обрій, мов півколо; але краї цього півкола з'єднує хорда, і її площина перетинає навпіл світ. Спереду з цієї площини виглядають обличчя й руки, поперед неї забігають почування й прагнення, і ніхто не має сумніву: те, що ми тут робимо, завжди сповнене здорового глузду чи бодай пристрасти; тобто зовнішні обставини вимагають наших дій так, що це зрозуміло будь-кому, а коли ми, охоплені пристрастю, вчиняємо щось незбагненне, то зрештою і в цьому є своя логіка й свій лад. Та хоч усе тут здається цілком зрозумілим і самодостатнім, не можна позбутися невиразного відчуття, що це — лише щось неповне, половинне. Бракує трохи рівноваги, й людина, мов канатоходець, поспішає вперед, щоб не похитнутись і не впасти. А позаяк поспішає вона вперед крізь життя, полишаючи за собою прожите, то це прожите й те, що нале-

жить іще прожити, утворюють мур, і її шлях урешті починає нагадувати слід шашеля в деревині, що хоч би там як звивався, навіть повертав назад, але завжди лишає позад себе порожній простір. І по цьому жакливному відчуттю, що за всім заповненим зостався сліпий, відтятий простір, по цій половині, якої й досі бракує, хоча все вже стало цілим, зрештою помічають те, що називають душею.

Певна річ, у думках, у здогадах, у почуттях про неї ніколи не забувають; залежно від темпераменту людини, душа набуває тоді вигляду найрізноманітніших заміників. Замолоду — виразного відчуття невпевнености в усьому, що робиш, навіть якщо робиш те, що потрібно. На старість — подиву з приводу того, як мало зроблено з того, що ти, власне, мав намір зробити. У віці між юністю й старістю — втіхи від того, що ти збіса тямущий і славний хлопець, хоч не всьому з того, що робиш, можна знайти виправдання; або що світ теж-бо не такий, яким мав би бути, отож кінець кінцем усе, в чому ти сплехував, виявляється ще й справедливим компромісом; і нарешті, багато людей думають, крім усього іншого, навіть про якогось бога, що носить у кишені те, чого бракує їм самим. Окреме місце посідає тут лише кохання; річ у тім, що в цьому винятковому випадку та друга половина приростає. Здається, немовби кохана людина стоїть там, де звичайно чогось бракує. Душі поєднуються, сказати б, *dos à dos** і при цьому стають зайвими. Відтак, коли велике кохання юности минає, більшість людей уже не відчувають, що їм бракує душі, й ця так звана дурість виконує вдячне соціальне завдання.

Ні Діотима, ні Арнгайм ніколи не кохали. Щодо Діотими, то ми про це вже знаємо, але й великий фінансист душу мав, у широкому розумінні, незайману. Арнгайм завжди боявся, що почуття, які він викликав у жінок, стосуються не його самого, а його грошей, і тому жив лише із жінками, яким і сам давав не почуття, а гроші. Він ніколи не заводив товариша, боячись, що ним, Арнгаймом, зловживатимуть, а мав лише ділових друзів, навіть коли діловому спілкуванню була притаманна духовність. Отож коли Арнгайм зустрів Діотиму, яку йому судила доля, він мав багатий життєвий досвід, проте був незайманий і ризикував лишитися самотнім, Приховані в обох таємничі

---

* Спиною до спиною (фр.).

сили зіткнулись одна з одною. Порівняти це можна лише з пасатними вітрами, з Гольфстрімом, із вулканічними стрясаннями земної кори; сили, неймовірно більші від людських, споріднені із зірками, почали рухатись, від одного до одного, поза межами години й дня; незмірні потоки. У такі хвилини цілком байдуже, хто що каже. Арнгаймове тіло, підносячись із прямовисної складки штанів, здіймалося, здавалося, у неземній самотності гір-велетів; по другий бік стояла, поєднана з ним хвилею долини, осяяна самотністю Діотима — в модній тоді сукні, яка нижче плечей мала невеличкі буфи, над животом вишукано вивільняла широкий простір для грудей, а нижче від жижок знов прилягала до литок. Шнурки зі скляних перлів на порт'єрах мерехтіли, мов брижі на ставку, списи й стріли на стінах поймав трепет опереної й смертельної пристрасти, а жовті томи Кальман-Леві на столах мовчали, як цитринові гаї. Ми святобливо пропускаємо те, з чого обоє почали розмову.

46.

Ідеали й мораль – найкращий засіб, щоб заповнити велику безодню, звану душею

Першим чари струснув із себе Арнгайм. Бо довше лишатися в такому стані було, здалося йому, неможливо, не поринувши в тупу, беззмістовну, незворушну задуму або не підвівши під святобливість міцний каркас розмірковувань і переконань, який своєю суттю, однак, уже не зовсім їй відповідає.

Таким засобом, який хоч і вбиває душу, однак потім немовби невеличкими порціями консервує її й зберігає для загального використання, споконвіку був її зв'язок із здоровим глуздом, переконаннями й практичними вчинками, зв'язок, що його вдало втілювали в життя всі моральні вчення, філософії й релігії. Як уже сказано, сам Бог відає, що воно взагалі таке — душа! Нема жодного сумніву в тому, що палке бажання прислухатися лише до неї може спричинити незмірну свободу дій, справжню анархію, і не бракує прикладів того, що, так би мовити, хімічно чисті душі скоюють просто-таки злочини. Та щойно душа обзаветься мораллю чи релігією, філософією, глибокою буржуазною освітою й ідеалами у сфері обов'язку й краси, їй дістається

в дарунок система приписів, умов та всіляких вказівок, якій вона має відповідати, перше ніж мріяти про те, щоб її вважали душею й шанували, а її жар, як жар доменної печі, відводять до гарних прямокутних пісочників. Тоді лишаються, по суті, самі логічні проблеми тлумачення на кшталт запитання, чи підпадає який-небудь вчинок під ту чи ту заповідь, і перед душею відкривається спокійна картина поля після битви, де мерці лежать сумирно й одразу можна помітити, де ще ворушиться чи стогне крихта життя. Тим-то людина здійснює цей перехід якомога швидше. Якщо її діймають релігійні сумніви, як це іноді трапляється замолоду, то невдовзі вона заходжується гнобити невіруючих; якщо її бентежить кохання, вона обертає його на шлюб; а якщо опиняється в полоні якого-небудь іншого захоплення, то, не в змозі постійно жити в його полум'ї, знаходить порятунк у тому, що починає жити задля цього полум'я. Тобто багато хвилин свого дня, кожна з яких потребує стимулу й змісту, людина заповнює не ідеальним своїм станом, а діяльністю задля цього ідеального стану, себто численними засобами досягнення мети, всілякими перешкодами й інцидентами, які дають надійну гарантію того, що їй ніколи не доведеться цієї мети досягати. Бо лише йолопи, душевнохворі й люди з невідчепними ідеями спроможні тривалий час терпіти полум'я натхнення; здорова людина має вдовольнитися власною заявою, що без краплі цього таємничого полум'я їй і жити не хочеться.

Життя Арнгайма заповнювала діяльність; він був людиною реальності і з доброзичливою усмішкою, не без розуміння зразкової суспільної позиції староавстрійців слухав, як на засіданні, свідком якого став, вели мову про суповий пансіон імени Франца-Йосифа й про зв'язок між почуттям обов'язку та військовими походами; йому й на гадку не спадало над цим насміхатись, як те робив Ульріх, бо Арнгайм був переконаний: сприйняття великих ідей свідчить про мужність і перевагу багато менше, ніж уміння в таких буденних і трохи смішних у своїй добропристойності серцях знаходити зворушливе зерно ідеалізму.

Та коли серед усього цього Діотима, цей витвір пластичного мистецтва античності з віденською домішкою, промовила слова «всесвітня Австрія», слова, такі самі палкі й майже такі самі по-людському незрозумілі, як полум'я, його щось узяло за серце.

Про нього розповідали одну історію. У своєму берлінському будинку він мав залу, напхому напхану бароковими й готичними скульптурами. А католицька церква (Арнгайм був до неї вельми прихильний) своїх подвижників і святих зображує переважно в дуже блаженних, ба навіть захоплених позах. У тій його залі святі помирали в усіляких позах, і душа викручувала тіло, як ото викручують білизну після прання. Перехрещені, мов шаблі, руки й покалічені шиї, вихоплені зі свого первісного оточення й зібрані в чужому домі, справляли враження збориська кататоніків у божевільні. Ця колекція діставала високу оцінку й принадувала до Арнгайма багатьох мистецтвознавців, з якими він провадив учені розмови, але нерідко засиджувався в залі й у цілковитій самоті, і тоді на душі йому бувало зовсім по-іншому; у нього зринав схожий на переляк подив, так наче перед ним поставав якийсь напівбожевільний світ. Він відчував, що в моралі на самому початку палав невимовний вогонь, уздрівши який навіть такій розумній голові, як він, тільки, мабуть, і лишалося б, що витріщатися на обгоріле вугілля. Цей невиразний вияв того, що всі релігії й міфи виражають в оповіді, нібито на самому початку закони людині подарували боги, відчуття, отже, первісного стану душі, хоча трохи й моторошного, проте, мабуть, гідного любови богів, становило тоді дивну окрайку тривоги навколо його загалом досить самовдоволеного плину думок. А поратися в саду Арнгаймові допомагав тоді глибоко простий, як висловлювався сам Арнгайм, чоловік, з яким він часто розмовляв про життя квітів, тому що в таких людей можна навчитися більше, ніж у вчених. Аж поки одного дня Арнгайм виявив, що той чоловік його обкрадає. Він, можна сказати, просто-таки відчайдушно цупив усе, що міг пірвати до рук, а виторг відкладав, щоб стати незалежним; він тільки про це й думав, день і ніч; та якось зникла й одна невеличка скульптура, і поліція, викликана на допомогу, все й розкрила. Того вечора, коли Арнгаймові повідомили про цю новину, він звелів привести винного й цілу ніч докоряв йому за хибний шлях, на який той ступив у своїй користолобній пристрасті. Розповідали, що сам Арнгайм тоді дуже хвилювався й часом у темній сусідній кімнаті мало не плакав. Бо заздрих тому чоловікові, заздрих з причин, які не міг собі пояснити; а другого ранку Арнгайм передав крадія поліції.

Цю історію підтвердив і один із близьких друзів Арнгайма, і приблизно так само було в нього на душі й тепер, коли він стояв віч-на-віч з Діотимою в якійсь кімнаті, відчуваючи, як навколо її чотирьох стін немовби нечутно палахкотить світ.

47.

Те, що розпорошено на всіх, в Арнгайма зібрано в одній особі

У наступні тижні Діотимин салон зазнав нового могутнього піднесення. Сюди приходили довідатися про останні новини в паралельній акції й поглянути на отого нового чоловіка, про якого казали, нібито без нього Діотима тепер, мовляв, і кроку не ступить, — на німецького набоба, багатого юдея, відлюдника, що писав вірші, диктував ціни на вугілля й водив дружбу з самим німецьким імператором. Навідувалися не лише пани й панії з оточення графа Ляйнсдорфа та з дипломатичних кіл, неабияке зацікавлення виявляли й ті, хто представляв економічне й духовне життя буржуазії. Отож тут стикалися фахівці з мови еве й композитори, які доти один від одного й звуку не чули, фабриканти і священики, люди, котрі, почувши слово «курс», згадували про курс лікування, біржовий курс чи семінарський.

Але тепер сталося щось небувале: з'явився чоловік, який з кожним умів говорити його мовою, і цим чоловіком був Арнгайм.

Після прикрого враження, яке склалося в нього на початку першого засідання, надалі від таких офіційних зібрань він тримався якомога далі, та й у всілякі світські товариства приходив не завжди, тому що часто виїздив із міста. Само собою зрозуміло, про посаду секретаря вже не йшлося; він сам пояснив Діотимі, що ця ідея неприйнятна, зокрема й для нього самого, і хоч Діотима, дивлячись на Ульріха, не могла не бачити в тому узурпатора, з міркуваннями Арнгайма вона все ж таки погодилася. Він від'їздив і приїздив, непомітно минало чотири-п'ять днів, і ось він уже повертався з Парижа, Рима чи Берліна; те, що відбувалося в Діотими, було тільки невеличкою часткою його життя. Але цій частці він віддавав перевагу й був у ній усім своїм еством.

Що він умів розмовляти з великими промисловцями про промисловість, а з банкірами — про економіку, було зрозуміло; але він міг так само вільно розводитися про молекулярну фізику, містику чи стендову стрільбу. О, балакун він був хоч куди; коли вже Арнгайм починав, то не міг спинитись, як ото не можна дочитати книжку, поки в ній не сказано все, що просить слова; але манеру говорити він мав по-шляхетному тиху, плавну, манеру, що майже сумувала за собою, мов ото струмок, обрамлений темними кущами, і це надавало його велемовності немовби аж якоїсь потреби. Його начитаність і пам'ять були справді надзвичайні; він міг кидати фахівцям щонайрідкісніші терміни з їхньої галузі й водночас так само добре знав будь-яку важливу особу з англійської, французької чи японської аристократії й був у курсі справ на шподромах та гольфових майданчиках не лише Європи, але й Австралії та Америки. Отож навіть мисливці на сарн, об'їждчики коней та власники лож у придворних театрах, які приходили поглянути на божевільного багатія-юдея («Ну, такого я ще не бачив!» — казали зазвичай вони), йшли від Діотими, шанобливо похитуючи головою.

Якось його ясновельможність відвів Ульріха вбік і сказав:

— А знаєте, останні сто років родовому дворянству з гувернерами не щастило! Колись то були люди, імена багатьох з яких потім переходили до енциклопедичних словників; ті домашні навчителі, своєю чергою, приводили з собою вчителів музики й малювання, які з вдячності за це творили речі, що їх нині ми називаємо своєю давньою культурою. Та відколи запровадили нову й загальну освіту і люди мого кола купують, даруйте, докторські ступені, домашні вчителі стали якісь нікудишні. Наша молодь, звісно, має цілковиту рацію, коли вистрілює фазанів і вепрів, катається верхи й шукає гарненьких дівчаток та молодичь; проти цього нічого не скажеш, молодість — вона і є молодість. Але ж колись саме домашні вчителі частину цієї молоді сили спрямовували на те, щоб вона дбала про дух і мистецтво так само, як про фазанів, а сьогодні ми нічого цього не бачимо.

Ось що спало на думку його ясновельможності, і на думку йому часом спадали й такі речі. Зненацька він різко обернувся до Ульріха й виснував:

— То, знаєте, фатальний сорок восьмий рік розділив буржуазію й аристократію на лихо обом.

І стурбовано зиркнув на товариство збоку. Його щоразу драгувало, коли в парламентських виступах оратори від опозиції хизувалися буржуазною культурою, й потішився б, якби справжню буржуазну культуру можна було знайти в аристократії; але бідна аристократія в буржуазній культурі не могла знайти нічого, та культура була для неї невидимою зброєю, якою її побивали, й оскільки в цьому процесі аристократія чимдалі більше втрачала владу, то зрештою можна було, прийшовши до Діотими, побачити результат навіч. Тим-то у графа Ляйнсдорфа іноді стискалося серце, коли він спостерігав у салоні всю цю метушню; йому хотілося, щоб до виконання «функцій», можливість якого надавав цей дім, ставилися поважніше.

— З інтелігентами, ваша ясновельможносте, нині в буржуазії точнісінько такі самі взаємини, як колись в аристократії з гувернерами! — спробував утішити його Ульріх. — Це — чужі їй люди. Ви лишень погляньте, в якому захваті всі від цього доктора Арнгайма!

Але граф Ляйнсдорф і так весь час дивився лише на Арнгайма.

— А втім, це вже не розум, — додав Ульріх з приводу того, хто викликав такий захват. — Це такий самий феномен, як веселка, що її можна схопити за обидва кінці й з усіх боків обмацати. Він розводиться про любов і економіку, про хімію й плавання на байдарках, він учений, поміщик і біржовик; одне слово, те, що в кожному з нас є окремо, у ньому все зосереджене в одній особі; тим-то ми й захоплюємось. Ваша ясновельможність хитає головою? А я певен: його занесла сюди до нас хмара так званого прогресу, зазирнути всередину якої ніхто не годен.

— Я хитав головою не з приводу того, що ви сказали, — промовив граф. — Я думав про доктора Арнгайма. Загалом треба визнати, що особистість він цікава.

48.

Три причини слави Арнгайма й таємниця цілого

Але все це був лише звичайний вплив особистості доктора Арнгайма.

Чоловік він був великий.

Його діяльність поширювалася на континенти земні й наукові. Він знав усе: філософію, економіку, музику, світ, спорт. Вільно розмовляв п'ятьма мовами. Товаришував із найзнаменитішими митцями в світі, а мистецтво завтрашнього дня скуповував на пні, за ще не встановленими цінами. Він був вхожий до імператорського двору й спілкувався з робітниками. Мав віллу в наймодернішому стилі, світлини якої можна було побачити в усіх часописах із сучасної архітектури, а також спорохнявильй давній замок дець в аристократичній глушині Бранденбурга, замок, що своїм виглядом нагадував простотаки трухляву коліску пруської ідеї.

Таке широке коло зацікавлень і здатність за все братися рідко супроводжує власна продуктивність; але й щодо цього Арнгайм був винятком. Раз чи двічі на рік він усамітнювався в своєму маєтку й узагальнював там на папері досвід свого духовного життя. Ці його книжки й статті, що становили вже солідну серію, мали великий попит, досягали високих накладів, і їх перекладали багатьма мовами; адже до хворого лікаря довіри нема, а в тому, що може сказати людина, котра спромоглася подбати про себе сама, має ж бути, либонь, якась істина. Це було перше джерело його слави.

Друге впливало з природи науки. Науку ми глибоко шануємо, і це справедливо; можна, без сумніву, по вінця заповнити все своє життя, присвятивши себе вивченню діяльності нирок, але трапляються все ж таки хвилини — можна сказати, гуманістичні хвилини, — коли відчуваєш потребу згадати про зв'язок нирок з народом загалом. Тим-то в Німеччині так часто й цитують Гьоте. Та якщо кому-небудь з університетською освітою кортить окремо наголосити на тому, що він не лише вчений, а й має живий, спрямований у майбутнє розум, то найкраще зробити це, пославшись на праці, саме знайомство з якими не тільки робить честь, а й обіцяє ще більше чести, мов ото цінний папір, курс якого зростає, і в таких випадках дедалі більшої популярності набували цитати з Пауля Арнгайма.

Щоправда, його екскурси в певні наукові галузі з метою підперти свої загальні концепції не завжди відповідали щонайсуворішим вимогам. Хоч вони, звісно, й свідчили про глибоку начитаність, однак фахівець неодмінно виявляв у них ті дрібні неточності й похибки, що по них роботу дилетанта розпізнати так само легко, як по шву відрізнути сукню, пошиту домашньою кравчиною, від сукні зі справжнього ательє. Тільки в жодному разі не треба думати, нібито це заважало фахівцям захоплюватися Арнгаймом. Вони самовдоволено всміхалися; він імпонував їм як щось надзвичайно сучасне, як людина, про котру писали всі газети, король економіки, його заслуги перевершували навіть духовні заслуги колишніх королів, і коли їм, фахівцям, випадало зауважити, що в своїй галузі вони становлять ще все ж таки щось цілком інше, ніж він, то за це вони виражали йому вдячність, називаючи його розумним, геніальним чи просто універсальним чоловіком, а таке серед фахівців означає те саме, коли б у чоловічому товаристві про яку-небудь жінку сказали, що вона — красуня на жіночий смак.

Третє джерело слави Арнгайма було в сфері економіки. Йому непогано велося з її давніми капітанами, яким було море по коліна; якщо він мав залагодити з ними яку-небудь велику обгородку, то обводив круг пальця навіть найбільших зухів. Щоправда, вони були не вельми високої думки про нього як про комерсанта, називаючи його «кронпринцом» — на відміну від батька, Арнгайма-старшого, чий короткий, товстий язик не вмів розводити балачок, зате путящу справу відчував здалеку й за майже непомітними ознаками. Арнгайма-батька вони боялися й поважали; а ось коли чули про філософські вимоги, що їх «кронпринц» висував до їхнього стану й навіть уплітав у серйозні ділові розмови, то посміювались. Пауль Арнгайм зажив недоброї слави тим, що на засіданнях правлінь цитував поетів і стверджував, нібито економіка — така штука, яку не можна відділити від решти видів людської діяльності й працювати в ній треба лише з урахуванням широкого взаємозв'язку всіх аспектів національного, духовного, ба навіть глибоко інтимного життя. Але й посміюючись над ним, ті капітани не могли не бачити, що саме цими присмаками до комерції Арнгайм-молодший викликав чимдалі більше зацікавлення громадської думки. То в економічному, то в політичному, а то й у культурному розділах великих газет усіх країн з'являлися згод-

ки про нього — то схвальна оцінка роботи його пера, то розповідь про чудову промову, яку він десь виголосив, то повідомлення про те, як його приймав той чи той можновладець або мистецьке об'єднання, і невдовзі в колах великих підприємців, зазвичай схованих від чужих очей та вух за подвійними дверима, не було вже нікого такого, про кого поза цими колами розмовляли б стільки, скільки про Арнгайма. І не слід думати, нібито панове президенти, члени наглядових рад, генеральні директори й директори банків, металургійних заводів, концертів, гірничих підприємств та судноплавних компаній за своєю суттю й справді такі вже лихі люди, якими їх часто змальовують. Якщо не брати до уваги їхніх надто розвинених родинних почуттів, то внутрішній сенс їхнього життя — це сенс грошей, і в того сенсу дуже здорові зуби й неперебірливий шунок. Усі вони не мали сумніву в тому, що світ був би багато кращий, якби його просто полишили вільній грі попиту й пропозиції, а не панцерникам, багнетам, монархам та дипломатам, цим невігласам в економіці; але світ такий, який є, і життя, що слугує насамперед власній вигоді й лише завдяки цьому — загальній, на догоду давнім упередженням оцінюють нижче, ніж лицарство й державницьке мислення, а державні замовлення, з морального боку, стоять вище, ніж приватні, — одне слово, вони з цим дуже навіть рахувались і, як відомо, без соромá користалися з тих вигод, що їх дають загальному добру митні переговори під цівками гвинтівок чи війська, застосовані супроти страйкарів. Проте цим шляхом комерція веде до філософії, адже без філософії нині завдавати шкоди решті людей зважуються лише злочинці, і тому капітани економіки звикли бачити в Арнгаймі-молодшому щось на взірць ватиканського представника їхніх інтересів. Попри всю іронію, з якою вони ставилися до його схильностей, їм було приємно мати в його особі людину, здатну представляти їхні інтереси десь на зібранні єпископів так само успішно, як на конгресі соціологів; ба більше, зрештою він набув на них такого самого впливу, який має вродлива дружина-естетка, що ганьбить постійну конторську метушню, зате дає користь справі тим, що всіх зачаровує. На додачу досить лише уявити собі ще тільки вплив метерлінкської чи бергсонської філософії на вугільні ціни чи політику картелювання, щоб збагнути, як Арнгайм-молодший гнітив усіх на зібраннях промисловців або в кабінетах дирекції

чи то в Парижі, чи то в Петербурзі, чи то в Кейптауні, щойно прибував туди як батьків представник і де його належало вислуховувати від початку й до самого кінця. Його успіхи в комерції були такі самі вагомі, як і таємничі, й з усього цього народився відомий погослос про надзвичайне значення цього чоловіка й про його щасливу руку.

Багато чого ще можна було б розповісти про Арнгаймові успіхи. Про дипломатів, які підходили до чужої їхньої суті, проте важливої економічної галузі з обережністю людей, котрі мають опікати не зовсім безпечного слона, хоч сам він ставиться до неї спокійно, мов природжений сторож у зоопарку. Про митців, яким він рідко давав пожиток і які, незважаючи на це, все ж таки відчували, що перед ними — меценат. Зрештою, про журналістів, які, либонь, мають право претендувати, аби про них згадали насамперед, адже це саме вони своєю захопленою писаниною й зробили з Арнгайма великого чоловіка, не помітивши, що все діялося навпаки: їм нашіптували, а вони гадали, бущіміто чують, як росте трава часу. Формула його успіху повсюди була та сама; осяяний чарівним світлом свого багатства й чутками про власну значущість, він завжди мусив мати справу з людьми, котрі у своїй сфері його перевершували, але він подобався їм як непрофесіонал із разючими знаннями в їхній професії й аж лякав їх, утілюючи собою зв'язки їхнього світу з рештою світів, що про них вони не мали жодного уявлення. Отак його суттю й стало справляти в колі людей вузької професії враження натури цілісної й довершеної. Іноді йому ввижалася така собі ваймарська чи флорентійська доба промисловости й торгівлі, верховенство сильних особистостей, що працюють на добробут, здатні поєднувати в собі й спрямовувати з високих позицій усе, чого техніка, наука й мистецтво досягли порізно. Спроможність до цього він у собі відчував. У нього був талант ніколи не мати переваги в чомусь окремому й такому, що можна довести, зате в будь-якій ситуації впливати на поверхню завдяки притаманній йому рухливій рівновазі, яка щомиті самооновлюється, в чому, можливо, й справді полягає головний хист політика, хоча сам Арнгайм був, утім, переконаний, що це — глибока таємниця. Він називав її «таємницею цілого». Адже й людська краса полягає, по суті, не в чомусь окремо взятому й такому, що його можна довести, а радше, либонь, у чомусь чарівному, такому, яке

навіть невеличкі потворності обертає собі на вигоду; достоту так і глибока доброта, любов, гідність і велич людського створіння майже не залежать від того, що воно робить, скоріше вони здатні ушляхетнити все, що воно робить. Це просто якась загадка, однак ціле в житті важливіше від деталей. Отож нехай собі маленькі люди складаються все ж таки зі своїх чеснот та вад, а ваги своїм властивостям надає лише людина багата; і якщо таємниця її успіху полягає в тому, що по-справжньому його не можна пояснити жодною з її заслуг і жодною з її властивостей, то саме ця сила, більша, ніж будь-який її вияв, і є тією таємницею, на якій ґрунтується все велике в житті. Так писав про це Арнгайм в одній зі своїх книжок, а написавши так, майже й сам повірив, що вхопив за полу щось надприродне, і досить прозоро дав зрозуміти це й у тексті.

49.

Зародження суперечностей у поглядах між старою й новою дипломатією

Спілкування з людьми, чією вузькою професією було аристократичне походження, винятку тут не становило. Арнгайм усіляко притлумлював власну шляхетність і так скромно вдовольнявся аристократизмом духовним, який знає свої переваги й межі, що невдовзі носії найродовитіших дворянських імен уже справляли поруч із ним таке враження, немовби від носіння цього тягаря в них, немов у справжніх трударів, назавжди згорбилася спина. Найпильніше за цим спостерігала Діотима. Таємницю цілого вона пізнавала розумом митця, який мрію свого життя бачить втіленою такою мірою, що подальші вдосконалення вже неможливі.

Тепер вона була знов у цілковитій згагоді зі своїм салоном. Арнгайм застерігав її не переоцінювати зовнішній бік організації; грубі матеріальні інтереси, казав він, можуть узяти гору над чистими намірами; більшої ваги він надавав салону.

Начальник відділу Туцці, навпаки, висловлював побоювання, що таким шляхом до справи через прірву розмов не перейти.

Він закинув ногу на ногу й згорнув на коліні виразно жилаві, худі й смагляві руки; поруч із Арнгаймом, який сидів випро-

ставшись, у бездоганному костюмі з м'якої матерії, Туцці мав вигляд близькосхідного кишенькового злодія поруч із бременським оптовим торговцем. Тут зіткнулися два аристократизми, й австрійський, що, на догоду якомусь досить складному великосвітському смаку, любив напускати на себе певну недбалість, у жодному разі не вважав себе нижчим. Начальник відділу Туцці мав приємну манеру цікавитись успіхами паралельної акції так, ніби сам, без посередників, не мав права знати, що відбувається в його домі.

— Ми були б раді якомога скоріше довідатися про подальші плани, — промовив він і поглянув на дружину й Арнгайма, привітно всміхаючись, що мало означати: «Щодо цього я ж бо тут людина чужа».

Потім він сказав, що ця спільна справа його дружини і його ясновельможности графа Ляйнсдорфа вже завдає відомствам чимало тяжкого клопоту. Під час останньої доповіді в його величності міністр спробував з'ясувати, які зовнішні вияви з нагоди ювілею можуть за певних обставин розраховувати на високе схвалення, зокрема наскільки для найвищої інстанції прийнятний план, випереджаючи сучасну тенденцію, очолити міжнародну паціфістську акцію; адже це, пояснював Туцці, — єдина можливість перевести у сферу політики ідею, що народилася в його ясновельможности: ідею всесвітньої Австрії. Але його величність, будши втіленням щонайглибшої, відомої на весь світ стриманости й совісности, провадив Туцці, відразу відмахнувся, рішуче зауваживши: «Ох, та не хочу я пхатися наперед!» І тепер, мовляв, ніхто не знає, що це таке: вочевидь негативне волевиявлення його величності чи ні.

З маленькими таємницями своєї роботи Туцці тактовно вмів поводитися так нетактовно, як люди, котрі водночас уміють добре берегти великі таємниці. Завершив він тим, що тепер посольства мають вивчити настрої чужоземних дворів, позаяк щодо настрою власного двору певности, мовляв, нема, а знайти яку-небудь тверду опору десь усе ж таки треба. Адже, зрештою, суто технічних можливостей багато — від скликання загальної мирної конференції, зустрічі двадцятки правителів і аж до, якщо брати глибше, оздоблення гаазького палацу настінними розписами австрійських майстрів або до пожертв для дітей та сиріт домашньої обслуги в Гаазі. З цим він пов'язав запитання про те, що думають про ювілейний рік при прусь-

кому дворі. Арнгайм відповів, що відомостей про це не має. Австрійський цинізм його відштовхував; він, хто й сам умів так вишукано розводити балачки, поруч із Туцці почувався замкнутим, як людина, що бажає підкреслити: коли йдеться про справи державні, мають панувати серйозність і холод. Отак, не зовсім без суперництва, розкрилися перед Діотимою два протилежні аристократизми, два державні й життєві стилі. Але поставте хорта поряд із мопсом, вербу — поряд із тополею, келиха — на ріллі або портрета не на художній виставці, а на вітрильнику, одне слово, помістіть поряд дві породисті й яскраво виражені форми життя — і поміж них виникне порожнеча, вони обернуться на вкрай зляканий бездонний комізм і нівелюються. Діотима бачила це на власні очі й чула на власні вуха, нічого не розуміючи; налякана, вона перевела розмову на інше й вельми рішуче заявила своєму чоловікові, що має намір паралельною акцією досягти насамперед чогось духовно великого й, здійснюючи її, зважатиме лише на потреби справді сучасних людей!

Арнгайм із вдячністю сприйняв те, що ідеї, на його думку, повернули її гідність; адже і йому в житті часом доводилося щосили втримуватися на плаву, й саме тому він не хотів жартувати з речами, які великою мірою виправдовували його спілкування з Діотимою; так людина, що потопає, не хоче жартувати зі своїм рятувальним кругом. Але, на власний подив, він не без сумніву в голосі поцікавився в Діотими, кого ж тоді вона бажає обрати до духовної верхівки паралельної акції.

Про це Діотима, звичайно, ще не могла сказати нічого; дні спілкування з Арнгаймом подарували їй надто багато імпульсів та ідей, і поки що вона не спинила свій вибір на чомусь конкретному. Щоправда, Арнгайм не раз казав їй, що головне — не демократія комітетів, а сильні й різнобічні особистості; але щодо цього в ній просто давало про себе знати чуття «ти і я» й аж ніяк ще не рішення й навіть не розважливості; саме про це, мабуть, їй і нагадали песимістичні нотки в голосі Арнгайма, бо вона відповіла:

— А чи є сьогодні взагалі щось таке, що можна назвати достатньо великим і важливим, щоб на його досягнення покласти всі свої сили?

— Ознака часу, який утратив внутрішню впевненість здорових часів, — зауважив у відповідь Арнгайм, — у тому й

полягає, що в ньому дуже важко народжується щось таке, що його можна назвати найбільшим і найважливішим.

Начальник відділу Туцці опустив погляд на порошинку на своїх штанях, отож його усмішку можна було витаумачити як знак згоди.

— А й справді, що б це могло бути? — бажав знати Арнгайм. — Релігія?

Начальник відділу Туцці підвів від порошинки свою усмішку; останнє слово Арнгайм вимовив хоч і не так наполегливо й упевнено, як колись при його ясновельможності, проте все ж таки з приємною поважністю в голосі.

Діотима, наперекір усмішці свого чоловіка, кинула:

— А чом би й ні? Релігія теж!

— Певна річ. Але нам треба ухвалити практичне рішення, отож: чи спадало вам коли-небудь на думку обрати до комітету якого-небудь єпископа, щоб він знайшов для акції мету, відповідну духові часу? Бог глибоко несучасний: ми не в змозі уявити його у фраку, гладенько виголеним і з проділом на голові, а уявляємо його на патріархальний манір. А що ще, крім релігії? Нація? Держава?

Почувши це, Діотима зраділа, тому що Туцці зазвичай дивився на державу як на справу чоловічу, про яку з жінками не розмовляють. Але тепер він мовчав, і лише в очах його можна було прочитати, що про це не завадило б сказати й ще дещо.

— Наука? — допитувався далі Арнгайм. — Культура? Лишається мистецтво. І справді, саме воно мало б віддзеркалювати єдність буття і його внутрішній лад. Але ж ми знаємо, яку картину воно становить нині. Загальна роздрібненість, крайнощі без будь-якого зв'язку. Героїчну епопею новому, механізованому суспільному й емоційному життю вже на самому його початку творили Стендаль, Бальзак і Флобер, глибоко схований внутрішній голос сумління розкривали Достоевський, Стрінберг і Фройд. Ми, нині суцї, живемо з глибоким відчуттям, що в усьому цьому робити нам уже нічого.

Тут начальник відділу Туцці вставив, що він, коли йому хочеться почитати що-небудь добротне, бере Гомера або Петера Розегера.

Арнгайм не залишив його слова без уваги:

— А ще вам слід було б додати Біблію. Біблії, Гомера й Розегера або Ройтера цілком вистачить! Нарешті ми дійшли до самісінької суті проблеми! Припустімо, мали б ми нового Гомера. А спитаймо себе щиро й напрямцє: чи були б ми взагалі здатні його слухати? Гадаю, відповісти маємо заперечно. У нас його немає, тому що він нам не потрібен! — Тепер Арнгайм був на коні й гарцював. — Якби він був нам потрібен, то ми б його мали! Адже кінець кінцем у світовій історії не стається нічого негативного. То як же розцінювати те, що все воістину велике й значуще ми переносимо в минуле? З Гомером і Христом ще ніхто не порівнявся, вже не кажучи про те, щоб їх перевершити; немає нічого прекраснішого за Пісню Пісень; готика й Ренесанс поряд із сучасністю — однаково що гірська країна поряд із виходом на рівнину. Де нині великі, владні постаті? Якими нікчемними видаються сьогодні навіть діяння Наполеона супроти діянь фараонів, праця Канта — супроти праці Будди, творчість Гьоте — супроти творчости Гомера! Та, зрештою, ми таки живемо й маємо задля чогось жити. Який же висновок ми маємо з цього зробити? А ніякий інший, крім... — У цьому місці Арнгайм, однак, урвав свою мову й заявив, що вагається висловитись до кінця, адже висновок лишається тільки один: усе, чому надаєш значення й що вважаєш великим, не має нічого спільного з тим, у чому полягає глибинна сила нашого життя.

— І що ж то за сила? — поцікавився начальник відділу Туцці; проти того, що більшості речей надаєш завеликого значення, він аж таких заперечень не мав.

— Сьогодні цього не годен сказати ніхто, — відповів Арнгайм. — Проблему цивілізації можна розв'язати лише серцем. Появою нової особистости. Внутрішнім зором і чистою волею. Розум не домігся нічого, окрім того, що велике минуле опустив до лібералізму. Та, мабуть, ми зазираємо не досить далеко й міряємо надто малими мірками; кожна мить може стати поворотним пунктом у світової історії!

Діотима хотіла була заперечити, що в такому разі для паралельної акції взагалі нічого не лишається. Та, хоч як дивно, темні видіння Арнгайма їй захопили. Можливо, в ній ще нагадували про себе рештки «обридлих домашніх завдань», які гнітили її, коли знов і знов доводилося читати новочасні книжки й розмовляти про новочасні картини; песимізм щодо мис-

тецтва позбавляв її багатьох красот, які їй загалом анітрохи й не подобались; а песимізм щодо науки притлумлював у ній страх перед цивілізацією, перед надміром того, що могло справляти вплив і що варто було пізнати. Тим-то безнадійні міркування Арнгайма про час мали на неї цілющу дію, яку вона раптом відчула. І її серце солодко защеміло на думку, що Арнгаймова меланхолія якось пов'язана з нею.

50.

Подальші події. Начальник відділу Туцці надумує дістати чітке уявлення про особистість Арнгайма

Діотима вгадала. Від тієї хвилини, коли Арнгайм завважив, що груди в цієї прекрасної жінки, котра читала його книжки про душу, здійсмає й погойдує сила, яку хибно не витлумачиш, його огорнув загалом чужий йому смуток. Якщо висловлюватись коротко і з урахуванням його власного висновку, то це був смуток мораліста, котрому зненацька, несподівано трапилося небо на землі, а скортить кому-небудь проїнятися його почуттями, то нехай лиш уявить собі, як воно було б, якби нас не оточувало нічого, крім оцієї тихої блакитної калюжі, де плавають м'якенькі білі воланчики.

Як свідчить запах тих покірних сіромах, котрі за душею не мають нічого, крім моралі, сама собою моральна людина смішна й неприємна. Мораль потребує великих завдань, завдяки яким вона набуває ваги, й тому Арнгайм доповнення своїй природі, схильній до моралі, завжди шукав у світових подіях, у світовій історії, в ідеологічній насиченості своєї діяльності. Він мав улюблений пунктик: збагачувати владні сфери ідеями й залагоджувати ділові справи лише в поєднанні з питаннями духовними. Він любив знаходити собі аналогії в історії й наповнювати їх новим життям; роль фінансів у сучасному світі нагадувала йому роль католицької церкви — як сили, що діє з-за куліс, сили неконфліктно-конфліктної в спілкуванні з можновладними інстанціями, й часом розглядав себе у своїй діяльності як такого собі кардинала. Але цього разу його покликала в дорогу, власне, все ж таки примха; і хоч навіть із примхи Арнгайм ніколи не вирушав у дорогу геть без жодних

намірів, він усе ж таки не міг пригадати, як у нього на самому початку виник цей план — план, до речі, досить, важливий. Вело його в цій подорожі щось від непередбаченого натхнення й раптового рішення, і, либонь, саме через таку незначну обставину, таку свободу навіть відпустка в Бомбеї навряд чи справила б на нього екзотичніше враження, ніж це віддалене, але велике німецьке місто, де він опинився. Цілком неможлива у Пруссії думка, що його запросили грати в паралельній акції певну роль, довершила справу й налаштувала його на фантастично-нелогічний лад, мов ото сон, абсурдність якого хоч і не уникла його практичної кмітливості, однак кмітливості ця не змогла розвіяти чарів казковості. Мети свого приїзду він багато швидше досяг би, мабуть, і прямим шляхом, але на свої все нові й нові повернення сюди він дивився як на вакації, відпочинок від розуму, й за таку втечу до казки власна діловитість карала його тим, що чорну оцінку, яку він мав би поставити сам собі за поведінку, він розмивав до сірої поволоки на всьому взагалі.

Щоправда, до таких глибоких і похмурих роздумів, як того разу при начальнику відділу Туцці, більше не доходило; вже хоч би через те, що Туцці вдома показувався лиш мигцем, і Арнгаймові доводилося розподіляти свої висловлювання поміж дуже й дуже різноманітними людьми, які в цій чудовій країні йому здавалися навдивовижу сприйнятливими. При його ясновельможності критику він назвав неплідною, а сучасність — позбавленою богів, ще раз давши цим зрозуміти, що врятувати людину від такого безпросвітнього існування здатне лише серце, а окремо для Діотими додав, що тільки висококультурний німецький південь ще в змозі очистити німецьку сутність — а водночас, певно, й світ — від сваволі раціоналізму й ощадливості. Стоячи в колі жінок, він говорив про те, що потрібно активізувати всю внутрішню ніжність, щоб урятувати світ від гонки озброєнь і бездушності. У гурті особистостей творчих він пояснював слова Гьордерліна про те, що в Німеччині вже нема людей, а є лише професії. «І в своїй професії ніхто нічого не досягне без відчуття високої єдності, а фінансист — і поготів!» — завершив він свої міркування.

Слухали Арнгайма залюбки, адже коли чоловік з таким багатством думок має ще й гроші, то це зовсім непогано; кожен його співрозмовник ішов від нього з враженням, що

такий захід, як паралельна акція, — справа вельми сумнівна, сповнена надзвичайно небезпечних духовних суперечностей, і ця обставина ще дужче покріплювала всіх у думці, що краще від нього очолити цю авантюру не спроможний ніхто.

Однак начальник відділу Туцці не був би в глибині душі одним із провідних дипломатів країни, якби не помічав зовсім; такої ґрунтовної присутності Арнгайма в своєму домі господар лише ніяк не міг збагнути, в чому ж тут річ. Але він цього не показував, бо дипломат своїх думок не показує ніколи. Цей чужоземець був йому вищою мірою неприємний — і особисто, і, так би мовити, принципово; а те, що дружинин салон Арнгайм вочевидь обрав плацдармом для здійснення своїх таємних намірів, Туцці сприймав як виклик. Він ні на мить не повірив Діотиминим запевненням, нібито імператорську столицю на Дунаї цей набоб так часто навідує лише через те, що серед її давньої культури його дух почувается вільготніше; і все ж таки спочатку перед Туцці постало завдання, для розв'язання якого він не мав навіть від чого відштовхнутись, бо в своїй службовій діяльності з таким чоловіком ніколи не стикався.

А відколи Діотима відкрила йому свій план — надати Арнгаймові чільне місце в паралельній акції — й поскаржилася на опір збоку його ясновельможности, Туцці був не на жарт збентежений. Ні паралельну акцію, ні самого графа Ляйнсдорфа він серйозно не сприймав, але несподіваний намір дружини з політичного погляду видався йому разюче нетактовним, і цієї миті на душі в нього було так, неначе вся пророблена ним, як він сам себе тішив, багаторічна подружня виховна робота валиться, мов карткова хатка. Начальник відділу Туцці потай вдався навіть до такого порівняння, хоч загалом порівнянь не дозволяв собі ніколи, тому що від них відгонить літературщиною й вони свідчать про хибну суспільну позицію; однак цього разу він був просто-таки приголомшений.

Щоправда, згодом Діотима поліщила свою позицію завдяки власній упертості. У неї з'явилася м'яка агресивність, і вона розповіла про новий тип людей, які не бажають уже пасивно полишати відповідальність за те, що діється в світі, професійним лідерам. Потім вона завела мову про жіноче чуття, яке іноді здатне замінити хист ясновидіння й зазирнути, можливо, за обрії дальші, ніж щоденна професійна діяльність. Зрештою

вона заявила, що Арнгайм — європеець, відоме у цілій Європі світило духу, що державними справами в Європі керують не дуже по-європейському, але дуже вже бездуховно, і що світ не знатиме спокою, допоки всесвітньо-австрійський дух не пройме його так, як давня австрійська культура повиває різномовні племена на теренах монархії... Діотима ще ніколи не зважувалася так рішуче чинити опір чоловіковій перевазі, але начальника відділу Туцці це на певний час заспокоїло, бо й дружининим прагненням він ніколи не надавав більшої ваги, ніж кравецьким питанням, був щасливий, коли нею захоплювались, і тепер дивився й на всю цю справу поблажливіше — приблизно так, коли б жінка, котра любить яскраві тони, раптом вибрала надто строкату підв'язку. Тож він обмежився тим, що поважно, але чемно нагадав їй про причини, з яких у чоловічому світі навіть думки не припускали отак у всіх на очах довірити якому-небудь прусакові вирішувати австрійські справи, але загалом погодився, що дружба з людиною такого виняткового становища може дати свої переваги, й запевнив Діотиму, що та витлумачить його сумніви хибно, якщо виснує з них, нібито йому неприємно так часто бачити Арнгайма в її товаристві. У душі Туцці плекав надію, що в такий спосіб нарешті пощастить поставити цьому чужакові тенета.

Аж коли Туцці, як і багатьом іншим людям, довелося стати свідком повсюдного успіху Арнгайма, начальник відділу повернувся до думки, що Діотима приділяє цьому чоловікові надто багато увагу, але знову виявив, що волю рідного чоловіка вона не поважає так, як колись, перечить, а його тривоги називає химерами. Він уже вирішив був, що йому як чоловікові не варто сперечатися з жіночою логікою, а ліпше дочекатися години, коли його прозорливість сама собою увінчається тріумфом; та несподівано вийшло так, що він дістав могутній імпульс. Якось уночі його потривожив немовби якийсь далекий-далекій плач; спершу це йому не дуже заважало, він просто не розумів, що воно таке, але час від часу та душевна відстань різко скорочувалась, і раптом ця загрозлива тривога торкнулася вже самісіньких його вух, і він так зненацька прокинувся, що аж сів у ліжку. Діотима лежала, відвернувшись, і нічим себе не виказувала, але він чомусь відчув, що вона не спить. Він тихенько покликав її на ім'я, потім ще раз і самими пальцями лагідно спробував повернути її за біле плече до себе.

І коли це йому нарешті вдалося й у темряві над її плечем з'явилося її обличчя, воно дивилося на нього зле, виражало впертість і було заплакане. На жаль, Туцці настирливо долав міцний сон, уперто притягуючи його ззаду до подушок, і Діотимине обличчя попливало перед його очима лише невиразною, світлою гримасою болю, вже геть йому незрозумілою.

— Що таке? — пробурмотів він тихим баском людини, яка поринає в сон, і виразно почув над вухом роздратовану, прикру відповідь, що впала в його сонний стан і лишилася лежати там, наче лискуча монета у воді.

— Ти спиш так неспокійно, що поруч із тобою годі заснути! — твердо й чітко промовила Діотима.

Його слух ще сприйняв ці слова, але наступної миті Туцці вже провалився в сон, не встигнувши збагнути дружининоного докору.

Він лише відчув, що до нього вчинено жорстоку несправедливість. Спокійний сон становив, на його думку, одну з головних чеснот дипломата й запоруку будь-якого успіху. Щодо цього він був непохитний, і в Діотиминому зауваженні відчув для себе серйозну загрозу. Туцці зрозумів, що в дружині сталися якісь зміни. Щоправда, йому й уві сні не спало б на думку запідозрити дружину у відвертій невірності, проте він усе ж таки ні на мить не сумнівався, що особиста образа, завдана йому, пов'язана з Арнгаймом. Він, так би мовити, гнівно проспав до ранку й прокинувся з твердим наміром домогтися ясності щодо того порушника спокою.

51.

У домі Фішеля

Директор Фішель із Ллойд-банку — це той самий директор банку чи, правильніше сказати, прокурисст із директорською посадою, який спершу бозна-чому забув відповісти на запрошення графа Ляйнсдорфа, а потім уже не дістав запрошення взагалі. Та й те перше йому дісталось лише завдяки зв'язкам його дружини Клементини. Клементина Фішель походила з давньої чиновницької родини, її батько був президентом Головної лічильної палати, дід — камеральним радником, а

трьох братів посідали високі пости в різноманітних міністерствах. Двадцять чотири роки тому вона вийшла заміж за Лео з двох причин: по-перше, через те, що в родині високих чиновників іноді дітей буває більше, ніж маєстности, а по-друге, й через романтику, адже банківська справа, на противагу нестерпно обмеженим можливостям батьківського дому, уявлялася їй сферою сучасною, вільнодумною, а в дев'ятнадцятому сторіччі людина освічена оцінює іншу людину не за тим, юдей ти чи католик; ба більше, як на ті часи, вона вбачала мало не якусь особливу просвітленість у тому, щоб піднятися над наївним антисемітизмом простолюду.

Згодом бідоласі довелося стати свідком того, як у всій Європі підніс голову націоналістичний дух, а з ним піднялася й хвиля нападок на юдеїв, обертаючи її чоловіка, в її, сказати б, обіймах, із шанованого вільнодумця на чужорідного зловмисника. Спершу вона повставала проти цього з усім шалом «великого мислячого серця», але з роками її виснажила наївно-жорстока ворожість, яка розповзалася довкола, й залякала загальна упередженість. Ба більше, дійшло до того, що в їхніх із чоловіком незгодах — а з часом вони набували чимдалі різкішого характеру, коли Лео з причин, відверто пояснювати які він щоразу відмовлявся, так і не піднісся зі щабля прокурора й утратив будь-яку надію стати колись справжнім директором банку, — що в цих незгодах багато своїх кривд вона навіть сама собі, стенаючи плечима, пояснювала вдачею Лео, все ж таки, мовляв, чужою її вдачі, хоч перед людьми збоку принципами своєї юности ніколи не поступалася.

Певна річ, причиною тих незгод було, по суті, не що інше, як брак гармонії між обома; так трапляється в багатьох подружніх пар, коли, сказати б, природна біда спливає на поверхню, щойно в них минає засліплення від щастя. Відколи Лео у своїй кар'єрі надовго застряг на посаді біржового диспонента, Клементина вже не могла виправдовувати певні його властивості тим, що сидить він усе ж таки не в дзеркальній тиші міністерського кабінету, а серед «гуркоту ткацьких верстатів часу» (хто ж бо знає, чи саме не через цю цитату з Гьоте вона й вийшла за нього заміж?!). Його ретельно підголені бакенбарди, які разом із посадженим на середині носа пенсне колись нагадували їй англійського лорда з цінними паперами, тепер наводили її на думку про біржового маклера, а окремі

звички жестикулювати й розмовляти почали ставати для неї просто нестерпними. Спершу Клементина намагалася виправляти чоловіка, але наштотувалася на надзвичайні труднощі, бо виявилось, що ніде в світі нема мірки, за якою можна було б робити висновок, кого нагадують бакенбарди — лорда чи маклера, й чи посідає пенсне таке місце на носі, яке в поєднанні з рухом руки виражає ентузіазм або песимізм. А крім того, Лео Фішель був зовсім не тим чоловіком, який дав би себе виправити. Причіпки й спроби зробити з нього християнсько-германський ідеал краси міністерського радника він називав світським кривлянням і відмовлявся навіть розмовляти про них, бо це, мовляв, не гідне розумного чоловіка, і що частіше в дружини викликали невдоволення деталі, то наполегливіше він наголошував на головних засадах розуму. Через це дім Фішелів помалу обернувся на арену боротьби двох світоглядів.

Директор Ллойд-банку Фішель любив пофілософувати, але не довше, ніж десять хвилин на день. Він любив вважати людське життя розумно обґрунтованим, вірив у його духовну рентабельність, яку уявляв собі чимось на кшталт ладу у великому банку з добре налагодженою роботою, й щодня задоволено брав до відома кожне повідомлення про нові успіхи, вичитане в газеті. Ця віра в неситні веління розуму й прогресу тривалий час давала йому змогу відмахуватися від дружининих нарікань, стенаючи плечима чи кидаючи гостре слівце. Та позаяк протягом їхнього подружнього життя новітні віяння, на лихо, відвернулися від колишніх, сприятливих для Лео Фішеля засад лібералізму, від великих взірців вільнодумства, людської гідності й вільної торгівлі, а розум і прогрес у західному світі виявилися витісненими расовими теоріями та вуличними гаслами, то це не могло не зачепити й самого Лео. Спершу цей процес він просто заперечував, достоту так, як граф Ляйнсдорф звичайно заперечував певні «небажані явища суспільного характеру»; він очікував, що вони зникнуть самі собою, а таке очікування — то перша, ще майже невідчутна стадія тих тортур роздратуванням, що їх доля посилає людям твердих поглядів. Другу стадію зазвичай називають — а тому так її називав і Фішель — «трутизною». «Трутизна» — це така собі поступова, краплина за краплиною, поява нових поглядів у моралі, мистецтві, політиці, сім'ї, в газетах, книжках і людських взає-

минах, яку, появу, супроводжує вже безсиле відчуття безповоротності, обурення й заперечення, не годне, однак, зовсім не визнавати того, що є. Але директора Фішеля не оминула й третя, остання стадія, коли й град, і снігова крупа, й окремі струмені нового зливаються в затяжний дощ, і з часом це обертається на одну з найжахливіших мук, що їх лишень може зазнати людина, в якій часу на філософію — всього-на-всього десять хвилинок на день.

Лео довелося пізнати, що людина багато чого може оцінювати по-різному. У домі Фішелів почало чинити бешкет прагнення мати рацію, ця потреба, яку можна порівняти хіба що з людською гідністю. За багато тисячоліть це прагнення породило тисячі гідних подиву філософських течій, мистецьких творів, книжок, справ і уподобань, і коли це гідне подиву, хоч водночас фантастичне й жахливе, породжене самою людською природою прагнення має вдовольнитися десятьма хвилинами життєвої філософії чи дискусії з принципових питань домашнього побуту, то воно неодмінно, як крапля розтопленого олива, лопається, розпадаючись на незліченні шпичаки й скалки, спроможні завдати болючих ран. Воно розлітається на питанні, звільняти чи не звільняти покоївку й годиться чи не годиться тримати на столі зубочистки; та хоч би на чому воно розліталось, а йому була властива здатність умиць доростати до двох, невичерпно багатих подробицями світоглядів.

Удень ще було сяк-так, бо вдень директор Фішель сидів у своєму службовому кабінеті, але вночі він був людиною, й це страшенно погіршувало його взаємини з Клементиною. Нині в житті все так ускладнилося, що людина спроможна орієнтуватися, по суті, лише в якій-небудь одній сфері, і в Лео Фішеля такою сферою були цінні папери й позики під них, через що вночі він ставав певною мірою поступливішим. Клементина, навпаки, й тоді лишалася їжакуватою й непоступливою, тому що виростала в усталеній атмосфері чиновницького дому, атмосфері, просякнутій відчуттям обов'язку, до того ж її стана свідомість не приймала нарізних спалень, щоб іще дужче не зменшувати й так не досить просторе помешкання. Зате у спільній спальні, надто коли вона затемнена, чоловік опиняється в становищі актора, який перед невидимим партером має поставати у вдячній, але дуже вже заграний ролі героя, що перевтілюється в розшалілого лева. З темної глядацької зали

Лео Фішеля роками не вихоплювалися ні бодай тихенькі оплески, ні хоч би скупенький знак неприйняття, а це, скажу я вам, може розхитати й найміцніші нерви. Уранці за сніданком — традицію снідати разом вони шанували — Клементина бувала скам'яніла, мов закоцюблий на морозі труп, а Лео від образи весь аж здригався. Навіть їхня донька Герда щоразу це трохи помічала і, сповнена жаху й гіркої відрази, малювала собі подружнє життя як котячу бійку в нічній темряві.

Двадцятитрирічна Герда перебувала в центрі боротьби між батьком і матір'ю. Лео Фішель вважав, що донька вже має дати йому підстави подумати про вигідну для неї партію. А Герда, навпаки, казала: «Ти старомодний, татусю!» — й обирала собі друзів зі зборища християнсько-германських ровесників, які не подавали ані найменших надій на забезпечене існування, зате зневажали капітал і заявляли, що жоден юдей ще не довів своєї спромоги явити який-небудь великий символ людства. Лео Фішель називав їх антисемітськими йолопами й хотів відвадити від свого дому, але Герда казала: «Ти просто не розумієш, тату, адже це — лише символічно». А Герда була дівчина нервова, недокрівна й, коли з нею поводитися необережно, відразу починала дуже хвилюватись. Отож Фішель терпів цю компанію, як Одиссей колись терпів у своєму домі Пенелопиних залицяльників, тому що Герда була в його житті променем світла; але терпів Лео не мовчки, бо не таку він мав натуру. На його переконання, він сам знав, що таке мораль і високі ідеали, й, щоб сприятливо повпливати на доньку, казав про це при кожній нагоді. А Герда щоразу відповідала: «Так, тату, ти, звісно, мав би рацію, якби тепер на це не дивилися зовсім інакше, ніж ти!» І що ж робила Клементина, коли донька так казала? А нічого! Дружина з покірним виглядом мовчала, хоч Лео не мав сумніву, що поза спиною в нього вона підтримує Герду, так ніби знає, що таке символи! Лео завше мав достатньо причин гадати, що його розумна юдейська голова стоїть вище за дружинину голову, й ніщо не обурювало його так, як спостереження, що з доньчиного божевілья Клементина має вигоду. Чому це раптом саме він уже не в змозі міркувати по-сучасному? Тут була якась система! Потім на пам'ять йому спливала та ніч. Це була вже не просто образа, то була наруга над честю! Уночі на людині лише нічна сорочка, а під нею — відразу вже її вдача. Жодні фахові знання, жодні фахові пре-

мудрості її не захищають. Ставиш на карту всього себе. Не більше й не менше. То як же це розуміти, що, коли мова заходила про християнсько-германську позицію, Клементина робила таку міну, немовби він — дикун?

А людина — це істота, котра чужих підозр не терпить так само, як цигарковий папір — дощу. Відколи Клементина вже не бачила в Лео жодної вроди, він став їй нестерпним, а відколи Лео відчув, що в Клементини виникли щодо нього сумніви, він з будь-якого приводу починав підозрювати змову у власному домі. Воднораз Клементина й Лео, як і всі люди на світі, виховані звичаями й літературою, жили з хибним переконанням, нібито через свої пристрасті, долі, вдачі і вчинки залежать одне від одного. Хоча насправді життя більше, ніж наполовину, складають, звичайно, не вчинки, а готові міркування, сенс яких убирає в себе людина, думки «за» й відповідні думки «проти», а також невизране нагромадження того, що людина чула й знає. Доля цих двох залежала переважно від каламутного, в'язкого, безладного нашарування поглядів, які були притаманні зовсім не їм, а громадській думці, і які разом із нею зазнали перемін, не змігши від них уберегтися. Проти цієї залежності їхня особиста залежність одного від одного становила лише крихітну часточку, страшенно переоцінену децицію. І поки обоє переконували себе, що мають особисте життя, й кожне сумнівалося в тому, чи має друге вдачу і волю, розпачлива складність полягала в нереальності цієї суперечки, яку вони маскували всілякими невдоволеннями та розчаруваннями.

Біда Лео Фішеля полягала в тому, що він ані грав у карти, ані знаходив утіху в розвагах із гарненькими дівчатами, а, виснажений на службі, страждав від своїх глибоких родинних почуттів, тоді як його дружина, що не мала іншого клопоту, крім день і ніч нести тягар лона своєї родини, вже не морочила себе жодними романтичними сподіваннями. Іноді Лео Фішеля поймало таке відчуття, немовби він задихається, і відчуття це, ніде не зосереджуючись, облягало його зусібіч. Він був старанною клітинкою суспільного організму, яка сумлінно виконувала свої обов'язки, але звідусюди одержувала отруйні соки. І хоч це сягало далеко за межі його потреби у філософії, він, коли супутниця життя лишила його отак напризволяще, вже літнім чоловіком, який не бачив жодних підстав відмовлятися від розважливих поглядів своєї юности, почав відчувати

безпросвітну марність духовного життя, його безформність, що постійно міняла свої форми, повільний, але невпинний коловорот, який постійно все в себе затуляє.

І ось одного з таких ранків, коли його думки були заклопотані сімейними проблемами, Фішель забув дати відповідь на листа його ясновельможності, а багато наступних днів щоранку вислуховував розповіді про події в оточенні начальника відділу Туцці, й ті розповіді спонукали Лео глибоко шкодувати, що втрачено таку нагоду для Герти потрапити до вищого світу. Та й у самого Фішеля сумління було не зовсім чисте, адже його власний генеральний директор і голова Державного банку туди пішли, але ж, як відомо, докори відмітаєш тим рішучіше, чим розпачливіше сам метаєшся між провиною і безневинністю. Та щоразу, коли Фішель з перевагою ділової людини пробував посміятися над цією патріотичною справою, йому пояснювали, що Пауль Арнгайм, фінансист із неабияким відчуттям часу, про це якраз іншої думки. Просто диво й годі, скільки всього встигли довідатися про того чоловіка Клементина з Гердою, яка загалом у всьому, звісно, перечила матері; а що всілякі дивовижні речі про Арнгайма розповідали й на біржі, то Фішель почувався загнаним у глухий кут, бо просто не міг, та й не повертався в нього язик стверджувати про чоловіка з такими діловими зв'язками, нібито його не можна сприймати серйозно.

А коли Лео Фішель почувався загнаним у глухий кут, то його дії відповідно набували форми біржового контрманевру, тобто на всі натяки щодо дому Туцці, особи Арнгайма, паралельної акції і його власної помилки він відповідав якомога глухішою мовчанкою, збирав дані про перебування Арнгайма в місті й потай чигав на яку-небудь подію, що враз виявить внутрішню порожнечу всієї цієї метушні й покладе край її високому курсу в його сім'ї.

52.

Начальник відділу Туцці виявляє прогалину в діяльності свого міністерства

Надумавши дістати чітке уявлення про особу доктора Арнгайма, начальник відділу Туцці невдовзі, на свою втіху, виявив суттєву прогалину в структурі рідного йому Міністерства чужоземних справ та Імператорського дому: воно не було готове мати до діла з такими людьми, як Арнгайм. Сам Туцці з красною пишменства читав, крім мемуарів, лише Біблію, Гомера та Розегера й неабияк собою пишався, бо це вберігало його від внутрішнього розладу; але те, що й у всьому Міністерстві чужоземних справ не знайшлося нікого, хто прочитав би хоч одну книжку Арнгайма, було, на його думку, недоліком.

Начальник відділу Туцці мав право викликати до себе решту керівних чиновників, але вранці після тієї потривоженої слізьми ночі вирушив до начальника департаменту преси сам, відчуваючи, що надавати аж такого вже офіційного вигляду тому приводу, який змусив його шукати обміну думками, не варто. Начальник департаменту преси був у захваті від начальника відділу Туцці, який знав про Арнгайма таку безліч подробиць особистого характеру, і зізнався, що й сам уже частенько чував таке ім'я, однак відразу відкинув припущення, нібито цей чоловік фігурує в паперах його департаменту, позаяк Арнгайм, наскільки він пригадує, ніколи не був предметом офіційних доповідних, а опрацювання газетних матеріалів на діяльність приватних осіб, певна річ, не поширюється. Туцці погодився, що нічого іншого й не слід було чекати, в жодному разі, проте зауважив, що нині не завжди можна чітко провести межу між офіційним і особистим значенням людей та явищ, і це зауваження начальника департаменту преси здалося вельми влучним, після чого обидва начальники зійшлися на думці, що мають справу з вельми цікавим недоліком системи.

То було вочевидь уранці, коли Європа живе ще більш-менш спокійним життям, бо обидва начальники відділів викликали завідувача канцелярії й звели йому завести теку, надписавши на ній «Арнгайм Пауль, доктор», хоч поки що вона, мовляв, ще й лишатиметься порожня. Після завідувача канцелярії настала черга керівників архіву справ та архіву газетних матеріалів, і обидва, сяючи від заповзяття, з пам'яті одразу доповіли, що в

їхніх реєстрах ніякого Арнгайма нема. Нарешті покликали ще й міністерських журналістів, які мали щоденно опрацьовувати газети й класти начальникам на стіл витяги з них, і всі вони, коли їх спитали про Арнгайма, зробили поважні міни й запевнили, що в їхніх газетах його ім'я згадується дуже часто і з позитивного боку, однак про зміст його власних писань повідомити нічого не могли, бо його діяльність, як вони відразу заявили, до кола завдань офіційного реферування не входить. Бездоганне функціонування механізму Міністерства чужоземних справ виявлялося відразу, щойно натискали кнопку, й усі чиновники полишали кабінет з відчуттям, що продемонстрували свою надійність у вигідному світлі.

— Усе точнісінько так, як я вам і казав, — задоволено промовив до Туцці начальник департаменту преси. — Ніхто нічого не знає.

Обидва начальники відділів вислухали доповіді з усмішкою, сповненою гідности; вони сиділи в розкішних шкіряних фотелях, що стояли на м'якому червоному килимі, за темно-червоними гардинами на високих вікнах, мовби препаровані для вічності, як муха в бурштині, обстановкою біло-золотистої кімнати часів іще Марії Терезії; начальники з'ясували, що прогалину в системі вони тепер принаймні виявили, хоч заповнити її буде й важко.

— Ми в департаменті, — хвалився його начальник, — опрацьовуємо кожну публічну заяву; але ж у понятті публічності слід дотримуватись бодай якихось меж. Я вам гарантую: будь-яку репліку, кинуту депутатом у якому-небудь ландгазі в нинішньому році, можна знайти в наших архівах за десять хвилин, а будь-яку репліку останніх десятих років, якщо вона стосується зовнішньої політики, — щонайдовше за півгодини. Те саме стосується й будь-якої політичної газетної статті; мої люди працюють сумлінно. Але це — коли йдеться про конкретні, сказати б, відповідальні висловлювання, пов'язані з певними обставинами, силами й поняттями. І якщо поставити запитання суто професійно, то в котрий із розділів чиновник, роблячи виписки чи складаючи каталог, має занести есей, автор якого лише від власного ім'я... ну, кого б узяти для прикладу?

Туцці з готовністю допоміг йому, назвавши ім'я одного з тих наймолодших письменників, що бували в Діотиміному салоні.

Начальник департаменту преси звів на Туцці стривожений погляд, ніби недочувши.

— Що ж, нехай буде він. Але де провести межу між тим, на що слід звернути увагу, й тим, що можна проминути? Були ж бо вже навіть політичні вірші. То що ж, треба кожного віршомана?.. Чи, може, лише тих, хто пише для Бургтеатру?..

Обидва засміялися.

— Як узагалі витягти й не помилитися саме те, що мають на увазі такі люди, хай це будуть навіть самі Шілер чи Гьоте?! Глибокий сенс є в цьому, звісно, завжди, але коли йдеться про цілі практичні, то такі люди через кожнісіньке слово суперечать самі собі.

Тим часом обидва зрозуміли, що наражаються на небезпеку взятися за щось «неможливе», якщо вживати це слово зокрема й з тим присмаком суспільної комічності, який так тонко відчують дипломати.

— У нашому міністерстві не можна завести цілий штат літературних і театральних критиків, — зауважив, усміхнувшись, Туцці, — але, з другого боку, коли вже звернули на це увагу, то не можна й заперечувати, що такі люди значною мірою впливають на формування поглядів у світі, а відтак — і на політику.

— Цього не роблять у жодному міністерстві чужоземних справ світу, — прийшов йому на допомогу начальник преси.

— Атож. Але крапля камінь точить. — На думку Туцці, це прислів'я дуже добре виражає певну небезпеки. — Може, не завадило б усе ж таки вжити яких-небудь організаційних заходів?

— Не знаю, я щодо цього маю сумніви, — промовив другий начальник відділу.

— Я, звісно, теж! — додав Туцці.

Під кінець цієї розмови його поійняло якесь прикре відчуття, так ніби в нього обіклало язика, і йому було не втямки — чи він молов дурниці, чи це все ж таки ще поцінують як вияв проникливості, що нею він уславився. Начальник департаменту преси також не міг збагнути, щоб це насправді, і тому обидва пообіцяли один одному повернутися згодом до цього питання ще раз.

Начальник департаменту преси дав розпорядження замовити для відомчої бібліотеки всі праці Арнгайма, щоб хоч якось

закрити це питання, а начальник відділу Туцці вирушив до політичного відділу, де звернувся з проханням доручити посольству в Берліні підготувати докладний звіт про особу Арнгайма. Це було все, що Туцці міг на цей час зробити, а поки той звіт не надійшов, він мав змогу розпитувати про Арнгайма лише в дружини, що було йому тепер вкрай неприємно. Він пригадав висловлювання Вольтера про те, що люди вдаються до слів тільки задля того, щоб приховувати свої думки, а до думок — лише задля того, щоб обґрунтовувати свої несправедливі вчинки. Певна річ, дипломатія завжди в цьому й полягала. Але те, що хтось міг стільки, скільки Арнгайм, говорити й писати, щоб за словами приховувати свої справжні наміри, — це викликало в Туцці тривогу, як щось нове, що його загадку він мав розгадати.

53.

Моосбругера переводять до іншої в'язниці

Про вбивцю повії Крістіана Моосбругера забули вже через кілька днів після того, як газети перестали друкувати звіти про судовий процес над ним, і збудження громадськості знайшло собі інші теми. Лише вузьке коло експертів клопоталося Моосбругером і далі. Його захисник подав касаційну скаргу, зажадав призначити нову експертизу психічного стану засудженого й зробив ще дещо; страту на невизначений термін відклали, а Моосбругера перевели до іншої в'язниці.

Застережні заходи, до яких при цьому вдалися, його тішили: заряджені гвинтівки, багато людей, на руках і ногах залізні кайдани; йому виявляли увагу, його боялись, а Моосбругер це любив. Сідаючи до арештантського фургона, він роззирався й заглядав у вічі здивованих перехожих, сподіваючись побачити там захват. Холодний вітер, що гуляв уздовж вулиці, грався його кучерями, свіже повітря виснажувало його. Ще дві секунди, й судовий охоронець підштовхнув засудженого ззаду до машини.

Моосбругер був чоловік марнославний; він не любив, щоб його отак підштовхували; він боявся, що охорона його штурхатиме, кричатиме на нього або насміхатиметься над ним; заку-

тий велет не важився поглянути на жодного зі своїх конвоїрів і сам посунувся аж до передньої стінки фургона.

Проте боявся він не смерті. У житті доводиться терпіти багато чого такого, що завдає, безперечно, страшнішого болю, ніж повішання, а скільки проживеш — на кілька років більше чи на кілька менше — це вже не має значення. Пасивні гордощі людини, яка вже не раз побувала за ґратами, не давали йому боятися покари; та він і взагалі не чіплявся за життя. Що він мав у ньому любити? Адже не весняний вітер, і не широкі путівці, й не сонце? Від усього цього лише курява, спека та стома. Ніхто цього не любить, коли знає, що воно таке насправді. «А ось можливість розповісти, — подумав Моосбругер, — що вчора в отому шинку на розі я їв чудову печеню зі свинини!..» То було вже щось більше. Але й від цього можна відмовитись. Що його потішило б, то це якби пощастило вдовольнити своє шанобство, якому все життя доводилося терпіти лише безглузді образи. Дорогою колеса жажливо підскакували, і їхня тряска через лавку передавалася його тілу; за ґратами в дверцятах бігла назад бруківка, відставали гужові хури, часом крізь пруття промайне чоловік, жінка чи дитина, ззаду здалеку наближався фіакар, виростав, насувався, вже розбризкував краплі життя, як залізняка на ковадлі розбризкує іскри; конячі голови немовби хотіли пробити дверцята фургона, потім перестук підків і м'який шурхіт гумових шин проплив повз стінку. Моосбругер неквапно повернув голову назад і знов побачив перед собою стелю в тому місці, де вона лягала на бічну стінку. Шум надворі джеркотав, гуркотів; він був напнутий, мов полотно, яким раз у раз пробігала тінь того, що там відбувалося. Моосбругер сприймав цю поїздку як таку собі розвагу й не дуже переймався її суттю. Між двома темними, застиглими тюремними періодами пролетіло чверть години непрозоро-білого спіненого часу. Саме такою він завжди й уявляв свою свободу. Не те щоб чудовою. «Історія з останньою трапезою, — міркував він, — із тюремним священиком, з катами й п'ятнадцятьма хвилинами до тої миті, як усьому настане кінець, не дуже відрізнятиметься від оцього мого перевезення; вона теж протрясється на своїх колесах уперед, і час від часу доведеться щось робити, як оце тепер, щоб, коли гицатиме, не впасти з лавки, а побачиш і почуєш не багато, тому що довкола весь час метушитимуться люди. Найкраще буде, либонь, нарешті всього цього позбутися!»

Звільнившись від бажання жити, людина дістає дуже велику перевагу. Моосбругер пригадав комісара, який першим допитував його в поліції. Славний був чоловік, розмовляв тихенько. «Послухайте, пане Моосбругер, — казав він, — я вас просто настійно прошу: допоможіть мені домогтися успіху!» І Моосбругер відповів: «Гаразд, якщо вам так потрібен успіх, нумо складати протокол!» Згодом суддя не хотів у таке повірити, але комісар потвердив це перед судом. «Коли вже ви не бажаєте очистити своє сумління задля себе самого, то зробіть таку послугу особисто мені й очистіть його задля мене» Ці слова комісар повторив перед усім судом, голова навіть привітно всміхнувся, а Моосбругер підвівсь. «Я глибоко поважаю цю заяву пана комісара поліції! — гучно проголосив він і, елегантно вклонившись, додав: — І хоч пан комісар відпустили мене зі словами: «Ми, мабуть, уже ніколи не побачимося», сьогодні мені все ж таки випала честь і задоволення побачити пана комісара ще раз!»

Усмішка злагоди із самим собою осяяла обличчя Моосбругера, і він забув про солдатів, що сиділи напроти й так само, як він, на всіх вибоїнах погойдувалися з боку в бік.

54.

У розмові з Вальтером і Кларисою Ульріх показує себе реакціонером

Клариса сказала Ульріхові:

— Треба якось допомогти Моосбругерові, той убивця такий музикальний!

Одного з вільних днів, пополудні, Ульріх нарешті зробив той візит, якого так фатально зірвав був його арешт.

Клариса взялася за вилогу його піджака на грудях; Вальтер стояв поруч із не зовсім щирою міною на обличчі.

— Музикальний? Що ти маєш на увазі? — перепитав, усміхнувшись, Ульріх.

Клариса якось кумедно засоромилась. Мимоволі. Так ніби сором прохоплювався назовні в кожній рисочці її обличчя й вона мусила кумедно його напружувати, щоб стримувати сором усередині. Вона таки випустила його на волю й відповіла:

— А те, що сказала. Ти ж бо став тепер впливовим чоловіком!

Збагнути їй було не завжди легко.

Зима вже один раз наставала, а тоді знов відступала. Тут, за містом, ще лежав сніг; білі поля, а поміж них, мов темна вода, — латки чорної землі. Сонце рівномірно заливало все довкруг. На Кларисі була жовтогаряча куртка й блакитна шерстяна шапочка. Вони вийшли втрьох прогуляться, і серед цієї пустельної, оголеної природи Ульріх мав розповідати їй про Арнгаймові писання. У них ішлося про алгебраїчні ряди й бензолні кільця, про матеріалістичне й універсалістське тлумачення історії, про мостові ферми, розвиток музики, дух автомобіля, медичний препарат гата-606, теорію відносности, атомістику Бора, автогенне зварювання, флору Гімалаїв, психоаналіз, індивідуальну психологію, експериментальну психологію, фізіологічну психологію, соціальну психологію й про решту досягнень, що стають на заваді багатому на них часу народжувати добрих, справжніх і цілісних людей. Але Арнгайм у своїх писаннях викладав такі речі в дуже заспокійливій манері, запевняючи, що все, чого людина не розуміє, — то лише сваволя безплідних сил розуму, тоді як істинне — це завжди просте, це людська гідність і інстинктивне відчуття надлюдських істин, що його може розвинути в собі кожен, хто просто живе собі й перебуває у злагоді із зірками.

— Щось подібне нині стверджує багато хто, — пояснював Ульріх, — але Арнгаймові вірять, бо його можна уявити собі великим, багатим чоловіком, який, безперечно, добре знає все, про що каже, сам бував у Гімалаях, має власні автомобілі й носить стільки тих бензолних кілець, скільки схоче!

Клариса поцікавилась, який вигляд мають бензолні кільця; її спонукав до цього невиразний спогад про кільця з карнеолами.

— І все ж таки ти чарівна, Кларисо! — сказав Ульріх.

— Хвалити Бога, вона не має потреби розуміти всі ці хімічні нісенітниці! — став на її захист Вальтер.

Але потім він заходився захищати вже писання Арнгайма, які читав. Він, мовляв, не хоче сказати, нібито Арнгайм — це найкраще, що можна собі уявити, але Арнгайм — усе ж таки найкраще з того, що породила сучасність; це новий дух! Хоча й чистісінька наука, та водночас, мовляв, і виходить за межі знань! Отак минула їхня прогулянка. Наслідком для всіх стали

мокрі ноги, роздратований мозок — так ніби тонесеньке голе віття, що блищало на зимовому сонці, скалками позастрягало в сітківці, — спільне бажання гарячої кави й відчуття людської пригнічености.

Сніг на черевиках танув і парував, Клариса була рада, що до кімнати нанесли бруду, а Вальтер весь час надував свої по-жіночому пухлі губи, шукаючи сварки. Ульріх розповідав про паралельну акцію. Коли згадав про Арнгайма, вони знову заперечалися.

— Я скажу тобі, в чому я проти нього, — ще раз промовив Ульріх. — Учена людина — нині це річ цілком неминуча; не хотіти знати не можна! І різниця між досвідом фахівця й досвідом дилетанта ніколи не була така велика, як у наш час. Із майстерности масажиста чи піаніста це бачить будь-хто; сьогодні вже й коня не випускають на бігову доріжку без спеціальної підготовки. Ось тільки в питаннях людського буття кожне ще вважає себе суддею в останній інстанції, а давній забобон стверджує, що людиною народжуєшся, людиною й помираєш! Та хоч я й знаю, що і п'ять тисяч років тому жінки писали своїм коханцям такі самі, слово в слово, листи, як сьогодні, я, однак, уже не можу читати такого листа, не питаючи себе, чи не мають нарешті статися зміни й тут!

Клариса, схоже, ладна була з ним погодитись. А ось Вальтер усміхався, наче факір, який намагається й оком не змигнути, коли йому проштрикують щоки шпилькою від капелюшка.

— Це означає, отже, не що інше, як те, що наразі ти відмовляєшся бути людиною! — кинув він.

— Приблизно. З цим нерозривно пов'язане якесь прикре відчуття дилетантизму! — Ульріх на хвилю замислився, тоді повів далі: — Але я ладен погодитися з тобою і в зовсім іншому. Фахівці ніколи не доводять справу до кінця. Не лише нині; вони взагалі й подумати не годні, що їхню діяльність можна завершити. Мабуть, не годні навіть цього забажати. Чи можна, скажімо, уявити собі, що в людини ще лишиться душа після того, як людина навчиться повністю розуміти її з погляду біології й психології і з нею обходитись? А ми ж бо, попри все, прагнемо дійти до такого стану! Ось у чому вся штука. Знання — це поведінка, пристрасть. По суті, це — поведінка недозволена; адже нездоланий потяг до знань, так само, як і пристрасть до спиртного, до сексуальних утіх і насилля, формує неврівноважену

вдачу. Це абсолютна неправда, нібито дослідник женеться за істиною — то вона женеться за ним. Йому доводиться її терпіти. Істина істинна, а факт — реальний, і до дослідника їм немає ніякого діла; його лише поймає пристрасть до них, цей алкоголізм щодо фактів, який визначає вдачу дослідника, і йому начхати на те, чи вийде з його констатацій щось цілісне, людське, довершене й що-небудь узагалі. Це суперечливе, сповнене страждань і водночас страшенно активне створіння.

— І що? — озвався Вальтер.

— Що «і що»?

— Ти ж бо не хочеш сказати, що тут можна лишити все так, як є.

— Сам я й лишив би все так, як є, — спокійно промовив Ульріх. — Наші погляди на наше оточення, та й на нас самих, щодня міняються. Ми живемо в перехідний час. І якщо не навчимося розв'язувати найглибші свої проблеми краще, ніж розв'язували досі, то цей час триватиме, либонь, до кінця світу. І все ж таки, опинившись у темряві, не треба, як дитина, починати зо страху співати. Бо коли хтось удає, буцімто знає, як слід поводитись тут, на землі, то це й називається співати зо страху; ти хоч собакою гарчи, засуджуючи всіх і все, — однаково це лише страх! А втім, я певен: ми мчимося галопом! Нам іще далеко до своїх цілей, вони не наближаються, ми їх узагалі не бачимо, ми ще не раз збиватимемося з дороги й мінятимемо коней, але колись — може, післязавтра, а може, через дві тисячі років — крига таки скресне й обрій бурхливо ринеться нам назустріч!

Спустилися сутінки. «Ніхто не бачить мого обличчя, — подумав Ульріх. — Я й сам не знаю, чи не кривлю душею». Він говорив так, як говорять, коли якоїсь хвилини, що не впевнена й у самій собі, підбивають підсумок багаторічної впевненості. Він згадав, що юнацька мрія, якою він оце дорікав Вальтерові, вже давно обернулася на пустий звук. Розмовляти далі йому не хотілося.

— І ми мусимо, — різко відказав Вальтер, — відмовитись від будь-якого сенсу життя?!

Ульріх спитав, навіщо йому, власне, той сенс. Адже можна обійтись й без нього, додав він.

Клариса захихотіла. Без злості, ні, просто Ульріхове запитання здалося їй дуже дотепним.

Вальтер увімкнув світло, йому не хотілося, щоб Ульріх при Кларисі користався перевагою чоловіка, схованого в темряві. Усіх трьох залило неприємне сліпуче світло.

Ульріх знай правив своєї:

— У житті людині потрібно лиш одне: переконаність, що в неї справи йдуть краще, ніж у сусіда. Тобто твої картини, моя математика, чиїсь там діти й дружина — все, що підтверджує людині: хоч вона й не має нічого аж такого незвичайного, але й у такому разі, навіть коли вона не має нічого аж такого незвичайного, зрівнятися з нею не дуже й легко!

Вальтер не встиг іще знову сісти. Його сповнював неспокій. Триумф.

— Знаєш, як називається те, що ти оце кажеш? — вигукнув він. — Товкти воду в ступі! Просто ти — австрієць. Ти вчиш австрійської державної філософії: товкти воду в ступі!

— А це, мабуть, не так кепсько, як ти гадаєш, — відповів Ульріх. — Якщо так палко прагнути чіткості, точності чи краси, то можна дійти до того, що товкти воду в ступі стане миліше, ніж спробувати що-небудь робити в новому дусі! Вітаю, ти відкрив всесвітньо-історичну місію Австрії!

Вальтер хотів був щось заперечити. Але цієї миті виявилось, що почуття, яке підхопило його на ноги, було не лише триумфом, а й — як це там кажуть? — бажанням на хвилинку покинути товариство. Він завагався поміж двома бажаннями. Але поєднати їх було неможливо, і його погляд зісковзнув з Ульріхового обличчя й упав на двері.

Коли вони лишилися самі, Клариса сказала:

— А той убивця музикальний. Тобто... — Вона примовкла, потім таємниче повела далі: — Сказати не можна нічого, анічогісінько, але ти маєш для нього що-небудь зробити.

— Що ж я маю зробити?

— Звільнити його.

— Ти з глузду з'їхала!

— Адже ти думаєш про все зовсім не так, як кажеш Вальтерові?! — спитала Клариса, й очі її, здавалося, домагались від нього відповіді, сенсу якої він не міг угадати.

— Я не знаю, чого ти хочеш, — сказав він.

Клариса вперто поглянула на його вуста; потім промовила ще раз:

— І все ж таки ти маєш зробити те, про що я сказала. Тоді ти став би зовсім іншим.

Ульріх звів на неї погляд. Він не міг до пуття її збагнути. Мабуть, він чогось не дочув — якого-небудь порівняння чи якого-небудь «приміром», що надали б її словам сенсу. Дивно було чути, що й без цього сенсу вона розмовляла так природно, немовби йшлося про щось звичайне, чого вона вже зазнала.

Але цієї хвилини повернувся Вальтер.

— Можу з тобою погодитись... — почав він.

Після перерви розмова вже втратила свою гостроту. Вальтер знов сидів на дзиглику біля рояля й задоволено розглядав свої черевики, до яких поналіпала земля. «Чому земля не прилипає до Ульріхових черевиків? — міркував він. — Вона — останній порятунок європейця».

А Ульріх дивився на Вальтерові ноги поверх черевиків; вони були в чорних бавовняних шкарпетках і мали негарну форми м'яких дівочих ніг.

— Коли нині людина це прагне бути чимось цілісним, то це треба цінувати, — промовив Вальтер.

— Нічого такого вже немає, — відказав Ульріх. — Досить лише розгорнути газету. Там — суцільна непроникність. Там ідеться про таку безліч речей, що їх не подужає осягти своїм розумом навіть який-небудь Ляйбніц. Але цього ніхто й не помічає; всі поставали іншими. Цілісна людина вже не протистоїть цілісному світу, тепер щось людське просто рухається в загальній поживній рідині.

— Цілком слушно, — поспішив укинути Вальтер. — Річ у тім, що вже немає універсальної освіти в гьотівському сенсі. І саме тому на кожну думку сьогодні знайдеться думка протилежна, а на кожну тенденцію — відразу й зворотна. Будь-яка дія й протидія їй знаходять нині в інтелекті щонайхитромудріші причини, що ними цю дію й протидію можна і виправдати, і засудити. Я не розумію, як ти можеш це захищати.

Ульріх стенив плечима.

— Треба зовсім відійти вбік, — стиха промовив Вальтер.

— Можна обійтися й без цього, — відповів товариш. — Мабуть, ми на шляху до держави-мурашника чи до якогось іншого нехристиянського розподілу праці.

Подумки Ульріх сказав собі, що погоджуватися й сперечатись однаково легко. Зневага прозирала у ввічливості так само

виразно, як ласий шматочок у желе. Він розумів, що й останні його слова роздратують Вальтера, але йому, Ульріхові, страшенно захотілося побалакати з людиною, з котрою можна було б цілком погодитись. Колись такі розмови в них із Вальтером виходили. Тоді слова вихоплює з грудей якась загадкова сила, і всі вони досягають мети. А ось коли говориш, навпаки, з антипатією, слова підіймаються, мов туман над замерзлою річкою. Він поглядав на Вальтера без злоти. Ульріх був певний, що й той мав таке відчуття, немовби ця розмова, чимдалі вона триває, розхитує його, Вальтерову, внутрішню переконаність і що провину за це той покладає на нього, Ульріха. «Все, про що міркуєш, — це або симпатія, або антипатія!» — вирішив Ульріх. І тієї хвилини ця думка здалася йому надзвичайно очевидною й слушною, він навіть відчув її як фізичний поштовх, подібний до імпульсу, що розхитує юрбу щільно притиснених одна до одної людей. Він озирнувся на Кларису.

Але та, схоже, вже давно їх не слухала; якоїсь миті вона взяла газету, що лежала перед нею на столі, а тоді почала подумки дошукуватися причини, чому все це так глибоко її тішить. Перед очима вона відчувала ту незмірну непроникність, про яку казав Ульріх, а поміж рук — газету. Руки розгортали темряву й розкривалися самі. Разом з її тулубом руки утворювали дві поперечки, й між ними висіла газета. У цьому й полягала втіха, але слів, щоб її описати, Клариса не знаходила. Вона усвідомлювала тільки, що дивиться в газету, не читаючи, і що їй здається, ніби в Ульріхові приховане щось по-варварському загадкове, якась споріднена з нею самою сила, проте нічого точнішого щодо цього на думку їй не спадало. І хоч вуста її й розтулилися, так ніби вона ось-ось мала всміхнутись, однак сталося це в неї несвідомо, просто в якомусь вільно застиглому напруженні.

Вальтер тихо провадив далі:

— Ти маєш рацію, коли кажеш, що нині вже немає нічого серйозного, розважливого чи бодай прозорого; але чому ти не хочеш зрозуміти, що винна в цьому саме чимдалі глибша розважливність, яка заразила собою все на світі?! У кожного в мізках завелось бажання ставати дедалі розважливішим, більшою мірою, ніж будь-коли, раціоналізувати й спеціалізувати життя, але водночас і неспроможність додуматися, щб з нас

вийде, коли ми все пізнаємо, розкладемо, типізуємо, перетворимо на механізми й уніфікуємо. Тривати так далі не може.

— Господи, — незворушно промовив Ульріх, — за чернечих часів християнинові доводилося вірити, хоч уявити собі він міг лише небо, яке зі своїми хмарами та арфами було досить нудне; а ми відчуваємо страх перед небом здорового глузду, яке нагадує нам лінійки, рівні лавки й жахливі, намальовані крейдою малюнки шкільних часів.

— У мене таке враження, що наслідком стане розгнуждана сваволя фантазії, — замислено додав Вальтер.

У цих словах ховалося трохи легкодухости й хитрощів воднораз. Він думав про загадкову ворожість здоровому глузду в Клариси, а кажучи про здоровий глузд, який доводив цю ворожість до розгнужданої сваволі, думав про Ульріха. Ті двоє цього не відчували, і це сповнювало його болем і тріумфом людини, якої не розуміють. Він залюбки попросив би Ульріха до кінця його перебування в місті більше не приходити до них додому, — попросив би, якби таке прохання не викликало в Клариси бунту.

Так обидва ці чоловіки мовчки спостерігали за Кларисою.

А та, помітивши раптом, що Ульріх з Вальтером уже не сперечаються, протерла очі, примружилась і привітно подивилася на цих двох, які, осяяні жовтим світлом, сиділи перед по-вечірньому синіми вікнами, наче у скляній шафі.

55. Солиман і Арнгайм

Убивця дівчат Крістіан Моосбругер мав, однак, і ще одну прихильницю. Кілька тижнів тому питання щодо його провини чи його недуги схвилювало її серце так само глибоко, як і багато інших сердець, і вона мала власне розуміння цієї справи, трохи відмінне від розуміння суду. Ім'я Крістіан Моосбругер їй подобалося; чуючи його, вона уявляла собі самотнього, високого на зріст чоловіка, що сидить біля порослого мохом млина й прислухається до клеkotу води. Рахель була твердо переконана, що висунені проти нього звинувачення знайдуть цілком несподіване пояснення. Коли вона сиділа на кухні чи в їдальні

за шитвом, бувало, що Моосбругер, скинувши з себе кайдани, підходив до неї, і тоді вихоплювалися на волю вже й геть божевільні фантазії. І в них цілком могло статися й таке, що якби Крістіан познайомився був з нею, Рахель, вчасно, то не став би на шлях убивці дівчат, а виявився б розбійницьким отаманом з незвичайним майбутнім.

Той сіромаха у своїй в'язниці й не здогадувався про серце, яке, схилившись над циркуванням Діотиминої білизни, билосся для нього. Від помешкання начальника відділу Туцці до суду федеральної землі було зовсім недалечко. Орлові, щоб перелетіти з одного даху на другий, знадобилося б лише кілька разів змахнути крильми; але для сучасної душі, яка завиграшки перекидає мости через океани й континенти, нема нічого складнішого, ніж налагодити зв'язок із душами, що живуть за сусіднім рогом.

Отож магнетичні струми зійшли нанівець, і з певного часу Рахель замість Моосбругера любила паралельну акцію. Навіть коли у внутрішніх кімнатах справи налагоджувались не так, як хотілося б, у передпокоях події просто випереджали одна одну. Досі Рахель завжди знаходила часинку почитати газети, що потрапляли на кухню від господарів; тепер, коли вона від рання до смеркання маленьким чатовим стояла на сторожі паралельної акції, до газет у неї вже не доходили руки. Вона любила Діотиму, начальника відділу Туцці, його ясновельможність графа Ляйнсдорфа, набоба, а відколи завважила, що певну роль у цьому домі почав відігравати Ульріх, то і його теж; так собака любить друзів свого дому – почуття вони викликають те саме, однак різні запахи створюють усе ж таки хвилююче розмаїття. Але Рахель була дівчина розумна. Якщо взяти, наприклад, Ульріха, то вона добре бачила, що той завжди трохи суперечив решті гостей, і її фантазії почали приписувати йому в паралельній акції роль якусь окремішню, ще не з'ясовану. Він дивився на неї завжди привітно, і маленька Рахель помічала, що особливо довго він розглядав її тоді, коли гадав, буцімто вона цього не бачить. Вона була певна, що він чогось від неї хоче; ну й нехай; її біла шкіра стягувалася від очікування, а з її гарних чорних оченят у його бік час від часу вистрілювала крихітна золота стрілочка! Ульріх відчував, як повітря навколо цієї маленької особи, коли вона снувала поміж солідних меблів та гостей, аж потріскує, і це його трохи розважало.

Певну увагу збоку Рахель Ульріх не в останню чергу завдячував таємничим розмовам у передпокої, які похитнули панівне становище Арнгайма; адже той джанджуристий чоловік мав, сам про це не здогадуючись, окрім Ульріха й Туцці, ще й третього ворога в особі свого малого слуги Солимана. Цей маврик був блискучою застібкою на тому чарівному паску, яким паралельна акція обхопила Рахель. Кумедного хлопчину, який прийшов услід за своїм господарем з казкової країни в дім, де прислужувала Рахель, дівчина прийняла у своє володіння просто як частину казки, призначену безпосередньо їй; такий був соціальний рішенець долі; набоб — то сонце, й належав він Діотимі; Солиман належав Рахель, цього гарненького, строкатого оприску, що виблискував на сонці, вона підбрала для себе. Але хлопчина був не зовсім такої думки. Попри невеличкий зріст, йому вже минуло шістнадцять років, і він був створінням, сповненим романтики, злостивости й особистих претензій. Колись давно десь на півдні Італії Арнгайм вихопив його з трупи танцівників і взяв до себе; те на диво непосидюще хлопчечя з меланхолією в мавпячих очах розчулило його серце, і багатій вирішив відкрити йому інше, вище життя. То була туга за щирою, вірною дружбою, почуття, яке нерідко опановувало одинака як напад слабости, хоча зазвичай те почуття він приховував за активною діяльністю й, поки Солиманові сповнилося чотирнадцять років, поведився з ним, як із рівнею, і з його боку то була приблизно така сама необачність, з якою колись у багатих родинах, поруч із рідними дітьми, виховували їхніх молочних братів і сестер, дозволяючи їм брати участь у всіх іграх та забавах до того дня, коли нарешті доводилося показати, що молоко з материнської груді гірше, ніж із груді годівниці. День і ніч, за письмовим столом і під час багатогодинних бесід зі знаменитими відвідувачами Солиман виснув біля ніг, за спиною чи на колінах у свого володаря. Він читав Скота, Шекспіра й Дюма, якщо на столах саме лежали Скот, Шекспір чи Дюма, а літери вивчив за настільним словником гуманітарних наук. Він смакував цукерками свого володаря й рано почав курити, коли ніхто не бачив, і його сигарети. Приходив приватний учитель і давав йому — хоч і досить нерегулярно через часті поїздки — уроки за курсом початкової освіти. Попри все це, Солиман страшенно нудьгував і понад усе на світі любив обов'язки камердинера,

до виконання яких йому також дозволяли прилучатися, бо то була робота справжня, доросла, й вона вдовольняла його беручку натуру. Але одного дня, і було це не так давно, господар покликав хлопця до себе й по-дружньому пояснив, що він, Солиман, не зовсім виправдав його сподівання, що він уже не дитина й що він, Арнгайм, його господар, несе відповідальність за те, щоб із Солимана, маленького слуги, виріс порядний чоловік; через це він, мовляв, вирішив віднині поводитися з ним, як із тим, ким він колись має стати, щоб він, Солиман, устиг вчасно до цього звикнути. Багато успішних у житті чоловіків, додав Арнгайм, починали з того, що чистили чоботи ймили посуд, і саме в цьому й полягала їхня сила, бо нема нічого важливішого, ніж як від самого початку цілком присвятити себе справі.

Ця година, коли Солиман з такого собі пещеного створіння без виразних особистих рис обернувся на слугу, що живе на всьому готовенькому, ще й дістає невелику платню, спричинила в його серці таке спустошення, про яке Арнгайм і не здогадувався. З того, що йому пояснював Арнгайм, хлопець узагалі нічого не зрозумів, але чуттям уловив, мабуть, зміст сказаного й, відколи в його житті сталася ця зміна, свого господаря зненавидів. Солиман і далі аж ніяк не відмовлявся від книжок, цукерок та сигарет, однак коли доти він просто брав те, що було йому приємне, то тепер цілком свідомо обкрадав Арнгайма й, не в змозі погамувати цю свою жадобу помсти, іноді й відверто ламав, ховав або викидав речі, котрих потім Арнгайм, коли туманно згадував про них, на свій подив, так уже ніколи не знаходив. Здійснюючи отак, за прикладом гнома з казки, свою помсту, Солиман у службових обов'язках і вишуканих манерах суворо тримався в рамках пристойності. Він так само справляв сенсаційне враження на всіх кухарок, покоївок, готельний персонал і жінок — гостей господаря, які балували його своїми поглядами й усмішками, тоді як вуличні хлопчача насмішкувато витріщалися на нього, і за звичкою й далі почувався особою цікавою й важливою, хоч би його й принижували. Навіть господар часом ще дарував йому задоволений, втішений погляд чи привітне й мудре слово, його скрізь нахваляли як кмітливого, приємного хлопчину, і якщо ставалося так, що напередодні він саме обтяжував свою совість якимсь надто негожим вчинком, то потім, послужливо

усміхаючись, тішився цією своєю перевагою, як укинутою до рота пекуче холодною кулькою морозива.

Довіру цього хлопця Рахель завоювала тієї миті, коли повідомила йому, що в її домі, мабуть, готують війну, й відтоді вона мусила вислуховувати від нього вкрай ганебні слова про її кумира Арнгайма. Попри всю його зарозумілість, фантазія Солимана нагадувала голечник, уतिकаний мечами й кинджалами, й у всьому, що він розповідав Рахель про Арнгайма, чувся перестук копит, похитувалися смолоскипи й мотузяні драбини. Він сказав їй по секрету, що звуть його зовсім не Солиман, і назвав довжелезне, дивне на слух ім'я, яке щоразу вимовляв дуже швидко, тож вона ніколи не встигала його запам'ятати. Згодом хлопець ще поділився з Рахель таємницею про те, що він — син якогось негритянського вождя, володаря тисяч воїнів, голів худоби, рабів і коштовних каменів, і його, Солимана, викрали в батька; Арнгайм купив його, мовляв, щоб коли-небудь відпродати тому вождеві назад за божевільні гроші, але він, Солиман, хоче втекти й досі не зробив цього лише через те, що його батько живе так далеко.

Рахель була не така дурна, щоб у ці баєчки повірити; але вона вірила в них, тому що в паралельній акції для неї не було нічого аж такого неймовірного, щоб вона в нього не повірила. Їй би й хотілося заборонити Солиманові розповідати такі речі про Арнгайма, але вона мусила вдовольнитися недовірою до хлопцевого зухвальства, недовірою, змішаною з жахом, бо у твердженні Солимана, нібито його господареві не слід довіряти, дівчина, попри всі сумніви, чомусь відчувала наближення якогось величезного, захопливого ускладнення в паралельній акції.

То були грозові хмари, за якими губився високий на зріст чоловік біля порослого мохом водяного млина, й у зморшках гримас на мавпячому личку Солимана залягало блякле світло.

56.

**У комітетах паралельної акції кипить робота.
Клариса надсилає його ясновельможності
листа, пропонуючи провести рік Ніцше**

У ці дні Ульріхові доводилося бувати в його ясновельможности двічі-тричі на тиждень. Він щоразу заставав приготувану до його приходу високу, вишукану кімнату, що вже своїми розмірами викликала захват. Біля вікна стояв великий письмовий стіл часів Марії Терезії. На стіні висіла велика картина, тьмяно відсвічуючи червоними, синіми й жовтими плямами, на ній якісь вершники стромляли списи в м'які частини тіл інших вершників, скинутих на землю; а на протилежній стіні була самотня жінка, м'які частини тіла якої добре захищав розшитий золотом осиний корсет. Лишалось загадкою, чому її вислали на цю стіну саму-самісіньку, адже вона вочевидь належала до родини Ляйнсдорфів, і її напудрене юне обличчя було схоже на графове так само, як слід ноги на сухому снігу схожий на її слід на мокрій глині. А втім, Ульріхові не часто випадала нагода розглядати обличчя графа Ляйнсдорфа. Після останнього засідання зовнішній розвиток паралельної акції набув такого розмаху, що його ясновельможність ніколи не встигав присвятити себе великим ідеям і змушений був увесь свій час віддавати ознайомленню з усілякими поданнями, відвідувачам, перемовинам та виїздам. Він уже, наприклад, провів розмову з прем'єр-міністром, переговори з архієпископом, нараду в придворній імперській канцелярії й мав кілька зустрічей із представниками вищого родового дворянства й знатної буржуазії у Верхній палаті. Ульріха до тих бесід не залучали, він лише довідався, що кожна зі сторін рахувалася з упертим політичним опором своїх опонентів, і тому всі ці інстанції заявили, що підтримуватимуть паралельну акцію тим активніше, чим менше їх згадуватимуть у зв'язку з нею, й побажали, щоб наразі в комітетах їх представляли тільки спостерігачі.

На щастя, не минало такого тижня, щоб ці комітети не домагалися значних успіхів. Як і було вирішено на установчому засіданні, вони розподілили світ за широкими аспектами релігії, освіти, торгівлі, сільського господарства тощо, у кожному комітеті вже сидів представник відповідного міністерства, й усі комітети вже приступили до виконання своїх завдань, які

полягали в тому, що кожен комітет за погодженням з рештою комітетів очікував представників компетентних відомств та верст населення, щоб узяти до відома й передати до головного комітету їхні побажання, пропозиції та прохання. У такий спосіб плекали надії влити до головного комітету «основні» моральні сили країни, попередньо їх систематизувавши й узагальнивши, й були задоволені вже тим, що цей письмовий обмін ідеями чимдалі набирав розмаху. У листах від комітетів до головного комітету уже невдовзі можна було посилатися на інші листи, надіслані головному комітету доти, й починалися такі листи реченням, яке ставало щораз вагомішим і починалося словами: «На додаток до нашого листа цієї самої серії за №..., відповідно до №..., дріб, римськими...», після чого знов ішло число; і з кожним новим листом усі ці числа робилися дедалі довшими. У цьому вже було щось від здорового зростання, а крім того, посольства теж почали напівофіційними шляхами доповідати про враження, що його справляла на закордон ця демонстрація сили австрійського патріотизму; чужоземні посланці вже обережно шукали нагоди дістати інформацію; депутати парламенту насторожувались і цікавилися подальшими намірами; приватна ініціатива почала виявлятися в запитах торгових домів, які наважувались виступати з пропозиціями або домагалися твердої основи для зв'язку своєї фірми з патріотизмом. Так, апарат був, а позаяк він був, то він мав працювати, і позаяк він працював, то почав рухатись, а коли автомобіль у чистому полі починає рухатись, то він, хоч за кермом ніхто й не сидить, однаково проробить певний, навіть досить переконливий, своєрідний шлях.

Так, отже, народжувалася могутня рушійна сила, і граф Ляйнсдорф уже її відчував. Він надівав пенсне й надзвичайно поважно перечитував усі листи від першого до останнього рядка. То були вже не пропозиції й побажання невідомих, захоплених ідеєю окремих людей — такі листи сипалися на графа на самому початку, доти, як справам тут ще не дали належного ладу; і навіть коли ці запити й прохання йшли із самої гущі народу, то підписували їх, однак, голови альпійських товариств, ліберальних об'єднань, дівчачих конгрегацій, ремісничих союзів, спілок за інтересами, громадських клубів та інших отих безликих гурточків, що метушаться перед переходом від індивідуалізму до колективізму, мов ото купки сміття

перед вихором. І хоч його ясновельможність погоджувався не з усім, чого від нього вимагали, проте загалом констатував суттєвий прогрес. Він скидав пенсне, повертав листа міністерському радникові чи секретареві, які того листа приносили, і, не кажучи ні слова, задоволено кивав головою; граф мав таке відчуття, що паралельна акція на правильному й доброму шляху, а істинний шлях уже якось знайдеться.

Міністерський радник, діставши отак листа вдруте, звичайно клав його на стос до решти листів, і коли вже цей останній лежав зверху, читав те, що було написано в очах його ясновельможности. Тоді вуста його ясновельможности зазвичай промовляли: «Усе це чудово, але не можна сказати ні «так», ні «ні», поки ми не знаємо головного: куди спрямовані наші цілі». Однак саме це міністерський радник уже читав в очах його ясновельможности з приводу всіх попередніх листів, і точнісінько така була і його власна думка, а в руці він тримав напоготові кишенькового олівця в позолоченій оправі, яким наприкінці кожного листа виводив магічну формулу «зб.». У перекладі ця магічна формула, якою широко послуговувалися в каканських відомствах, означала «зберігати», а якщо розшифрувати її повністю — «відкласти на зберігання до подальшого вирішення» й була зразком обачности, завдяки якій ніщо не втрачається й ніщо не робиться нерозважливо. Скажімо, клопотання дрібного чиновника надати йому як виняток допомогу у зв'язку з пологами в дружини відкладали на зберігання доти, доки дитина виростала й могла заробити собі на шматок хліба вже й сама, — не з якоїсь там іншої причини, а саме з тієї, що доти питання могло бути вирішене законодавчим шляхом, а відхилити це прохання передчасно серце начальника не хотіло. На зберігання відкладали й подання тієї чи тієї впливової особи або тієї чи тієї інстанції, яку не можна було кривдити відмовою, хоч і знали, що інша впливова інстанція проти цього подання, отож загалом усе, що надходило до відомства вперше, відкладали на зберігання поти, поки який-небудь подібний випадок створював прецедент.

Та сміятися з цього звичаю установ і відомств було б великою помилкою, адже поза службовими кабінетами папери відкладають на зберігання куди частіше. Навіть те, що в тронних клятвах королів і досі трапляється обіцянка піти війною на турків чи поган, — просто дрібниця, якщо зважити, що в історії

людства ще жодне речення не було перекреслено цілком чи дописано до кінця, з чого іноді й постають ті приголомшливі темпи прогресу, які разюче нагадують крилатого бика. До того ж у відомствах усе ж таки бодай щось, та пропадає, а ось у світі — нічого. Отож відкладати на зберігання — це одна з основних формул структури нашого життя. Та коли його ясновельможності що-небудь здавалося аж-аж-аж яким терміновим, він вдавався до іншого методу. Тоді він спершу надсилав ту ініціативу до двору, своєму товаришеві графу Штальбургу, із запитом, чи можна розглядати її, як він висловлювався, «тимчасово остаточною». За певний час щоразу надходила відповідь, що зі згаданого питання повідомити згоду імператорської інстанції наразі немає змоги, проте видається бажаним спершу дати можливість сформуватися громадській думці, а згодом повернутися до цієї пропозиції з урахуванням того, як її сприйме громадськість, а також з огляду на решту злободенних обставин та потреб. Справа, на яку оберталася така ініціатива, надходила тоді до відповідної міністерської інстанції й поверталася звітти з позначкою, що там не вважають себе достатньо компетентними для того, щоб самостійно ухвалити рішення, а вже після цього граф Ляйнсдорф покладав собі на одному з найближчих засідань головного комітету внести пропозицію створити між-міністерський підкомітет для вивчення цього питання.

Невблаганну рішучість він виявляв лише в тому разі, коли надходив лист, під яким не стояв підпис ані якого-небудь товариства, ані визнаного на державному рівні церковного, наукового чи мистецького об'єднання. Саме такого листа граф одержав на днях від Клариси; в ньому вона, посилаючись на Ульріха, пропонувала провести австрійський рік Ніцше й у цьому зв'язку зробити що-небудь для вбивці жінок Моосбругера; виступити з такою пропозицією, писала Клариса, вона почуватиметься зобов'язаною як жінка, а також через знаменний збіг, і полягає він у тому, що Ніцше був душевнохворий, і Моосбругер теж, мовляв, душевнохворий. Ульріхові ледве пощастило приховати своє роздратування за жартом, коли граф Ляйнсдорф показав йому того листа, якого Ульріх одразу впізнав уже по напрочуд незрілому почерку, що рясів товстими, наче дрючки, лініями й підкресленнями. Однак граф Ляйнсдорф, помітивши, як йому здалося, збентеження Ульріха, поважно й по-дружньому промовив:

— Це досить цікаво. Позиція, я б сказав, активна й пристрасна. Та, на жаль, усі такі окремі пропозиції ми мусимо відсилати *ad acta**, а то нічого не досягнемо. Позаяк ви особисто знаєте жінку, котра написала цього листа, то, може, передасте його своїй пані кузині?

57.

Велике піднесення. Діотима робить дивовижні відкриття щодо суті великих ідей

Листа, щоб він більш нікому не потрапив на очі, Ульріх сховав, до того ж не так легко було завести розмову про це з Діотимою, адже, відколи вийшла стаття про австрійський рік, кузину охопило якесь страшенно метушливе піднесення. Не лише Ульріх передавав їй, по змозі непрочитаними, всі справи, які одержував від графа Ляйнсдорфа, пошта щодня доправляла їй стоси листів та газетних вирізок, книготорговці надсилали на ознайомлення гори книжок, товкотнеча в її домі здувалась, як здувається море, коли його спільними зусиллями відсмоктують вітер і місяць, телефон теж ні на хвилину не вгавав, і якби маленька Рахель не пантрувала ревно, мов архангел, за апаратом і не відповідала на більшість дзвінків сама, розуміючи, що не можна ж усе підряд звалювати на господиню, то Діотима вже впала б під тягарем щоденних турбот.

Але це нервово виснаження, яке так і не наставало, а лише постійно нагадувало про себе тремтінням у всьому тілі, дарувало Діотимі досі незнане їй щастя. То був трепет, усвідомлення значущости, яке переповнювало все її єство, це було ніби потріскування під тиском у камені, що вінчає світобудову, священний лоскіт од відчуття порожнечі, коли стоїш на вершині гори високо-високо над світом. Одне слово, це було відчуття власного становища, відчуття, що раптом дійшло до свідомости доньки скромного вчителя середньої школи й молоді дружини віце-консула з буржуазного середовища, якою вона, незважаючи на свій злет, усе ж таки й досі лишалася, мабуть, у найсвіжіших сферах своєї сутности... Таке відчуття власного

---

* До справи, в архів (*лат.*).

становища — одна з непомітних, проте засадничих складових нашого буття, як те, що ми не помічаємо обертання землі чи особистого зацікавлення, яке вносимо в свої спостереження й сприйняття. Людину вчили, що марнолюбство не можна тримати в серці, тож більшу його, марнолюбства, частину вона тримає під ногами, стоячи на ґрунті якої-небудь великої батьківщини, якої-небудь релігії чи якого-небудь рівня податку на додану вартість, а за браком такого становища вдовольняється тим — і це доступно кожному, — що перебуває на вершечку найвищої в цю хвилину колони часу, яка підноситься з порожнечі, — тобто живе саме тепер, коли всі, хто жив досі, обернулися на порох, а з тих, хто прийде на світ потім, ще нікого нема. Та якщо це марнолюбство, зазвичай неусвідомлене, з якихось причин раптом шугає з ніг у голову, то справа може дійти до легкого божевілля, що нагадає шаленство незайманих дівчат, які забирають собі в голову, нібито вони вагітні земною кулею. Навіть начальник відділу Туцці тепер виявляв Діотимі честь, цікавлячись у неї подіями й іноді прохаючи її виконати те чи те дрібне доручення, й усмішка, з якою він звичайно заводив мову про її салон, поступалася місцем статечній гідності. Ніхто все ще не знав, наскільки прийнятна для найвищої інстанції, наприклад, перспектива виявитись на чолі міжнародної пацифістської маніфестації, але з огляду на таку можливість Туцці не раз стурбовано висловлював прохання, щоб у сфері зовнішньої політики Діотима не втручалася в жодне, навіть найдрібніше питання, не порадившись попередньо з ним. На той випадок, якщо коли-небудь народиться серйозна ініціатива провести міжнародну мирну акцію, він навіть одразу порадив негайно подбати про те, щоб через цю акцію не дійшло до політичних ускладнень. Таку чудову ідею, пояснював Туцці дружині, відхиляти в жодному разі не треба, навіть у тому разі, якщо буде можливість її здійснити, але від самого початку слід неодмінно передбачити всі шляхи маневрування й відступу. Відтак він заходився розтлумачувати Діотимі відмінності між роззброєнням, мирною конференцією, зустріччю голів держав і таке інше — аж до вже згаданих пожертв на оздоблення палацу миру в Гаазі фресками вітчизняних художників. Таких ділових розмов Туцці з дружиною ще ніколи не провадив; часом він навіть повертався до спальні зі шкіряною текою під пахвою, щоб доповнити свої пояснення, наприклад,

коли забував додати, що поняття «всесвітня Австрія», якщо не хочеш зажити слави небезпечно непередбачуваної людини, можна застосовувати, на його особисту думку, лише, само собою зрозуміло, стосовно якого-небудь пацифістського, гуманітарного чи такого іншого заходу.

Діотима терпляче всміхалася й відповідала:

— Твої побажання я намагатимуся враховувати, але не перебільшуй значення для нас зовнішньої політики. У країні настає просто-таки рятівне піднесення, і воно йде з безіменних народних глибин; ти собі не уявляєш, яка навала листів і пропозицій надходить до мене щодня.

Нею не можна було не захоплюватись, адже вона мусила, не даючи знака, долати величезні труднощі. На засіданнях великого, головного комітету, утвореного на засадах представництва від релігії, правосуддя, сільського господарства, освіти тощо, всі високі поривання наштовхувалися на крижану й полохливу стриманість, добре відому Діотимі по її чоловікові вже з тих часів, коли він іще не став таким уважним; іноді в неї просто-таки опускалися руки від нетерпіння, й вона не могла приховати від себе, що цей опір інертного світу зламати буде нелегко. Наскільки очевидно для неї самої австрійський рік поставав роком всесвітньо-австрійським і мав представляти народи Австрії взірцем для решти народів світу, для чого, власне, не потрібно було нічого іншого, крім як довести, що істинна батьківщину духу — Австрія, настільки ж безсумнівним виявлялося, що для важких на підйом голів це потребує ще якогось особливого змісту й доповнення ідеєю, дохідливою завдяки своїй не так абстрактній, як конкретній природі. І Діотима годинами вивчала численні книжки, щоб знайти ідею, котра б задовольняла таку вимогу й у якийсь особливий спосіб була, певна річ, символічно австрійська; однак щодо суті великих ідей Діотима робила дивовижні відкриття.

Як виявилось, вона живе у велику добу, тому що ця доба сповнена великий ідей; та годі було навіть уявити собі, як важко здійснити щось найбільше й найважливіше з них, хоча для цього є всі передумови, крім однієї: щό саме вважати найбільшим і найважливішим! Отож щоразу, коли Діотима вже майже зважувалася вибрати таку ідею, вона мимоволі усвідомлювала, що здійснити протилежне — це теж було б чимось великим. Так уже влаштовано світ, і тут вона була безсила.

Ідеали мають дивні властивості й з-поміж них і ту, що вони, якщо їх надто пильно дотримуватись, обертаються на абсурд. Взяти, приміром, Толстого й Берту Зутнер — двох письменників, про чії ідеї тоді можна було почути приблизно однаково багато; але як же, міркувала Діотима, людство без насилля добуде собі бодай курей на печеню? І що робити з вояками, коли вбивати, як вимагають ці письменники, не можна? У такому разі вояки, бідолахи, втратять роботу, й настануть золоті часи для злочинців. Але ж такі пропозиції надходять, і вже, кажуть, навіть триває збирання підписів. Діотима ніколи не могла уявити собі життя без вічних істин, але тепер вона, на свій подив, завважила, що кожна вічна істина має дві, а то й більше, подоби. Тим-то людина розважлива — а нею в цьому випадку був начальник відділу Туцці, чию честь це певною мірою навіть рятувало, — відчуває до вічних істин глибоко вкорінену недовіру; така людина, щоправда, ніколи не заперечуватиме й проти того, що ці істини незамінні, однак вона не має сумніву: люди, котрі сприймають їх буквально, — божевільні. На його думку, якою він поділився з дружиною, бажаючи їй допомогти, людські ідеали передбачають незмірну вимогливість, а вона неодмінно призводить до загибелі, якщо вже апріорі не сприймати її не зовсім серйозно. Найяскравішим доказом своїх слів Туцці вважав те, що в кабінетах, де йдеться про серйозні речі, таких слів, як «ідеал» та «вічна істина», не почуєш узагалі; референтові, котрий надумав би вжити їх в офіційному папері, відразу б запропонували пройти медичне обстеження й узяти відпустку на оздоровлення. Та хоча Діотима слухала чоловіка й зі смутком у душі, в цих годинах слабкості вона черпала, зрештою, й нову силу, щоб знову з головою поринути у свої дослідження.

Навіть графа Ляйнсдорфа вразила її духовна енергія, коли він урешті знайшов час і зазирнув до неї, щоб порадитись. Його ясновельможності хотілося широкого вияву почуттів, що йшов би з народної гуцці. Він щиро бажав дізнатися волю народу й ушляхетнити її обережним впливом згори, адже його мрією було колись подати цю волю його величності не як дар з мотивів догідливості, а як ознаку самовизначення народів, утягнених у водоверт демократії. Діотима знала, що його ясновельможність усе ще тримався ідеї «імператора-миротворця» й блискучої демонстрації істинної Австрії, хоч

загалом і не відхилив пропозицію щодо всесвітньої Австрії, позаяк лише ця пропозиція дає змогу, мовляв, яскраво розкрити почуття сім'ї народів, згуртованих навколо свого патріарха. Щоправда, з цієї сім'ї його ясновельможність нишком вилучав Прусію, хоч і не мав жодних заперечень проти особистости доктора Арнгайма й навіть недвозначно називав її цікавою.

— Адже нам, певна річ, не треба нічого патріотичного в банальному сенсі, — нагадав він. — Ми маємо струснути націю, цілий світ. Ідея провести австрійський рік мені дуже до вподоби, і я, власне, сам заявив журналістам, що уяву публіки потрібно спрямувати саме на таку мету. Та чи ви вже замислювалися, люба, про те, що ми в цьому австрійському році маємо робити, якщо до нього все ж таки дійде? Ось бачите, в тому й уся штука! Знати це також не завадить. Тут потрібне певне сприяння згори, а то на поверхні виявляться незрілі елементи. А я геть на знаходжу часу, аби що-небудь придумати!

Діотимі його ясновельможність видався заклопотаним, і вона жваво відказала:

— Акція або має увінчатись яким-небудь величним символом, або вона взагалі не потрібна. У цьому році й сумніватися. Вона має зворушити серце світу, але потребує і впливу згори. Це безперечно. Австрійський рік — чудова пропозиція, але ще краще було б, на мою думку, провести всесвітній рік, всесвітньо-австрійський рік, коли європейський дух побачив би в Австрії свою істинну батьківщину!

— Обережніше! Обережніше! — застеріг її граф Ляйнсдорф, якого духовна сміливість приятельки вже не раз лякала. — Ваші ідеї, Діотимо, завжди, мабуть, трошки зависокі! Ви про це вже якось казали, я знаю, але обережність ніколи не завадить! То що ж ви придумали? Що ми маємо робити в цьому австрійському році?

Але цим запитанням граф Ляйнсдорф, характерна прямодушність якого робила його мислення таким своєрідним, зачепив найболючіше місце в Діотими.

— Ваша ясновельможносте, — промовила вона, трохи повагавшись, — запитання, на яке ви хочете дістати від мене відповідь, — найважче в світі. Я маю намір якомога скоріше запросити до себе коло найвидатніших людей, письменників і мислителів, і, перше ніж щось казати, хочу дочекатися пропозицій від такого зібрання.

— Слушна думка! — вигукнув його ясновельможність, відразу погодившись зачекати. — Слушна думка! Обережність ніколи не завадить! Якби ви тільки знали, скільки всього тепер мені щодня доводиться вислуховувати!

58.

Паралельна акція викликає сумніви. Але історія людства добровільного вороття не знає

Якось його ясновельможність знайшов час поговорити докладніше й з Ульріхом.

— Мені цей доктор Арнгайм не вельми приємний, — зізнався граф. — Чоловік він, звісно, надзвичайно розумний, дивуватись вашій кузині тут не доводиться. Але ж він, зрештою, прусак. До всього так придивляється... Знаєте, у шістьдесят п'ятому році, коли я був ще маленький, мій покійний батько в замку Хрудим приймав якогось гостя-мисливця, і той теж весь час отак до всього придивлявся, а через рік з'ясувалося, що жодна душа не знала, хто його, власне, привів у наш дім і що він був майор пруського генерального штабу! Я, звісна річ, не хочу нічого цим сказати, але мені неприємно, що Арнгайм усе про нас знає.

— Ваша ясновельможносте, — сказав Ульріх, — я радий, що ви даєте мені нагоду висловитись. Пора щось робити; я помічаю речі, які змушують мене замислитись і яких чужоземцеві краще не бачити й не чути. Паралельна акція має ж бо викликати в усіх щасливі почуття; адже цього бажаєте, ясновельможносте, й ви?

— Ну звісно!

— А виходить навпаки! — вигукнув Ульріх. — У мене таке враження, що в усіх освічених людей вона вочевидь викликає сумніви й смуток!

Його ясновельможність похитав головою й покрутив великими пальцями одним навколо одного, як робив щоразу, коли його душу захмарювали роздуми. Сказати правду, в нього теж склалося таке саме враження, про яке щойно йому доповів Ульріх.

— Відколи стало відомо, що я причетний до паралельної акції, — розповідав далі цей, — досить кому-небудь стріти

мене й завести розмову про се, про те, як не минає й трьох хвилин, а вже чую запитання: «А чого, власне, ви хочете цією паралельною акцією домогтися? На світі ж бо вже немає ні великих досягнень, ані великих людей!»

— Атож, тільки самого себе при цьому ніхто на увазі не має!

— вкинув граф. — Я про це знаю, мені про таке теж трапляється чувати. Великі промисловці паплюжать політику, від якої їм мало перепадає протекційних мит, а політики паплюжать промисловість, яка дає надто мало коштів на виборчу кампанію.

— Цілком слушно! — підхопив Ульріх і повів далі: — Хірурги, поза всяким сумнівом, гадають, нібито хірургія від часів Більрота сягнула аж-аж-аж яких висот; кажуть тільки, що від решти медицини та й від усього природознавства хірургії надто мало пожитку. Я, з дозволу вашої ясновельможности, навіть стверджував би, що й богослови впевнені, нібито нині теологія посунулася кудись далі, ніж за часів Ісуса Христа...

Граф Ляйнсдорф підніс руку, немовби поблажливо заперечуючи.

— Я, звісно, перепрошую, якщо сказав щось недоречно, та й не було в цьому потреби; адже те, до чого я веду, означає, мабуть, щось дуже загальне. Хірурги, як я сказав, стверджують, що природознавство дає не зовсім те, чого від нього слід було б вимагати. А якщо заведеш мову про сучасність, навпаки, з природознавцем, то цей нарікає, що загалом залюбки, мовляв, зазирнув би у сфери трохи вищі, але в театрі нудьгує й не знаходить роману, який його захопив би й схвилював. А поговориш із письменником, той запевняє, нібито немає віри. А забалакаєш — позаяк до богословів я вже не повертатимусь — із художником, то майже не сумнівайся: цей заявить, буцімто в добу такої вбогої літератури й філософії розкритися вповні художники не мають змоги. Послідовність, у якій вони перекладають провину один на одного, не завжди, звичайно, та сама, але щоразу в цьому є щось від картярської гри в «перевідного», якщо ваша ясновельможність її знає, або в «кума»; а вивести правило, яке б лежало в основі всього цього, чи закон я не можу! Боюся, треба визнати, що кожна людина чимось окремим і сама собою ще с'як-так задоволена, але загалом з якоїсь універсальної причини почувається у власній шкурі незатишно, і паралельна акція, схоже, покликана це виявити.

— О Господи! — тільки й відповів на ці розмірковування граф Ляйнсдорф, і було не зовсім зрозуміло, щб він має на увазі. — Сама невдячність!

— Між іншим, — провадив Ульріх, — у мене набралось вже дві повні теки пропозицій загального характеру, повернути які вашій ясновельможності мені наразі не траплялася нагода. Одну з тек я надписав «Назад до...!» Річ у тім, що на диво багато людей пишуть нам, що колись світ перебував у кращому стані, ніж тепер, і паралельній акції просто досить лише його до того стану спрямувати. Окрім природного прагнення повернутися «назад до віри», представлені також бажання повернутися «назад до бароко», «до готики», «до природного стану», «до Гьоте», «до німецького права», «до чистоти моралі» тощо.

— Гм, атож. А може, в усьому цьому є якась істинна думка, і її треба було б підтримати? — промовив граф Ляйнсдорф.

— Можна було б. Але яку давати відповідь? «Уважно вивчивши вашого дуже цінного листа від такого й такого числа, ми дійшли висновку, що наразі ще не настав час...»? Чи так: «Ми з цікавістю ознайомилися з вашим листом і просимо докладніше пояснити ваше бажання щодо повернення світу до бароко, готики й такого іншого»?

Ульріх усміхнувся, однак графові Ляйнсдорфу здалося, що той цієї хвилини трохи аж надто веселий і, на знак незгоди, щосили закрутив великими пальцями один навколо одного. Його обличчя з борідкою клинцем прибрало суворішого вигляду, нагадавши про часи Валенштайна, і граф висловив одне вельми прикметне зауваження.

— Любий докторе, — промовив він, — історія людства добровільного вороття не знає!

Ця думка вразила насамперед самого графа Ляйнсдорфа, адже сказати він хотів, власне, щось зовсім інше. Чоловік це був консервативний, Ульріх викликав у нього роздратування, і граф хотів зауважити, що буржуазія знехтувала універсальним духом католицької церкви й тепер від цього страждає. Не завадило б також, мовляв, віддати хвалу абсолютному централізму, за якого світом на єдиних засадах ще правила особистості, свідомі своєї відповідальності. Та поки граф добирав слова, йому раптом спало на гадку, що він і справді був би прикро вражений, якби, прокинувшись одного ранку, виявив, що нема

ні теплої ванни, ні залізниці, а замість вранішніх газет вулицями просто скаче верхи з новинами імператорський оповісник. Отож його ясновельможність подумав: «Те, що було колись, уже повік не повториться так самісінько». І він, міркуючи так, дуже здивувався. Адже якщо припустити, що історія добровільного вороття не знає, то людство нагадає чоловіка, якого веде вперед лиховісна пристрасть до бурлакування, чоловіка, який не може ні повернути назад, ані досягти мети, і це стан дуже й дуже прикметний.

Загалом його ясновельможність мав надзвичайну здатність розводити в своїй свідомості дві протилежні одна одній думки так вдало, що вони там ніколи не зустрічалися, однак саме цю думку, спрямовану проти всіх його засад і правил, йому не завадило б відхилити. Проте до Ульріха граф відчував певну симпатію й, коли траплялася вільна від обов'язків часинка, з великим задоволенням суто логічно пояснював політичні аспекти цьому чоловікові зі жвавим розумом і такими чудовими рекомендаціями, чоловіка, який стояв трохи збоку від справді великих проблем лише через те, що вийшов із буржуазного середовища. Та коли вже звертаєшся до логіки, де кожна думка сама собою впливає з попередньої, то врешті вже й сам не знаєш, чим воно скінчиться. Тому граф Ляйнсдорф не відмовився від свого зауваження, а лише мовчки, пильно поглянув на Ульріха.

Той узяв до рук ще одну теку й, скориставшись паузою, передав обидві його ясновельможності.

— Другу довелося назвати «Вперед до...!», — почав пояснювати Ульріх, але граф Ляйнсдорф підхопився на ноги, вирішивши, що його час уже скінчився.

Він настійно попросив відкласти розмову до іншого разу, коли буде більше часу на роздуми.

— До речі, ваша кухня має намір з цією метою запросити до себе найвидатніші голови, — сказав він, уже стоячи. — Підіть туди; прошу вас, підіть неодмінно; я не знаю, чи матиму право побувати там сам!

Ульріх склав теки, а граф Ляйнсдорф уже з темного порогу обернувся ще раз.

— Перед таким великим експериментом усі, звісно, занепадають духом; дарма, ми їх розворушимо!

Почуття обов'язку не дозволило графові лишити Ульріха без утіхи.

59. Моосбругер міркує

Тим часом Моосбругер влаштувався, як міг, у своїй новій в'язниці. Тільки-но зачинилася брама, на нього гаркнули. Коли він обурився, йому, наскільки він пригадує, погрозили дати лупки. Його запроторили до камери-одиночки. На прогулянку у дворі виводили в кайданках, і наглядачі не спускали з нього очей. Його обстригли, хоч присуд іще не набув чинности, — нібито, щоб зміряти зріст. Намилили смердючим рідким милом — буцімто задля дезінфекції. Волоцюга він був третій і знав, що з ним чинять незаконно, але за залізною брамою постояти за свою честь не дуже легко. З ним робили тут, що хотіли. Він зажадав, щоб його відвели до начальника в'язниці, й поскаржився. Начальник змушений був визнати, що дещо таки не відповідає інструкції, але це — не покара, додав він, а застережний захід. Моосбругер поскаржився тюремному священикові; але то був добрий старий чоловік, чия дружня турбота про душу мала ту за давнену ваду, що перед сексуальними злочинами вона виявлялася безпомічною. З осторогою в тілі він сахався цих злочинів, хоч вони до нього ніколи й не наближались, і навіть злякався того, що Моосбругер своїм чесним виглядом викликав у ньому слабеньке особисте співчуття; священик послав Моосбругера до тюремного лікаря, а сам, як і в решті таких випадків, лише звернувся з уклінним благанням до Всевишнього, не вдаючись у жодні подробиці й промовляючи про сум'яття земного буття у вельми загальних рисах, отож про Моосбругера в його молитві йшлося не більшою мірою, ніж про вільнодумців та безвірників. Але тюремний лікар сказав Моосбругерові: усе, на що той нарікає, — не таке вже, мовляв, і страшне, по-дружньому ляснув його по потилиці й хоч умири не схотів уникати в подробиці скарги, бо це, якщо слушно зрозумів Моосбругер, мовляв, зайве, поки на запитання — хворий він чи симулює, не дала відповіді медична експертиза. Ошаленілий Моосбругер здогадувався, що всі вони казали так, як їм було вигідно, і що саме ці відмовки й давали їм силу обходитися з ним так, як вони хотіли. Він мав властиве простим людям відчуття, що освіченим треба відрізати язика. Він дивився в рубцювате лікареве обличчя, у висхле зсередини священикове, у строго вичепурене канцелярське начальника в'язниці,

бачив, як кожне з них по-своєму дивиться в його обличчя, і в усіх тих обличчях проглядало щось недосяжне для нього, але спільне їм усім, що все життя було йому ворогом.

Сила, яка там, за тюремними мурами, натужно втискує, стягуючись, кожну людину з її зарозумілістю в масу решти плоті, тут, під дахом виправного закладу, була, попри сувору дисципліну, трохи м'якша, бо кожен жив очікуванням, а живе ставлення людей одне до одного, хай навіть грубе й різке, пригашувала тій нереальності. На розслаблення, що настало після боротьби в судовій залі, реагував увесь міцний організм Моосбругера. Сам він здавався собі розхитаним зубом. Усе тіло в нього свербіло. Він почувався зараженим і жалюгідним. То була жалісна, ніжно-нервова надчутливість, що іноді на нього находила; жінка, яка заварила йому цю кашу й пішла в сиру землю, ввижалася йому грубою, злою баберою, а сам він проти неї здавався собі хлопчиком. А загалом невдоволеним Моосбруген усе ж таки не був; багато чого йому підказувало, що він тут — велике цабе, і це йому імпонувало. Приємне було навіть соціальне забезпечення, належне всім без винятку в'язням. Відколи вони скоїли провину, держава мусила їх годувати, мити, одягати й дбати про їхню роботу, здоров'я, їхні книжки і їхній спів, хоча доти ніколи цього не робила. Така увага, хоча й сувора, тишила Моосбругера, як малого хлопчика, котрому пощастило змусити матір ним клопотатися, нехай і зі злістю; але він не хотів, щоб ця увага тривала надто довго; думка про те, що смертельну покару йому замінять довічним ув'язненням або знов переведуть його до психіатричної лікарні, будила в ньому той опір, який ми відчуваємо, коли всі наші зусилля позбутися життя знов і знов повертають нас до тих самих ненависних життєвих обставин. Моосбругер знав, що його захисник домагається перегляду справи й що його, Моосбругера, мають іще раз оглянути медичні експерти, однак поклав собі встигнути виступити з протестом проти цього й наполягти на тому, щоб його вбили.

У тому, що його смерть має бути гідна такого чоловіка, як він, Моосбругер не мав сумніву, позаяк його життя було боротьбою за його право. В камері-одиначці він розмірковував про те, що таке право. Відповісти на це запитання він не міг. Але це було те, чого його все життя незаконно позбавляли. Тієї хвилини, коли він про це думав, почуття його набухали. Язык

його спинався й починав рухатись, мов жеребець у церемоніальному марші, — так вишукано язик прагнув висловитись. «Право, — міркував Моосбругер повільно-повільно, намагаючись визначити це поняття, й міркував так, немовби з кимось розмовляв, — право — це коли не вчиняєш несправедливості або чогось у цьому дусі, чи не так?» І раптом йому слянула думка: «Право — це закон». Так і є; його право — це його закон! Він кинув погляд на своє дерев'яне лігво, збираючись сісти, неквапно обернувся, зробив марну спробу підсунути ближче пригвинчені до підлоги нари й нарешті повільно сів. Його позбавили його ж таки закону! Він пригадав господиню, в якій мешкав у свої шістнадцять років. Йому приснилося, що на череві в нього набухає щось холодне, згодом воно зникло в його тілі, він закричав, упав з нар, а другого ранку все тіло було наче побите. А одного разу такі, як він, спомагачі на будівництві сказали йому, що коли показати жінці кулака так, щоб великий палець трохи виглядав з-між середнього і вказівного, то вона, мовляв, не встоїть; усі вони нібито вже випробували це на собі. Йому одразу й памороки забило; коли він уявляв собі таку картину, земля вислизала йому з-під ніг, голова на в'язах починала перехняблюватись — одне слово, з ним коїлося щось трішечки неприродне й не зовсім безпечне. «Господине, — сказав він, — я хочу зробити вам одну приємність...» Вони були самі, жінка поглянула йому в очі, щось у них, видно, прочитала й відповіла: «Ану геть мені з кухні!» Тоді він показав їй кулака з великим пальцем, що виглядав з-поміж середнього і вказівного. Але це чарування подіяло лише наполовину; господиня побагровіла й притьмом — він навіть не встиг відскочити — з'їздила йому по пиці дерев'яною ложкою, яку саме тримала в руці; до нього дійшло це аж тоді, коли губи йому заюшила кров. Але цю мить він добре запам'ятав, тому що кров раптом повернула назад, потекла вгору й піднялася поверх очей; він кинувся на ту кремезну бабегу, яка так ганебно його скривдила, нагодився господар, і все, що відбувалося від цієї хвилини до тієї, коли він, Моосбругер, похитуючись на ногах, опинився на вулиці, а вслід за ним полетіли його манатки, було так, немовби шматували на клапті велику червону ганчірку. Так висміяли й побили його закон, і Моосбругер знов пустився блукати світом. Та хіба знайдеш закон на дорозі?! Усі жінки вже були чиймось

законом, і всі яблука, й усі нічліги; а жандарми й дільничні судді були гірші, ніж собаки.

Але за віщо, власне, люди щоразу хапали його й чому кидали до в'язниць та божевільень, — цього Моосбругер так ніколи до пуття й не втямив. Він довго витрищався на підлогу й пильно вдивлявся в кутки своєї камери; на душі в нього було так, як у людини, котра впустила на землю ключа. Але свого ключа він не знаходив; підлога й кутки знову ставали сірими й буденними, як при денному світлі, хоча щойно ще нагадували чудодійний ґрунт, де, тільки-но на нього впаде слово, раптом виростає людина або яка-небудь річ. Моосбругер напружив усю свою логіку. Виразно він спромігся пригадати лише ті місця, де це починалося. Він міг би їх перелічити й описати. Один раз це було в Лінці, ще один — у Браїлі. Між тим і тим випадком минуло кілька років. А востаннє — тут, у цьому місті. Він бачив перед собою кожен камінець. Так чітко, як із камінцями це зазвичай не буває. Пригадував і отой гидотний настрій, який тоді щоразу на нього находив. Так мовби в жилах текла вже не кров, а, можна сказати, отрута чи щось таке. Працює він, приміром, десь надворі, а повз нього проходять жінки; дивитися на них він не хоче, вони ж бо тільки заважають, але жінки все йдуть і йдуть; зрештою погляд його починає стежити за ними з огидою, й очі знов повільно повертаються то в один бік, то в інший, так ніби вовтузяться в розтопленій смолі чи в затужавілому цементі. Потім він помічав, що думки його важчають. Міркує він і так повільно, слова завдають йому клопоту, їх завжди бракує, а іноді, коли він з ким-небудь розмовляє, співбесідник, трапляється, зненацька вражено зводить на нього погляд, не розуміючи, як багато означає одне-однісіньке слово, коли Моосбругер промовляє його повільно. Він заздрив усім, хто ще замолоду навчився легко розмовляти; а йому слова, як на зло, гумою прилипали до піднебіння саме тоді, коли були потрібні найдужче, й нерідко збігало безмір часу, перше ніж склад відривався від піднебіння й посувався вперед. Аж напрошувалося пояснення, що причини цього вже якісь неприродні. Та коли він заявляв на суді, що в такий спосіб його переслідують масони, чи єзуїти, чи соціалісти, цього ніхто не розумів. Юристи, звичайно, вміли говорити краще, ніж він, і всіляко йому заперечували, але в чому тут суть справи, вони не мали жодного уявлення.

І коли це минало не відразу, в душу Моосбругерові закривався острах. Спробуй-но зі зв'язаними руками стати на вулиці й подивитись, як там поведуться люди! Усвідомлення того, що його язик чи щось сховане в ньому, Моосбругерові, ще глибше немовби схоплене клеєм, сповнювало його жалюгідною непевністю, яку він цілими днями намагався приховувати. Але потім раптово наставала різка, можна навіть сказати, нечутна межа. Зненацька віяло холодом. Або в повітрі, просто перед ним, з'являлася величезна куля і влітала йому в груди. І ту ж мить він щось відчував у собі, в очах, на губах чи в м'язах на обличчі; все довкола починало стискатися, чорніти, й, коли будинки лягали на дерева, з кущів вискакували начебто кілька кішок і кидалися навтікача. Тривало це всього-на-всього одну секунду — і такий стан минав.

Отоді, власне, й починався той час, про який усі вони намагалися що-небудь довідатись і про який раз у раз заводили балачки. Вони закидали йому чортибатказна-що, а сам він пригадував той свій стан, на жаль, дуже туманно, лише його загальний сенс. Бо ті періоди й були самим сенсом! Тривали вони іноді кілька хвилин, іноді — навіть кілька днів, а деякі переходили в наступні, подібні, й затягувалися на цілі місяці. Можна почати з цих, бо вони простіші, і їх збагне, на думку Моосбругера, навіть суддя; тоді Моосбругер чув голоси, або музику, або повів вітру і якесь дзижчання, а також свист і гуркіт чи стрілянину, грім, сміх, вигуки, розмови й перешепт. Це долиняло звідусюди; воно було в стінах, у повітрі, в одязі й у самому його тілі. Він мав таке враження, ніби носив це, поки воно мовчало, в собі; а щойно вихопившись назовні, воно ховалося в будь-чому довкола, але щоразу теж десь зовсім неподалік. Коли він працював, голоси зверталися до нього здебільшого уривчастими словами й короткими фразами, вони критикували його й сварили, а коли він про щось міркував, то самі висловлювали його думку, перше ніж зробити це встигав він, або підступно заявляли протилежне тому, що хотів сказати він. Моосбругера просто сміх розбирав, коли за це його намагалися оголосити хворим; сам він обходився з тими голосами й відіннями не інакше, ніж із мавпами. Його тішило спостерігати й слухати те, що вони вичворяли; це було незрівнянно прекрасніше, ніж оті його власні думки, важкі й тягучі; та коли вони надто вже йому дозволяли, він починав злитись, і в цьому

не було, зрештою, нічого дивного. До всього, що про нього казали, Моосбругер завжди прислухався дуже уважно, а тому знав: це називають галюцинаціями, й погоджувався з твердженням, нібито у здатності до галюцинацій полягає його перевага перед тими, хто такої здатності не має; адже він і бачив багато чого такого, чого решта людей не бачать, — мальовничих красевідів, страшних звірів; але цьому, на його думку, надавали надто великого значення, а коли перебування в котрійсь із психіатричних лікарень надто вже йому набридло, він, не довго думаючи, заявляв, що просто махлює. Розумники питали в нього, чи гучні ті голоси; глузду в цьому запитанні було як кіт наплакав: звісно, іноді те, що він чув, гуркотіло, мов грім, а часом то було просто тихесеньке шепотіння. Так само й біль, що інколи його діяв, бував і нестерпним, і ледве відчутним, як плід уяви. Важливо не це. Нерідко Моосбругер не міг достоту описати того, що бачив, чув або відчував, проте знав, щό то було. Часом воно проступало дуже невиразно; відіння приходили ззовні, однак проблиск спостережливості водночас підказував йому, що йдуть вони все ж таки з нього самого. Важливо те, що абсолютно не важливо, де саме щось перебуває — зовні чи всередині; у становищі Моосбругера це було, мов чиста вода обабіч прозорої скляної стіни.

Моосбругер і в свої великі часи не звертав аніякісінької уваги на голоси й видіння — він міркував. І називав це тому таким словом, що воно завжди справляло на нього враження. Міркував він краще, ніж решта людей, позаяк міркував зовні й усередині. У ньому міркувалося всупереч його волі. Він казав, що дістає вже готові думки. І хоч він не втрачав і спокійної своєї чоловічої статечності, хвилювали його й найменші дрібниці, як це буває з жінкою, коли груди в неї набрякають від молока. Його думки текли тоді, мов струмок, до якого вливаються сотні менших струмочків, через порослий буйною травою луг. І ось Моосбругер, похнюпивши голову, дивився на дерево в себе поміж пальцями. «Тут білочку люди називають кішка-дубовичка, — пригадалось йому. — Та спробуй-но по-серйозному, з поважним виглядом сказати «кішка-надубниця»! Усі глипнуть на тебе так, неначе на маневрах посеред стрільби холостими зненацька розлігся справжній постріл! А ось у Гесені кажуть «лисиця-деревниця». Чоловік бувалий про такі речі знає». А психіатри від цікавості й поди-

ву аж роти роззявляли, коли показували Моосбругерові кольорову картинку з білочкою, а він їм відповідав: «Це, мабуть, лисиця чи, либонь, заєць; а може, й кішка або щось таке». Тоді вони щоразу хутко перепитували його: «А скільки буде, як до чотирнадцятьох додати ще чотирнадцять?» І він статечно відповідав: «Десь так двадцять вісім – сорок». Оце «десь так» збивало їх з пантелику, і Моосбругер через те всміхався. Адже це зовсім просто; він теж знає, що коли ступиш чотирнадцять кроків, а тоді ще чотирнадцять, то загалом пройдеш двадцять вісім, але хто сказав, що саме там і треба спинитись?! Моосбругерів погляд ковзає ще трохи далі, як у людини, котра дісталася на гребінь пагорба на тлі неба й тепер бачить, що за цим гребенем стримлять іще багато таких самих. І коли кішка-дубовичка – не кішка й не лисиця, а зуби в неї не гострі, а такі, як у зайця, що його пожирає лисиця, то не треба в цьому так скрупульозно копірситись, вона ж бо якось з усього цього стулена й скаче по деревах. Власний досвід і переконання підказували Моосбругерові: ніщо не можна розглядати окремо від решти, позаяк усе чіпляється одне за одне. І в його житті теж траплялося вже так, що він казав якій-небудь дівчині: «Ваші трояндіві вуста-пелюсточки!», а слова ці раптом тріщали по швах, і виходило щось дуже прикре: обличчя робилося сірим, наче земля, якою стелиться туман, а на високому стовбурі яскріла троянда; такої хвилини спокуса схопити ножа й відтяти її або штрикнути, щоб вона повернулася знов на обличчя, ставала просто нестерпною. Певна річ, Моосбругер не завжди хапався відразу за ножа; він робив це лише в тому разі, коли інакше в нього нічого не виходило. Зазвичай він якраз і застосував усю свою велетенську силу, щоб не дати світові розпастися.

Коли Моосбругер був у гуморі, він міг поглянути чоловікові в обличчя й побачити там власне обличчя, так немовби воно з-поміж рибок та ясних камінчиків озиралося з якого-небудь мілкого струмка; а не в гуморі йому досить було лише зиркнути на чиесь обличчя, щоб знати: це – той самий чоловік, з котрим він повсюди сварився, хоча чоловік щоразу й силкувався прикинутись ким-небудь іншим. Що йому заперечиш?! Усі ми сваримося майже завжди з тією самою людиною. Якби дослідити, хто ті люди, до яких ми так безглуздо прив'язані, то неодмінно виявилось б, що це – чоловік із ключем, до якого

ми маємо замбк. А в коханні? Скільки людей день при дні дивляться в те саме миле серцю обличчя, а заплющивши очі, не спроможні навіть сказати, який у нього вигляд. Чи навіть якщо не брати кохання й ненависть: скільки всіляких змін безперервно зазнають речі залежно від звички, настрою й погляду! Як часто спопеляється радість і проступає незнищенне ядро журби?! Як часто одна людина байдуже завдає побоїв іншій, хоч могла б точнісінько так само дати їй спокій! Життя утворює гладеньку поверхню, що вдає, нібито й має бути такою, яка є, хоч під її шкірою речі товчуться й штовхаються. Моосбругер завжди стояв ногами на двох крижинах, тримаючи їх укупі й розважливо намагаючись уникати всього, що могло збити його з пантелику; та інколи слова розпадались у нього в роті, і яка революція, яка фантазмагорія речей бурхала тоді з таких прохололих, вигорілих подвійних слів, як «кішка-дубовичка» чи «вуста-пелюсточки»!

Сидячи отак у камері на нарах, що були йому воднораз і ліжком, і столом, він нарікав на своє виховання, яке не навчило його висловлювати власний досвід так, як годилося б. Ота невеличка особа з мишачими оченятами ще й досі, коли вже давно лягла в сиру землю, завдала йому багато прикрощів і викликала в нього гнів. Всі були на її боці. Моосбругер важко підвівся. Він відчував, що всередині в ньому трухлятина, як в обвугленому дереві. Знов хотілося їсти; для такого кремезного чолов'яги тюремний раціон був надто бідний, а грошей, щоб його чимось поповнити, Моосбругер не мав. У такому стані годі було пригадати все, що хотіли від нього почути. Просто тоді настала була одна з отих перемін, що тривають кілька днів або кілька тижнів, — настала, як ото настає березень чи квітень, а на поверхні й скоїлася ця історія. Він теж не знав про неї більше, ніж стояло в поліційному протоколі, не знав навіть, як вона туди потрапила. Причини, думки, які спливали йому на пам'ять, — про них він уже й так розповів на суді; але те, що сталося насправді, уявлялось йому чимось таким, немовби він раптом вільно сказав щось чужою мовою, і воно зробило його щасливим-щасливим, тільки ось повторити його він уже не вміє.

«Ох, скоріше б уже все це скінчилося!» — зітхнув Моосбругер.

60.

Мандрівка до царства логіки й моралі

Усе, що можна було сказати про Моосбругера з погляду права, вмістилося б в одному терміні. Моосбругер був одним із тих сумнівних випадків, що їх і дилетанти в юриспруденції та судовій медицині знають як випадки обмеженої осудности.

Для цих бідолах прикметно те, що в них не лише неповноцінне здоров'я, а й неповноцінна недуга. Природа має дивну пристрасть створювати таких людей просто без ліку; *natura non fecit saltus*, природа стрибків не робить, вона любить плавні переходи й загалом і сам світ тримає в перехідному стані між недоумством і здоров'ям. Але юриспруденція на це не зважає. Вона каже: *non datur tertium sive medium inter duo contradictoria*, тобто людина або здатна на протизаконні дії, або ні, позаяк між двома суперечностями ні третьої, ні середньої нема. Внаслідок цієї здатности людина стає караною, внаслідок цієї своєї властивости, караности, вона стає суб'єктом права, а як суб'єкт права дістає частку в надособистій цілющій дії закону. Кому це невтямки, нехай згадає про кавалерію. Якщо кінь, щойно спробуєш проїхатись на ньому верхи, щоразу поводитьсь, мов скажений, то його доглядають особливо старанно, йому дістається м'яка збруя, найкращі вершники, щонайдобріший корм, і взагалі з ним обходяться надзвичайно терпляче. А якщо, навпаки, скоїть яку-небудь провину вершник, на нього накидають кайданки, запроторюють його до клітки, де повно бліх, і не дають їсти. Причина такої різниці полягає в тому, що кінь просто належить до емпіричного тваринного царства, тоді як драгун причетний до царства логіки й моралі. У цьому сенсі людину від тварини і, можна додати, й від психічнохворого відрізняє те, що вона, людина, за своїми розумовими й моральними властивостями спроможна діяти наперекір закону й скоїти злочин; а позаяк, отже, лише караність — та властивість, яка підносить її на рівень людини моральної, то стає зрозуміло, що юрист має міцно триматися саме за цю властивість.

Крім того, судові психіатри, нібито покликані чинити цьому опір, зазвичай, виконуючи свої професійні обов'язки, виявляються, на жаль, куди більшими боягузами, ніж юристи; по-справжньому хворими вони визнають лише тих, кого не

вміють вилікувати; щоправда, це — скромне перебільшення, бо вилікувати вони не вміють і решту. Судові психіатри проводять різницю між невиліковними психічними недугами, далі між такими, котрі з Божою поміччю з часом минають і самі, й нарешті між такими, котрих, хоч лікар вилікувати їх також не вмє, пацієнт міг би уникнути — за умови, звісно, що з волі небес і обставин на нього вчасно подіяли б позитивні впливи й міркування. Ця друга й третя групи поставляють тих просто неповноцінних хворих, з котрими янгол медицини, щоправда, обходиться як із хворими, коли приймає їх у своїй приватній практиці, але котрих він скромно передає до рук янгола права, коли стикається з ними у практиці судовій.

Моосбругер був саме таким випадком. Цього чоловіка протягом його чесного життя, яке переривали жахливі криваві злочини, стільки ж разів затримували в божевільнях, скільки й випускали звідти, і його визнавали й паралітиком, і параноїком, і епілептиком, і хворим на циркулярний психоз, поки під час останнього процесу двоє дуже сумлінних лікарів повернули йому здоров'я. Звичайно, у великій, напханій людьми залі не було тоді нікого, хто, як і ті двоє, не вважав би, що Моосбругер у певному розумінні хворий; але це була не та хвороба, яка відповідала умовам закону і яку могли визнати сумлінні голови. Адже хто певною мірою хворий, той, учать правознавці, певною мірою й здоровий; а коли ти певною мірою здоровий, то принаймні певною мірою й осудний; а коли ти осудний певною мірою, то ти осудний цілком; тому що осудність — це, як вони кажуть, такий стан людини, в якому вона спроможна сама, незалежно від будь-якої необхідности й примусу, з певністю визначити для себе певну мету, а таку певність не можна одночасно мати й не мати.

Щоправда, це не означає, нібито не буває людей, чий стан і чий схильності не дають їм протистояти «аморальним імпульсам» і, як висловлюються юристи, «схилити шальку терезів до добра», й такою людиною, в котрої обставини, що когось іншого ще зовсім не торкаються, але в неї вже викликають «рішучість» скоїти злочин, і був Моосбругер. Однак, по-перше, його духовні й розумові здібності великої шкоди, на думку суду, не зазнали, й злочину, якби Моосбругер ними скористався, цілком можна було б уникнути, отож позбавляти його морального права відповідати перед законом судді не бачили жодних при-

чин. По-друге, узвичаєна судова практика вимагає, щоб кожен протизаконний вчинок, скоєний свідомо й умисне, був покараний. А по-третє, юридична логіка передбачає, що всі психічнохворі — крім тих геть уже нещасних, котрі показують язика, коли їх запитують, скільки буде сім разів по сім, або відповідають: «Я», коли треба назвати ім'я його імператорської й королівської величності, — мають ще якісь рештки здатності робити вибір і самовизначатися, й треба лише добре напружити розум і силу волі, щоб розпізнати злочинний характер дії й не піддатися злочинному імпульсу. Однак від таких небезпечних суб'єктів цього, мабуть, навряд чи й можна вимагати!

Суди нагадують погребі, де мудрість предків зберігається у пляшках; відкорковуєш їх — і хочеться плакати: яким же непридатним до вживання стає, перегравши, найвищий градус людського прагнення до точности, перше ніж він досягає досконалости! А проте незагартовані люди від нього, схоже, хмеліють. Як відомо, янгол медицини, наслуховавшись юристів, дуже часто забуває про власне покликання. Тоді він із брязком згортає крила й поводить у судовій залі, мов запасний янгол юриспруденції.

61.

Ідеал трьох статей або Утопія точного життя

Отак Моосбругер прийшов до свого смертельного вироку, й лише завдяки впливу графа Ляйнсдорфа та його прихильному ставленню до Ульріха пощастило зберегти надію на ще одну психіатричну експертизу. Однак Ульріх не мав тоді жодного наміру опікуватися долею Моосбругера й надалі. Жорстокість і водночас стражденна терплячість — ця похмура суміш, що становить сутність таких людей, — була Ульріхові неприємна не менше, ніж суміш точности й недбальства, ця ознака вироків, що їх таким людям зазвичай ухвалюють. Коли Ульріх тверезо дивився на цей випадок, то добре знав, що йому думати про Моосбругера і яких заходів слід уживати до таких людей, котрим не місце ні у в'язниці, ні на волі, та й божевілень для них теж не вистачить. Але усвідомлював він і те, що про це знають і тисячі інших людей, що кожне таке

питання вони без кінця-краю розглядають, підходячи до нього з тих боків, які викликають у них особливу цікавість, і що держава зрештою вб'є Моосбругера, бо за умов, коли все таке недосконале, це — просто найзрозуміліший, найдешевший і найнадійніший вихід. Може, змиритися з цим буде й жорстоко, але й швидкісні засоби пересування вимагають більше жертв, ніж є тигрів у всій Індії, а безцеремонність, недобросовісність і недбалість, з якими ми все це терпимо, вочевидь дають нам змогу, з другого боку, домагатися успіхів, що їх заперечити просто неможливо.

Найяскравішого свого вияву цей розум, такий проникливий, коли йдеться про щось перед очима, й такий сліпий, коли йдеться про все загалом, набуває в ідеалі, що його можна назвати ідеалом доробку всього життя, доробку, який складається з трьох, не більше, статей. Є такі види розумової діяльності, де людина пишається не грубими книжками, а невеликими статтями. Якби, наприклад, хто-небудь відкрив, що за умов, досі ще не відомих, каміння здатне розмовляти, то знадобилося б усього-на-всього кілька сторінок для того, щоб описати й пояснити це явище, яке б означало переворот у науці. А ось про добромисність, навпаки, можна писати все нові й нові книжки, і справа це аж ніяк не просто наукова, бо це — метод, яким ніколи не пощастить з'ясувати найважливіші життєві питання. Різновиди людської діяльності можна розподілити за числом потрібних їм слів: що більше слів, то гірше стоїть справа з характером їхньої діяльності. Усі знання, які привели людський рід від шкуряного одягу до польоту в повітрі, разом з їхніми доказами в готовому вигляді заповнили б не більше, ніж довідкову бібліотеку; але й книжкової шафи завбільшки як земна куля зовсім не вистачило б, мабуть, щоб умістити решту знань, навіть якщо не брати до уваги тієї велими широкої дискусії, яку провадили не пером, а мечем та кайданами. Так і кортить висловити думку, що свої людські справи ми залагоджуємо вкрай нераціонально, коли ведемо їх не за науками, кожна з яких так зразково посунулася своїм шляхом уперед.

Такий і справді був настрій, така була налаштованість доби (гай-гай, стількох же то років — певне, цілих десятиліть!), яку ще трохи застав Ульріх. Тоді про те думали, але оце «думали» тут так безособово-розпливчасто вжито зумисне; важко сказа-

ти, хто саме й скільки людей так думали, однак це витало в повітрі: що жити можна, мабуть, у точності. Нині питають: а що це означає? Відповідь буде, либонь, така, що праця всього життя може складатися, так само, як із трьох статей, і з трьох віршів чи трьох дій, в яких особиста продуктивність сягає найвищого ступеня. Відтак це означало б приблизно те саме, що мовчати, коли нема чого сказати; робити лише необхідне, коли не треба домагатися чогось особливого; а найголовніше — лишатися нечулим, коли не маєш невимовного відчуття, що розпростер руки й линеш на хвилі творчості. Не важко помітити, що так більша частина нашого духовного життя відмерла б, хоч це, можливо, не така вже й болюча втрата. Тезу про те, що великий збут мила свідчить про велику чистоту й охайність, не варто поширювати на мораль, де справедливішим буде одне новіше твердження, а саме: яскраво виражена пристрасть митися вказує на не зовсім чистий внутрішній стан. Корисно було б провести такий експеримент: якомога менше зважати на мораль, що супроводжує всі наші вчинки (хай би якого різновиду вона була), й дотримуватися її лише в тих виняткових випадках, коли це має сенс, а в решті випадків думати про свої вчинки не інакше, ніж про потребу стандартизувати олівці чи гвинти. Щоправда, чогось доброго з цього вийшло б не багато, але бодай що-небудь краще таки вийшло б; талантів не зосталося б, а лишився б тільки геній; з картини життя позникали б тьмяні копії, що їх породжує невиразна подібність між діями й чеснотами, а натомість прийшла би п'янка єдність чеснот у святості. Одне слово, від кожного центнера моралі лишився б міліграм есенції, яка, навіть коли її всього-на-всього тільки одна мільйонна грама, своїх солодких чарів не втрачає.

Але хто-небудь заперечить, що це, мовляв, — утопія! Ну звісно, утопія. Утопії — це приблизно те саме, що й можливості; коли можливість не стає реальністю, то це свідчить лише про те, що обставини, з якими вона саме пов'язана, не дають їй цього зробити, адже в протилежному разі вона була б просто неможливістю; а якщо звільнити її від того, що її пов'язує, й дати їй розвинутись, то постане утопія. Цей процес нагадує той, що триває, коли дослідник спостерігає зміни якого-небудь елемента в складному явищі й робить свої висновки; утопія — це експеримент, де спостерігають можливі зміни якого-

небудь елемента і вплив, що його ці зміни справляють на те складне явище, яке ми називаємо життям. І якщо елемент, за яким спостерігають, — сама точність, то, виділивши його й давши йому розвинутиись, розглядаючи його як звичку міркувати й манеру жити й дозволяючи йому поширювати свою зразкову силу на все, що з ним стикається, мимоволі приходимо до такої людини, в котрої парадоксально поєднуються скрупульозність і невизначеність. Їй властива та невідкупна свідомість холонокровності, яка втілює собою темперамент точности; але решта, те, чого ця властивість не зачіпає, виразности позбавлене. Сталий внутрішній уклад, що його забезпечує мораль, не становить великої цінности для людини, уява якої націлена на переміни; а коли вимога щонайточнішого і якнайповнішого здійснення переходить із сфери інтелектуальної до сфери пристрастей, то й узагалі виявляється, як про це вже згадано, дивовижний результат: пристрасті зникають, а натомість приходять якась доброта, що нагадує одвічний вогонь... Це — утопія точности. Бозна, як ця людина має прожити свій день, адже не може ж вона, мабуть, постійно перебувати в творчому акті й задля якоїсь уявної пожежі жертвувати ватрою обмежених відчуттів! Але така точна людина нині є! Як людина в людині, вона живе не лише в досліднику, а й у комерсанті, в організаторі, у спортсмені, в техніку — нехай навіть поки що лише в ту головну пору дня, яку вони називають не життям своїм, а своєю роботою. Бо в такої людини, котра сприймає все так неупереджено й глибоко, ніщо не викликає більшої відрази, ніж ідея глибокого сприйняття самої себе, і майже не лишається, на жаль, жодних сумнівів у тому, що утопія самої себе їй видається аморальним експериментом на людях, які роблять поважну справу.

Тому в питанні, треба чи не треба до найчисленнішої групи внутрішніх досягнень підганяти решту досягнень, інакше кажучи, можна чи не можна знайти сенс і мету чогось такого, що з нами відбувається або відбувалося, — в цьому питанні Ульріх усе життя лишився досить-таки самотній.

62.

Земля також, але Ульріх насамперед, схиляється перед утопією есеїзму

Точність як людська манера триматися вимагає й точности в діях та вчинках. Вона вимагає в діях та вчинках максимально можливого. Однак тут слід провести одну різницю.

Адже насправді є не лише точність фантастична (якої насправді ще зовсім нема), але й точність педантична, і різниця між ними двома полягає в тому, що фантастична тримається фактів, а педантична — плодів фантазії. Скажімо, точність, з якою своєрідний розум Моосбругера ввели до системи двотисячолітніх правових понять, нагадувала педантичні потуги дивака наштрикнути на шпильку пташку, що пурхає на волі, однак дбала ця точність зовсім не про факти, а про фантастичне поняття майнових інтересів. А ось точність, яку демонстрували психіатри у ставленні до важливого питання — можна чи не можна засудити Моосбругера до смертної кари, була, навпаки, цілком і повністю бездоганна, позаяк не важилася сказати нічого, крім того, що картина його хвороби з точністю не відповідає жодній із досі відомих картин хвороб, і ухвалювати подальше рішення полишала юристам. У такому разі картина судової зали являла собою саму картину життя, адже всі діяльні люди життя, які навіть не припускають для себе можливості користуватись автомобілем, старішим за п'ять років, чи лікувати хворобу за методом, найкращим десять років тому, люди, які, крім того, весь свій час добровільно-примусово віддають сприянню таким нововведенням і з ентузіазмом раціоналізують усе, до потрапляє до їхньої сфери, — ці люди воліють, щоб питання краси, справедливості, кохання й віри, одне слово, всі гуманітарні питання, що не входять до їхніх службових обов'язків, вирішували не самі вони, а їхні дружини, а поки дружинам це ще не зовсім до снаги, — той різновид чоловіків, котрі розповідають їм про чашу й меч життя тисячолітніми мовними зворотами, які жінки слухають легковажно, скептично й невдоволено, не вірячи в те, щό чують, і не мріючи про те, що все можна було б зробити й по-іншому. Насправді є, отже, два різновиди душевного складу, й вони не лише один з одним змагаються, а й — і це гірше — зазвичай один з одним уживаються, не перемовляючись жодним сло-

вом, у крайньому разі запевняють один одного в тому, що обидва вони бажані, кожен на своєму місці. Один різновид удовольняється тим, що прагне до точності й тримається фактів; другий цим не вдовольняється, а завжди намагається охопити поглядом усе й свої знання виводить із так званих великих і вічних істин. Як наслідок один виграє в успіху, другий — у масштабах і гідності. Песиміст, певна річ, скаже навіть, що результати одного нічого не варті, а результати другого — не правдиві. Бо що ж ти робитимеш у день Страшного суду, коли на терези ляжуть діяння людські, з трьома — та нехай їх буде навіть тридцять! — своїми статейками про мурашину кислоту?! А з другого боку, що ти знаєш про Страшний суд, якщо не знаєш навіть, що́ доти буде з тією мурашиною кислотою?!

Між обома полюсами цього «ні одне, ні друге» й коливався розвиток через трохи більше, ніж вісімнадцять, і трохи менше, ніж двадцять, сторіч по тому, як людство вперше довідалося, що, коли всі дні сплинуть, настане такий духовний суд. Із досвіду відомо, що на зміну одному напрямку щоразу приходять протилежний. І хоч можливо й бажано, щоб такий поворот відбувався за принципом спіралі, кожен виток якої з кожною зміною напрямку підіймається все вище й вище, розвиток у такому процесі чомусь рідко виграє більше, ніж програє через кружні шляхи та руйнації. Отож доктор Пауль Арнгайм мав цілковиту рацію, коли сказав Ульріхові, що світова історія ніколи не допускає нічого негативного; світова історія оптимістка й завжди натхненно робить вибір спершу на користь чогось одного, а вже потім — на користь його протилежності! Так само вслід за першими фантазіями точності в жодному разі не з'явилася спроба втілити їх у життя, їх просто віддали в безкриле користування інженерам та вченим і знову звернулися до душевного складу, гідність і широта якого сягнули багато вищого рівня.

Ульріх ще добре пригадував, як непевність знов почали поважати. Нагромаджувалося дедалі більше висловлювань, у яких люди досить непевних професій, письменники, критики, жінки й особи, котрі своїм фахом зробили саму належність до нового покоління, нарікали на те, що чисті знання — це те згубне, яке роздирає на шматки всі високі людські творіння, не в змозі ніколи зібрати їх до купи, й вимагали нової віри в

людство, повернення до внутрішніх першоджерел, духовного піднесення й такого іншого. Спершу Ульріх простодушно гадав, що це — люди, котрі в сідлі понатирали собі сідниці й тепер, спішившись і ледве тримаючись на ногах, кричать, щоб їх змастили екстрактом душі; та помалу він переконався, що крик, який спочатку видався йому таким смішним і який лунав знов і знов, дістає широкий відгук; знання втрачали актуальність, торувати собі шлях починав той невиразний тип людини, який опанував сучасність.

Ульріх уперто не хотів сприймати цього серйозно, власні духовні нахили він і далі розвивав як умів.

Від перших, ще часів далекої юности, виявив самоусвідомлення, пізніші згадки про які нерідко так зворушують нас і вражають, його пам'ять і досі берегла чимало колись любих серцю уявлень, і серед них — слова «жити гіпотетично». Вони й тепер виражали ту мужність і те мимовільне незнання життя, коли кожен крок — це ризик без досвіду, й те прагнення до великих взаємозв'язків, і той подих перемін та відмов від претензій, що його відчуває юнак, нерішуче вступаючи в життя. Ульріх гадав, що нічого з цього повернути, по суті, не можна. Тремке відчуття, що тебе для чогось обрано, — це щось прекрасне, це єдина певність у того, хто вперше окидає поглядом світ. Замислюючись над своїми відчуттями, він не може ні з чим погодитись без того, щоб не зробити застереження; він шукає потенційну кохану, але не знає, чи це та, котра йому потрібна; він здатний убити, хоч і не певний у тому, що має це зробити. Прагнення його власної природи розвиватися не дає йому вірити в досконалість; однак усе, що виступає проти нього, прикидається досконалим. Він здогадується: весь цей лад — не такий міцний, яким себе видає; нема нічого певного — жодної речі, жодного «я», жодної форми, жодного принципу; все перебуває в процесі невидимих, проте безперервних перемін, у несталому більше майбутнього, ніж у сталому, а сучасність — просто гіпотеза, якої ти ще не відкинув. Що може бути для нього краще, ніж лишатися незалежним від світу, незалежним у тому позитивному сенсі, в якому дослідник незалежно тримається щодо фактів, які спокушають його передчасно в них повірити! Тим-то він і не поспішає щось із себе робити; вдача, професія, усталений душевний склад — усе це для нього поняття, в яких уже прозирає кістяк, що

зрештою від нього має зостатися. Він намагається зрозуміти себе по-іншому; тяжіючи до всього, що його внутрішньо збагачує, нехай це будуть навіть речі, з морального чи інтелектуального погляду заборонені, він почувається немовби кроком, ладним ступити в будь-який бік, але цей крок, щоб зберегти рівновагу, неодмінно веде до наступного кроку й завжди вперед. А коли йому раптом видається, ніби на думку спало саме те, що треба, то в уяві одразу постає крапля невимовного жару, яка впала на землю й своїм світінням надає світові іншого вигляду.

Згодом, коли розумові спроможності в Ульріха розширилися, на їхньому ґрунті виникло уявлення, яке він пов'язував уже не з непевним словом «гіпотеза», а з деяких причин зі своєрідним поняттям «есей». Приблизно так само, як есей низкою своїх розділів зусібіч підступає до того чи того предмета, не охоплюючи його повністю, — адже предмет, охоплений повністю, відразу втрачає свою широту і зменшується до поняття, — треба, гадав Ульріх, сприймати і світ та власне життя й відповідно до них ставитись. Цінність якого-небудь вчинку чи якої-небудь властивості, ба навіть їхня суть і природа залежать, здавалося йому, від обставин, що їх оточують, і цілей, яким вони слугують, одне слово, від того, так чи так влаштоване ціле, до якого вони належать. Це, до речі, лише простий опис того факту, що вбивство може поставати в наших очах і злочином, і героїчним вчинком, а пора кохання — пір'їною, що випала або з крила янгола, або з крила гуски. Але Ульріх це узагальнював. Тоді всі моральні події відбувалися в силовому полі, конфігурація якого сповнювала їх сенсом, і добро та зло були закладені в них так само, як в атомі закладені можливості хімічного сполучення. Певною мірою вони були тим, чим ставали, й так само, як слово «твердий» означає чотири цілком різні суті залежно від того, з чим пов'язують твердість — із коханням, грубістю, старанністю чи суворістю, — всі події, що відбувались у сфері моралі, в своєму значенні здавались йому залежною функцією інших подій. Так виникала безкінечна система взаємозв'язків, де взагалі вже не було тих незалежних значень, що їх у першому грубому наближенні приписує вчинкам і властивостям буденне життя; те, що здавалося щільним, ставало тут проникним приводом для багатьох інших значень, те, що відбувалося, — символом чогось

такого, що, можливо, не відбувалося, але весь час відчувалось, і людина як сукупність можливостей, людина потенційна, ненаписана поема свого буття, виступала проти людини як чогось уже викладеного на папері, як реальності й характеру. Дивлячись на речі з такого боку, Ульріх відчував себе здатним, по суті, на будь-які чесноти й будь-які підлоти, і те, що в збалансованому суспільному устрої людські чесноти й ганджі всіх однаково обтяжують, хоч ніхто цього й не визнає, якраз і служувало йому доказом того, що в природі трапляється на кожному кроці: будь-яка гра сил із часом прагне до середньої цінності й до середнього стану, до рівноваги й застигlosti. Мораль у звичайному сенсі була для Ульріха чимось не більшим, ніж вікова форма системи сил, яку, систему, не можна плутати з самою мораллю, не завдаючи шкоди етичній силі.

Можливо, й у цих поглядах відбивалась якась невпевненість у житті; однак невпевненість — це іноді не що інше, як брак звичайних гарантій і безпеки, а загалом не завадить, либонь, нагадати, що навіть така досвідчена особа, як людство, чинить, схоже, за точнісінько такими самими принципами. Воно рішуче скасовує все, що саме й зробило, і замінює іншим; з часом і для нього злочини обертаються на чесноти й навпаки, воно вибудовує глибокі духовні взаємозв'язки між усім, що діється, а через кілька поколінь дає їм розпастися; тільки триває це послідовно, а не внаслідок якогось уніфікованого сприйняття життя, й ланцюг його, людства, дослідів не показує жодного зростання, тоді як свідомий людський есеїзм побачив би своє завдання мало не в тому, щоб цей байдужний стан світової свідомости обернути на волю. І багато окремих ліній розвитку вказують на те, що незабаром таке може статись. У лікарні лаборантка в білосніжному халаті, розтираючи в білій порцеляновій ступці кал пацієнта за допомогою кислот на пурпурову масу, потрібний колір якої стає винагородою за її, лаборантки, увагу, вже й тепер, хоч про це вона й сама не знає, перебуває в мінливішому світі, ніж молода жінка, що нажахано здригається, побачивши той самий предмет на вулиці. Злочинець, що опинився в моральному силовому полі свого вчинку, рухається вже тільки як плавець, підхоплений бурхливим потоком, і про це знає кожна мати, чия дитина попадала в такий потік; просто матері досі не вірили, тому що для такої віри не було місця. Психіатрія, яка надто велику ейфорію

називає «дисфорією», так наче це — не ейфорія, а щось зовсім протилежне, з'ясувала, що будь-яке значне поглиблення — скажімо, поглиблена добродесність чи поглиблена чуттєвість, поглиблена сумлінність чи поглиблена легковажність, жорстокість або співчуття — переходить у щось патологічне. Як мало означало б здорове життя, якби його метою був лише якийсь середній стан між двома перебільшеннями! Яким же убогим воно було б, якби його ідеал справді полягав ні в чому іншому, як у запереченні перебільшення його ідеалів! Такі наукові висновки дають змогу вбачати в моральній нормі вже не спокій застиглих положень, а рухому рівновагу, яка щомиті вимагає зусиль задля її підтримання. Те, що мимоволі набуті людиною схильності до певних повторень приписують її вдачі, а потім на цю ж таки вдачу складають відповідальність за ці повторення, ми дедалі частіше сприймаємо як обмеженість. Ми вчимося пізнавати взаємодію між внутрішнім світом і зовнішнім, і саме завдяки визнанню в людині безособової основи пощастило по-новому підійти до особистості, виявити прості основні способи поведінки, інстинкт побудови власного «я», що, як інстинкт гніздування у птахів, з різноманітних матеріалів будує, користаючись кількома методами, власне «я». Ми вже так близько підступили до того, щоб певними впливами ставити перешкоду всьому вирожденню, як греблею — гірському потоку, що коли зі злочинців ще не роблять архангелів, то причина цього, либонь, тільки в суспільному недбалстві чи в недостатній спритності. І можна назвати дуже багато окремих причин, які ще не збіглись, але сукупно вже чинять такий вплив, що люди стомлюються від кожної грубої близькості, яка виникла й знайшла застосування за простіших умов, і помалу усвідомлюють необхідність відмовитися від основних форм моралі, яка протягом двох тисяч років завжди прилаштовувалась до нових смаків лише в малому, й замінити її іншою, краще пристосованою до рухливості фактів.

На Ульріхове переконання, для цього бракувало, по суті, лише формули — того виразу, який однієї щасливої миті, ще доти, як мети руху досягнуто, має її знайти, щоб пройти останній відтинок шляху, і цей вираз завжди ризикований, його ще не можна виправдати становищем речей, це — поєднання точності з неточністю, пунктуальності з пристрасстю. Та саме в ті роки, коли Ульріхові мало б додатися завзяття, з ним сталося

щось дивне. Він не був філософ. Філософи — це завойовники, котрі не мають власного війська й тому підкорюють світ, замикаючи його в систему. Мабуть, саме через те за часів тиранії й з'являлися великі філософські постаті, тоді як у добу розвинутої цивілізації й демократії створити переконливу філософію не щастить, принаймні на такий висновок наводять нарікання, що їх звідусіль доводиться чути. Тому нині люди жакливо часто філософують малими порціями, тож лише в крамницях і можна що-небудь одержати без світогляду на доважок, а великі порції філософії викликають неприховану недовіру. Їх просто не сприймають, і цього не був позбавлений навіть Ульріх, аж ніяк; ба більше, його науковий досвід давав йому підстави думати про них трохи іронічно. Це й визначало його поведінку, і все, що він бачив, знов і знов змушувало його задуматись, а думати надто багато він усе ж таки якось побоювався. Але вирішальну роль для його поведінки зрештою відіграло трохи інше. Було в Ульріховій натурі щось таке, що якось по-своєму, розпорошуючи увагу, паралізуючи й обеззброюючи, чинило спротив логічному ладу, однозначній волі, цілеспрямованим мотивам шанолюбства, й це також було пов'язано з колись обраним ним слівцем «есеїзм», хоч і містило саме ті складові, які він згодом із неусвідомленою старанністю з цього поняття вилучив. Переклад слова «essay» як «дослід», «спроба», що став уже загальноприйнятим, лише віддалено передає дуже суттєвий натяк на літературний взірець; адже есей — не попередній і не побічний вираз переконання, яке при зручнішій нагоді можна або піднести до істини, або з таким самим успіхом визнати хибним (такі лише статті й реферати, що ними вчені голови хизуються перед публікою як «відоходами виробництва»); ні, есей — це неповторний і незмінний образ, що його набуває внутрішнє життя людини в якій-небудь вирішальній думці. Нема нічого їй чужішого, ніж безвідповідальність не до кінця обміркованих ідей, звана «суб'єктивністю», але й поняття «правильно», «хибно», «розумно», «нерозумно» — не ті, що їх можна застосувати до таких думок, які все ж улягають законам, такою самою мірою суворим, якою тонкими й невимовними здаються. Історія знає чимало таких есеїстів і майстрів життя, завислого всередині, але називати їх не варто; їхнє царство — між релігією й знаннями, між прикладом і вченням, між *amor intellectualis* і поезією, вони святі — з релі-

гією й без неї, а іноді вони — й просто чоловіки, що заплуталися в якій-небудь пригоді.

Нема, до речі, нічого прикметнішого, ніж мимовільне переконання, до якого схиляєшся внаслідок розважливих, учених спроб дати тлумачення таким великим есеїстам, обернути життєву науку — таку, яка вона є, — на життєву мудрість і з хвилювання схвилюваних видобути який-небудь «вміст»; після таких спроб від усього цього лишається приблизно стільки ж, стільки від ніжного, мінливого тіла медузи, коли її дістануть з води й покладуть на пісок. Вчення натхненних розсипається в розважливості тих, хто натхнення не знає, на порох, обертається на суперечність і безглуздя, і все ж його не можна назвати, власне, вразливим і нежиттєздатним, бо тоді й слона довелися б назвати надто вразливим, щоб він вижив у такому місці, в якому бракує повітря і яке не відповідає його життєвим потребам. Було б дуже шкода, якби ці описи справили враження таємниці чи бодай музики, де переважають звуки арфи й схожі на стогін гіссандо. Насправді все навпаки, й питання, що лежало в основі цих описів, уявлялося Ульріхові в жодному разі не лише як передчуття, а й у такій досить прозаїчній формі: людина, яка прагне істини, стає вченим; людина, яка прагне дати волю власній суб'єктивності, стає, мабуть, письменником; а що робити людині, котра хоче чогось проміжного між тим і тим? Такі приклади «проміжного» дає, однак, кожне правило моралі, взяти хоча б найпростіше й найвідоміше з них: не вбий. Уже з першого погляду видно, що воно — ні істина, ні суб'єктивне твердження. Усі знають, що ми, з одного боку, цього правила суворо дотримуємося, з другого — допускаємо певні й то досить численні, проте чітко обмежені винятки, але з третього боку, в дуже багатьох випадках, як, приміром, в уяві, у бажаннях, на виставі в театрі чи тішачись газетними новинами, просто-таки неприкаяно никаємо поміж огидою й спокусою. Щось таке, що не становить ні істини, ні суб'єктивного твердження, іноді називають постулатом. Цей постулат прив'язали до догм релігії й догм закону, надавши так йому, постулату, характеру похідної від істини, але романісти розповідають нам про винятки, починаючи від жертви Авраама й закінчуючи отією вродливою жінкою, що недавно застрелила свого коханця, і знов розчиняють усе в суб'єктивності. Можна, отже, або триматися за кілочки, або гойдатися поміж

ними на широкій хвилі туди-сюди. Але з яким відчуттям?! Те, що людина відчуває до цього правила, — суміш тупої покори (це стосується зокрема й «здорової натури», яка впирається навіть думати про такі речі, та, щойно її бодай трохи розворушить спиртне чи пристрасть, робить їх, не замислюючись) і безтурботного бовтання у хвилях численних можливостей. Чи це правило справді слід розуміти лише так? Це означало б, відчував Ульріх, що людина, яка всім серцем прагне щось зробити, в такому разі не знає — робити це чи краще відмовитись. І все ж він невиразно усвідомлював: і зробити це, й від цього відмовитись можна лише всім своїм єством. Ні примха, ні заборона для нього нічого не означали. Нагадування про якийсь високий чи внутрішній закон викликали критику збоку його здорового глузду, ба більше, вже в самій потребі ушляхетнити впевнену в собі мить посиленням на походження було якесь знецінення. Попри все це серце його лишалося німим, озивалася тільки голова; але він відчував, що якби все повернулося інакше, то його рішення збіглося б з його щастям. Він міг би бути щасливим, тому що не вбиває, або щасливим, тому що вбиває, але ніколи не міг би бути байдужим провідником поставленого перед ним постулату. Те, що він тепер відчував, було не заповіддю, а заповідною сферою, до якої він уступив. Він розумів, що в ній усе вже вирішено й усе вгамовує свідомість, мов материнське молоко. Але підказували йому це вже не думки, та й не почуття, зазвичай пошматовані й безладні; це було вже таке собі «суцільне розуміння» — і все ж знов лише таке, немовби вітер здалеку приніс звістку, і ця звістка не здавалася йому ні правдивою, ні фальшивою, ні сповненою глузду, ні безглуздою, вона опанувала всього його так, неначе в душу йому запало тихе блаженне перебільшення.

І як із справжніх частин есею не можна зробити істину, так і з подібного стану не можна дістати якесь переконання, принаймні не відмовляючись від цього стану; так закоханий, щоб описати своє кохання, має від нього відвернутись. Безмежна розчуленість, яка часом доводила Ульріха до пасивності, суперечила його активній натурі, що вимагала меж і форм. Адже це, мабуть, природно й слушно — спочатку захотіти пізнати, перше ніж дозволити почуттям промовляти, і він мимоволі уявляв собі: те, що він колись знайде, істині, хай навіть воно нею й не буде, своєю твердістю не поступиться; проте в своєму

особливому випадку він нагадував через це воїна, в якого, поки він добирає собі обладунок, умирає намір. Якби тоді, коли він писав статті з математики й математичної логіки чи коли сідав за природничі науки, його спитали, яка мета перед ним мріє, він би відповів, що лише одне питання по-справжньому варте того, аби про нього думати, і це — питання, чи праведно люди живуть. Та коли тривалий час міркуєш про який-небудь постулат, а з ним нічого не стається, мозок німіє точнісінько так само, як німіє рука, коли довго тримає що-небудь над головою, й наші думки також не можуть тривалий час стояти на місці, як улітку солдати на параді; коли їм надто довго доводиться чекати, вони просто непритомніють і падають. Начерк своїх роздумів про життя Ульріх завершив приблизно на своєму двадцять шостому році, тому на тридцять другому вони здавалися йому вже не такими відвертими. Він не розвивав своїх ідей далі, і якщо не брати до уваги напруженого й непевного відчуття, подібного до того, якого зазнаєш, очікуючи на щось із заплющеними очима, то в ньому, відколи минули дні перших трепетних відкриттів, рідко нагадувала про себе й особиста схвильованість. А проте, мабуть, саме така потаємна схвильованість згодом завдала йому зосередити всю його волю на науковій роботі й уповільнила її. Через ту схвильованість він опинився у своєрідному стані душевного розладу. Не можна забувати, що різновидність розуму, схильна до точности, в суті своїй набожніша, ніж різновидність естетична; бо перша підкорилася б «Йому», щойно він зволив би перед нею показатися за умов, визначених нею для його визнання, тоді як наші естети, якби Він явився, лише заявили б, що його талант не досить самотутній, а його система світу не досить зрозуміла, щоб поставити його на одну дошку з обдаруваннями, справді позначеними іскрою Божою. З такою самою легкістю, як представники цього другого різновиду, віддаватися непевним здогадам Ульріх, отже, не міг, хоча, з другого боку, не міг він і приховувати від себе того, що всі ці роки суцільної точности жив просто наперекір самому собі, і йому хотілось, щоб з ним сталося що-небудь непередбачене, бо, перебуваючи в своїй, як він трохи іронічно висловлювався, «відпустці від життя», ні в одному, ні в другому напрямі він не знаходив нічого такого, що давало б йому спокій.

На його виправдання можна було б, мабуть, завважити, що життя в певні роки збігає неймовірно швидко. Але день, коли

треба розпочинати жити за останньою своєю волею, перше ніж заповісти кому-небудь її рещту, ще далеко попереду, й наблизити його не можна. Це стало Ульріхові загрозовано очевидно після того, як минуло майже півроку, а нічого не змінювалось. Він трохи ворушився, марнуючи час на дріб'язкову й безглузду діяльність, за яку взявся, розмовляв — залюбки й надто багато, жив з відчайдушною впертістю рибалки, що закидає сіті в безрибну річку, й не робив, однак, нічого, що відповідало б особистості, якою все ж таки був, і то не робив зумисне. Ульріх чекав. Він чекав позаду своєї особистості, позаяк слово «позаду» позначає частину людини, сформовану світом і життєвим шляхом, і його спокійний відчай, відгороджений греблею власної особистості, з дня на день наростає. Тривав найгірший, критичний період його життя, й Ульріх зневажав себе за те, щό в ньому пропускав. Може, великі випробування — привілей великих натур? Йому хотілося в таке вірити, але це не правда, бо й у найпростіших нервових натур бувають свої кризи. Отож у цей період глибокого душевного сум'яття йому лишалися, по суті, тільки оті рештки незворушності, які властиві героям і злочинцям; це — не мужність, не воля, не впевненість, а просто здатність уперто триматися за самого себе, що її витрясти з людини так само важко, як життя з кішки, навіть уже геть загризеної собаками.

Щоб уявити собі, як живе така людина, коли застається сама, досить розповісти про те, що вночі до її кімнати зазирають освітлені вікна, а думки, побувавши в користуванні, розсідаються довкола, мов у приймальні адвоката невдоволені ним клієнти. Або, може, про те, як однієї такої ночі Ульріх порозчиняв вікна й, задивившись на голі, мов змії, стовбури дерев, що, на диво гладенькі й чорні, примарно вигиналися поміж сніговими покривалами верхівок і землі, зненацька відчув бажання просто в піжамі, як був, спуститися в парк; йому хотілося, щоб холод пронизав його до кісточок. Зійшовши вниз, він вимкнув світло, щоб не стояти перед освітленими дверима, і лише сяйво з його кабінету ясным дашком накривало частину темряви. Одна алея вела до ґратчастих воріт, що виходили на вулицю; цю алею різко перетинала ще одна, темна. Ульріх неквапно рушив до другої. І раптом зависла поміж кронами дерев темінь химерно нагадала йому велетенську постать Моосбругера, а голі дерева видалися надивовижу живими;

вони були мокрі й огидні, мов черв'яки, й усе ж хотілося обійняти їх і припасти до них залитими слізьми щокрами. Але він так не зробив. Сентиментальність цього імпульсивного пориву відштовхнула Ульріха одразу, щойно його торкнувшись. Цієї хвилини крізь молочну піну туману за ворітьми парку проходили запізнілі перехожі, й, коли його постать у червоній піжамі раптом вигулькнула з-за чорних стовбурів, він, мабуть, видався їм якимсь блазнем; але він твердо ступив на алею й, досить задоволений, рушив назад до будинку, бо якщо його щось десь і чекало, то це мало бути щось зовсім інше.

63.

У Бонадеї видіння

Коли вранці після цієї ночі Ульріх пізно й геть розбитий підвівся, йому повідомили, що прийшла Бонадея; після сварки вони жодного разу не бачились.

У дні розлуки Бонадея багато плакала. У цей час вона нерідко почувалася знеславленою. Часто вона дрижала, мов приглушений барабан. Вона зазнала багато пригод і багато розчарувань. І хоча в кожній пригоді спогади про Ульріха тонули, наче в глибокій криниці, після кожного розчарування вони знову звідти випливали, безпорадні й сповнені докорів, ніби самотній біль на дитячому личку. В душі Бонадея вже сотні разів благала коханого простити її за ревності — «карала лихі свої гордощі», як вона це називала, — й нарешті зважилася запропонувати йому укласти мир.

Вона сиділа перед ним люб'язна, меланхолійна й прекрасна, а під серцем їй щось млоіло. Він стояв перед нею, «мов юнак». Його шкіра нагадувала мармур, відполірований, думалося їй, великими подіями й дипломатією. Досі вона ніколи ще не помічала, скільки снаги й рішучости в його обличчі. Їй так хотілося капітулювати всім своїм еством, але заходити так далеко сама вона не зважувалась, а він не робив жодних спроб її до цього схилити. Цей холод, величезний, мов статуя, навівував на неї невимовний смуток. Несподівано Бонадея взяла його опущену руку й поцілувала її. Ульріх замислено погладив її коси. Ноги в неї ослабли, — так, як вони можуть ослабнути тільки в

жінки, — й вона вже ладна була впасти навколішки. Ульріх м'яко затримав її в кріслі, приніс віскі із содовою й припалив сигарету.

— Шляхетні жінки зранку віскі не п'ють! — запротестувала Бонадея; на мить вона знову знайшла в собі силу образитись, і їй шугонула в голову гаряча хвиля, бо в тій невимушеності, з якою Ульріх запропонував такий грубий і, на її думку, розпусний напій, вона побачила жорстокий натяк.

Але Ульріх привітно сказав:

— Це піде тобі на користь; усі жінки, котрі робили велику політику, теж пили віскі.

Адже Бонадея, бажаючи помиритися з Ульріхом, сказала, що захоплюється великою патріотичною акцією й залюбки до неї прилучилася б.

Такий був її план. Вона завжди вірила в багато чого водночас, а коли казала напівправду, їй легше було брехати.

Віскі було ніжно-золотисте й гріло, як травневе сонце.

Бонадея мала таке враження, немовби їй сімдесят років і вона сидить у парку на лавці перед якимсь будинком. Вона старіла. Діти її підросли. Найстаршому сповнилося вже дванадцять. Це була, безперечно, ганьба — приходити додому до чоловіка, якого до пуття навіть не знаєш, і тільки через те, що очі в нього такі, що він дивиться на тебе, мовби зазирає у вікно. У цього чоловіка, міркувала вона, добре бачиш окремі риси, котрі тобі не до вподоби й могли б тебе застерегти; можна було б узагалі — якби ж то в такі хвилини тебе щось стримувало! — згоряючи від сорому, а може, й від гніву, покласти всьому край; та позаяк нічого такого не стається, цей чоловік входить у свою роль чимдалі пристрасніше. А сама напрочуд виразно відчуваєш себе якоюсь штучно освітленою кулісою; перед тобою — театральні очі, театральні вуса, розстебнуті гудзики на театральному костюмі, й хвилини — від тієї, коли входиш до кімнати, й до жахливого першого, знов розважливого руху — пролітають у свідомості, що вийшла з голови назовні й тепер покриває стіни шпалерами самообману. Бонадея вживала не зовсім цих самих слів, вона взагалі міркувала про таке лише почасти словами, але, намагаючись усе те собі уявити, відразу знов почувалася жертвою такої переміни в свідомості. «Той, хто спромігся б це описати, був би великим художником; ні, він був би порнографом!» — міркувала вона,

дивлячись на Ульріха. Бо добрих намірів і непохитної волі до порядности вона й у такому стані ні на мить не втрачала; але тоді вони стояли за порогом і чекали, не маючи нічого сказати з приводу цього світу, зміненого пристрасними жаданнями. Коли до Бонадеї повертався здоровий глузд, її діймали страшні муки. Зміни в свідомості внаслідок статевого сп'яніння, які в решті людей минають, як щось природне, у Бонадеї, внаслідок глибини й раптовости цього сп'яніння, а також каяття, набували такої сили, яка її аж лякала, щойно вона поверталася в мирне коло сім'ї. Тоді вона здавалася собі божевільною. Вона не важилася звести очі на дітей, боячись завдати їм шкоди своїм розпусним поглядом. Вона здригалася, коли її чоловік дивився на неї трохи привітніше, і страхалась невимушеної самотности. Тим-то за ці тижні розлуки в ній визрів намір не заводити більше жодного коханця, крім Ульріха; він мав дати їй опору й уберегти її від чужої їй розпусти. «Як я могла дозволити собі засуджувати його! — міркувала вона тепер, уперше знов сидючи перед ним. — Адже він багато досконаліший, ніж я». І вона поставила йому в заслугу те, що в його обіймах робилася кращою людиною; думала вона, мабуть, і про те, що на першому ж добродійному заході він має ввести її до свого нового товариства. Бонадея подумки склала обітницю, й, поки вона про все це розмірковувала, на очі їй накопилися сльози розчулення.

Але Ульріх допивав віскі неквапно, як чоловік, що має підтвердити нелегке своє рішення... Ввести її в Діотимин дім, нарешті заявив він, поки що неможливо.

Бонатея, само собою зрозуміло, забажала докладніше знати, чому це неможливо, а потім — докладніше довідатись, коли це буде можливо.

Ульріхові довелося розтлумачити їй, що вона, мовляв, не заявила про себе ні в мистецтві, ні в науці, ані в добродійній діяльності, й тому знадобиться дуже багато часу, поки він пояснить Діотимі, чому потрібно з нею, Бонадеєю, співпрацювати.

Але Бонадея тим часом уже пройнялася до Діотими дивними почуттями. Вона доволі наслухалася про її чесноти, щоб не ревнувати; скоріше вже захват і заздрість викликала в неї та жінка, що прикувала до себе її коханого, не йдучи йому на аморальні поступки. Байдужість статуї, яку Бонадея — так їй

здавалося — помічала в Ульріху, вона приписувала саме впливу тієї жінки. Саму себе Бонадея називала «пристрасною», маючи на увазі під цим словом однаковою мірою і свою зрадливність, і все ж таки почесне виправдання цієї зрадливості; проте холодними жінками вона захоплювалася з таким самим почуттям, з яким нещасливі власники завжди спітнілих рук кладуть свою долоню в особливо суху й гарну долоню. «Це все вона! — міркувала Бонатея. — Це вона так змінила Ульріха!» Жорстоке свердло в її серці, солодке свердло в колінах — ці двоє свердел, що оберталися одночасно й урізнобіч, мало не довели Бонатею до млости, коли вона нашттовхнулася на Ульріхів опір. І тоді вона викинула свій останній козир: Моосбругер!

Після нестерпних роздумів вона дійшла висновку, що в Ульріха до цієї жахливої постаті якась дивна пристрасть. У самої Бонадеї «груба чуттєвість», яку втілювали, на її думку, злочини Моосбругера, викликала просто-таки огиду; щодо цього вона, сама про те, звичайно, не здогадуючись, була цілком заодно з повіями, які з усією своєю прямолінійністю й без усілякої міщанської романтики вбачають у садистові-вбивці просто загрозу своїй професії. Але Бонадеї, якщо зважити на неминучі її провини, потрібен був якийсь упорядкований, правильний світ, і постать цього вбивці мала прислужитися відновленню такого світу. Йї позаяк Ульріх мав до Моосбругера слабість, а її чоловік був суддя й міг дати корисну інформацію, то в покинутій Бонадеїній душі цілком сам собою визрів намір поєднати власну слабкість із Ульріховою, скориставшись посередництвом рідного чоловіка, і цю сповнену пристрасного очікування ідею втішливо наснажувала благословенна правосвідомістю чуттєвість. Та коли Бонадея звернулася з цим до свого доброго чоловіка, її спалах юридичного інтересу викликав у нього подив, хоч він і знав, що вона легко захоплювалася всім по-людському високим і добрим; а позаяк він був не лише суддя, а й мисливець, то добродушно відбувся відповіддю: мовляв, єдино правильне рішення — це повсюдно й без зайвих сентиментів винищувати дрібних хижаків; жодної іншої інформації він не дав. Згодом Бонадея спробувала підійти до нього з цим ще раз і додатково почула лише його думку про те, що жіноче діло — народжувати, а вбивати — це справа чоловіка, й позаяк у такому небезпечному питанні накликати на себе

підозру надто великою запопаддивістю їй не варто було, то відтак шлях правовий для неї виявився поки що закритим. Отож вона ступила на шлях милосердя, бо іншого, якщо вона хотіла зробити що-небудь для Моосбругера на втіху Ульріхові, їй не лишалось, а цей шлях — його навіть не можна назвати несподіваним, радше він був привабливий — вів через Діотиму.

У мріях Бонадея вже бачила себе Діотиминою подругою і це своє бажання виправдовувала необхідністю познайомитися з чарівною суперницею задля невідкладної справи, навіть коли вона, Бонадея, надто горда, щоб робити це на особисту потребу. Вона поклала собі зацікавити Діотиму долею Моосбругера, що Ульріхові, як вона відразу здогадалася, зробити вочевидь не пощастило, і в її уяві все це поставало в чудових картинах. Мармурова, гінка Діотима клала руку на теплі, похилені від гріха Бонадеїні плечі, а роль, яку Бонадея відводила собі, полягала приблизно в тому, щоб це небесно-цнотливе серце помазати краплею прихильності. Такий був план, який вона й виклала своєму втраченому приятелеві.

Але цього дня Ульріха ідеєю порятунку Моосбругера зацікавити ніяк не щастило. Ульріх добре знав про шляхетні почуття Бонадеї, знав, що спалах якого-небудь окремого прекрасного поривання в неї легко обертався на паніку пожежі, яка охоплювала все її тіло. І він заявив їй, що втручатися в кримінальну справу Моосбругера не має ані найменшого наміру.

Бонадея звела на нього ображений погляд своїх гарних очей, в яких кригу вже підтоплювала водичка, як це буває на межі зими й весни.

Щодо Ульріха, то цей ніколи не втрачав остаточно певної вдячності за їхню дитинно чарівну першу зустріч тієї ночі, коли він лежав непритомний на бруківці, а Бонадея схилилася над ним, і з очей цієї молоді жінки в його ще не зовсім пробуджену свідомість скрапувала ненадійна, авантурна непевність світу, молодости й почуттів. Отож він спробував якось пом'якшити свою прикру відмову, згладивши її тривалою бесідою.

— Уяви собі, — сказав він, — що ти йдеш уночі величезним парком, і до тебе чіпляються двоє волоцюг. Чи подумаєш ти про те, що це — люди, гідні співчуття, і що в їхніх брутальних вчинках винне суспільство?

— Але ж я парками вночі ніколи не ходжу! — поквапилася відповісти Бонатея.

— Одне якби поруч виявився поліціант, то ти б його покликала, щоб він тих двох усе ж таки заарештував?

— Я попросила б його захистити мене!

— Тобто все ж таки їх заарештувати?

— Я не знаю, що він зробить з ними потім. До речі, Моосбругер — не волоцюга.

— Тоді уяви собі, що він у тебе в помешканні столярює. Ти з ним удома сама, і він починає тобі підморгувати.

— Але ж це просто огидно — те, чого ти від мене вимагаєш!

— запротестувала Бонадея.

— Ну звісно, — погодився Ульріх. — Але ж я й хочу показати тобі, що такі люди, котрі легко втрачають рівновагу, надзвичайно неприємні. Ставитись до них неупереджено можна, власне, лише тоді, коли б'ють не тебе, а когось іншого. Тоді такі люди викликають у нас, певна річ, аж-аж-аж які ніжні почуття й обертаються в наших очах на жертв суспільного устрою або долі. Погодься, адже жодна людина не винна у власних помилках, якщо дивитися на них її ж таки очима; для неї вони — в гіршому разі просто хиби чи окремі погані риси, які загалом не роблять її гіршою, і вона, звісно, має цілковиту рацію!

Бонадея саме підтягувала панчошу, і їй скортіло подивитись на Ульріха, трохи закинувши назад голову; цієї миті на її коліні, там, куди не сягав її погляд, завирувало сповнене суперечностей життя зубчастих облямівок, гладенької панчохи, напружених пальців і м'якого, перлового полиску ніжної, розслабленої шкіри.

Ульріх хутко припалив сигарету й повів далі:

— Людина не просто добра, вона завжди добра; у цьому — величезна різниця, розумієш? Така софістика егоїзму викликає в нас усмішку, хоча з неї слід було б зробити висновок, що людина взагалі не може вчинити ніякого зла; вона може лише справляти враження злої. Якби ми це визнали, то підійшли б до справжніх джерел суспільної моралі.

Бонадея, зітхнувши, відкотила спідницю знов на коліно, випросталась і спробувала заспокоїтись ковтком тьмяно-золотавого вогню.

— А тепер я поясню тобі, — додав, усміхнувшись, Ульріх, — чому до Моосбругера можна відчувати, мабуть, багато чого, а зробити для нього однаково не можна нічого. Усі ці випадки,

по суті, нагадують нитку, що виглядає з тканини суспільства, і якщо за цю нитку потягти, то вся тканина розлізеться. Я продемонструю тобі це спершу на речах суто абстрактних.

У Бонадеї бозна-чому спав один черевичок. Ульріх нахилився, щоб його підняти, й ступня з теплими пальцями потяглася, мов маленька дитина, назустріч його руці з черевичком.

— Та нехай, облиш, я сама! — промовила Бонадея, підставляючи йому ступню.

— Насамперед це — психіатрично-юридичні питання, — невблаганно пояснював далі Ульріх, і від її ноги на нього війнуло обмеженою осудністю. — Щодо цих питань ми знаємо, що лікарі вже майже готові запобігати більшості таких злочинів, якщо ми тільки погодимося виділяти потрібні кошти. Отже, це — всього-на-всього питання суспільне.

— Ох, краще облиш про нього! — попрохала Бонатея, щойно він удруге згадав слово «суспільний». — Удома, коли про таке заходить мова, я одразу виходжу з кімнати; на мене це наганяє смертельну нудьгу.

— Ну, гаразд, — поступився Ульріх, — я хотів сказати, що коли техніка вже давно робить зі стерва, сміття, відходів та отрут усілякі корисні речі, то таке вже мало бути б до снаги й психологічній техніці. Але світ вирішувати такі питання страшенно зволікає. Держава тринькає гроші на будь-яку дурницю, а на вирішення надзвичайно важливих моральних питань зайвого мідяка в неї не знаходиться. Це закладено в її природі, тому що держава — найбезглуздіше й найзлостивіше людське творіння.

У його словах не було й тіні сумніву; але Бонатея спробувала повернути Ульріха до суті справи.

— Любий, — знуджено мовила вона, — але ж для Моосбругера це просто чудово, що він безвідповідальний?!

— Важливіше було б, мабуть, спровадити на той світ кількох людей, які відповідають за свої вчинки, ніж захищати від смерти одного безвідповідального! — заперечив Ульріх.

Тепер він походжав туди-сюди просто перед нею. Бонадеї він видався полум'яним революціонером; їй пощастило ввіймати його руку, й вона поклала її собі на груди.

— Гаразд, — мовив він, — тепер я поясню тобі питання емоційні.

Бонадея розчепірила його пальці й розправила його долоню в себе на грудях. Цієї хвилини її погляд розтопив би й кам'яне серце; наступної миті Ульріхові здалося, ніби в його грудях б'ється двоє сердець; так у годинниковій крамниці цокають, перебиваючи один одного, годинники. Зібравши всю свою силу волі, він дав лад у себе в грудях і м'яко промовив:

— Ні, Бонадеє!

Бонадея вже мало не плакала, й Ульріх почав її заспокоювати:

— Хіба немає суперечности в тому, що ти хвилюєшся через одну цю справу, про яку я випадково тобі розповів, а мільйони таких самих кричущих несправедливостей, які щодня діються довкола, ти просто не помічаєш?

— Але ж ідеться зовсім не про це, — заперечила Бонадея. — У тім-то й річ, що я про це знаю. І була б поганою людиною, якби реагувала спокійно!

Ульріх зауважив, що реагувати якраз і треба спокійно.

— Просто-таки бурхливо спокійно, — додав він. Потім вивільнив свою руку й сів трохи поодаль від Бонадеї. — Нині все робиться «між іншим» і «поки що», — повів далі. — Так воно й має бути. Адже наш сумнівний розум змушує нас бути страшенно несумнінними в порухах душі. — Він долив трохи віскі й собі і поклав ноги на канапу. На нього почала налягати стома. — Кожна людина замислюється спочатку про життя загалом, — пояснював він. — Та що глибше вона замислюється, то вужчим стає коло її думок. Коли вона дозріває, то перед тобою — людина, котра на певному квадратному міліметрі орієнтується так вільно, як іще десятків зо два, не більше, людей на цілому світі, але котра, добре бачачи, як усі, хто орієнтується не так вільно, верзуть про її справу казна-що, не сміє й поворухнутися, бо досить їй бодай на мікроміліметр зрушити з місця — й вона почне верзти казна-що й сама.

Його втома була тепер ніжно-золотава, мов напій, що стояв на столі. «Я теж уже добрих півгодини верзу казна-що», — подумав він. Але розслабитись отак було приємно. Він боявся лиш одного: щоб Бонадея не надумала сісти поруч із ним. Проти цього був лише один засіб: розмовляти. Він підклав руки під голову й лежав випроставшись, наче надгробні фігури в каплиці Медичі. Таке порівняння йому раптом спало на думку; і справді, коли він уместився в цій позі, у його тілі роз-

лилася велич, він поплив на хвилі її спокою й видався собі могутнішим, ніж був; уперше Ульріх відчув, що тепер, з відстані, розуміє ті мистецькі твори, хоч досі дивився на них, як на щось чуже. І замість розмовляти, він змовк. Бонадея також щось відчула. Це була якась «мить» — так кажуть про те, чого не можуть назвати. Щось театральньо-піднесене поєднало цих двох, які раптом змовкли.

«Що від мене лишилося? — гірко подумав Ульріх. — Можливо, хоробрий, непродажний чоловік, який забрав собі в голову, нібито задля внутрішньої свободи він рахується тільки з небагатьма зовнішніми законами. Але ця внутрішня свобода полягає в можливості про що завгодно міркувати, у тому, що в будь-якій людській ситуації знаєш, чому не треба до неї прив'язуватись, і ніколи не знаєш, чим би хотілося себе пов'язати!» У цю не дуже щасливу мить, коли дивна хвиля почуттів, на секунду накопившись на нього, відринула, він ладен був визнати, що не має за душею нічого, крім здатності бачити в будь-якій справі два боки, крім отієї моральної амбівалентності, яка була притаманна майже всім його сучасникам і становила вроджену рису його покоління чи навіть долі цього покоління. Його, Ульріхове, ставлення до світу зробилося невиразним, примарним і негативним. Яке він має право так погано поводитися з Бонадеєю? Між ними знов і знов відбувалася та сама прикра розмова. Виникала вона з внутрішньої акустики порожнечі, де постріл віддає двічі гучніше й луна від нього все котиться й котиться; Ульріха пригнічувало те, що він уже зовсім не міг розмовляти з Бонадеєю інакше, ніж у цій манері; вона завдавала обом глибоких мук, для яких йому спала на думку гарна, хоч і не до кінця усвідомлена, назва «бароко порожнечі». І він випростався, щоб сказати Бонадеї що-небудь приємне.

— Мені оце дещо спало на думку, — звернувся він до Бонадеї, яка все ще сиділа в позі, сповненій гідності. — Аж смішно. Вражає одна різниця: людина осудна завше може вчинити й інакше, неосудна — ніколи!

І він почув дуже значущу відповідь.

— Ох, Ульріху! — зітхнула Бонатея.

Більше тишу ніщо не порушило, й мовчання зімкнулося знов.

Йї не подобалося, коли Ульріх при ній заводив розмову на загальні теми. Попри всі свої провини, Бонадея, однак, з

повним правом завжди відчувала, що довкола — такі самі люди, як і вона, й, коли Ульріх замість почуттів частував її думками, слушно помічала його відлюдькуватість, надмірність і самотність. І все ж таки злочин, кохання й журба поєдналися в ній тепер у коло ідей, яке становило надзвичайну небезпеку. Ульріх уже зовсім не здавався їй таким довершеним і страшним, як на початку цієї їхньої зустрічі; натомість у ньому з'явилося щось хлоп'яче, й воно бентежило її ідеалізм, мов дитина, яка не важиться повз щось прошмигнути, аби кинути-ся в мамині обійми. Бонадея вже нестерпно довго відчувала до нього розслаблену ніжність, ладну щомить випурхнути на волю, мов пташка з клітки. Але після того, як уже перший її натяк на цю ніжність Ульріх відкинув, Бонадея взяла себе в руки. Вона ще не позбулася болючого спогаду про те, як останнього разу, коли приходила сюди, роздязнена й безпорадна лежала на його канапі, й тепер поклала собі так і просидіти до кінця, якщо доведеться, в капелюшку й під серпанком в оцьому кріслі, щоб він нарешті зрозумів, що перед ним — людина, яка вміє, коли треба, владати собою не згірше, ніж суперниця Діотима. До великого хвилювання, яке в неї викликала близькість того чи того коханця, Бонадеї завжди бракувало великої ідеї; щоправда, те саме можна сказати, на жаль, і про життя загалом, де багато хвилювання й мало сенсу; але про це Бонадея не знала й намагалася висловити бодай яку-небудь ідею. В Ульріхових ідеях їй не вистачало такої потрібної їй гідності, до того ж вона, мабуть, шукала ідеї, сповненої більшої краси й глибших почуттів. Але нерішучість щодо ідей і ница пристрасть, отака пристрасть і жахливий страх передчасно потрапити в полон цієї пристрасти змішувалися в ній зі схильністю до мовчання, в якому трепетало все, що не здійснилося, й зі спогадом про великий спокій, який на мить пов'язав її з коханим. Загалом це було так, немовби в повітрі завис дощ і ніяк не міг пролитися на землю; це було ніби заціпеніння, яке розповзлося по всій шкірі й лякало Бонадею думкою, що вона може втратити самовладання, не помітивши цього.

І раптом усе це породило якусь фізичну ілюзію — блоху. Бонадея не знала — реальність це чи плід уяви. Вона відчула в мозку ніби мурашки — якесь неправдоподібне враження, немовби один образ звільнився там від примарної пов'язаности з рештою, але був усе ж таки лише плодом уяви; і воднораз

— очевидні, просто-таки справжнісінькі мурашки на шкірі. Бонадея затримала подих. Так буває, коли хтось чи щось тупає, підіймаючись сходами, а ти знаєш, що там нікого нема, і все ж виразно чуєш: туп, туп... Бонадея, немовби її осяяла блискавка, збагнула, що то — мимовільне продовження епізоду з черевичком, який спав був у неї з ноги. Для жінки це — соломинка, за яку розпачливо хапається, тонучи, людина. Але тієї миті, коли Бонадея хотіла була прогнати мару, її щось різко кольнуло. Вона тихенько зойкнула, щоки в неї залила краска, і Бонадея попросила Ульріха допомогти їй ськати. Блоха полюбляє ті самі місця, що й коханець; панчошу обшукали аж до черевичка, блузку на грудях довелося розстебнути. Бонадея сказала, що підхопила блоху в трамваї або в Ульріха. Але знайти її не пощастило, й жодних слідів на тілі вона не лишила.

— Вже й не знаю, що то було! — промовила Бонадея.

Ульріх усміхнувся несподівано привітно.

І тоді Бонадея розплакалася, мов маленька дівчинка, яка негарно поводитись.

64.

Генерал Штум фон Бордвер навідує Діотиму

Генерал Штум фон Бордвер зробив Діотимі візит. Це був той самий офіцер військового міністерства, якого відрядили на широке установче засідання і який виголосив там промову, що справила на всіх враження, хоча, коли дійшло до формування комітетів за міністерським зразком для великої акції, з цілком зрозумілих причин і не завадила обминути міністерство війни... Він був не вельми показний генерал із черевцем і невеличкою щіточкою замість вусів. Обличчя він мав округле, і в ньому було щось від сімейного затишку, якому чужі статки, більші за ті, що їх вимагають військові статuti від армійського офіцера в разі його одруження. Діотимі генерал сказав, що за столом для нарад солдатіві подобає роль скромна. Крім того, і це само собою зрозуміло, у процесі формування комітетів не можна було з політичних міркувань, мовляв, брати до уваги військове міністерство. І все ж він зважується, мовляв, стверджувати, що задумана акція має справити вплив на закордон,

а те, що справляє вплив на закордон, — це міць народу. Знаменитий філософ Трайчке, ще раз наголосив генерал, сказав, що держава — це міць, потрібна для того, щоб вижити в боротьбі народів. А сила, продемонстрована в мирний час, віддає війну або принаймні пом'якшує її жорстокість. Генерал говорив ще чверть години, скористався кількома класичними цитатами, що їх, як він додав, любовно зберігав у пам'яті ще зі своїх гімназійних часів, і запевнив, що ті роки, коли він вивчав гуманітарні науки, були найкращі в його житті; він намагався дати Діотимі відчути, що нею захоплюється, а від того, як вона керувала таким великим зібранням, просто в захваті; він тільки ще раз хотів, мовляв, наголосити, що правильне розуміння розбудови військової потуги, яка дуже відстала од військових потуг решти великих держав, — це щонайяскравіша демонстрація миролюбних прагнень, і заявив про свої глибокі, втім, сподівання на те, що широка, всенародна участь у справах війська ще прийде сама собою.

Цей люб'язний генерал налякав Діотиму до смерті. На той час у Каканії були родини, де офіцери з'являлися, бо доньки виходили за них заміж, і були родини, де доньки заміж за офіцерів не виходили — або через брак грошей на шлюбну заставу, або з принципу, отож офіцери тут і не з'являлися; Діотимина родина з обох причин належала до категорії другої, і як наслідок у цієї сумлінно вродливої жінки про військових на все життя склалося приблизно таке враження, ніби вони — сама смерть, обвішана пістрявим ганчір'ям.

— На світі, — відповіла Діотима генералові, — стільки всього високого й доброго, що зробити вибір нелегко. І це великий привілей — дістати право серед матеріалістичної метушні світу подати великий знак, — провадила вона. — Але це — й тяжкий обов'язок. До того ж такий вияв почуттів має вийти з гущі народу сам собою, тому власні бажання я мушу трохи стримувати. — Вона ретельно добирала слова, немовби зшиваючи їх чорно-жовтим шпагатом і спалюючи на вустах легкі пахоці лексику високої бюрократії.

Та коли генерал попрощався, серце в цієї величної жінки обімліло. Якби вона була здатна на таке нище почуття, як ненависть, то зненавиділа б того опецькуватого чоловічка з метушливими очицями й золотистими гудзиками на череві, але поза як ненависть була їй чужа, на душі в Діотими лишився тупий

біль образи, й вона не могла сказати чому. Незважаючи на зимовий холод, Діотима повідчиняла вікна й кілька разів прошелестіла кімнатою туди-сюди. Коли вона нарешті позачиняла вікна, в очах у неї стояли сльози. Діотима була непогано вражена. Це вже вдруге вона плакала без видимої причини. Вона пригадала ніч, коли проливалася сльози поруч зі своїм чоловіком, не в змозі їх пояснити. Цього разу ще очевиднішим був суто нервовий характер цього явища, позбавленого будь-якого змісту; той гладкий генерал викликав у неї сльози, мов цибуля, не пробудивши в її душі жодного розумного почуття. Це її справедливо стривожило; віщий страх підказував їй, що якийсь невидимий вовк никає навколо її обор і що пора прогнати його силою ідеї. Саме тому після генералового візиту вона поклала якомога скоріше скликати задуману зустріч великих умів, яка мала допомогти їй наповнити патріотичну акцію яким-небудь змістом.

65.

Із розмов Арнгайма й Діотими

На душі в Діотими стало легше: Арнгайм саме повернувся з поїздки, й вона могла звернутися до нього по допомогу.

— Лише кілька днів тому я мав розмову про генералів з вашим кузеном, — одразу відповів Арнгайм з таким виглядом, немовби натякав на якийсь сумнівний зв'язок, не бажаючи, однак, сказати, про що саме йдеться.

У Діотими склалося враження, що її сповнений суперечностей кузен, не вельми захоплений великою ідеєю акції, ще й леводу, до того ж, на млин невіразних небезпек, що йдуть від того генерала.

— Не хотілося б при вашому кузені виставляти це на сміх, — провадив Арнгайм, повертаючи розмову на інше, — але мені важливо дати вам трохи відчутти те, на що ви, людина від таких речей далека, навряд чи звернули б увагу самі: це — зв'язок між підприємництвом і поезією. Я кажу, звісно, про підприємництво в широкому розумінні слова — те підприємництво у світовому масштабі, яким мені, з огляду на моє спадкове становище, випало клопотатись; воно споріднене з поезією

єю, одначе має ірраціональні, просто-таки містичні аспекти; я сказав би навіть, що саме підприємництву вони й притаманні. Ви ж бо, либонь, знаєте, що гроші — це влада надзвичайно нетерпима.

— Певна нетерпимість є, мабуть, у всьому, що робить людина, вкладаючи в це себе цілком, — відказала, трохи повагавшись, Діотима, яка думками була ще в першій, незавершеній частині розмови.

— А надто у грошах! — хутко докинув Арнгайм. — Дурні забирають собі в голову, нібито мати гроші — це бозна-яке щастя! Насправді це — жахлива відповідальність. Я вже мовчу про ту армію людей, які залежать від мене такою мірою, що бачать у мені мало не свою долю; дозвольте мені сказати лише про те, що мій дід розпочинав із сміттєзбирального підприємства в одному невеликому місті на Райні.

По цих словах Діотима й справді аж здригнулася від чогось такого, що сприйняла як економічний імперіалізм; але вона, не зовсім позбавлена упереджень свого суспільного кола, сплутала різні речі, й позаяк згадка про сміттєзбиральне підприємство намалювала в її уяві, відповідно до мовної традиції в неї на батьківщині, пропахлих перегноєм селян, то сміливе зізнання приятеля змусило її зашарітися.

— Цією переробкою відходів, — зізнавався далі той, — мій дід заклав основи впливу Арнгаймів. Та навіть іще й мій батько видається чоловіком, який самостійно вибився в люди, якщо взяти до уваги, що за сорок років він розбудував ту фірму до всесвітнього концерну. Батько закінчив усього-навсього два класи торговельного училища, але він з першого погляду наскрізь бачить будь-яку щонайскладнішу світову ситуацію й знає все, що йому треба знати, ще доти, як про це довідається решта людей. Сам я вивчав теоретичну економіку й усілякі інші науки, які лишень можна собі уявити; але він про них нічого й не чув. Розумом не збагнути, як це в нього виходить, однак невдачі обминають його боком, навіть у дрібницях. Це — загадка простого, здорового, могутнього й великого життя!

Голос Арнгайма, коли той розповідав про батька, набув незвичайного, святобливого звучання, так ніби його повчальний спокій дав десь тріщинку. Діотима це відразу помітила, адже Ульріх колись казав їй, нібито старого Арнгайма змало-

вують просто таким собі широкоплечим коротуном з кістлявим обличчям і носом, схожим на гудзика; сурдуг на ньому завжди широко розстебнений, а своїми акціями він орудує, мовляв, так само обережно й непоступливо, як шахіст — пішаками.

Після коротенької паузи Арнгайм, не чекаючи на відповідь Діотими, повів далі:

— Коли підприємство розростається так, як ті зовсім нечисленні, що про них я оце кажу, то немає, мабуть, такої сфери в житті, з якою воно б не переплелось. Це — космос у мініатюрі. Ви б здивувалися, почувши, які, на перший погляд, зовсім не комерційні проблеми — мистецькі, моральні, політичні — мені часом доводиться обговорювати з батьком, главою фірми. Але тепер фірма вже не росте так стрімко, як у початковий період, що його я назвав би героїчним. Для підприємств, незважаючи на їхній бурхливий розквіт, теж є така собі таємнича межа зростання, як і для всього органічного. Чи ставили ви коли-небудь перед собою запитання, чому нині жодна тварина не переростає слона? Таку саму таємницю ви знайдете в історії мистецтв і в дивовижних стосунках у житті народів, культур і епох.

Цієї хвилини Діотима пошкодувала про те, що вжахнулася була, почувши про переробку відходів, і збентежено звела на Арнгайма очі.

— У житті таких таємниць повно, — промовив той, — Є щось таке, проти чого розум зовсім безпорадний. Мій батько з цим у спілці. А в такого чоловіка, як ваш кузен, до цього душа не лежить, він людина діяльна, голова в нього завжди заклопотана тим, як би його зробити все іншим і кращим.

Коли Арнгайм згадав про Ульріха вдруге, Діотима всміхнулася, показавши цим, що така людина, як її кузен, впливати на неї в жодному разі не претендує. Однотонна, трохи жовтувата шкіра в Арнгайма, на обличчі гладенька, мов груша, на щоках почервоніла. Він здався на волю дивовижній потребі, яку вже тривалий час викликала в ньому Діотима, — довіритись їй безоглядно й цілком, до останніх невідомих подробиць. І ось він знов замкнувся в собі, взяв зі столу якусь книжку, прочитав назву, не замислюючись над її змістом, і нетерпляче поклав книжку на місце. Звичайним своїм голосом — цієї миті він вразив Діотиму так, як вражає покvapність людини, котра

хапає свій одяг, з чого Діотима здогадалася, що Арнгайм був голий, — він промовив:

— Я відійшов далеко вбік. А з приводу того генерала скажу вам таке: найкраще, що ви можете зробити, — це якнайскоріше здійснити свій план і надати ваги нашій акції завдяки впливу гуманного духу і його визнаних представників. Але загалом відмовлятися від генерала вам теж не варто. Самого його веде, мабуть, добра воля, а ви ж бо головне моє правило знаєте: не втрачати жодної нагоди наповнити духом сферу відвертої сили.

Діотима схопила його руку й підбила підсумок цієї розмови, прощаючись словами:

— Дякую вам за щирість!

Арнгайм на хвилю нерішуче затримав м'яку долоню в своїй, замислено втупившись у неї, так наче забув про щось сказати.

66.

Між Ульріхом та Арнгаймом не все гаразд

Кузен нерідко з приємністю змальовував тоді Діотимі службові враження, яких набирався біля його ясновельможности, а надто любив він час від часу показувати їй теки з пропозиціями, що надходили до графа Ляйнсдорфа.

— Могутня кузино, — доповідав він з великим стосом паперів у руці, — сам я вже не дам цьому ради; скидається на те, що весь світ чекає від нас поліпшень, і одна половина пропозицій починається словами: «Треба позбутися...», а друга: «Вперед до...!» У мене тут заклики від «Треба позбутися Риму!» до «Вперед до городньої культури!» А ви до чого схиляєтесь?

Нелегко було дати лад бажанням, що їх сучасники адресували графові Ляйнсдорфу, але дві групи листів виділялися в його пошті своїм обсягом. Одна поклала відповідальність за такий жалюгідний стан часу на якесь окреме явище й вимагала його усунути, а такими окремими явищами були ніхто інший і ніщо інше, як юдеї або римська церква, соціалізм або капіталізм, машинальне мислення або зневажливе ставлення

до технічного прогресу, змішання або розшарування рас, великі землеволодіння або великі міста, інтелектуалізація або низький рівень народної освіти. Друга група, навпаки, визначала яку-небудь майбутню мету, що її досягненням цілком можна було б удодовольнитись, і вони, ці гідні досягнення цілі другої групи, зазвичай не відрізнялися від гідних знищення явищ першої нічим, крім емоційного ключа, в якому їх виражали, — очевидно, через те, що на світі є природи критичні і є природи згідливі. Так, наприклад, листи другої групи з радістю, властивою запереченню, повідомляли, що треба нарешті покласти край сміховинному культу мистецтв, позаяк життя, мовляв, — більший поет, ніж усі писаки вкупі, й вимагали видавати для загального користування збірники репортажів із судових зал та подорожні нариси; тим часом листи першої групи щодо цього самого заявляли з радістю, властивою ствердженню, що почуття, яких людина зазнає, підкорюючи гірську вершину, вищі від усіх злетів мистецтва, філософії й релігії, і тому замість цих останніх, мовляв, краще підтримувати клуби альпіністів. У такий подвійний спосіб було висунуто вимогу не лише уповільнити біг часу, а й оголосити конкурс на найкращу газетну статтю, оскільки життя, мовляв, нестерпно або вишукано коротке, а визволити людство пропонували як за допомогою, так і від дачних селищ, розкріпачення жінок, танців, спорту чи культури побуту, а також як за допомогою безлічі інших речей, так і від безлічі інших речей.

Ульріх рвучко згорнув теку й перейшов до приватної розмови.

— Могутня кузино, — сказав він, — це просто-таки дивовижний феномен — те, що одна половина шукає порятунку в майбутньому, а друга — в минулому. Вже й не знаю, який висновок з цього випливає. Його ясновельможність сказав би, що сучасність врятувати неможливо.

— Чи має його ясновельможність які-небудь наміри щодо церкви? — поцікавилася Діотима.

— Наразі він нарешті усвідомив, що історія людства добровільного вороття не знає. Але вся проблема в тому, що в нас-бо немає ніякого корисного посування вперед. Ситуацію, коли немає посування ні вперед, ні назад, а наявне становище також здається нестерпним, з вашого дозволу я б назвав принаймні дивною.

Коли Ульріх заводив таку розмову, Діотима ховалась у гінкому своєму тілі, мов у вежі, позначеній у туристичних путівниках трьома зірочками.

— Чи вірите ви, ласкава пані, в те, — спитав Ульріх, — що якби людина, котра бореться нині за щось чи проти чогось, завтра дивом стала необмеженим володарем світу, то того ж таки дня зробила б те, чого все своє життя вимагала? Я певен, що здійснення свого наміру вона залюбки на кілька днів відклала б.

Ульріх зробив невеличку паузу, й Діотима, не відповідаючи, зненацька обернулася до нього й суворо запитала:

— З яких мотивів ви подали генералові надію на нашу акцію?

— Якому генералові?

— Генералові фон Штуму!

— Це той невеличкий, кругленький генерал, який був на першому широкому засіданні? Я? Відтоді я з ним навіть не бачився, не те що подавати йому надії!

Ульріхів подив переконав Діотиму й водночас вимагав від неї пояснення. А що такий чоловік, як Арнгайм, теж не міг сказати неправду, то йшлося, мабуть, про непорозуміння, й Діотима пояснила, на чому ґрунтувалося її припущення.

— Виходить, я нібито розмовляв з Арнгаймом про генерала фон Штума? Та й цього не було! — запевнив її Ульріх. — З Арнгаймом я... Стривайте, хвилинку... — Він замислився й раптом засміявся. — О, це було б дуже приємно, якби Арнгайм надавав такої ваги кожному моєму слову! Останнім часом ми з ним багато разів мали бесіди, якщо ви волієте називати так наші розбіжності в поглядах, і якимось я справді згадав про генерала, але не про якогось там певного, а взагалі про генерала, просто для прикладу. Я стверджував, що генерал, який зі стратегічних міркувань посилає батальйони на неминучу смерть, — убивця, якщо взяти до уваги те, що йдеться про тисячі синів своїх матерів; але водночас він одразу стає чимось іншим, якщо взяти до уваги інші міркування, скажімо, необхідність жертв чи нікчемність скороминущого життя. Я наводив і безліч інших прикладів. А тепер дозвольте мені від цієї теми відхилитися. З досить зрозумілих причин кожне покоління ставиться до життя, що його застає, як до чогось раз і назавжди даного, за винятком тих небагатьох речей, у зміні яких поко-

ління зацікавлене. Це корисно, але неправильно. Адже світ щомиті можна змінювати, до того ж у всіх напрямках чи принаймні в будь-якому одному; на цьому світ, так би мовити, стоїть. Тому якщо спробувати поводитись не так, як поводить-ся певна людина в певному світі, де треба, я сказав би, лише переставити кілька гудзиків, що загалом називають розвитком, то це означало б зажити своїм, власним життям, тобто від самого початку зажити як людина, народжена для перемін і оточена створеним для перемін світом, одне слово, приблизно так, як крапля води у хмарі. Ви зневажаєте мене за те, що я знов висловлююся незрозуміло?

— Я вас не зневажаю, але збагнути не можу. Перекажіть мені всю вашу розмову! — звеліла Діотима.

— Що ж, завів її сам Арнгайм; він затримав мене й просто-таки втягнув у розмову, — почав Ульріх. — «Ми, комерсанти, — сказав він з досить невимушеною усмішечкою, яка не зовсім пасувала до його звичного зовнішнього спокою, хоч і була, однак, дуже гордовита, — ми, комерсанти, до підрахунків не вдаємося, як ви собі, мабуть, гадаєте. Ні, ми — я маю на увазі, звісно, людей провідних, бо маленькі все ж таки, либонь, тільки те й роблять, що підраховують, — ми вчимося розглядати свої справжні успіхи як щось таке, що глузиться з усіляких підрахунків, як із них глузиться особистий успіх політика, та, зрештою, й митця теж». Потім він попросив мене вислухати те, що він далі скаже, з поблажливістю, на яку має право претендувати щось ірраціональне. Його, мовляв, уже після першої зустрічі зі мною не полишають певні роздуми про мене, і ви, ласкава кузино, нібито також дещо розповідали йому про мене, але він, каже, зрозумів би все й так, дивно тільки, мовляв, що я вибрав собі таку теоретичну професію; хай би який здібний я до неї був, а все ж таки зробив помилку, ставши вченим, і головний мій хист полягає, хоч це мене, мабуть, і здивує, у сфері дій і особистого впливу!

— Невже? — мовила Діотима.

— Цілком поділяю вашу думку, — поквапився відповісти Ульріх. — Ні до чого іншого хисту мені не бракує так, як до себе самого.

— Ви весь час жартуєте замість того, щоб присвятити себе життю, — зауважила Діотима, усе ще гніваючись на нього за оті теки з пропозиціями.

— Арнгайм стверджує протилежне. Каже, що я відчуваю потребу робити з власних думок надто глибокі висновки про життя.

— Ви все жартуєте й любите заперечувати; вас завше тягне до неможливого, й ви уникаєте будь-якого реального рішення, — констатувала Діотима.

— Просто я переконаний, — відказав Ульріх, — що думки плинуть своїм руслом, а реальне життя — своїм. Адже нині вони перебувають на надто різних рівнях. Нашому мозку — кілька тисяч років, та якби він продумував усе лише до половини, а про другу половину забував, то реальність була б його точним віддзеркаленням. Йї можна лише закинути брак духовності.

— Чи не означає це надто полегшити собі завдання? — спитала Діотима, не маючи наміру образити Ульріха, а просто поглядаючи на нього так, як гора поглядає на невеличкий струмок біля свого підніжжя. — Арнгайм теж полюбляє теорії, але, гадаю, він мало що прийме на віру, не перевіривши цього з усіх боків. Чи не здається вам, що сенс будь-якого мислення полягає в здатності зосередитись на його практичному застосуванні?

— Ні, — мовив Ульріх.

— Цікаво, що вам відповів Арнгайм?

— Сказав, що дух нині — безвладний споглядач реальних процесів, бо він, мовляв, ухиляється від великих завдань, які ставить життя. Арнгайм закликав мене придивитись до того, про що розводяться мистецтва, яка дріб'язковість панує в церквах, які вузькі навіть обрії вчености! І порадив подумати про те, що землю тим часом просто-таки ділять. Потім заявив, що саме про це й хотів зі мною порозмовляти!

— І що ж ви відповіли? — нетерпеливилася Діотима, здогадавшись, як їй здавалося, що Арнгайм хотів дорікнути кузенів за його байдужість до питань паралельної акції.

— Я відповів, що саме здійснення завжди приваблює мене менше, ніж нездійснене, при цьому я маю на увазі не лише нездійснене, скажімо, в майбутньому, але такою самою мірою й те, що пропущено й уже минуло. Мені здається, суть нашої історії в тому, що ми щоразу, здійснивши невеличку частину якої-небудь ідеї, на радощах більшу її частину лишаємо незавершеною. Прекрасно поставлені цілі — це зазвичай

споганені начерки ідей; а втім, і прекрасні особистості також; так я йому й сказав. У нас виявився досить різний підхід до речей.

— Ви поводитись, як задерика! — ображено кинула Діотима.

— Зате він сказав мені, ким я йому здаюся, коли відмовляюся від активних зусиль задля якогось там генерального впорядкування незавершених думок. Хочете, й вам скажу? Людиною, котра лягає спати на землю поряд із постеленим для неї ліжком. Це, мовляв, — марнування енергії, тобто щось навіть, із фізичного боку, аморальне, коли йдеться особисто про мене, додав він. Арнгайм силкувався все ж таки втовкмачити мені, що великомасштабних духовних цілей можна досягти, лише враховуючи нинішнє співвідношення економічних, політичних і, не в останню чергу, духовних сил. Сам він вважає, що етичніше було б це співвідношення використовувати, ніж ним нехтувати. Ох, як же він мене допікав! Обізвав дуже великим активістом в обороні — в обороні, зведеної судомою. Гадаю, він має якусь не зовсім добропристойну причину домагатися моєї уваги!

— Він хоче вам допомогти! — осудливо вигукнула Діотима.

— Та ні, — відказав Ульріх, — Я, мабуть, — лише невеличкий камінчик, а ось він нагадує розкішну, опуклу скляну кулю. Одначе я маю таке враження, що він мене боїться.

На це Діотима нічого не відповіла. Розповідав Ульріх, може, й надто самовпевнено, але їй спало на думку, що розмова, яку він оце переказав, була не зовсім така, якою здалася їй зі слів Арнгайма. Це Діотиму навіть стривожило. Хоча на інтриги вона вважала Арнгайма анітрохи не здатним, Ульріх здобув у її очах все ж таки більшу довіру, і вона звернулася до нього із запитанням, що ж він порадить їй робити з генералом Штумом.

— Тримати на відстані! — відповів Ульріх, і Діотима не змогла не дорікнути собі за те, що ці слова припали їй до вподоби.

67. Діотима й Ульріх

На цю пору Діотимине ставлення до Ульріха завдяки їхнім зустрічам, що ввійшли вже у звичку, помітно поліпшилось. Їм часто доводилося разом робити візити, і він приходив до неї по кілька разів на тиждень, до того ж нерідко без попередження й невчасно. За таких обставин обом було зручно здобувати вигоду зі своїх родинних зв'язків і по-сімейному пом'якшувати суворі світські приписи. Діотима приймала Ульріха не завжди у вітальні й у строгому — від зібраних у вузол кіс до подолу — панцирі, а інколи й у легкому домашньому безладі, хоч безлад цей був, утім, досить обережний. Між ними виникла своєрідна єдність, що виявлялася переважно у формі спілкування; але форми впливають на внутрішній зміст, і почуття, з яких ці форми народжуються, можуть від них і прокидатись.

Надзвичайна врода Діотими іноді проймала Ульріха до глибини ества. Тоді вона бачилася йому молодою, високою, повною, породистою телицею, що впевнено стоїть на ногах і пильно придивляється до сухої трави, пощипуючи її. Тож навіть у такі хвилини він поглядав на неї не без тієї ущипливої іронії, яку породжувала глибока злість і яка порівняннями з тваринного світу помщалася Діотиминій духовній шляхетності; та злість була спрямована не так проти цієї дурненької цяці, як проти школи, де її старання мали успіх. «А якою милою вона була б, — міркував він, — якби виявилася неосвіченою, недбалою й такою добродушною, яким завжди буває велике, тепле жіноче тіло, коли воно не забиває собі голову ніякими винятковими ідеями!» Отак знаменита дружина начальника відділу Туцці, про якого ходило стільки всіляких перегудів, вислизала зі свого тіла, й зоставалося лише воно саме, мов сон, що разом із подушками, ліжком і тим, кому він сниться, обертається на білу хмарину, зовсім самотню на світі зі своєю ніжністю.

Та коли Ульріх повертався з таких мандрів уяви до реальності, він бачив перед собою цілеспрямований буржуазний розум, що шукав спілкування з аристократичними думками. Коли натури глибоко протилежні, фізична спорідненість викликає, до речі, тривогу, й для цього достатньо навіть уже самої ідеї спорідненості, просто почуття власної гідності; брати й сестри іноді не годні терпіти одне одного без будь-якої

видимої причини, яка б це пояснювала, — просто через те, що вже своїм існуванням ставлять одне одного під сумнів і слугують одне одному трохи викривленим дзеркалом. Діотима була приблизно така сама на зріст, як і Ульріх, і цього часом виявлялося досить для того, щоб пробудити думку, що вона йому родичка, й викликати в нього відразу до її тіла. Щодо цього він перекинув на неї завдання, яке, хоч і в трохи зміненому вигляді, загалом лежало на товаришеві його юности Вальтеру, — завдання, власне, дратувати й принижувати його, Ульріхові, гордощі; так невдалі давні світлини, на яких ми впізнаємо себе, кидають, буває, виклик нашим гордошам і водночас принижують нас у власних очах. Виходило, що й у недовірі, яку Ульріх відчував до Діотими, було, мабуть, щось таке, що поєднувало обох і зв'язувало — одне слово, подих справжньої приязни, достоту так само, як колишня щира прихильність до Вальтера й далі жила у вигляді недовіри до нього.

Тривалий час Ульріха це, позаяк Діотиму він усе ж таки недолюблював, дуже дивувало, й він не міг збагнути, в чому тут річ. Іноді вони вибиралися гуртом на короткі прогулянки; Туцці схвалив ідею Діотими, й тепер вона користалася з погожої днини, щоб, незважаючи на несприятливу пору року, показати Арнгаймові «мальовничі віденські околиці» (щодо цього Діотима не вживала жодних інших висловів, крім цього штампа), й Ульріхові щоразу випадала роль старшої родички, яку беруть із собою берегти честь молодшої, тому що начальник відділу Туцці не міг відлучитися зі служби, а згодом Ульріх, коли Арнгайма не було в місті, почав виїздити з Діотимою вже й сам. Для таких екскурсій, як потім і для потреб, безпосередньо пов'язаних з акцією, Арнгайм надавав автомобілі, й то стільки, скільки було потрібно, бо оздоблений виїзд його ясновельможности в місті надто добре знали, й він одразу впадав у вічі; а втім, ті автомобілі також не були власністю самого Арнгайма, адже багаті люди завжди знаходять інших багатих, ладних залюбки зробити їм послугу.

Такі поїздки слугували не лише розвазі, але й мали на меті залучити до участі у вітчизняній акції заможних, впливових людей і відбувалися в самому місті ще частіше, ніж за його межами. Ці двоє родичів побачили разом багато красот: меблі доби Марії Терезії, палаци в стилі бароко, людей, котрих їхні слуги все ще носили по світу на руках, новочасні будівлі з

великими анфіладами кімнат, палаци банків і суміш іспанської шттивности з побутовими звичками середнього стану у помешканнях високих слуг держави. Загалом, коли йшлося про аристократію, то були рештки розкішного життєвого укладу без водогону, а в будинках та конференц-залах багатой буржуазії цей уклад повторювався як гігієнічно поліпшена, виконана з більшим смаком, однак блідіша копія. Панівна каста завжди лишається трохи варварською; в аристократичних замках жужіль і всілякі рештки, які не догоріли в подальшому тлінні часу, zostалися на колишніх своїх місцях; відразу за розкішними сходами можна було ступити на трухляву підлогу, а огидна нова мебля безтурботно стояла собі поміж чудових старожитностей. Клас тих, хто піднявся суспільною драбиною, клас, закоханий у великі й величні моменти своїх попередників, мимоволі робив, навпаки, вибагливий і витончений вибір. Якщо замок ставав власністю буржуазної родини, то в ньому не лише з'являлися сучасні вигоди, як ото електричні дроти коло фамільної люстри, а й у всьому вмеблюванні зникало що-небудь не дуже привабливе, і його замінювало що-небудь цінне — наслідок або власного вибору, або безапеляційної поради експертів. Та особливо навально цей процес витончення проходив, утім, навіть не в замках, а в міських помешканнях, обставлених у дусі часу з позбавленою особистости пишнотою океанських пароплавів; у країні витонченого суспільного шанобства ці помешкання завдяки якому-небудь невлотимому штриху, ледве помітному просвіту поміж меблями чи домінуванню десь на стіні якої-небудь картини зберігали, однак, ніжно-виразний відгомін великих, давно минулих подій.

У Діотими таке багатство «культури» викликало захват; вона завжди знала, що її батьківщина зберігає такі скарби, проте їхні масштаби вражали навіть її. Вони разом бували в гостинах за містом, і Ульріхові впадало в око, що фрукти там часто їли нечищеними, беручи їх просто рукою, або помічав іще щось таке, тоді як у домах великой буржуазії суворо дотримувалися церемоніалу ножа й виделки; такий самий висновок напрашувався й щодо бесід, яким була властива вишуканість, по суті, лише в буржуазних домах, тоді як в аристократичних колах переважала мова загальноновживана, невимушена, нагадуючи мову візників. Діотима фанатично захищала все це від кузена. Маєтки буржуазії, визнавала вона, обладнані гігієніч-

ніше й розумніше. У провінційних замках дворянства взимку мерзнеш; там не рідкість вузьенькі, стоптані сходи, а низенькі, затхлі спальні сусідять із блискучими вітальнями. Нема, мовляв, і підйомника для страв та ванної кімнати для прислуги. Але в певному сенсі, захоплено завершувала Діотима, більше героїзму саме в них — оця спадковість, оця прекрасна недбалість!..

Для Ульріха такі виїзди були нагодою поміркувати над почуттям, що пов'язувало його з Діотимою. Та позаяк у всьому було повно всіляких відхилень, то спочатку потрібно трохи простежити їх, перше ніж підійти до вирішального моменту.

У ті часи жінки носили сукні, закриті від шиї до щиколоток на ногах, а в чоловіків, хоч вони ще й досі вдягаються майже так само, як тоді, одяг більше відповідав духові часу, демонструючи зовнішній вияв ще живого зв'язку бездоганної закритості й суворой стриманості, цієї ознаки, на загальну думку, належності чоловіка до вищого товариства. Прозора відвертість, з якою виставляють напоказ свою голизу, тоді навіть людині, не надто забобонній і не скованій соромом, що заважає гідно оцінити неприкрите тіло, здалася б поверненням до тваринного стану й то не через саму голизу, а через відмову від такого цивілізованого еротичного засобу, як одяг. Ба більше, у той час це, мабуть, назвали б поверненням навіть не до тваринного стану, а до стану ще нижчого, бо породистий трирічний кінь чи пустотливий хорт у своїй голизні багато виразніші, ніж цього може досягти людське тіло. Однак тварини не можуть носити одягу; вони мають лише одну шкіру, а в людей тоді було ще багато шкір. Широкою вдяганкою, її рюшами, буфами, кльошами, каскадом розтрубів, мереживами й складками люди створювали собі поверхню, вп'ятеро більшу від власної; це був рясний, важко приступний, наладований еротичною енергією ковпак, який приховував у собі тоненького білого звірка, що робився жахливо жаданим і змушував шукати себе. Був то визначений наперед процес, до якого вдається сама природа, спонукаючи свої створіння стовбурчити пір'я чи проливати хмари мороку, щоб коханням і страхом підносити тверезі дії, в яких уся притичина, до неземного шаленства.

Уперше в житті Діотима відчула, що ця гра глибоко, хоч анітрохи й не переходячи межі пристойності, зачепила і її. Кокетування не було їй чуже, адже у вищому світі кокетувати мала вміти кожна жінка, й Діотиминої уваги жодного разу не

уникало, коли погляди молодиків у відповідь на її кокетування виражали щось інше, ніж шанобливе ставлення до неї; їй це навіть подобалось, бо вона відчувала свою силу м'яко, по-жіночому спиняти чоловіків, змушуючи їх спрямовані на неї, мов бичі роги, погляди звертати на речі ідеальні, про які саме промовляли її уста. Але Ульріх, користаючись із родинної близькості й своєї самовідданої участі в паралельній акції, а також завдяки вигідному для нього додатку до заповіту, дозволяв собі вільності, які стрімко долали густе плетиво Діотиминого ідеалізму. Так, одного разу, коли вони знову виїхали за місто і їхній автомобіль мчав повз мальовничі долини, серед яких до самої дороги підступали схили гір, порослі темними сосновими борами, Діотима, милуючись ними, процитувала поетичні рядки: «Хто тебе, чарівний лісе, посадив аж на вершині?..»; ці слова вона продекламувала, звичайно, як вірш, навіть не натякнувши на мелодію, на яку вони були покладені, бо це здалося б їй банальним і позбавленим сенсу. Але Ульріх відповів:

— Нижньоавстрійський земельний банк. Хіба ви не знаєте, кузино, що всі ліси тут належать земельному банку? А садівничий, якого ви хочете уславити, — головний лісничий того банку. Природа тут — плановий продукт лісової промисловості, це — вишикуваний рядами склад целюлозного виробництва, що, до речі, не важко й помітити.

Так Ульріх відповідав дуже часто. Коли Діотима заводила мову про красу, він казав про жирову тканину, що підтримує шкіру. Діотима заводила мову про кохання, а він казав про річну криву, що свідчить про автоматичне збільшення й зменшення народжуваності. Діотима заводила мову про великі постаті в мистецтві, а він говорив про ланцюг запозичень, що поєднує цих людей одне з одним. Власне, Діотима щоразу заводила мову так, немовби сьомого дня Бог уклав людину, наче перлину, в мушлю світу, а Ульріх у відповідь нагадував, що людина — це, мовляв, манюсінке скупчення цяточок на поверхні карликового глобусу. Не дуже просто було збагнути, чого домагався так Ульріх; це вочевидь стосувалося тієї сфери високого, з якою Діотима почувалася пов'язаною, і таку його поведінку вона сприймала насамперед як образливе всезнайство. Вона не могла змиритися з тим, щоб кузен, який для неї був усе ж таким собі розбещеним, нестерпним хлопчиськом, знав про що-небудь краще, ніж вона, і його матеріалістичні

заперечення, яких вона зовсім не розуміла — він-бо запозичував їх із нижчої цивілізації лічби й точности, — страшенно її дратували.

— Хвалити Бога, є ще люди, — різко відказала одного разу вона, — котрі, незважаючи на великий досвід, ще спроможні вірити в прості речі!

— Наприклад, ваш чоловік, — відповів Ульріх. — Я вже давно хотів вам сказати, що рішуче надаю перевагу йому перед Арнгаймом!

У них тоді ввійшло в звичку обмінюватися думками у вигляді бесід про Арнгайма. Адже Діотимі, як і всім закоханим, було приємно розмовляти про того, кого вона кохала, не виказуючи — принаймні так їй здавалося — себе; а оскільки для Ульріха це було нестерпно, як нестерпно було б для кожного чоловіка, котрий зі своїм відходом на задній план не пов'язує жодного прихованого наміру, то при такій нагоді він часто робив випадки проти Арнгайма. Помалу виникли своєрідні стосунки, що пов'язували його з Арнгаймом. Коли той не виїздив із міста, вони бачилися майже щодня. Ульріх мав змогу спостерігати за його впливом на Діотиму від першого дня і знав, що начальник відділу Туцці ставиться до цього чужоземця з підозрою. Щоправда, між Діотимою й Арнгаймом нічого непристойного ще, здається, не було, наскільки про це міг судити третій, якого в такому припущенні дуже зміцнювала та обставина, що між закоханими було нестерпно багато пристойного, і воно вочевидь наслідувало найкращі зразки платонічного єднання душ. Арнгайм виявляв помітну схильність утягувати у ці довірчі взаємини й кузена своєї приятельки («Чи, може, все ж таки, коханки?», — питав себе Ульріх; але найвірогідніше було, на його думку, щось середнє арифметичне між приятелькою й коханкою). Нерідко Арнгайм звертався до Ульріха тоном старшого товариша — тоном, який він дозволяв собі завдяки різниці у віці, але який через різницю у становищі набував неприємного відтінку поблажливості. У відповідь Ульріх майже завжди давав відсіч, до того ж у досить зухвалій манері, так ніби зовсім не цінував спілкування з чоловіком, який про свої ідеї мав змогу розмовляти не з ним, а з королями та канцлерами. Часто Ульріх заперечував йому нечемно й до непристойного іронічно і сам злився на себе за цю нестриманість, яку краще було б замінити втіхою просто мовчки спостерігати.

Та, на його подив, виходило так, що Арнгайм страшенно його дратував. Ульріх бачив у ньому випещений сприятливими обставинами зразковий приклад ненависного йому, Ульріхові, інтелектуального розвитку. Адже цей знаменитий писака був досить розумний, щоб збагнути, в яке сумнівне становище поставила себе людина, відколи шукає свій образ уже не в дзеркалі струмків, а в чітких, ламаних площинах свого інтелекту; але цей король від заліза й писака провину за таке становище покладав на вихід інтелекту на сцену, а не на його недосконалість. Якесь махлярство приховувалось у цьому поєднанні ціни на вугілля й душі, і це махлярство було водночас цілеспрямованим відділенням того, щб Арнгайм, виразно усвідомлюючи, робив від того, про що він, невиразно здогадуючись, казав і писав. До цього додавалося, викликаючи в Ульріха ще глибше невдоволення, й щось таке, що було для нього нове, — поєднання розуму з багатством; адже коли Арнгайм, розводячись на ту чи ту вузьку тему майже як фахівець, раптом недбало махав рукою, відмітав подробиці й змушував їх щезати у світлі якої-небудь «великої ідеї», то навіть коли це й випливало з досить умотивованої потреби, однак таке вільне кидання з боку в бік нагадувало водночас багатія, котрий дозволяє собі все, що добре й дороге. Арнгайм був багатий на розум у такому значенні слова «багатий», яке завжди трохи нагадувало про багатство матеріальне. Та створювати труднощі цьому знаменитому чоловікові найдужче Ульріха підохочувало, мабуть, не це, а, либонь, очевидна схильність розуму Арнгайма до гідности придворного й домашнього побуту, схильність, яка вже сама собою веде до поєднання з найкращими ґатунками і традиційного, і незвичайного; адже у дзеркалі самовдоволеної обізнаности Арнгайма Ульріх бачив ту манірну гримасу, якою виявляється обличчя часу, якщо його позбавити небагатьох справді виразних рис пристрасти й інтелекту, і через це Ульріх не знаходив нагоди ближче придивитися до чоловіка, що мав, певно, й чимало всіляких заслуг. Боротьба, яку оце провадив Ульріх, була, звичайно, геть безглузда — боротьба в оточенні, яке задалегідь визнавало правду за Арнгаймом, боротьба за справу, не варту доброго слова; у найкращому разі можна було б сказати, що ця безглуздість мала сенс цілковитої самовіддачі. Але боротьба ця була й геть безнадійна, бо якщо Ульріхові іноді й щастило завдати своєму супротивникові рани, то зго-

дом виявлялося, що удар прийшовся не в той бік; коли Арнгайм-інтелектуал уже лежав, здавалося, переможений на землі, тоді з поблажливою усмішкою підводився, як одна крилата істота, Арнгайм-реаліст і, поспішаючи перейти від марних розмов до дій, вирушав у Багдад чи в Мадрид.

Така невразливість давала йому змогу протиставляти невихованості молодшого Ульріха свою товариську привітність, джерело якої для того лишалося загадкою. Щоправда, Ульріхові й самому не хотілося дуже принижувати свого супротивника, адже він вирішив уже не кидатися так легковажно в ще одну з тих половинчастих і негідних авантур, що ними його минуле було аж надто багате, і прогрес, який він бачив у взаєминах між Арнгаймом і Діотимою, додавав його наміру ще більшої твердості. Тому зазвичай він намагався, щоб вістря його нападів нагадувало кінчик гнучкої рапіри з невеличким ковпачком, який по-дружньому пом'якшує удар. Це порівняння придумала, до речі, Діотима. Кузен викликав у неї подив. Його відкрите обличчя з ясним чолом, спокійний подих грудей, не сковані рухи рук і ніг давали їй привід гадати, що в цьому тілі не можуть звити гнізда лихі, підступні, розбещено-похитливі потяги; ба більше, певною мірою вона навіть пишалася таким привабливим виглядом представника своєї родини й уже на самому початку знайомства поклала собі взяти Ульріха під свою опіку. Якби чуб він мав чорний, плечі — перехняблені, шкіру — нечисту, а лоб — низький, то вона сказала б, що такі самі в нього й думки; але вигляд, який Ульріх мав насправді, лише трохи не відповідав, здавалося їй, його переконанням, і це чомусь викликало в неї тривогу. Щупальці її знаменитої інтуїції марно дошукувалися причин, хоча на других кінчиках щупалець ці пошуки робили їй приємність. У певному розумінні — звичайно, не зовсім серйозному — розмовляти з Ульріхом іноді їй було навіть приємніше, ніж із Арнгаймом. З Ульріхом Діотима легше вдовольняла свою потребу в перевазі, з ним вона трималася впевненіше, а те, що вважала в ньому легковажністю, екстравагантністю чи незрілістю, певною мірою сповнювало її втіхою, яка зрівноважувала її з дня на день небезпечніший ідеалізм, що, як вона бачили, непередбачувано поглиблювався в її почуттях до Арнгайма. Душа — річ страшенно складна, а відтак матеріалізм — весела. Давати лад взаєминам з Арнгаймом часом вимагало від неї такого самого напруження,

як і її салон, і погордливе ставлення до Ульріха приносило їй у житті полегкість. Вона себе не розуміла, однак цей ефект помітила й тому могла, розгнівавшись на кузена за яке-небудь його зауваження, скоса кинути на нього погляд, що відбивав лише крихітну усмішку в кутиках її очей, тоді як самі очі ідеалістично незворушно, ба навіть трохи зневажливо дивилися перед себе.

Принаймні хай там які були на це причини, а Діотима з Арнгаймом ставилися до Ульріха так, як ото двоє забіяк зі страху поперемінно намагаються втягти поміж себе когось третього, і така ситуація була для нього досить небезпечна, тому що через Діотиму поставало животрепетне запитання: мають чи не мають люди бути у злагоді з власним тілом?

68.

Відступ від теми:

чи мають люди бути у злагоді з власним тілом?

Незалежно від того, що було написано на обличчях цих двох родичів, під час тривалих поїздок у машині обох їх погойдувало на сидінні, й через це їхній одяг торкався, трохи притулявся один до одного, а тоді знову відтулявся; помітно це було лише по плечах, бо обоє сиділи під однією на двох запоною, але їхнім тілам ці пом'якшені одягом доторки були такі самі приємні, хоч і невиразні, як місячної ночі очам — краєвид. Ульріх не був байдужий до цієї рафінованої гри кохання, хоч і не сприймав її аж надто серйозно. Таке надзвичайно витончене перенесення жадання з тіла на одяг, з обіймів на перешкоди, одне слово, з мети на шлях до неї відповідало його натурі; її чуттєвість вабила Ульріха до жінки, однак вища сила цієї натури утримували її від чужої людини, яка їй не пасувала, щойно натура невблаганно виразно це усвідомлювала й тому завжди розривалася поміж симпатією й антипатією. Але це означає, що висока краса тіла, краса людяна, мить, коли мелодія духу підноситься з інструмента природи, або ота інша мить, коли тіло нагадує келих, наповнений містичним трунком, — ця краса лишалася йому невідомою все життя, якщо не брати до уваги мрій, що колись були звернені до пані майорихи й надовго позбавили його таких симпатій.

Відтоді всі його взаємини з жінками склалися якось не так, а коли обидві сторони виявляють трохи доброї волі, це виходить, на жаль, дуже просто. Є шаблон почуттів, дій і ускладнень, і щойно чоловік та жінка про нього згадають, їм уже здається, що вони ось-ось опиняться в його полоні, і такий процес у суті своїй має зворотний характер, коли завершальні події проштовхуються наперед, і це вже не той струмок, що витікає із джерела; про чисту радість двох людей одного від одного, про це найпростіше й найглибше з любовних почуттів, це природне джерело решти почуттів, у разі такої психологічної перестановки можна забувати взагалі. Отож і Ульріх у своїх поїздках з Діотимою нерідко пригадував, як вони прощалися після його першого візиту. Він тримав тоді її м'яку руку в своїй, штучно удосконалену й ушляхетнену невагому руку, і вони дивились одне одному в очі; обоє запевне відчували антипатію, але думали про те, що могли б усе ж таки спелитись одне від одного. Від того видіння щось поміж них зосталося. Так угорі дві голови обдають одна одну страшним холодом, тоді як унизу тіла, палаючи й не чинячи опору, вливаються одне в одне. Є в цьому щось лиховісно-міфічне, як у двоголовому богові чи в чортовому копиті, й воно неабияк збивало з пантелику Ульріха в юності, коли з ним траплялося таке частіше, але з роками з'ясувалося, що це — всього-навсього дуже цивілізований стимул кохання, точнісінько такий самий, як заміна голизни роздягненістю. Ніщо не розпалює цивілізованого кохання дужче, ніж солодке усвідомлення, що ти здатний викликати в людині такий захват, довести її до такого божевілля й таких перемін, домогтися яких по-іншому лишається тільки один шлях: просто зважитися на вбивство... І справді, подумати лишень — щоб отакі переміни могли статися з цивілізованими людьми, щоб ми могли отак на когось вплинути?!. Хіба не таке запитання, не такий подив стоїть у сміливих і осклянілих очах усіх, хто пристає до самотнього острова хтивости, де вони — і вбивці, й доля, й Бог і де у вкрай зручний спосіб досягають найвищого для них ступеня ірраціональності й авантюризму?

З часом в Ульріха прокинулася антипатія до цього різновиду кохання, і врешті вона поширилася й на його власне тіло, яке завжди потурало таким протиприродним зв'язкам тим, що хизувалося перед жінками модною мужністю, хоч він, як для

неї, мав надто багато розуму й внутрішніх суперечностей. Іноді його просто-таки поймали ревності до свого зовнішнього вигляду, як до суперника, що вдається до дешевих і не зовсім чесних засобів, і в цьому виявлялася суперечність, властива й решті людей, хоч вони її й не відчують. Адже то він сам дбав про це тіло, надаючи йому гімнастичними вправами тієї форми, виразності, тієї готовності до дій, вплив на внутрішній світ яких не такий уже й малий, щоб його не можна було порівнювати з впливом завжди усміхненого чи завжди суворого обличчям на душевний стан; і в більшості людей тіло, хоч як дивно, або занедбане, сформоване й спотворене випадковостями і, здається, майже не має нічого спільного з їхнім розумом і сутністю, або сховане під личиною спорту, яка надає йому такого вигляду, як у ті години, коли воно у відпустці від самого себе. Адже це — години, коли людина снить наяву, пливе на хвилях мрії про бажаний вигляд, мимоволі запозичений із часописів цього великого й чудового світу. Всі оті м'язисті й засмаглі тенісисти, вершники й автомобілісти, які мають вигляд знаменитих рекордсменів, хоча зазвичай просто непогано роблять свою справу, оті пишно вдягнені або пишно роздягнені жінки — всі вони не хто інші, як прожектери, й від звичайних мрійників відрізняються лише тим, що їхня мрія не затримується в голові, а фізично, драматично (якщо згадати про більш ніж сумнівні окультні явища, то так і хочеться сказати: ідеопластично) здійснюється спільними зусиллями на вільних просторах як творіння масової душі. Але зі звичайними фантазерами їх об'єднує одна безсумнівно спільна риса: це — певна поверховість їхнього сну наяву, і вона стосується і його глибини, і змісту. Проблема комплексної фізіономії наразі ще, здається, не розкрита; хоча ми навчилися робити висновки про вдачу людини з її почерку, голосу, пози під час сну й бозна з чого ще — висновки, іноді навіть надивовижу слушні, — для тіла як цілого є лише зразки моди (за ними воно й надає собі вигляду) або, в крайньому разі, своєрідна моральна філософія лікування природними чинниками.

Та чиє це тіло — нашого духу, наших ідей, уявлень і планів чи наших безумств, зокрема й прекрасних? Ульріх ці безумства любив, а часом ще й учиняв, та попри це у створеному ними тілі він почувався незатишно.

І відчуття, що поверхня й глибина його життя позбавлені єдності, по-новому зміцнила в ньому насамперед Діотима. Те відчуття виразно заявляло про себе в поїздках з нею, які часом нагадували мандрівки крізь місячне сяйво, коли врода цієї молодої жінки відділялася від усєї її особистости й на хвилю маревом застигала йому очі. Ульріх добре розумів: усе, що він каже, Діотима порівнює з тим, що звичайно годиться — хоч і на певному, досить високому рівні узвичаєного — казати, і йому було приємно, що вона вважала його «незрілим», внаслідок чого він завжди сидів немовби перед поверненою навпаки далекоглядною трубою. Він робився чимраз меншим, і, коли розмовляв з нею, йому здавалося — чи принаймні майже здавалося — що він, стаючи на захист чогось тверезого й злого, у власних словах чує розмови останньої своєї шкільної пори, коли разом з товаришами захоплювався всілякими лиходіями й недолюдками світової історії просто через те, що так, з ідеалістичною відразою, їх називали вчителі. І коли Діотима зводила на нього прикрий погляд, Ульріх робився ще меншим і з моралі героїзму й експансіоністських прагнень збивався на грубо й невпевнено розперезану, затято фальшиву мораль перехідного віку — звичайно, якщо висловлюватися лише дуже фігурально, як ото в певному жесті чи слові можна виявити ледве вловиму подібність із жестами й словами, що вже давно вийшли з твого вжитку, ба навіть із тими жестами, котрі ти бачив лиш уві сні або невдоволено спостерігав в інших людей; і все ж таки в його прагненні якось вразити Діотиму така нотка була. Розум цієї жінки, яка без нього, розуму, була б неймовірно чарівна, в Ульріху пробуджував якесь нелюдське почуття, можливо, навіть острах перед розумом, неприязнь до всього великого, почуття дуже невиразне, ледве помітне, либонь, навіть надто швидкоплинне для того, щоб називати його так претензійно — «почуття»! Та якби витлумачити його докладніше словами, то вони, мабуть, розповіли б, що не лише ідеалізм цієї жінки, а й сам світовий ідеалізм в усій його широті й з усіма його розгалуженнями Ульріх навчав бачив просто-таки над її грецькою маківкою; ще трохи, і перед ним постали б роги диявола! Тоді Ульріх ставав іще меншим і

повертався, якщо й далі висловлюватись фігурально, до першої, пристрасної моралі дитинства, в чійх очах, як в очах газелі, застигли спокуса й переляк. Ніжні відчуття тієї пори можуть в одну-однісіньку мить захвату запалити весь тоді ще маленький світ, позаяк не мають ні мети, ні можливості чогонебудь домогтися і являють собою суцільний, безмежний вогонь; це не дуже було схоже на Ульріха, однак у товаристві Діотими тужив він, зрештою, саме за цими почуттями дитинства, хоч уже ледве їх і пригадував, тому що в них лишається так мало спільного з умовами, в яких живе доросла людина.

І якось він їй у цьому мало не зізнався. Під час однієї з поїздок вони вийшли з машини й спустилися до невеликої долини, що нагадувала гирло річки — луги, порослі лісом круті береги — й мала форму нерівного трикутника, посеред якого в'юнився зашерхлий на приморозку струмок. На схилах дерева були місцями вирубані, а ті поодинокі, що лишилися на лісосіках та гребенях пагорбів, мали вигляд повтиканих там і сям пір'яних султанів. Цей краєвид спокусив їх пройтися; стояв один із тих зворушливих безсніжних днів, які серед зими справляють враження вицвілої літньої сукні, що вийшла з моди. Несподівано Діотима спитала в кузена:

— А чому Арнгайм, власне, називає вас активістом? Він каже, що голова ваша завжди заклопотана тим, як усе змінити й поліпшити. — Вона раптом пригадала, що її розмова з Арнгаймом про Ульріха й генерала завершилася, по суті, нічим. — Я цього не розумію, — провадила вона. — Адже ви, здається мені, рідко про що говорите серйозно. Та в нас із вами — спільне відповідальне завдання, тож я маю поставити вам одне запитання. Чи ви не забули ще нашої останньої розмови? Ви сказали тоді про одну річ... Ви заявили, що ніхто, навіть маючи всю повноту влади, не здійснив би того, чого хоче. І ось мені цікаво: що ви мали на увазі? Хіба не жахлива то була думка?

Спершу Ульріх помовчав. І в цій тиші Діотима, після того, як вона спробувала виголосити свою промову якомога зухваліше, усвідомила, як болюче хвилює її нездолене запитання, чи здійснили б Арнгайм і вона те, чого кожне з них у душі бажало. Їй раптом здалося, що вона виказала себе Ульріхові. Вона зашарілася, спробувала опанувати себе, зашарілася ще дужче й, прибравши якомога байдужішого вигляду, відвела погляд убік, на долину.

Ульріх мовчки спостерігав переміни в ній, нарешті відказав:

— Я маю великі побоювання, що Арнгайм називає мене, як ви кажете, активістом лише з однієї причини: він переоцінює мій вплив у домі Туцці. Ви самі знаєте, як мало ваги ви надаєте моїм словам. Але тепер, цієї хвилини, коли ви спитали мене, я зрозумів, який вплив на вас мені годилося б мати. Можна, я скажу про це, але за умови, що ви не сваритимете мене одразу знов?

Діотима мовчки кивнула головою на знак згоди й, сховавшись за машкарою неухважності, спробувала зосередитись.

— Отже, я стверджував, — почав Ульріх, — що ніхто, навіть якби й міг, не здійснив би того, чого хоче. Чи пригадуєте ви наші теки, повні пропозицій? І ось я питаю вас: хіба будь-хто не розгубився б, якби раптом сталося те, чого він усе своє життя так палко прагнув? Якби, скажімо, на католиків зненацька звалилося царство Боже, а на соціалістів — держава майбутнього? Та, може, це нічого й не доводить; людина звикає до чогось прагнути й не зовсім готова до того, щоб перейти до здійснення своїх прагнень; для багатьох у цьому, либонь, немає нічого незвичайного. Отож я питаю далі. Для музиканта найважливіше в світі — це, безперечно, музика, для художника — живопис, а для бетоняра — можливо, навіть зведення бетонних споруд. Чи не гадаєте ви, що через це один уявляє собі Господа Бога висококваліфікованим фахівцем із залізобетону, а решта перед реальним світом віддадуть перевагу світу, намальованому фарбами чи просурмленому на ріжку? Це запитання видасться вам, мабуть, безглуздом, але втім-то й річ, що саме такого безглуздя й треба було б жадати!

А тепер не думайте, прошу вас, — звернувся він до Діотими цілком поважно, — що цим я не хочу сказати нічого іншого, крім того, нібито кожного приваблює те, що важко здійснити, й нібито кожне нехтує тим, що справді може здійснити. Я хочу сказати одне: в реальності криється безглузда жадоба нереальності!

Він завів Діотиму досить далеко в цю невелику долину, не дбаючи про свою супутницю; земля була — мабуть, від снігу, що танув на схилах, — що вище, то мокріша, й вони мусили перестрибувати з купини на купину; це перебивало розмову й давало Ульріхові змогу, коли він повертався до своєї розповіді,

щоразу говорити уривками. Тому зокрема й через це в Діотими набиралося проти його тверджень так багато заперечень, що вона не могла спинитися на жодному з них. У неї промокли ноги, й вона стала, трохи попідсмикувавши спідниці, на горбочку, зваблена й налякана.

Ульріх озирнувся й засміявся:

— Велика кузино, ви замислили надзвичайно небезпечну справу. Люди безмежно раді, коли їх ставлять у таке становище, в якому вони не можуть здійснити своїх задумів!

— А що зробили б ви, — роздратовано відказала Діотима, — якби вам випало один день правити світом?

— Мені, мабуть, не лишилося б нічого іншого, як скасувати реальність!

— Я б дуже хотіла знати, як би ви це зробили!

— Цього я й сам не знаю. Я навіть до пугги не знаю, що маю на увазі. Ми надаємо надміру великої ваги тому, що відбувається цієї миті, самому відчуттю цієї миті, тому, що тепер і тут; я хочу сказати, як тепер ви зі мною в оцій долині, так немовби нас посадили в якусь коробку, й накривка над головою ту ж мить упала. Ми надаємо цьому надто великої ваги. Ми це запам'ятаємо. І, мабуть, ще й через рік зможемо розповісти, як тут стояли. Але те, що нас хвилює насправді, принаймні мене, постійно перебуває, — це якщо казати обережно, я не хочу шукати цьому ні пояснень, ні назви, — в певній суперечності з таким способом що-небудь переживати. Сучасність витіснила пережите; стати сучасним у такий спосіб воно не може!

Гучно й плутано лунало в тісноті долини те, що оце казав Ульріх. Нараз на серці в Діотими стало тривожно, й вона заквалилася назад до машини. Але Ульріх затримав її й показав на краєвид.

— Кілька тисяч років тому тут був льодовик. Світ також не всією душею те, за що видає себе цієї миті, — пояснив він. — У цього округлого створіння вдача істерична. Сьогодні воно вдає із себе буржуазну матір-годувальницю. Тоді світ був безсердечний і холодний, як зла дівка. А ще за кілька тисяч років доти він хизувався задушливими папоротевими лісами, гарячими болотами й демонічними тваринами. Не можна сказати, що він розвивався в бік удосконалення чи в якому насправді стані він тепер. Те саме стосується і його дитяти — людства. Ви лишень уявіть собі той одяг, в якому тут, де ми оце стоїмо, у

плині часу стояли люди. Якщо послуговуватися термінологією божевільні, то все це нагадує затяжні невідчепні ідеї з рапто-
вим падінням у маячний стан, після виходу з якого в людини з'являється нове уявлення про світ. Отже, реальність, як бачи-
те, сама себе скасовує!

— Хочу сказати вам ще дещо, — по хвилі почав Ульріх усе спочатку. — Відчуття твердого ґрунту під ногами й міцної шкіри на тілі, таке природне для більшості людей, у мене роз-
винене не дуже. Пригадайте себе в дитинстві: це — суціль м'який жар. А згодом — дівчинка-підліток, в якій вуста пекло від палкого бажання. Принаймні в мені щось повстає проти того, щоб вершиною цього розвитку вважати так званий зрі-
лий вік. У певному сенсі він — вершина, але в іншому — ні. Якби я був мирмелеоніною, цією схожою на бабку личинкою мурашиного лева, то страшенно жахався б того, що рік тому мав вигляд чималого сірого мирмелеона, мурашиного лева, який живе на самісінькому дні ямки край лісу, пересувається задки й, зарившись у пісок, своїми невидимими клішнями хапає за талію мурашок після того, як доведе їх до знемоги, обстрілявши із засідки піщинками. І точнісінько так само на мене іноді наводить справжній жах моя молодість, хоч бабкою я був скоріше тоді, а тепер ось — чудовисько.

Ульріх і сам до пуття не знав, чого домагався. Про мирме-
леона й мирмелеоніну він згадав, певною мірою мавпуючи освіченого всезнайку Арнгайма. Але на язика в нього так і крутилося: «Подаруйте мені обійми, просто так, з люб'язности. Ми ж бо — рідня, не зовсім чужі люди, хоч аж ніяк і не зовсім одне ціле; принаймні це — цілковита протилежність гідним і статечним взаєминам».

Та Ульріх помилявся. Діотима була з тих людей, котрі собою задоволені й тому на окремі свої вікові сходинки див-
ляться як на суцільні сходи, що ведуть знизу вгору. Отож із того, що казав Ульріх, вона нічого не розуміла, до того ж не знала, чого він не казав. Але тим часом вони дійшли до маши-
ни, і Діотима заспокоїлась; тепер вона знову сприймала його слова як знайому балаканину: вони їй то розважали, то драту-
вали й більшої уваги, ніж погляду скоса, в неї не виклика́ли. Цієї хвилини Ульріх і справді не мав на неї жодного впливу, він лише повертав її до тьми. Легенька хмаринка збентеження, що піднялася була з якогось куточка в її серці, розвіялась і

обернулася на суху порожнечу. Діотима вперше, мабуть, виразно й твердо усвідомила, що її взаємини з Арнгаймом рано чи пізно поставлять її перед вибором, який може змінити все її життя. Не сказати, що тепер вона відчула себе щасливою, однак усвідомлення цього набуло ваги гір, що з усією очевидністю постали перед її очима. Слабкість минула. Оте «не робити того, чого хочеться» на мить сійнуло вкрай безглуздим блиском, якого вона вже не розуміла.

— Арнгайм — цілковита протилежність мені; він завше переоцінює щастя, яке випадає на долю часу й простору, коли вони сходяться з ним тут і тепер, — зітхнув Ульріх і всміхнувся, відчуваючи природну потребу якось завершити те, про що казав.

Однак до розмови про дитинство він також уже не повернувся, і про його чуттєвий світ Діотима так нічого й не довідалась.

70.

Клариса приходять до Ульріха, щоб розповісти йому про одну історію

Відомий художник ван Гельмонд мав особливий хист переробляти інтер'єри давніх замків; але найгеніальнішим його творінням була його донька Клариса, яка одного дня несподівано прийшла до Ульріха.

— Тато послав мене спитати, — сказала вона, — чи не скористався б ти своїми прекрасними зв'язками серед аристократії трохи і в його інтересах. — Вона з цікавістю роззирнулася в кімнату, рвучко сіла у крісло, а на друге кинула свого капелюшка. Потому простягла Ульріхові руку.

— Твій тато мене переоцінює, — почав був Ульріх, але Клариса уврала його:

— Ох, дурниці! Ти ж бо знаєш, старому весь час потрібні гроші. Справи йдуть уже не так, як колись! — Вона засміялась. — А в тебе тут так елегантно! Дуже мило. — Гостя знов озирнула кімнату, потім перевела погляд на Ульріха; у тому, як вона трималася, було щось від зворушливої невпевненості цуценяти, якому шкребе за душу нечисте сумління. — Одне слово,

— мовила вона, — якщо зможеш, то зробиш! А ні, то й ні! Я йому, звісно, пообіцяла. Але я прийшла з іншої причини; своїм проханням тато навів мене на одну думку. У нас у сім'ї, бач, дещо сталось. І мені хотілося б почути про це твою думку. — Її повіки й вуста затремтіли, на хвилю завагалися, потім вона рвучко подолала першу перешкоду. — Що постане в твоїй уяві, коли я скажу: «Лікар з питань краси»? Художник — це лікар з питань краси.

Ульріх її зрозумів; він знав дім її батька й матері.

— Отже, темно, шляхетно, фешенебельно, пишно, м'яка мебля, китички й султанчики, — провадила Клариса. — Тато художник, художник — це своєрідний лікар з питань краси, і знатися з нами у вищому товаристві завжди вважали таким самим шиком, як їздити на курорт. Ти розумієш. І тато вже давно заробляє переважно на опорядженні палаців та замських замків. Чи знаєш ти Пахгофенів?

Це була патриціанська родина, але Ульріх її не знав, лише таку собі панну Пахгофен кілька років тому бачив якось у товаристві Клариси.

— Ми з нею товаришували, — пояснила Клариса. — Їй було тоді сімнадцять років, а мені — п'ятнадцять. Тато мав перебудовувати й опоряджати замок.

— ?

— Їхній, звісно, пахгофенський. Нас усіх запросили в гості. Першого разу з нами був і Вальтер. І Майнґаст.

— Майнґаст? — Ульріх не знав, хто такий Майнґаст.

— Ну звісно, ти ж бо його теж знаєш; Майнґаст, який потім виїхав до Швейцарії. Він тоді ще не став філософом, а оббивав пороги в усіх сім'ях, де були доньки.

— Мені він ніколи не траплявся, — констатував Ульріх, — але тепер я, здається, знаю, хто це.

— Так ось. — Клариса щось напружено підраховувала в голові. — Стривай. Тоді Вальтер мав двадцять три, а Майнґаст був трохи старший. Вальтер, гадаю, в душі дуже захоплювався татом. До замку Вальтера запросили тоді вперше в житті. А тато частенько немовби накидав на себе таку собі внутрішню королівську мантию. Мені здається, спочатку Вальтер був закоханий більше в тата, а не в мене. А Люсі...

— Заради Бога, Кларисо, не так швидко! — попрохав Ульріх. — Здається, я вже не розумію, як усе це пов'язано.

— Люсі, — сказала Клариса, — це ж бо і є панна Пахгофен, донька Пахгофенів, до яких усіх нас запросили на гостину. Тепер зрозумів? Отже, ти зрозумів; коли тато закутував Люсі в оксамит чи в парчу з довгим шлейфом і саджав на одного з її коней, вона забирала собі в голову, буцімто він — якийсь там Тиціан чи Тінторетто. Вони одне в одному просто душі не чули.

— Тобто тато — в Люсі, а Вальтер — у татові?

— Та стривай же хвилинку! Тоді всі захоплювались імпресіонізмом. Тато малював по-старомодному музикально, як малює ще й досі, — бура підлива з павичевими хвостами. А Вальтер був за вільний простір, за чисті лінії англійських прикладних форм, за все нове й чесне. Тато в душі його не любив, як протестантську проповідь; до речі, Майнґаста він теж не любив, але ж мав двох доньок на виданні, а грошей завше тринькав більше, ніж заробляв, отож до настроїв тих двох молодиків ставився терпляче. Вальтер, навпаки, тата потай любив, я про це вже казала, але на людях мусив його зневажати — через отой новий напрям у мистецтві. А Люсі в мистецтві взагалі ніколи нічого не тямала, але боялася зганьбитись перед Вальтером і потерпала, що якщо правда виявиться на боці Вальтера, то тато матиме вигляд кумедного старого діда. Тепер ти в курсі?

Щоб бути в курсі, Ульріх поцікавився ще, де була мама.

— Мама, звісно, теж була там. Вони, як завше, цілими днями сперечалися, тільки те й робили. Ти розумієш, що за таких обставин Вальтер був у вигідному становищі. Він став у нашому колі такою собі точкою перетину; тато його боявся, мама — під'юджувала, а я помалу в нього закохувалась. Щодо Люсі, то та до нього підлизувалась. Так Вальтер дістав над татом певну владу й почав обережно, але з насолодою нею смакувати. Гадаю, саме тоді Вальтер усвідомив власну значущість; без тата й без мене він нічим би не став. Чи ти розумієш, як усе це пов'язано?

На це запитання Ульріх, як йому здалося, міг дати ствердну відповідь.

— Але ж я хотіла розповісти не про це! — похопилася Клариса. На хвилю вона замислилась, потім промовила: — Стривай! Візьми ось спершу лише мене й Люсі. То були взаємини заплутані й сповнені хвилювань! Я, звичайно, боялася за батька, адже він, закохавшись, ладен був занাপастити всю

сім'ю. А з другого боку, мені, звісно, було й цікаво, як воно в житті, власне, до такого доходить. Вони обоє наче геть стратилися глузду. У Люсі дружнє ставлення до мене змішувалося, певна річ, з усвідомленням, що вона покохала чоловіка, якого я мала ще слухняно називати татом. Вона неабияк цим хизувалась, але водночас їй було й дуже соромно переді мною. Гадаю, той давній замок, відколи його звели, ніколи ще не бачив у своїх стінах таких складних перипетій! Цілими днями Люсі де тільки не блукала з татом, а вночі приходила до мене у вежу сповідуватись. Я ж бо спала у вежі, і ми майже цілу ніч не гасили світла.

— Чи далеко зайшла Люсі з твоїм батьком?

— Це — єдине, про що я так ніколи й не довідалась. Але уяви собі ті літні ночі! Кричали сови, стогнала нічна темінь, і коли нам ставало аж надто моторошно, ми обидві залазили під мою ковдру й базікали там далі. Ми навіть у думці не припускали, що чоловік, охоплений такою згубною пристрасстю, не застрелиться. Власне, ми, очікували цього з дня на день...

— У мене, одначе, таке враження, — урвав її Ульріх, — що між ними нічого серйозного не було.

— Я теж гадаю: не все було так серйозно. Але дещо таки було. Зараз зрозумієш. Річ у тім, що Люсі довелося раптово покинути замок, тому що несподівано приїхав її батько й узяв її подорожувати по Іспанії. Побачив би ти мого тата, коли він лишився сам! Гадаю, іноді ще трохи, і він задушив би маму. Він чіпляв до сідла складаного мольберта й від рання до смеркання гасав верхи в околицях, не роблячи жодного мазка, а коли зоставався вдома, то теж навіть за пензель не брався. Загалом він, щоб ти знав, працює, як машина, але тоді я часто бачила, як він сидів в одній із порожніх великих зал із книжкою в руках, не розгортаючи її. Іноді він годинами клякнук отак у роздумах, потім підводився, а тоді те саме діялося з ним десь в іншій кімнаті чи в парку; й інколи отак цілісінький день. Зрештою, він був уже старий чоловік, а молодість кинула його напризволяще. Адаже це можна зрозуміти?! І мені здається, що картина, яку він часто бачив у нас двох — у Люсі й мені, у двох подругах, котрі, обійнявши одна одну за талію, довірливо щебетали про щось своє, пустила тоді в ньому паросток, мов дика насінина. Може, він і знав, що Люсі щовечора приходила до мене у вежу. Одне слово, якось, годині об одинадцятій ночі,

— світло в замку вже ніде не горіло, — він узяв та й прийшов! Слухай, оце був номер! — Під враженням від власної історії Клариса пожвавішала. — Зі сходів долинає якесь човгання, шарудіння, і ти не знаєш, що там таке; потім чуєш, як хтось незграбно натискає на клямку, і двері, мов у пригодницькому романі, прочиняються...

— Чому ж ти не покликала на допомогу?

— Саме це й дивує. Я вже після перших звуків здогадалася, хто там. Він, мабуть, застиг у дверях, бо на хвилю запала тиша. Він, либонь, теж був наляканий. Потім обережно причинив за собою двері й тихенько покликав мене на ім'я. Я почувалася, ніби в якомусь іншому світі. Відповідати батькові зовсім не хотілося, але в цьому й уся дивина: десь із самісінького мого нутра, так ніби я — глибока-глибока порожнеча, вихопився звук, що нагадував скімлення. З тобою таке бувало?

— Ні. Розповідай далі.

— Так ось, а наступної миті він у безмежному розпачі вчепився в мене; він, можна сказати, просто-таки впав на моє ліжко, і його голова лежала на подушках поруч із мою.

— Плакав?

— Не плакав, але весь здригався. Усім своїм старим, покинутим тілом! Я збагнула це відразу. Ох, скажу я тобі, якби потім можна було переповісти, про що в такі хвилини думаєш, то вийшло б щось неймовірно велике! Гадаю, через те, що він прогаяв у житті, на нього найшла дика лють на будь-яку добропристойність. І раптом помічаю, що він прийшов до тям, й, хоч у кімнаті непроглядна темрява, відразу усвідомлюю, що тепер він судомно здригається від нестримної жаги до мене. Я знаю, тепер не буде ні поваги, ні пощади; після мого стогону в кімнаті все ще стояла цілковита тиша; моє тіло було розгарячале й сухе, а його — мов аркуш паперу, який піднесли мало не до самого полум'я. Він став якимсь легеньким-легеньким; я відчула, як його рука відпустила моє плече й, звиваючись, ковзнула тілом униз. Я через це й хотіла в тебе про щось спитати. Того ж і прийшла...

Клариса затнулася.

— Про що? Ти ж бо ні про що не спитала! — допоміг їй Ульріх після короткої паузи.

— Ні. Спершу я маю ще дещо сказати. Я лежала, боячись поворухнутись, і відчувала огиду до себе на думку, що мою

поведінку він може сприйняти як згоду; але я була геть розгублена, на мене важким каменем налягав страх. Що ти про це думаєш?

— Нічого не можу сказати. Анічоґісінько.

— Однією рукою він весь час гладив моє обличчя, а друга й далі блукала. Тремтячи, з такою удаваною, знаєш, безневинністю вона ковзнула, мов поцілунок, по моїх персах і завмерла, ніби прислухаючись і чекаючи на відповідь. І нарешті хотіла була... ну, ти ж, либонь, розумієш, а обличчя його водночас шукало мого обличчя. Але цієї миті я з останніх сил вивинулася від нього й повернулася на бік; і знову з моїх грудей вихопився отой звук, загалом мені чужий — не благання й не стогін, а щось середнє. Річ у тім, що в мене є родимка, такий собі чорний медальйончик...

— І як повівся твій батько далі? — холодно перебив її Ульріх

Але Клариса не дала себе урвати.

— Ось тут! — Вона через силу всміхнулася й крізь сукню показала місце на внутрішньому боці стегна. — Ось куди він дістався, де медальйончик. Цей медальйончик або має чудодійну силу, або з ним просто пов'язана якась дивовижа!

Зненацька в обличчя їй шугонула кров. Ульріх мовчав, і це повернуло Кларису до тями й пригасило думку, яка її сковувала. Вона знічено всміхнулася й хутко завершила:

— Батько? Він ту ж мить підхопився. Я не бачила, що було написано в нього на обличчі; мабуть, збентеження. А може, вдячність. Адже я врятувала його в останню мить. Ти, либонь, думаєш: старий чоловік, а молоденька дівчина знаходить у собі на це силу! Я, певно, видалася йому якоюсь дивовижною, бо він так ніжно-ніжно потис мені руку, а другою рукою двічі погладив по голові. І, нічого не сказавши, пішов. То ти зробиш для нього, що зможеш?! Зрештою, мала ж я тобі все це якось пояснити.

Зосереджена й ділова, у пошитій на замовлення сукні, яку вона вдягала лише тоді, коли вибиралася до міста, Клариса стояла, простягнувши на прощання руку й маючи намір піти.

71.

**Комітет з підготовки настанов
у зв'язку із сімдесятиріччям правління
його величності починає засідати**

Про свого листа до графа Ляйнсдорфа й свій заклик до Ульріха врятувати Моосбругера Клариса не обмовилася й словом; про все це вона, здавалося, забула. Та й сам Ульріх згадав про це не скоро. Річ у тім, що Діотима нарешті завершила всі приготування до того, щоб у рамках «Опитування з приводу підготовки настанов і вивчення побажань зацікавлених верств населення у зв'язку із сімдесятиріччям правління його величності» скликати особливий «Комітет з підготовки настанов у зв'язку із сімдесятиріччям правління його величності», керівництвом яким вона, Діотима, взяла на себе. Його ясновельможність сам склав запрошення, Туцці його підкорегував, Діотима показала поправки Арнгаймові, й нарешті їх схвалили. Проте в запрошенні лишилося все, над чим напружено міркував його ясновельможність. «До цієї зустрічі, — писалося там, — нас приводить загальна згода щодо того, що могутню демонстрацію, народжену в гущі народу, не можна віддати на волю випадку, вона вимагає далекоглядного керівництва з боку інстанції з широким кругозором і глибоким впливом, тобто згори». Далі йшлося про «надзвичайно рідкісне свято благодатного сімдесятирічного перебування на троні», про «вдячно згуртовані» народи, імператора-миротворця, недостатню політичну зрілість, всесвітньо-австрійський рік і нарешті — заклик до «власності й освіченості» обернути це, обережно все зваживши і врахувавши, на блискучу демонстрацію «істинного» австрійства.

У Діотиминих списках виділили й загальними зусиллями ретельно доповнили групи мистецтва, літератури й науки, а з особистостей, котрим, не чекаючи від них діяльної участі, дозволили бути присутніми при цій події, після суворого просіювання лишилися, навпаки, тільки одиниці; і все ж число запрошених так зросло, що про звичайне засідання за зеленим столом уже не могло бути й мови, тож довелося обрати вільну форму вечірнього прийняття з холодними закусками. Запрошені сиділи й стояли де завгодно і як завгодно, й Діотимині кімнати нагадували табір війська духу, забезпечений бутербродами,

тортами, винами, лікерами й чаєм у такій кількості, яку уможливили тільки особливі бюджетні знижки, що їх пан Туцці зробив дружині, — зробив, треба додати, без будь-яких перекорів, з чого не важко виснувати, що він намагався користуватись новими, інтелектуальними методами дипломатії.

Роль громадської наглядки на цьому збіговиську ставила перед Діотимою високі вимоги, і багато чого цю жінку, либонь, дратувало б, якби її голова не нагадувала розкішної фруктової вази, такої переповненої, що через її вінця раз у раз висипалися слова — слова, якими господиня вітала кожного, хто переступав поріг її дому, й викликала в кожного захват, демонструючи добру обізнаність з його останньою працею. Готувалася Діотима надзвичайно ретельно і впоралася з цією роботою лише завдяки допомозі Арнгайма, який надав їй свого особистого секретаря, щоб конспективно зібрати й упорядкувати найважливіші відомості. Чудесний шлак такого палкого завзяття склав велику бібліотеку, що її придбали на кошти, виділені графом Ляйнсдорфом на початок паралельної акції; разом із власними Діотиминими книжками бібліотека стала єдиною прикрасою в останній із звільнених кімнат, де квітчасті шпалери, наскільки їх узагалі було видно, виказували будуар, і цей натяк наводив на присмні роздуми про господиню. Але ця бібліотека виявилася корисним надбанням і ще з одного боку; адже кожне з гостей, вислухавши від Діотими люб'язне привітання, нерішуче рушало кімнатами далі, й у самому кінці увагу кожного неодмінно привертала заставлена книжками стіна, щойно він її помічав; перед стіною, оглядаючи книжки, раз у раз підводився й опускався гурт спин, мов бджоли перед розквітлим живоплотом, і хоч причиною була лише ота шляхетна цікавість, яку до книгозбірні відчуває кожна творча людина, та коли хтось нарешті виявляв тут власні твори, його до самих кісток проймало солодке вдовolenня, і це було на користь патріотичній акції.

Духовне керівництво зібранням Діотима спершу віддала на волю чудесної стихії, хоч і вважала за потрібне відразу запевнити, зокрема поетів і письменників, що все життя загалом ґрунтується на внутрішній поезії, навіть життя ділове, якщо «поглянути на нього ширше». Це нікого не здивувало, хоч і виявилось, що більшість із тих, кого було вшановано таким зверненням, прийшли сюди, впевнені, що їх запрошено задля

того, аби вони самі коротко, в межах десь так від п'ятьох до сорока п'ятьох хвилин дали паралельній акції пораду, прислухаючись до якої вона вже не зіб'ється на манівці, хай би там на які безглузді й хибні пропозиції марнували час подальші оратори. Через це Діотимі спочатку мало не зібралося на плач, і вона ледве зберегла самовладання, бо їй здавалося, ніби кожен каже щось інше, своє, а вона не спроможна звести все до спільного знаменника. З такими високими рівнями концентрації естетичного розуму вона ще не стикалась, і позаяк такі універсальні сходини великих людей трапляються теж не щодня, то розібратися в усьому можна було лише крок за кроком, методично докладаючи неабияких зусиль. А втім, на світі є багато речей, які порізно означають для людини щось зовсім інше, ніж разом; вода, приміром, коли її надто багато, робить менше задоволення (рівно настільки, наскільки менше її потрібно для того, щоб напитися, ніж для того, щоб утопитись), аніж тоді, коли її небагато; так само стоїть справа і з отрутами, розвагами, дозволяям, грою на піаніно, ідеалами, та й узагалі, мабуть, з усім на світі, тож те, чим є яка-небудь річ, цілком і повністю залежить від того, якою мірою вона насичена, а також від інших обставин. Треба лише додати, отже, що винятку тут не становить і геній, — додати, щоб у враженнях, про які йтиметься далі, ніхто не побачив спроби принизити визначних особистостей, котрі самовіддано надали себе до послуг Діотимі.

Бо вже під час цієї першої зустрічі складалося враження, що кожен великий розум почувається вкрай невпевнено, тільки-но позбувається захисту свого гніздечка, звитого на вершині, й мусить висловлюватись на звичайному ґрунті внизу. На зміну неймовірній красномовності, що вражала Діотиму, мов якесь небесне явище, поки вона розмовляла з котроюсь із знаменитостей сама, — приходила, щойно до них приєднувався хтось третій чи четвертий і в суперечність між собою впадало вже кілька балачок, приходила прикра нездатність дійти згоди, й той, хто не боїться таких порівнянь, міг би уявити собі лебедя, який після гордого лету рушає перевальцем по землі. Та після тривалішого знайомства можна легко зрозуміти й це. Нині життя великих умів ґрунтується на засаді «бозна навіщо». Вони мають глибоку пошану й підтвердження її дістають на своїх ювілеях — від п'ятдесятирічного до

сторічного — або на святкуванні десятиріччя якої-небудь сільськогосподарської вищої школи, що прикрашає себе почесними докторами, а також при інших різноманітних нагодах, коли годиться промовляти про німецьке духовне багатство. У нашій історії були великі люди, й ми сприймаємо це як належний нам інститут — достоту, як в'язниці чи військо: коли вже він є, то його треба ким-небудь заповнити. Тож із цією метою до певної міри машинально, що загалом властиво таким суспільним потребам, завжди беруть того, хто саме на черзі, й виявляють йому честь, дозрілу для того, щоб її віддавати. Але таке вшанування не зовсім реальне; у самісінській його глибині зяє загальновідоме переконання, що ніхто, власне, такої чести не заслуговує, і вже важко збагнути, від чого відвисає щелепа — від захвату чи від позіхів. Коли нині чоловіка називають геніальним, додаючи подумки, що нічого такого вже взагалі не буває, то в цьому є щось від ушанування мертвих, щось від тієї істеричної любови, яка здійсмає гвалт лише з однієї причини: через те, що саме почуття в ній, власне, й нема.

Опинитися в такому стані людям вразливим, зрозуміла річ, неприємно, й вони намагаються по-різному з нього вийти. Одні від розпачу наживають багатство, навчаючись користатися з попиту не лише на великі уми, а й на чоловіків-шаленців, дотепних романістів, екзальтованих дітей природи й вождів нового покоління; другі носять на голові невидиму королівську корону, не скидаючи її за жодних обставин, і з гіркою скромністю запевняють, нібито воліють, аби про цінність того, що вони створили, люди судили аж через трое чи й через десять століть; зате всі сприймають як жахливу трагедію німецького народу те, що справді великі ніколи не стають його живим культурним надбанням, бо відриваються від народу надто далеко вперед. Треба, однак, наголосити на тому, що досі йшлося про уми так звані мистецькі, адже у взаєминах духу зі світом є одна вельми прикметна відмінність. Тоді як мистецький розум хоче, щоб ним захоплювалися так само, як захоплюються Гьоте й Мікеланджело, Наполеоном і Лютером, навряд чи нині хто-небудь знає ім'я чоловіка, котрий подарував людям невимовну благодать наркозу, ніхто не дошукується якоїсь там пані фон Штайн у житті Гауса, Ойлера чи Максвела, і мало кого турбує, де народилися й померли Лавуазьє і Кардано. Натомість досліджують, як їхні думки й відкриття розвивали

вже власними думками й відкриттями інші, такі самі нецікаві особистості, й невтомно клопочуться їхніми досягненнями, що живуть у подальших досягненнях після того, як нетривалий вогонь особистості вже давно відгорів. Першої миті дивуєшся, усвідомивши, як різко відділяє ця відмінність одного від одного два типи людської поведінки, але на думку відразу спадають приклади протилежні, й ця відмінність здається вже найприроднішою з-поміж усіх меж. Досвід нам підтверджує, що це — межа між особистістю й працею, величию людини й величиною справи, освітою й знанням, гуманністю й природою. Праця й індустріалізований геній не побільшують моральної величі, здатності бути людиною під оком неба, тієї цілісної життєвої мудрости, що переходить у спадок лише у вигляді взірців — державних діячів, героїв, святих, співаків, ба навіть кіноакторів; не побільшують саме тієї великої, ірраціональної влади, причетним до якої почувасться й поет, поки він вірить у своє слово й тримається переконання, що його вустами, залежно від сучасних йому життєвих обставин, промовляє голос нутра, крові, серця, нації, Європи чи й людства. Він почувасться інструментом загадкової цілісности, тоді як решта людей лише длубаються в буденних, зрозумілих речах, і в це покликання треба спочатку повірити, перше ніж можна буде навчитися його бачити! Переконає нас у цьому, безперечно, голос істини. Та чи не має ця істина однієї химерної риси? Адже там, де менше придивляються до особистості, ніж до справи, завжди знов з'являється, хоч як дивно, ще одна особистість, котра рухає справу вперед; а там, де звертають увагу на особистість, після досягнення певної висоти зринає відчуття, що самодостатньої особистості вже нема й що істинно велике лишилося в минулому!

Ті, що зібралися в Діотими, були геть усі цілісності, а на один раз цього забагато. Міркувати й творити для кожної людини так само природно, як для каченяти — плавати, а ці люди були в своїй справі професіонали й робили її таки краще, ніж решта. Тільки навіщо? Праця їхня була прекрасна, велична, неповторна, але таке багатство неповторности навіювало цвинтарний настрій, спертий дух минушости, де нема безпосереднього сенсу й мети, джерел і продовження. Незліченні спогади про побачене й почуте, перехрещення міриад вібрацій духу зосередилися в цих головах, що стриміли, мов дротики

килимника у тканині, яка простиралася довкола них, перед ними й позад них без шва й крайки, а вони ткали в якомусь одному місці узор, що десь інде повторювався майже з точністю й усе ж таки трохи інакше. Та хіба це раціональне використання самого себе — лишати таку невеличку цяточку на тканині вічності?

Либонь, було б перебільшенням стверджувати, що Діотима це усвідомлювала, однак цвинтарний вітер над нивами духу вона відчувала й що ближче схилявся до вечора цей перший день, то глибше впадала у зневіру. На щастя, вона згадала про те, як колись Арнгайм висловив був безнадію з іншого приводу, тоді їй не зовсім зрозумілого, коли йшлося про такі самі питання; її приятель саме кудись поїхав, але тепер їй спало на думку, що він застерігав її від надто великих сподівань на цю зустріч. Отож поринала вона, по суті, в той арнгаймівський смуток, і це, зрештою, й давало їй високу, майже відчутно журливу й солодку втіху. «Хіба це насправді не той самий песимізм, — питала вона себе, розмірковуючи про Арнгаймове пророцтво, — що його завжди відчують люди дії, коли стикаються з людьми балачок?!»

72.

Наука всміхається в бороду, або Перша ґрунтовна зустріч зі злом

Пора нарешті сказати кілька слів про усмішку, до того ж чоловічу, та ще й за участю бороди, ніби зумисне створеної для такого чоловічого діла, як усміхатися в бороду; йдеться про усмішку вчених, що відгукнулися на запрошення Діотими й вислуховували знаменитих митців. І хоча вчені й усміхалися, в жодному разі не треба гадати, нібито робили вони це з іронією. Навпаки, в такий спосіб учені виражали свою шанобливість і некомпетентність, про що тут, до речі, вже мовилося. Але впадати через це в оману теж не варто. В їхній свідомості так воно й діялося, проте у своїй підсвідомості, якщо скористатися цим популярним слівцем, а правильніше сказати, у своєму загальному стані то були люди, в яких схильність до зла гутотіла, наче вогонь під казаном.

Це зауваження звучить, певна річ, парадоксально, і коли б його почув який-небудь ординарний професор з університету, він, мабуть, заперечив би, що скромно слугує істині й прогресу і більш нічого не хоче знати; бо така, мовляв, його професійна ідеологія. Але професійні ідеології шляхетні всі, й мисливці, наприклад, дуже далекі від того, щоб називати себе лісовими різниками, вони люблять називатися просто друзями тварин і природи, досвідченими у відстрілі, точнісінько так, як торговці обстоюють принцип чесного зиску, а злодії бога торговців, аристократа й покровителя міжнародних зв'язків Меркурія називають і своїм богом. Отож на картину власної діяльності тих, хто цю картину малює у своїй свідомості, аж так покладатись не варто.

Якщо неупереджено спитати себе, як складався нинішній образ науки — а це важливо вже само собою, адже наука над нами панує, й від неї не захищена навіть людина неписьменна, бо вона вчиться жити поряд із безліччю породжених наукою речей, — то матимемо вже іншу картинку. За вірогідними переказами, почалося це в шістнадцятому сторіччі, в добу надзвичайно глибокої душевної скрухи, — почалося з того, що люди перестали намагатись, як намагалися доти, протягом двох тисячоліть релігійних і філософських роздумів, проникнути в таємниці природи, а натомість поверхово (інакше це й не назвеш) вдовольнилися дослідженням її поверхні. Скажімо, великий Галілео Галілей, що про нього в таких випадках згадують першим, лишив запитання, з якої причини, закладеної в суті природи, вона, природа, боїться порожніх просторів, унаслідок чого змушує тіло, що падає, минати простір за простором і заповнювати їх поти, поки воно нарешті дістанеться твердого ґрунту; вдовольнився Галілей з'ясуванням речі багато простішої: він просто дослідив, з якою швидкістю таке тіло падає, який шлях воно проходить, скільки потребує на це часу і як наростає його швидкість. Католицька церква припустилася глибокої помилки, погрозивши тому чоловікові смертю й примусивши його зректися свого вчення, замість того, щоб, не довго церемонячись, збавити йому віку; адже його власний та його однодумців підхід до речей згодом породив — у надзвичайно короткий, за історичними мірками, час — розклади руху залізничних потягів, заводські машини, фізіологічну психологію й моральний занепад сучасності, з яким їй уже не впора-

тись. Тієї помилки церква припустилася, либонь, із надто великого розуму, бо Галілей не лише відкрив закон падіння й закон руху Землі, він був також винахідник, що ним цікавився, як сказали б тепер, великий капітал; а крім того, не тільки ним опанував тоді новий дух; навпаки, історичні джерела повідомляють: тверезість, яка його надихала, поширювалася навально й нестримно, мов пошесть, і хоч називати кого-небудь натхненним тверезістю може видатися й непристойним нині, коли її в нас, на нашу гадку, аж забагато, за тих часів пробудження від метафізики до суворого дослідження речей було, згідно з численними свідченнями, просто-таки хмелем і вогнем тверезости! Та коли спитати себе, чому це людству, власне, спало на думку так змінюватись, то відповісти можна ось що: вчинило воно достоту так, як учиняє кожна розумна дитина, коли надто рано пробує зіп'ястись на ноги; людство сіло на землю й припало до неї надійною, хоч і не вельми шляхетною частиною тіла — одне слово, саме тією, на якій сидять. Бо найбільша дивовижа в тому, що земля виявилася до цього надзвичайно сприйнятливою й відтоді, як до неї припала та частина тіла, дозволяє виманювати в себе таку безліч усіляких винаходів, зручностей і нагромадженого досвіду, що це просто-таки межує з чудом.

Після такої передісторії можна — і не цілком безпідставно — подумати, що ми перебуваємо всередині дива Антихриста; адже вище вжиту метафору з припаданням частини тіла до землі слід тлумачити не лише у плані надійности, але однаковою мірою й у плані непристойного, вартого осуду. І справді, перше ніж смак до фактів відчули люди розумової праці, його мали тільки воїни, мисливці й торговці — натури, отже, хитрі й сильні. У боротьбі за життя немає місця для розмислів та сентиментів, є лише бажання знищити супротивника найкоротшим і найефективнішим шляхом, і тут кожен — позитивіст; а в комерції теж не така вже й велика чеснота давати себе ошукувати, замість діяти напевно, і прибуток означає кінець кінцем психологічну й таку, що впливає з обставин, перемогу над партнером. Якщо, з другого боку, придивитись, які властивості ведуть до відкриттів, то побачимо, що це — свобода від традиційної тактовности й стриманости, мужність, прагнення до підприємництва й такою самою мірою жага руйнувати, вміння відмітати моральні засади, терпляче торгуватися за най-

меншу вигоду, в разі потреби — вперто вичікувати на шляху до мети, а також повага до міри й числа, це щонайяскравіше свідчення недовіри до всього непевного; інакше кажучи, виявляємо не що інше, як давні мисливські, содафонські й гендлярські вади, що їх тут лише перенесено до сфери духовного й перетлумачено на чесноти. І хоч так їх усунуто від прагнення до особистої й досить невеликої вигоди, проте елементу первісного зла, як це можна було б назвати, вони не втратили й за такого перевтілення, позаяк він, схоже, непорушний і вічний, принаймні такий самий вічний, як усе по-людському високе, бо становить він ніщо інше й ніщо менше, ніж пристрасть підставити цій висоті ногу й поглянути, як вона дасть сторчака. Хто не знає лихої спокуси, коли, милуючись чудовою глазурованою вазою, мимоволі наштовхуєшся на думку, що досить лише *одн* раз ударити палицею, і ваза розлетиться на друзки? Піднесена до героїзму гіркоти — адже в житті, кажуть, покластися не можна ні на що, крім того, що стоїть міцно, як камінь, — ця спокуса лишається основним почуттям, закладеним у тверезість науки, і коли його з добропорядности й не називають дияволом, то принаймні паленою гривою від нього все ж таки трохи відгонять.

Для початку візьмімо хоча б своєрідну схильність наукової думки до механічних, статистичних, речових пояснень, в яких немовби вирізали серце. У доброті вбачати лиш особливу форму егоїзму; душевні порухи пов'язувати із залозами внутрішньої секреції; констатувати, що людина на вісім чи на дев'ять десятих складається з води; знамениту моральну свободу людської вдачі тлумачити як розумовий придаток до вільної торгівлі, що виник сам собою; вроду пояснювати чудовим травленням і здоровою жировою тканиною; зачаття й самогубства зводити до річних кривих, що цілком вільне волевиявлення показують як вимушений акт; знаходити спорідненість між наркотичним дурманом і психічним захворюванням; задній прохід і рот прирівнювати один до одного як ректальний і оральний кінці того самого... Такі ідеї, що певною мірою розкривають хитрощі чарівного фокусу людських ілюзій, завжди виявляють своєрідну сприятливу схильність, щоб зажити слави аж-аж-аж яких наукових. Тут, певна річ, маємо справу з любов'ю до істини; однак довкола цієї чистої любови є ще й пристрасть до розчарування, неминучости, неблаган-

ности, до холодного відлякування й сухого осуду — підступна пристрасть чи принаймні вимушений вилив таких почуттів.

Інакше кажучи, голос істини супроводжують підозрілі побічні шуми, але люди, котрих це найбільше стосується, їх і чути не хочуть. А тим часом таких приглушених побічних шумів психологія знає нині багато й радить їх вирізняти і якомога докладніше вивчати, щоб запобігти їхнім шкідливим впливам. Отож що було б, якби хто-небудь відчув спокусу й спробував проробити дослід: відверто виставити напоказ і довірливо, сказати б, пустити в люди цей двозначний смак до істини та її підступних людиноненависницьких і пекельно-церберних тембрів? З цього вийшов би, либонь, приблизно той самий брак ідеалізму, що його вже описано під назвою утопії точного життя, система поглядів, основана на експериментах і спростуваннях, але підвладна воєнним законам періоду духовних завоювань. Такий підхід до облаштування життя ні дбайливим, ні примирливим у жодному разі, звісно, не назвеш; сповідаючи його, на все, що гідне життя, дивилися б аж ніяк не просто святобливо, а радше як на демаркаційну лінію, що раз у раз переміщується внаслідок боротьби за внутрішню істину. У такому разі виникли б сумніви щодо святости того стану світу, в якому він, світ, саме перебуває, але сумніви не через скепсис, а в осмисленні підйому, коли нога, що стоїть твердо, щоразу опиняється нижче другої. І у вогні такої *ecclesia militans**, яка ненавидить учення задля чогось іще не виявленого й нехтує законом та всім чинним задля претензійної любови до їхньої наступної іпостасі, диявол повернувся б до Бога, або, якщо казати простіше, істина знову стала б там сестрою добротності й уже не мусила б тайкома паскудити тій, як молода небога своїй тітці — старій діві.

Усе це тепер убирає в себе, більшою чи меншою мірою свідомо, юнак в аудиторіях знань, знайомлячись на додачу з елементами високого, конструктивного способу мислення, який завиграшки пов'язує такі далекі одна від одної речі, як падіння камінця й обертання зірки, а щось, на перший погляд, нібито цілісне й неподільне, як, приміром, виникнення простої дії в центрах свідомости, розкладає на потоки, внутрішні джерела яких розділені тисячоліттями. Та якщо кому-небудь спаде

---

* Войовничої церкви (лат.).

на думку скористатися способом мислення, надбаним так, поза межами спеціальних фахових завдань, то йому відразу дадуть зрозуміти, що в життя інші потреби, ніж у думки. У житті відбувається протилежне мало не всьому, до чого звук освічений розум. Природні відмінності й подібності мають тут дуже високу ціну; наявне, хай би яке воно було, сприймають до певної міри як щось природне й зазіхати на нього не люблять; переміни, що в них виникає потреба, проходять повільно й немовби перекочуванням туди-сюди. І якби хто-небудь, скажімо, із суто вегетаріанських переконань, звернувся до корови на «ви» (справедливо враховуючи ту обставину, що з істотою, якій «тикаєш», багато легше поводитися безцеремонно), то такого б обізвали блазнем, а то й узагалі йолопом — але не через його любов до тварин чи вегетаріанські переконання, які мають славу високогуманних, а через те, що він переносить їх безпосередньо на дійсність. Одне слово, розум і життя перебувають у складному компромісі, коли розум дістає плату не більше, ніж за половину з тисячі своїх вимог, і за це його вшановують званням почесного кредитора.

Та коли розум у тому могутньому вигляді, що його він набув насамкінець, — це й сам, як ми вже припускали вище, надзвичайно мужній святий з побічними античеснотами вояка й мисливця, то з огляду на описані обставини напрошується висновок, що закладена в ньому схильність до блюзнірства ніде не може вийти назовні у своїй усе ж таки прекрасній повноті й не знаходить нагоди морально очиститися, зіткнувшись із дійсністю, а тому трапляється, очевидно, на всіляких досить-таки дивних, неконтрольованих шляхах, якими вона втікає зі своєї безплідної замкнутості. Лишається, либонь, не з'ясованим, чим усе досі було — грою уяви чи ні, тож не можна все ж таки заперечувати, що це останнє припущення має своєрідне підтвердження. Є такий собі безіменний настрій, який нині досить багатьом людям увійшов у плоть і кров: очікування більшого зла, готовність до стовпотворіння, недовіра до всього, що в пошані. Є люди, котрі нарікають на брак ідеалів у молоді, та коли настає хвилина, що вимагає від них дій, вони цілком машинально чинять точнісінько так само, як той, хто з цілком здорової недовіри до ідеї підкріплює її м'яку силу кийком. Чи є, інакше кажучи, хоч одна праведна мета, яка не мала б запасатися бодай крихтою продажности й брати до

уваги ниці людські властивості, щоб у цьому світі її вважали серйозною й серйозно поставленою? Такі слова, як «зв'язати», «примусити», «прибрати до рук», «вовка боятися — в ліс не ходити», «рішучі заходи», тішать вухо своєю надійністю. Ідеї на кшталт тієї, що й найбільший розум, якщо його запроторити на казарменій плац, за тиждень навчиться стрибати на команду фельдфебеля або що одного лейтенанта й вісьмох солдатів досить для того, щоб узяти під арешт будь-яку парламентську говорильню в світі, знайшли, хоч і не відразу, своє класичне втілення у відкритті, що, вливши в горлянку ідеаліста кілька ложок касторки, можна зробити смішними й найтвердіші переконання; але ці ідеї з давніх-давен, хоч їх обурено й проганяють, з несамовитою впертістю страхітливих снів повертаються назад. Так уже повелося, що нині в кожного, хто постає перед яким-небудь приголомшливим явищем, нехай навіть воно приголомшує його своєю красою, принаймні друга думка зринає така: «Мене в дурні не пошиєш, ні, хто-хто, а я виведу тебе на чисту воду!» І ця несамовита пристрасть до приниження, що з нею доба, яка не лише пройшла вогонь, і воду, й мідні труби, а й сама змушує людей крізь усе це проходити, — вже, мабуть, не природний для життя поділ на простацьке й високе, а радше схильність духу до самокатування, невимовна насолода від видовища, коли добро можна принизити й на диво легко зруйнувати. Певною мірою це нагадує палке бажання покарати самого себе за брехню, і вірити в добу, що з'явилася на білий світ задом наперед і потребує лише того, щоб руки творця повернули її як слід, — у цьому, либонь, далеко не найбільший відчай.

Багато чого з цього має виражати, отже, чоловіча усмішка, навіть якщо вона уникає погляду свого власника чи й узагалі ніколи ще не доходила до його свідомості, й саме така була усмішка, з якою більшість запрошених знаменитих фахівців підкорялися гідним похвали зусиллям Діотими. Усмішка ця лоскотом підіймалася вгору ногами, які не знали до пуття, в який бік тут рушити, й доброзичливим подивом завершувала свій шлях на обличчі. Гості раділи нагоді зустріти кого-небудь знайомого чи колегу й приятеля і погомоніти з ним. Кожен мав таке відчуття, що, зібравшись додому, вже за порогом доведеться ступити кілька кроків для проби, щоб переконатися, чи досить твердо стоїш на ногах. Проте саме прийняття

було влаштоване все ж таки дуже мило. Звісно, такі загальні заходи ніколи не наповнюються справжнім змістом, як, по суті, й усі дуже загальні й дуже високі ідеї; ви не годні уявити собі навіть поняття «собака», це — лише посилання на певних собак і певні собачі властивості, а вже розчудову вітчизняну й таку патріотичну, що далі нікуди, ідею ніхто не уявить собі й поготів. Та коли змісту нема й тут, то бодай який-небудь сенс усе ж таки є, і зовсім непогано, певна річ, цей сенс час від часу будити! Про це казали одне одному більшість присутніх — казали, щоправда, переважно мовчки й неусвідомлено; а Діотима, що все ще стояла в головній вітальні, шанобливо зустрічаючи останніх учасників зібрання, невиразно й здивовано чула, як довкола вже зав'язувалися жваві розмови, і з них, якщо вона не помилялася, до її вуха нерідко долинали навіть пояснення щодо різниці між чеським і баварським пивом чи з приводу видавничих гонорарів.

Шкода, що це своє товариство вона не мала змоги спостерегти й знадвору. Звідти воно мало чудовий вигляд. Світло яскраво мерехтіло за фіранками високих вікон, і його ще дужче підкреслював ореол авторитету й знатності екіпажів, які очікували перед будинком, а також погляди гав, що, проходячи мимо, спинялись і якийсь час витріщались вгору, не розуміючи до пуття чому. Діотима, якби все це побачила, потішилася б. У сутінковому сяйві, що його це свято лило на вулицю, весь час стояли люди, а за спинами в них починалася велика темрява, яка трохи далі швидко ставала непроникною.

73. **Донька Лео Фішеля Герда**

У цій метушні Ульріх довго не знаходив часу виконати обіцянку, яку він дав директорові Фішелю, й відвідати його сім'ю. Правильніше сказати, він не знайшов часу взагалі, поки не сталася несподівана подія: візит Фішелевої дружини Клементини.

Вона попередньо зателефонувала, й Ульріх очікував на неї не без тривоги. Востаннє він був у них удома три роки тому, коли прожив у цьому місті кілька місяців; але цього разу він

навідався туди лише одного дня, тому що не хотів поновлювати колишнього залицяння й побоювався материнського розчарування пані Клементини. Проте Клементина Фішель була жінка «шляхетної душі», а в щоденних дрібних сутичках зі своїм чоловіком мала нагоду скористатися цією своєю чесною так рідко, що в особливих випадках, які траплялися, на жаль, не часто, її почуття сягали просто-таки героїчних вершин. І все ж ця худенька жінка із суворим, ледь зажуреним обличчям була трохи збентежена, коли опинилася перед Ульріхом і попросила його поговорити з нею віч-на-віч, хоч вони й так були самі... Адже лише до його думки ще може прислухатися Герда, пояснила Клементина, і нехай він, додала вона, не сприйме її прохання хибно.

Про обстановку в родині Фішелів Ульріх знав. На додачу до того, що батько з матір'ю постійно одне з одним воювали, Герда, їхня вже двадцятитрирічна донька, оточила себе ватагою дивних хлопців і дівчат, які всупереч волі татуся Лео, що аж зубами скреготав, робили з нього мецената й покровителя свого «нового духу», бо збиратися ніде не було так зручно, як у нього. А Герда, розповідала Клементина, — дівчина недокрівна й дуже нервова, вона відразу страшенно хвилюється, коли хто-небудь пробує обмежити її спілкування з тими, зрештою, просто дурноверхими, невихованими хлопчиками; але отой їхній містичний антисемітизм, який вони зумисне виставляють напоказ, не лише нетактовний, а й свідчить, мовляв, про внутрішню дикість. Ні, додала Клементина, вона не має наміру нарікати на антисемітизм, адже він — ознака часу, з цим треба змиритися; можна навіть визнати, що в певному сенсі у ньому щось, мабуть, є. Клементина зробила паузу й утерла б носовою хустиною сльозу, якби не носила серпанку; отож сльози вона не пустила, а вдовольнилася тим, що лише дістала із сумочки білу хустину.

— Ви ж бо знаєте Герду, — промовила гостя, — дівчина вона гарна й здібна, але...

— Трохи різкувата, — докинув Ульріх.

— Так, бачить Бог, вона завше впадає в крайнощі.

— І, виходить, ніяк не кине свого давньогогерманства?

Клементина повела мову про материнські й батьківські почуття. «Материнським ходінням» трохи патетично назвала вона свій візит, ще однією метою якого було знову принадити

до свого дому Ульріха у зв'язку з його, ходили чутки, такими великими успіхами в паралельній акції.

— Я сама себе картаю, — провадила Клементина, — бо в останні роки проти волі Лео підтримувала ці її знайомства. Нічого такого я в них не бачила; ті хлопці й дівчата на свій лад ідеалісти; а якщо ти людина неупереджена, то вмій вислухати й кривдні слова. Однак Лео — ви ж бо його знаєте — через антисемітизм нервує, байдуже, який він — лише містичний і символічний чи справжній.

— А Герда з її вільним, біляво-німецьким норовом визнати цієї проблеми не хоче? — додав Ульріх.

— Вона щодо цього така сама, якою замолоду була я. До речі, як ви гадаєте, чи має Ганс Зеп майбутнє?

— Хіба Герда з ним заручена? — обережно поцікавився Ульріх.

— Той хлопець не має ж бо жодних перспектив забезпечити сім'ю! — зітхнула Клементина. — Про які заручити може бути мова?! Та коли Лео заборонив йому приходити до нас, Герда три тижні майже нічого не їла, й від неї лишилася сама шкіра та кості. — І раптом вона розгнівано сказала: — Ви знаєте, мені здається, це — мов гіпноз, мов якась розумова інфекція! Атож, іноді мені здається, що Герда під якимсь гіпнозом! Той хлопець весь час розводиться в нашому домі про свої погляди, а Герда навіть не помічає, як це щоразу ображає її батька-матір, хоч загалом вона завше була дівчинкою доброю й щиросердою. А що-небудь скажи їй, то вона одразу у відповідь: «Ти старомодна, мамо». Тож я собі й подумала, — адже для Герди авторитет лише ви, й Лео про вас теж такої високої думки! — чи не могли б ви якось зайти до нас і трохи відкрити їй очі на те, який незрілий той Ганс та його приятелі?

Позаяк Клементина була людина досить коректна, а намірялася вдатись, по суті, до акту насильницького, то виходило, що клопіт вона мала таки дуже серйозний. У цій ситуації вона, попри чвари зі своїм чоловіком, відчувала щось на кшталт солідарності з ним і загальної відповідальності. Ульріх стривожено звів догори брови.

— Боюся, Герда скаже, що і я старомодний. Ця новочасна молодь нас, старших, не слухає, а тут питання принципові.

— Я собі подумала була, що коли б у цій великій акції, про яку стільки розмов, ви знайшли для Герди яке-небудь завдан-

ня, то це, може, скоріше навело б її на інші думки, — вставила Клементина.

І Ульріх поквапився пообіцяти, що навідається до них, хоч і запевнив її, що для такого застосування Герди паралельна акція ще не дуже дозріла.

Коли за кілька днів Герда побачила його в себе вдома, щоки її взялися круглими червоними плямами; і все ж вона міцно потисла йому руку. Вона була з тих чарівливо цілеспрямованих дівчат, котрі, не замислюючись, пішли б в автобусні кондукторки, якби до цього закликала яка-небудь загальна ідея.

Ульріх не помилився, коли припускав, що застане її саму; мама в цей час вийшла до крамниць скупитись, а тато ще не повернувся зі служби. І щойно Ульріх переступив поріг кімнати, як усе тут разюче нагадало йому про один день із тих часів, коли вони зустрічалися. Щоправда, пора року була тоді вже на кілька тижнів пізніша; стояла весна, але видався один із тих дошкульно спекотних днів, які іноді летять, мов пластівці приску, попереду літа і які погано витримує ще не загартований організм. Обличчя в Герди мало тоді змучений, худий вигляд. Вона була одягнена в біле й пахла білим, як висушене на луку полотно. Штори в усіх кімнатах були опущені, й помешкання сповнювали примхливі сутінки, пронизані стрілами тепла, які з обламаними вістрями проникали крізь сіру перешкоду тканини. Ульріх мав таке відчуття, немовби вся Герда складається, як її сукня, зі свіжо випраних полотняних куліс. Це відчуття було цілком об'єктивне, й він міг би спокійно поскидати з неї ті куліси одну по одній, анітрохи не потребуючи для цього любовного пориву. І саме таке відчуття він мав і тепер. Це була ніби цілком природна, однак марна близькість, і вони обоє її боялися.

— Чому ви так довго до нас не приходили? — спитала Герда.

Ульріх відверто сказав, що її батько й мати — принаймні таке в нього склалося враження — проти таких близьких взаємин, якщо вони не мають на меті одруження.

— Ох, мама!.. — зітхнула Герда. — Мама смішна. Виходить, приятелювати ми не можемо, треба відразу думати про одруження?! Але ж тато хоче, щоб ви приходили частіше; адже в тій великій історії ви, кажуть, стали важливою птицею?

Вона говорила про це цілком щиро — про таку безглузду

поведінку двох літніх людей, говорила, упевнена в природному союзі, що об'єднавав її з Ульріхом проти них.

— Я приходитиму, — відповів Ульріх, — тільки скажіть мені, Гердо, куди це нас заведе?

Річ була в тому, що вони не кохали одне одного. Колись вони часто грали вдвох у теніс чи бачилися в товариствах, виходили разом прогулятися, цікавилися справами одне одного, і так непомітно перейшли межу, за якою перед близькою людиною вже можна не критися, навіть коли на душі в тебе не затишно, — на відміну від решти людей, перед якими намагаєшся причепуритись. Несподівано вони зблизилися так, як зближуються двоє, котрі давно одне одного кохають, ба навіть уже й не кохають, але обходяться й без кохання. Вони сварилися так, що збоку здавалось, немовби ці двоє не можуть одне одного терпіти, але це було те, що стояло поміж них перешкодою й водночас їх поєднувало. Вони знали: бракує лише іскорки, щоб з усього цього спалахнуло полум'я. Якби вікова різниця між ними була менша чи якби Герда була заміжня, то випадковість обернулася б, мабуть, на крадіжку, а крадіжка — хай навіть з часом — на пристрасть, бо в кохання, як у злість, заводять себе словами, наслідуючи його повадки. Та саме через те, що обоє це розуміли, вони цього й не робили. Герда лишалася дівчиною, й це її страшенно дратувало.

Замість відповісти на його запитання, вона заходила поратись у кімнату, й зненацька Ульріх опинився біля неї. Це був дуже нерозважний крок, бо не можна в таку мить стояти так близько біля дівчини й починати про щось ромову. Вони пішли шляхом найменшого опору, як ото струмок, що тече лугом, обминаючи перешкоди, й Ульріх поклав руку Герді на стегно, діставши пучками тієї лінії, якою звичайно спускається вниз внутрішня підв'язка на панчосі. Потому він повернув до себе зякане й упріле обличчя Герди й поцілував її в губи. Отак вони й стояли — не в змозі ні вивільнитись одне від одного, ні поєднатися. Його пучки намацали широку гумку підв'язки й кілька разів легенько стьобнули нею по стегну. Нарешті Ульріх відірвався від дівчини й, стеновши плечима, спитав ще раз:

— Куди це нас заведе, Гердо?

Дівчина, поборовши збудження, відказала:

— Невже має бути саме так?!

Потім подзвонила й звеліла принести що-небудь попити; вона підняла на ноги весь дім.

— Розкажіть що-небудь про Ганса! — м'яко попрохав Ульріх, коли вони посідали, відчуваючи потребу розпочати нову розмову.

Герда, ще не зовсім оговтавшись, спершу помовчала, але по хвилі сказала:

— Ви — марнословна людина; нас, молодших, ви ніколи не зрозумієте!

— Не треба лякати, — ухильно відказав Ульріх. — Гадаю, Гердо, тепер я від науки відмовлюся. Тобто перейду до нового покоління. Чи досить буде вам, якщо я заприсягнуся, що знання споріднені з користолюбством, що вони — нікчемний потяг до скнарости, що це — пихатий внутрішній капіталізм? У мені більше почуттів, ніж ви собі гадаєте. Але я хочу вберегти вас від пустої балаканини, де все — лише слова!

— Вам треба ближче познайомитися з Гансом, — в'яло промовила Герда, але потім різко додала: — А втім, вам однаково ніколи не зрозуміти, що можна без себелюбства злитися з рештою людей в якій-небудь єдності!

— А Ганс і досі приходить до вас так само часто? — обережно допитувався Ульріх.

Герда здвигнула плечима. Її мудрі батько й мати не заборонили зовсім Гансові приходити до них додому, а виділили йому кілька днів на місяць. За це Ганс Зеп, студент, який ніким і нічим не був і ще не мав перспектив чимось стати, мусив дати їм слово честі надалі не підбивати Герду ні на що несправедливе й кинути пропагувати оте містичне німецьке «діяння». У такий спосіб Фішелі сподівалися позбавити його принадливості забороненого. І Ганс Зеп, хлопець цнотливий (бо лише чуттєвість прагне володіти, а це — риса юдейсько-капіталістична) спокійно дав слово честі, якого від нього вимагали, — дав, не маючи, однак, наміру рідше навідуватися потай до них додому й відмовлятися нашіптувати палкі слова, захоплено стискати руки й навіть цілуватися, позаяк усе це — складові природного життя дружніх душ; відмовитися він ладен був лише від своєї доти активної теоретичної пропаганди союзу, не визнаного ні церквою, ні державою. Слово честі з готовністю він дав ще й тому, що вважав себе й Герду внутрішньо ще не дозрілими до втілення своїх засад, і пере-

шкода нашіптуванням ниці природи цілком його влаштувала.

Та обоє молодих людей, звичайно, страждали через цю необхідність, що встановлювала їм межу ззовні, перше ніж вони знайшли її в собі, власну. Хто-хто, а Герда не змиралася б із цим втручанням батька й матері, якби не відчувала невпевнености сама; але тим більшу гіркоту викликало в неї таке втручання. Власне, дівчина не дуже й кохала свого юного приятеля; прихилилася вона до нього радше через свої суперечності з батьком-матір'ю. Якби Герда народилася кількома роками пізніше, її тато був би одним із найбагатших людей у місті, хоч саме через це не вельми шанованим, і мати ним знову захоплювалася б, перше ніж Герда опинилася б у становищі, коли пересварки між батьком та матір'ю їй доводилося б сприймати як незгоди в самій собі. Тоді вона, либонь, з гордістю відчувала б себе істотою змішаної раси; але за обставин, що склалися насправді, дівчина повставала супроти батька й матері та їхніх життєвих проблем, не бажала брати на себе тягаря спадковости й була така білява, така вільна, німецька й енергійна, немовби не мала з ними нічого спільного. І хоча все йшло ніби й непогано, однак мало ту ваду, що їй ніколи не щастило витягти на світло черв'яка, який тлив її душу. Удома в неї до націоналізму й расової ідеології, хоч вони втягли у свою істерію половину Європи й у фішелівських стінах усе крутилося саме навколо них, ставилися так, немовби нічого такого не було. Усе, що Герда про це знала, проникало в неї ззовні, у невиразних формах чуток, у вигляді натяків і перебільшень. У її душу рано вкарбувалася суперечність, яка полягала в тому, що батько й мати (загалом вони брали близько до серця все, про що казали багато людей) у цьому випадку становили, однак, дивний виняток; і Герда, не вловлюючи в цій примарній проблемі якогось певного, тверезого сенсу, пов'язувала з нею, надто в юні роки, все, що в батьківському домі було їй прикре й викликало в ній тривогу.

Одного дня вона познайомилася з молодіжним християнсько-германським гуртком, членом якого був Ганс Зеп, і відразу відчула себе немовби в рідному домі. Важко сказати, у що вірили ті хлопці й дівчата; це була одна з тих незліченних маленьких, невиразно окреслених вільних духовних сект, яких у середовищі німецької молоді, відколи згинув гуманістичний

ідеал, хоч греблю гати. Вони не були расистами-антисемітами, а лише протестували проти «юдейського світогляду», маючи на увазі капіталізм і соціалізм, науку, здоровий глузд, владу й самовпевненість батьків-матерів, ощадливість, психологію і скепсис. Головним їхнім гаслом був «символ»; наскільки розумів Ульріх (а в таких речах він дещо розумів), символом вони називали великі вияви добродіяння, у дзеркалі яких усе заплутане й здрібніле в житті — так висловлювався Ганс Зеп — стає очевидним і величним, вияви, які заглушають шум почуттів і скроплюють чоло в потоках трансцендентности. Такими вони називали Ізенгаймський вівтар, єгипетські піраміди й Новаліса; Бетговена й Стефана Георга вони визнавали як передвістя, але що таке символ у перекладі тверезою мовою — про це не казали: по-перше, тому що тверезою мовою символу не висловиш, по-друге, тому що арійці не мають права бути тверезими (тим-то в останні сторіччя їм удавалися лише натяки на символи), а по-третє, тому що трапляються такі сторіччя, які дуже й дуже рідко в далекій від людей людині породжують далеку від людей мить добродіяння.

Герда, дівчина розумна, в душі відчувала неабияку недовіру до таких перебільшених уявлень, але водночас недовіряла й цій своїй недовірі, вбачаючи в ній успадковану частку розуму батька й матері. Удаючи з себе людину незалежну, вона скрупульозно намагалася не слухатись батька-матері й страждала від побоювання, що її походження заважатиме їй стежити за Гансовими думками. Усім своїм еством вона повставала супроти моральних табу так званої добропорядної сім'ї, супроти самовпевненого, задушливого зазіхання батьківської влади на особистість, тоді як Ганс, що був, за словами її матері, «із сім'ї такої собі, ніякої», страждав багато менше; він виділився з кола своїх товаришів як «духовний наставник» Герди, провадив з подругою й ровесницею палкі розмови й своїми велемовними тлумаченнями, які супроводжував поцілунками, намагався звабити її до «сфери безумовного», хоча на практиці досить спритно пристосовувався до умовностей родини Фішелів, коли вже йому дозволяли відкидати їх «з переконання», що, звичайно, раз у раз давало привід для сварок з татусем Лео.

— Люба Гердо, — мовив Ульріх по хвилі, — ваші друзі дозволяють вам вашим батьком, таких жахливих шантажистів я зроду не бачив!

Герда зблідла й почервоніла воднораз.

— Ви й самі чоловік уже не молодий, — відказала вона, — і міркуєте не так, як ми! — Потім, збагнувши, що вразила Ульріхове шанолюбство, примирливо додала: — Загалом кохання я не уявляю собі чимось аж таким великим. Можливо, я, як ви кажете, лише марную з Гансом час; можливо, мені треба взагалі про кохання забути, бо я ніколи вже не покохаю нікого так, щоб відкривати йому кожен куточок своєї душі в помислах і почуттях, у праці і в мріях. Мене це навіть не дуже й лякає!

— На свої роки ви дуже мудрі, Гердо, коли розмовляєте так, як ваші друзі! — урвав її Ульріх.

Герда спалахнула.

— Коли я розмовляю з друзями, — вигукнула вона, — то думки наші переходять від одного до одного, і ми знаємо, що живемо й говоримо серед своїх. Чи ви розумієте це взагалі? Довкола нас — безліч побратимів і посестер, і ми відчуваємо їх; це відчуття — психофізичне в певному сенсі, якого у вас, поза всяким сумнівом... ні, якого ви, поза всяким сумнівом, не годні собі навіть уявити; тому що ви завжди бажали лише когось *одного*; ви міркуєте, як хижак!

Чому як хижак? Ця фраза, що злочинно зависла в повітрі, видалася безглуздою навіть самій Герді, і їй стало соромно за свої очі, які злякано витріщалися на Ульріха.

— Я не хочу на це відповідати, — м'яко промовив той. — Краще розповім вам, щоб переіменити розмову, одну історію. Чи випадало вам чути, — і він притяг дівчину до себе рукою, в якій її зап'ясток сховався, мов дитина серед скель, — одну зворушливу історію про захоплення місяця? Ви ж бо знаєте, що колись наша земля мала кілька місяців? І є теорія — її підтримують, до речі, багато прихильників, — згідно з якою такі місяці — зовсім не те, за що ми їх вважаємо, не остиглі небесні тіла на кшталт самої землі, а величезні крижані кулі, що літають у космічному просторі; вони підійшли надто близько до землі, й вона їх затримала. Наш місяць — нібито остання з тих куль. Ви лишень погляньте на нього!

Герда послушалася й на осяяному сонцем небі знайшла поглядом блілого місяця.

— Хіба він не нагадує крижану кулю? — спитав Ульріх. — Винне не освітлення! Чи ви коли-небудь замислювалися, чому

виходить так, що ми бачимо завжди той самий бік місяця? Річ у тім, що він, останній наш місяць, уже не повертається тим чи тим боком, він уже захоплений! Розумієте, місяць, потрапивши колись під владу землі, не лише кружляє навколо неї — вона дедалі ближче притягує його до себе. Просто ми цього не помічаємо, тому що це кружляння з наближенням до землі триває сотні тисяч років чи й довше. Але цього не заперечиш, і в історії землі траплялися, мабуть, тисячоліття, коли вона притягувала тодішні місяці зовсім близько, й вони кружляли навколо неї з шаленою швидкістю. І так само, як тепер місяць тягне за собою припливну хвилю заввишки один-два метри, колись він, обертаючись навколо землі, волочив за собою таку собі хистку гору води й мулу заввишки з гірський хребет. Навряд чи можна уявити собі, по суті, страх, у якому в такі тисячоліття жили, мабуть, на цій божевільній землі покоління за поколіннями...

— А хіба тоді вже були люди? — спитала Герда.

— Ну звісно. Та зрештою такий крижаний місяць розривається, з гуркотом падає на землю, і хвиля заввишки з гірський хребет, яку місяць підняв під своєю орбітою, відкочується назад, з неймовірною силою затоплює всю кулю й знов розподіляється на її поверхні. Це — ніщо інше, як потоп, тобто велика загальна повінь, не більше й не менше! Хіба могли б усі легенди розповідати про це так одноставно, якби люди не зазнали цього насправді? А позаяк один такий місяць у нас іще лишився, то й такі тисячоліття настануть іще раз. Думка це дивна...

Герда, затамувавши дух, поглянула у вікно на місяць; її долоня все ще лежала в Ульріховій; місяць висів у небі огидною блідою плямою, і саме ця непоказна картина надавала неймовірній вселенській авантюрі, що її жертвою Герда відчувала себе за якоюсь емоційною асоціацією, простої буденної правдивості.

— Але в цій історії нема й крихти правди, — промовив Ульріх перегодя. — Таку теорію фахівці називають божевільною, а місяць до землі насправді теж не наближується й навіть, наскільки я пригадую, на тридцять два кілометри від неї далі, ніж мав би бути за розрахунками.

— То навіщо ж ви розповіли мені цю історію? — спитала Герда, намагаючись вивільнити свою руку з його.

Однак її опір утратив усю свою силу; так траплялося з нею щоразу, коли вона розмовляла з чоловіком, що був аж ніяк не дурніший від Ганса, проте у своїх поглядах не перебирав міри, мав доглянуті нігті й зачесаного чуба. Ульріх дивився на ріденький чорний пушок, що дисонував із золотою шкірою Герди; здавалося, разом із цими волосинками з плоті пробивалася вся багатогранна складність бідних людей сьогодення.

— Не знаю, — відповів він. — Чи приходить мені ще?

Хвилювання своєї вивільненої руки Герда вилила на всілякі дрібнички, які заходила перекладати з місця на місце, й нічого не відповіла.

— Ну, то скоро я прийду ще, — пообіцяв Ульріх, хоча до цього дня такого наміру й не мав.

74.

Четверте сторіччя до н. Х. проти 1797 року. Ульріх одержує від батька ще одного листа

Швидко розлетілася чутка про те, що сходи́ни в Діотими мають надзвичайний успіх. У цей час Ульріх одержав від батька навдивовижу довгого листа, а на додачу ще й цілий стос брошур та окремих друкарських відбитків. Батько писав приблизно таке: «Любий сину! Твоє тривале мовчання... Проте від третьої особи я на втіху собі довідався, що мої клопотання про тебе... мій доброзичливий товариш граф Штальбург... Його ясновельможність граф Ляйнсдорф... Наша родичка, дружина начальника відділу Туцці... Справа, задля якої я змушений тепер просити тебе скористатися всім твоїм впливом у твоєму новому колі, полягає ось у чому:

Світ запався б, якби істиною могло бути все, що за неї приймають, а дозволенням — будь-яке бажання, котре людині таким здається. Тому наш спільний обов'язок — визначити одну-єдину істину і праведне бажання в міру того, як нам щаститиме це робити, з невблаганним відчуттям обов'язку пильнувати, щоб це й викладено було в чіткій формі наукового твердження. Із сказаного ти можеш зробити висновок, що це означає, коли я повідомлю тобі, що не лише в колах дилетантських, але досить широко і в наукових, які, на жаль, піддаються впли-

вам непевних часів, уже давно набув поширення надзвичайно небезпечний рух за те, щоб у новій редакції нашого кримінального кодексу домогтися якихось нібито поліпшень і послаблень. Мушу зауважити, що цю нову редакцію уже кілька років випрацьовує створений міністром комітет з відомих експертів, бути членом якого маю честь і я, — так само, як і мій університетський колега професор Швунґ (цього чоловіка ти, либонь, пам'ятаєш із тих давніх часів, коли я його ще не розкусив і довгі роки вважав найкращим своїм товаришем). А щодо згаданих мною послаблень, то наразі з чуток — хоч загалом це, на жаль, надто ймовірно — я довідався, що в наступному році, році ювілею нашого високоповажаного й милосердного правителя, тобто з огляду на атмосферу, сказати б, великодушності можна очікувати особливих зусиль, спрямованих на те, щоб прокласти в нас шлях такому згубному послабленню правосуддя. Само собою зрозуміло, ми з професором Швунґом однаковою мірою сповнені твердої рішучості поставити на цьому шляху заслін.

Я, звісно, розумію, спеціальної юридичної підготовки ти не маєш, однак, либонь, усвідомлюєш, що така правова невизначеність, яка фальшиво називає себе гуманністю, не знає кращої лазівки, ніж поняття неосудности, яке унеможливує покару злочинця, поширити, надавши йому нечіткої форми обмеженої осудности, й на тих численних індивідів, котрі не є ні психічнохворі, ні нормальні з погляду моралі й становлять ціле військо тих неповноцінних, морально недоумкуватих, які, на жаль, несуть чимдалі більшу заразу в нашу культуру. Тобі не потрібно пояснювати, що поняття такої обмеженої осудности — якщо його взагалі можна назвати поняттям, що особисто я заперечую! — має бути якнайтісніше пов'язане з нашими тлумаченнями цілковитої осудности чи неосудности, й відтак я підходжу безпосередньо до суті своєї справи.

Спираючись на вже наявні закономірності і враховуючи викладені обставини, я в уже згаданому дорадчому комітеті вніс пропозицію сформулювати §318 майбутнього кримінального кодексу відпов. у такій редакції:

«Злочинною дія не вважається в тому разі, коли особа, що її скоїла, в момент скоєння свого вчинку була в непритомному стані або в стані хворобливого порушення розумової діяльності, внаслідок чого...» Професор Швунґ теж вніс пропозицію, яка починалася точнісінько такими самими словами.

Але далі в його пропозиції йшли слова: «...внаслідок чого свобода волі такої особи ставала неможливою»; тоді як у моїй пропозиції стояло таке: «...внаслідок чого така особа втрачала здатність усвідомити протиправність своєї дії». Мушу визнати, спочатку я й сам не завважив у цій розбіжності ніякого злого заміру. Особисто я завжди дотримувався думки, що з розвитком розуму й здорового глузду воля шляхом розмислів та рішень, що з них випливають, бере гору над потягами й інстинктами. Відтак вольова дія — не підсвідома, вона завжди пов'язана з мисленням. Людина вільна тією мірою, якою вибирає свою волю; якщо вона має людські потяги, тобто потяги, що відповідають чуттєвому боку її сутності, якщо, отже, її мислення порушене, то вона не вільна. Вияв волі — це якраз не щось випадкове, а самовизначення, що неминуче впливає з нашого «я», і волю, отже, визначає мислення, і якщо воно порушене, то воля — вже не воля, й людина чинить лише за природою своїх потягів!.. Але я, звісно, знаю, що в літературі представлено й протилежний погляд, згідно з яким воля, навпаки, визначає мислення. Ця концепція має своїх прихильників серед сучасних юристів, щоправда, лише від 1797 року, тоді як та, яку поділяю я, протистояла всіляким нападкам ще від IV сторіччя д. н. Х.; але я хотів довести свою готовність до компромісу й запропонував формулювання, що враховувало обидві пропозиції і звучало б, отже, так:

«Злочинною дія не вважається в тому разі, коли особа, що її скоїла, в момент скоєння свого вчинку була в неприйнятному стані або в стані хворобливого порушення розумової діяльності, внаслідок чого така особа втрачала здатність усвідомити протиправність своєї дії і свобода її волі ставала неможливою».

І ось тоді професор Швунг і показав своє справжнє нутро! Він знехтував мою готовність до компромісу й пихато заявив, що в цьому реченні сполучник «і» треба замінити на «або». Ти розумієш його намір. Людина думки від дилетанта саме тим і відрізняється, що вміє побачити «або» там, де друга скаже просто «і», й Швунг спробував накинути мені поверхове мислення, запідозривши мене, з огляду на мою пов'язану з отим «і» готовність до порозуміння, в тому, буцімто я не усвідомив глибини й значення суперечності, яку належить подолати!

Само собою зрозуміло, що від тієї миті я з усією рішучістю виступив проти нього.

Я відчув, що мушу домагатися прийняття моєї першої редакції без будь-яких змін, і свою компромісну пропозицію відкликав; але Швунг почав з рафінованою підступністю завдавати мені всіляких прикрощів. Так, він заперечує, що, коли пристати на мою пропозицію, яка бере за основу здатність усвідомлювати протиправність дій, то особу, котра страждає, як це буває, на особливі маячні ідеї, але загалом здорова, можна виправдати через психічну хворобу лише в тому разі, коли пощастить довести, що вона внаслідок своїх особливих маячних ідей припускала наявність обставин, які виправдовують її дії або звільняють їх від покарання, а відтак поводитися, хоч і в хибно уявному нею світі, все ж таки коректно. Але це заперечення зовсім непереконливе, бо, хоч емпірична логіка й знає людей, почасти хворих, а почасти здорових, логіка юридична, коли йдеться про той самий злочин, у жодному разі не має права визнавати одночасне існування цих двох юридичних станів, для неї людина або осудна, або неосудна, і ми маємо право припускати, що й особи, котрі страждають на особливі маячні ідеї, здатність відрізнити правне від протиправного загалом не втрачають. І якщо в окремих випадках цю здатність у них і затьмарювали маячні ідеї, то досить було б лише особливого напруження їхніх розумових здібностей, щоб погодити це з рештою їхнього власного «я», і нема жодної причини вбачати в цьому якісь особливі труднощі.

Я відразу й заперечив професорові Швунгу, що, позаяк стан осудности й стан неосудности, з погляду логіки, одночасно існувати не можуть, то мусимо припустити, що в таких індивідуумів вони швидко чергуються, і саме з цього й випливають труднощі для його теорії, бо в разі кожного окремого злочину належало б відповідати на запитання, котрий із цих попереми́нних станів його викликав; а для цього довелося б називати всі причини, які мали вплив на звинувачуваного від його народження, і всі причини, які мали вплив на його предків, що наділили його добрими й поганими властивостями... Ти, мабуть, не повіриш, але у Швунга таки вистачило зухвальства відповісти мені, що так воно й має бути, оскільки юридична логіка, коли йдеться про той самий злочин, не має права визнавати одночасне існування двох юридичних станів, і тому, мовляв, щодо вияву кожної окремої волі треба вирішувати: міг підсудний, з огляду на свій психічний розвиток, звладати з

такою волею чи не міг. Ми, наважувшись стверджувати професор Швунґ, багато виразніше усвідомлюємо те, що наша воля вільна, ніж те, що все, що відбувається, має свої мотиви, і поки ми, мовляв, вільні з причини загальної, вільні ми й з кожної окремої причини, тому слід припустити, що в такому разі, щоб звести перешкоду причинно зумовленим злочинним імпульсам, потрібно лише особливо напружити силу волі».

У цьому місці Ульріх облишив з'ясовувати далі батькові плани й замислено зважив у руці численні додатки до листа, посиленнями на які рясніли його береги. Він лише кинув погляд на останні рядки в листі й довідався з них, що батько очікує від нього «об'єктивного впливу» на графів Ляйнсдорфа та Штальбурґа й наполегливо радить йому своєчасно у відповідних комітетах паралельної акції вказати на небезпеки, що можуть загрожувати духу державної цілісності, якщо в ювілейному році таке важливе питання поставлять і вирішать хибно.

75.

Для генерала Штума фон Бордвера візити до Діотими – це приємне врізноманітнення службових обов'язків

Невеличкий, товстенький генерал знов засвідчив Діотимі свою повагу... Хоча солдат у кімнаті для нарад відведено й скромну роль, почав генерал, він усе ж таки зважувся про- рочити, що держава – це потуга, покликана самостверджуватися в боротьбі народів, і що військова міць, продемонстрована в мирний час, віддаляє війну. Але Діотима відразу його урвала.

– Пане генерал! – сказала вона, тремтячи від гніву. – Будь-яке життя ґрунтується на силах мирних; навіть ділове життя, якщо знайти правильний погляд на нього, – це поезія.

Невеличкий генерал якусь мить спантелічено дивився на господиню, але потім одразу оговтався.

– Ваше превосходительство, – згідливо мовив він, і щоб зрозуміти це звертання, треба нагадати, що Діотимин чоловік був начальник відділу й що в Каканії начальника відділу за

рангом прирівнювали до командира дивізії, але що право на звертання «ваше превосходительство» мали тільки командири дивізій, та й то лише в службових стосунках; та позаяк солдат — це професія лицарська, то в ній далеко не підеш, якщо не звертатимешся до начальників «ваше превосходительство» й поза службою, і в душі лицарського заповзяття «превосходительствами» називали заразом і їхніх дружин, не дуже замислюючись про те, коли ж ці перебувають на службі; отакий складний лабіринт за одну мить пройшов подумки невеличкий генерал, щоб уже з перших слів запевнити Діотиму в своїй беззастережній згоді й відданості, а далі він повів: — Ваше превосходительство, ви перехопили в мене слово. Коли створювали комітети, брати до уваги військове міністерство, само собою зрозуміло, з політичних міркувань не можна було, але ми чули, що цей великий рух має набути якоїсь пацифістської мети — чи то, кажуть, стати міжнародною акцією миру, чи то завершитися передачею наших вітчизняних фресок у дарунок Гаазькому палацу? — і я можу запевнити ваше превосходительство, що нам це надзвичайно імпонує. Адже про військових у людей уявлення зазвичай хибне; не хочу, звісно, стверджувати, нібито якийсь там молоденький лейтенант не бажає війни, але всі відповідальні інстанції глибоко переконані в тому, що сферу насильства, яку ми, на жаль, представляємо, треба поєднувати з духовними багатствами саме так, як ви, ваше превосходительство, щойно й сказали.

Він видобув з кишені штанів невеличку щіточку й кілька разів провів нею в один і в другий бік по своїх вусиках; ця погана звичка лишилася в нього ще з кадетських часів, коли вусів очікують у житті нетерпляче і з великою надією, але генерал про цю свою звичку навіть не здогадувався. Втупившись своїми великими карими очима в обличчя Діотими, він намагався прочитати на ньому, яке враження справили на неї його слова. Діотима вдала, нібито заспокоїлась, хоч насправді заспокоїтися при ньому цілком ніколи не могла, і зволила пояснити генералові, що відбулося після того великого засідання. Генерал особливо захоплено відгукнувся з приводу великого Собору, висловив свій захват Арнгаймом і запевнив, що таке зібрання матиме надзвичайно корисні наслідки.

— Адже стільки людей навіть не здогадуються, як мало ладу в духовних справах! — провадив він. — Я навіть, з дозволу

вашого превосходительства, впевнений, що більшість людей гадають, нібито загальний лад з дня на день прогресує. Вони вбачають лад у всьому: на фабриках і заводах, у конторах, у розкладах руху потягів, у навчальних закладах (тут можна, либонь, з гордістю згадати й про наші казарми, які, незважаючи на свої скромні можливості, нагадують просто-таки дисципліну злагодженого оркестру); одне слово, скрізь, куди не кинь оком, бачиш лад — лад на тротуарах і на вулицях, лад в оподаткуванні, в церковному житті, у комерції, в чинах, на балах, у моралі тощо. Отож я певен, що нині мало не кожна людина вважає: такого досконалого ладу, як у наш час, ще ніколи не було. Чи не має такого відчуття у глибині душі й ваше превосходительство? Принаймні я його маю. У мене, знаєте, щойно я послаблю увагу, відразу зринає відчуття, що дух нового часу полягає саме в такому більшому ладу й що імперії Ніневії й Риму занепали, мабуть, через якесь недбальство. Гадаю, більшість людей теж такої самої думки і в душі припускають, що минуле стало минулим, щоб нас покарати, щоб помститися за те, в чому не було ладу. Але це уявлення, — певна річ, омана, в яку люди освічені впадати не повинні. І в цьому полягає, на жаль, потреба в силі й солдатській професії!

Розводячи отак балачки з цією розумною молодою жінкою, генерал відчував глибоке задоволення; це приємно урізноманітнювало його службові обов'язки. Але Діотима не знала, що йому відповісти, тож навмання промовила ще раз:

— Адже ми справді сподіваємося зібрати найважливіших людей, хоч і тоді завдання не стане легшим. Ви не уявляєте собі, які різноманітні ініціативи до нас надходять, а вибрати хочеться ж найкращі. Але ви ось, генерале, казали про «лад». Додержуючи ладу, тверезо все зважуючи, порівнюючи й контролюючи, мети ніколи не досягнеш; рішення має бути як блискавка, як вогонь, як інтуїція й синтез! Якщо взяти історію людства, то вона не становить логічного розвитку, а своїми несподіваними ідеями, сенс яких виявляється вже згодом, нагадує радше поезію!

— Даруйте на слові, ваше превосходительство, — відказав генерал, — але в поезії солдат тямить не багато; та якщо хто-небудь і здатний блискавкою й вогнем запалити рух, то це — ви, ваше превосходительство, і старий офіцер це розуміє!

Хоча цей гладкий генерал робив візити й без запитань, а проте чоловік він був, як-не-як, досить світський, і Діотима розповіла йому більше, ніж хотіла. І коли його все ж таки й оточувала атмосфера страху, спонукавши її згодом пошкодувати про свою довірливість, то причиною цього був, власне, не сам генерал, а, як пояснювала собі Діотима, її давній приятель граф Ляйнсдорф. Чи його ясновельможність часом не ревнував? А якщо ревнував, то кого? Хоча граф щоразу й ушановував Собор своєю короткою присутністю, такої прихильності до нього, на яку сподівалася Діотима, він не виявляв. Його ясновельможність відчував очевидну неприязнь до того, що він називав «чистісінькою літературою». Для нього це було поняття, пов'язане з юдеями, газетами, жадібними до сенсацій книготорговцями і з ліберальним буржуазним духом, що мляво розводив балачки й творив за гроші, і сполучення «чистісінька література» стало в графа просто-таки улюбленим висловом. Тепер щоразу, коли Ульріх збирався прочитати йому пропозиції, які надходили з поштою і серед яких траплялися й усілякі заклики надати світові руху вперед чи назад, граф відмагався словами, звичними для кожного, хто довідується, що, крім його власних намірів, є ще й наміри решти людей; він казав: «Ні, ні, на сьогодні я маю важливі плани, а оце ось — це ж бо чистісінька література!» У таким випадках він думав про ниви, селян, сільські церковки й про той міцно, як снопи на скошеній ниві, зв'язаний рукою Божою лад, де стільки прекрасного, здорового й корисного, хоч іноді цей лад, щоб не відставати від часу, й мириться з гуральнями в маєтках. А за такої спокійної широти поглядів стрілецькі товариства й об'єднання молочарень видаються, попри всю їхню недоречність, осередками твердого ладу та єдності; і якщо вони вважають за потрібне на світоглядній основі висунути певну вимогу, то вона, сказати б, має перевагу внесеної до земельного кадастру духовної власності перед вимогами, народженими в голові якої-небудь приватної особи. Тим-то щоразу, коли Діотима збиралася поводити з графом Ляйнсдорфом серйозну розмову про те, що довідалася від великих умів, той зазвичай тримав у руках чи діставав із теки подання якого-небудь

об'єднання з п'ятьох телепнів і заявляв, що такий папірець у світі реальних тривог важить більше, ніж фантазії геніїв.

Це був такий самий дух, за який начальник відділу Туцці хвалив архіви свого міністерства, що офіційно не визнавали існування Собору, зате надзвичайно поважно сприймали кожен блошиний укус навіть найменшої провінційної газетки; й у таких клопотах Діотима не мала нікого, кому могла б довіритися, крім Арнгайма. Але саме Арнгайм брав графа Ляйнсдорфа під захист. Це він, Арнгайм, пояснював їй спокійну широту поглядів того вельможі, коли вона нарікала на пристрась, яку граф мав до стендових стрільців та об'єднань молочарень

— Його ясновельможність вірить у провідну силу землі й часу, — поважно розтлумачував Арнгайм. — Повірте мені, це йде від володіння землею. Земля робить людей простішими — так само, як вона очищає воду. Навіть я, коли навідоюся до свого вельми скромного маєтку, щоразу відчуваю цей її вплив. Справжнє життя робить нас простішими. — І, трохи повагавшись, додавав: — Граф Ляйнсдорф з його життєвою широтою й розмахом ще наддивовижу толерантний, щоб не сказати: відчайдушно терплячий...

Ця риса її ясновельможного покровителя була для Діотими новиною, тож погляд у неї пожвавішав.

— Я не хотів би з певністю стверджувати, — провадив далі Арнгайм з якимсь невиразним притиском, — що граф Ляйнсдорф помічає, як ваш кузен у ролі секретаря зловживає його довірою — звичайно, відразу додам, лише в сенсі принципів, переконань, — зловживає, демонструючи свій скепсис щодо великих планів, а також глузливий саботаж. Я потерпав би, що він матиме на графа Ляйсдорфа несприятливий вплив, але традиційні високі почуття й ідеї, на яких ґрунтується справжнє життя, ввійшли цьому істинному перові в плоть і кров так глибоко, що таку довіру він, либонь, може собі дозволити.

Це була різка й заслужена оцінка Ульріха, однак Діотима не звернула на неї аж такої уваги, перебуваючи під впливом іншого висловлювання Арнгайма — нібито маєтками можна володіти не задля того, щоб бути поміщиком, а задля психічного масажу; ця думка припала їй до вподоби, й вона дала волю мріям, уявивши себе дружиною в такому маєтку.

— Іноді в мене викликає захват те, — промовила вона, — як поблажливо висловлюєтесь ви про його ясновельможність! Адже це, зрештою, відтинок історії, який відходить у минуле?

— Так, звичайно, — відповів Арнгайм, — але прості чесноти — мужність, лицарство й самодисципліна, — що їх так зразково розвивала ця каста, своїєї цінності не втратять ніколи. Одне слово, можновладець! Я навчився чимдалі глибше цінувати рису можновладця й у діловому житті.

— Виходить, можновладець — це, зрештою, майже як поезія? — замислено спитала Діотима.

— Ви сказали чудові слова! — потвердив її приятель. — У цьому — таємниця повнокровного життя. Маючи лише розум, не можна ні бути моральним, ні робити політику. Розуму недостатньо, вирішальні справи творяться поза ним. Люди, котрі досягли чогось великого, завжди любили музику, поезію, форму, дисципліну, релігію й лицарську поведінку. Я навіть зважуся стверджувати, що лише люди, які це люблять, і зазнають щастя! Бо це — саме ті так звані чинники, які не піддаються обліку, які визначають суть можновладця, справжнього чоловіка, й навіть у тому, як натовп захоплюється актором, відчуваються не зрозумілі до кінця рештки всього цього. Та повернімося до вашого кузена. Річ, звісно, не просто в тому, що люди, коли втрачають інтерес до розпусти, стають консервативними; ні, всі ми народжуємося революціонерами, але одного чудового дня помічаємо, що від якої-небудь просто непоганої людини, хай там яка вона розумна чи не розумна, від якої-небудь, отже, надійної, веселої, хороброї, вірної людини ми не лише дістаємо нечувану насолоду, ця людина, до того ж, — саме та справжня земна матерія, в якій полягає життя. Це — мудрість прадавня, але вона означає вирішальну перемену в смаках, перехід від смаків юности, спрямованих, звичайно ж, на екзотику, до смаків уже зрілої людини. У вашому кузені багато чого викликає в мене захват, а якщо ці мої слова видадуться вам надто гучними, бо відповідати можна далеко не за все, що він заявляє, то я, мабуть, сказав би, що люблю його, бо в ньому є щось надзвичайно вільне й незалежне, попри всю його внутрішню суворість і химерність; а втім, саме цим поєднанням свободи й внутрішньої суворості він, либонь, і приваблює. Але чоловік він небезпечний через свою незрілу моральну екзотичність і свій освічений розум, який постійно шукає пригод, не знаючи, що його, власне, до них тягне.

77.

Арнгайм як друг журналістів

Діотима часто мала нагоду на прикладі Арнгайма спостерігати чинники поведінки, що не піддаються обліку.

Так, приміром, за його порадою на засідання «Собору» (як начальник відділу Туцці трохи глузливо охрестив «Комітет з підготовки настанов у зв'язку із сімдесятиріччям правління його величності») іноді запрошували й представників великих газет, і Арнгайм, хоч він був присутній там лише як неофіційний гість, привертав таку їхню увагу, що решта знаменитостей відступали на задній план. Адже з якоїсь причини, що не піддається обліку, газети — це ж бо не лабораторії й не дослідницькі станції духу, чим вони могли бути б на загальне добро, а зазвичай склади й біржі. Платон — візьмімо для прикладу цього мислителя, адже його серед десятка інших таких називають великим, — якби він іще жив, був би, без сумніву, в захваті від газетної галузі, де щодня можна породжувати яку-небудь ідею, замінювати її іншою чи вдосконалювати, де з усіх кінців світу зі швидкістю, про яку Платон і не здогадувався, стікаються новини, й цілий штаб деміургів готовий негайно перевірити, скільки в тих новинах розуму й реальності. Редакцію газети він прийняв би за той *topos uranios*, небесне місце ідей, наявність якого описав так переконливо, що всі найдостойніші люди й досі, коли розмовляють зі своїми дітьми чи службовцями, виявляються ідеалістами. І якби нині Платон раптом постав у редакції якої-небудь газети й довів, що він — справді той самий великий письменник, котрий понад дві тисячі років тому помер, то викликав би, певна річ, неймовірну сенсацію й дістав би блискучі пропозиції. А якби потім він ще й спромігся за тижнів три написати цілий том філософських подорожніх нотаток та кілька тисяч відомих своїх коротких історій, а той чи той із давніших своїх творів, можливо, й екранізувати, то довгенько жив би розкошуючи. Та щойно його повернення втратило б злободенність, а добродій Платон потім ще й забажав би втілити в життя одну зі своїх відомих ідей, цілком здійснити які йому так ніколи й не пощастило, головний редактор запропонував би йому, либонь, хіба що часом пописувати про це такі собі милі статейки для літературного додатку до газети (але, з огляду на читацьке коло, якомога розкуті-

ше й жвавніше, не таким важким стилем), а завідувач літературного відділу докинув би, що такий матеріал він зможе ставити в номер, на жаль, не частіше, ніж один раз на місяць — як-не-як, треба ж бо рахуватися, мовляв, і з безліччю інших талантів. І в обох газетярів лишилося б тоді відчуття, що вони дуже багато зробили для чоловіка, який, хоч він і Нестор європейських публіцистів, все ж таки трохи пасе задніх, а щодо злободенности, то його, мовляв, у жодному разі не можна поставити на одну дошку з таким автором, як, скажімо, Пауль Арнгайм.

Що ж до самого Арнгайма, то він із цим твердженням, певне, ніколи не погодився б, бо воно образило б його святобливе ставлення до всього великого, хоча з багатьох поглядів здалося б йому все ж таки досить зрозумілим. Нині, коли навперебій розповідають про все можливе й неможливе, коли пророки й шахраї вдаються до тих самих висловів, хіба що з невеличкими відмінностями, вникати в які не має часу жодна заклопотана людина, коли редакціям постійно набридають якісь генії, — нині дуже важко з певністю визначити цінність людини чи ідеї; покладатися можна, власне, лише на слух, намагаючись угадати, коли бурмотіння, шепіт або човгання ніг за редакційними дверима досить гучне, щоб упустити його через поріг як голос громадськості. Щоправда, від цієї хвилини геній переходить до іншої категорії. Він уже — не просто абищия, не дрібничка, яка цікавить літературну чи театральну критику й суперечности якої читач, що його бажає собі газета, сприймає не поважніше, ніж дитячий лепет, — ні, він набуває рангу факту з усіма наслідками, що з цього випливають.

Дурноверхі фанатики не бачать схованої в цьому нагальної потреби в ідеалізмі. Світ тих, хто змушений писати й пише, сповнений високих слів і понять, які вже втратили свої предмети. Атрибути великих людей і захоплень живуть довше, ніж приводи для них, тому безліч атрибутів лишаються зайвими. Колись один видатний чоловік створив їх для ще одного видатного чоловіка, але обох уже давно нема на світі, а поняття, що пережили тих чоловіків, треба якось застосовувати. Отож до визначень раз у раз добирають людину. «Могутня повнота» Шекспіра, «універсальність» Гьоте, «психологічна глибина» Достоєвського й решта понять, що їх лишив нам тривалий літературний розвиток, сотнями зависають у головах писак, і

тепер вони просто через застій у збуті епітетів називають якого-небудь тенісного стратега «глибоким», а якого-небудь модного віршомаза — «великим». Писак можна зрозуміти: вони просто вдячні, коли трапляється нагода без утрат прилаштувати до кого-небудь свої словесні припаси. Однак це має бути людина, чия значущість уже стала фактом, завдяки чому всі розуміють, що такі слова прикласти до неї можна, хоч і цілком байдуже, до якого саме місця. І саме такою людиною й був Арнгайм; бо Арнгайм — це Арнгайм, в Арнгаймі був сам Арнгайм; він — батьків спадкоємець, він уже народився як подія, й не могло виникати жодного сумніву в злободенності того, що він казав. Йому досить було лише зробити невеличке зусилля й висловити яку-небудь думку, що її, виявивши добру волю, можна було назвати важливою. І Арнгайм сам сформулював це у вигляді досить слушного правила. Він любив казати: «Справжнє значення людини великою мірою полягає в її здатності зробити себе зрозумілою своїм сучасникам».

Отож він і цього разу легко знайшов спільну мову з газетами, що взяли його в облогу. Він лише посміювався із шанобливих фінансистів та політиків, які залюбки скупили б усі газети жужмом; їхні спроби впливати на громадську думку здавалися йому такими самими незграбними й розпачливими, як поведінка чоловіка, що пропонує жінці за її кохання гроші, хоча може одержати все багато дешевше, розпаливши в ній уяву. Журналістам, які розпитували в нього про Собор, Арнгайм відповів, що вже сам факт цього зібрання доводить його глибоку потребу, позаяк у світовій історії не відбувається, мовляв, нічого нерозумного, й цим він так потрапив їхнім професійним уподобанням, що його слова процитувало багато газет. Це були, якщо придивитися ближче, й справді непогані слова. Адже людям, котрі надають значення всьому, що відбувається, стало б недобре на душі, якби вони не були певні, що нічого нерозумного на світі не відбувається; але, з другого боку, вони, як відомо, радше прикусять собі язика, ніж нададуть чомусь надто великого значення, навіть якщо це буде сама значущість. Завдяки дрібці песимізму у висловлюваннях Арнгайма цей захід легко набув солідної гідності, а ту обставину, що сам Арнгайм — чужоземець, тепер можна було витлумачити як інтерес усього закордону до неймовірно цікавих духовних процесів в Австрії.

Решта знаменитостей, що брали участь у Соборі, не мали такого неусвідомленого хисту подобатися пресі, однак ефект цей вони помітили; а позаяк загалом знаменитості знають одне про одного мало й у потязі вічності, що везе їх усіх гуртом, бачаться переважно у вагоні-ресторані, то особлива громадська вага, набута Арнгаймом, вплинула без перевірки й на них, і хоч він і далі унікав засідань усіх призначених комітетів, у Соборі йому цілком сама собою дісталася роль центральної постаті. І що далі посувалися ці сходи, то очевидніше ставало, що Арнгайм — справжня їхня сенсація, хоча для цього він, по суті, нічого й не робив, хіба що, можливо, й у розмовах зі знаменитими співучасниками висловлював думку, яку можна було витлумачити як великодушний песимізм у тому сенсі, що від Собору, либонь, навряд чи варто чого-небудь сподіватися, хоча, з другого боку, таке шляхетне завдання, мовляв, уже саме собою вимагає від людини всієї самовідданості, на яку вона здатна. Такий обережний песимізм завойовує довіру й серед великих умів; адже думка про те, що нині розум узагалі ніколи не домагається справжнього успіху, чомусь приємніша, ніж та, що розум одного з колег такого успіху домігся, і стримане судження Арнгайма про Собор можна було витлумачити як його схильність пристати до думки другої.

78. **Діотимині перевтілення**

Діотимині почуття розвивалися не зовсім такою самою рівенькою висхідною лінією, як Арнгаймові успіхи.

Траплялося, що серед гостей чи в котрійсь із оголених кімнат її тепер уже зовсім інакшого помешкання у неї раптом складалося враження, немовби вона прокинулася в країні, яка їй наснилась. Діотима стояла тоді, оточена простором і людьми, й світло від люстри лилося на її коси, звідти стікало на плечі та клуби, й вона майже відчувала на собі його ясні потоки, й була вся статуєю, й могла б прикрашати, мов скульптура, водограй у самісінькому центрі самісінького центру світу, купаючись у хвилях високої духовної краси. Таке становище давало, на її гадку, неповторну нагоду здійснити все, що про-

тягом життя видається людині найважливішим і найбільшим, і вона вже не дуже переймалася тим, що нічого певного на думку їй не спадало. Усе помешкання, товариство в ньому, сам вечір повивали її, мов жовто-шовкова зі споду сукня; Діотима відчувала її шкірою, але не бачила. Час від часу її погляд звертався до Арнгайма, який звичайно стояв десь у гурті чоловіків і розмовляв; але потім вона помічала, що не зводить з нього погляду вже весь час, і тепер до нього поверталася лише її пробудження. Навіть коли вона на нього не дивилася, його обличчя постійно торкались, якщо можна так сказати, краєчки крил її душі, повідомляючи їй, що на ньому відбувається.

І коли вже мова зайшла про пір'їни, то можна додати, що й у всьому образі Арнгайма було щось зі сфери сновидінь — такий собі торговець із золотистими янгольськими крильцями, який спустився в це зібрання просто з небес. У тих невидимих, згорнених крилах, що тихенько шурхотіли, коли він, щось пояснюючи, робив рух рукою, — у крилах, якими його надіяли її почуття, був гуркіт експресів і кур'єрських потягів, гурчання автомобілів, тиша мисливських будиночків і лопотіння вітрил на яхтах. Арнгайм і далі часто виїздив з міста, й через це в його присутності завжди було щось таке, що сягало за межі моменту й місцевих подій, тепер уже таких важливих для Діотими. Вона знала: поки він тут, десь таємно приймають і відсилають телеграми, відвідувачів і емісарів, які залагоджують його справи. Помалу в неї склалось уявлення — і, може, навіть перебільшене — про значення світової фірми та її переплетеність із процесами у великому житті. Іноді Арнгайм страшенно цікаво розповідав про зв'язки міжнародного капіталу, про заокеанські оборудки й політичні підґрунтя; цілком нові обрії, вперше взагалі обрії відкривалися перед Діотимою, досить було їй хоч один раз послухати його розповідь, наприклад, про французько-німецькі суперечності, про які вона знала не багато більше того, що майже всі в її оточенні відчували до Німеччини певну неприязнь, змішану з якимсь обтяжливим відчуттям братерського обов'язку; в інтерпретації Арнгайма це ставало галльсько-кельтсько-остео-тиреоїдитною проблемою, пов'язаною з проблемою лотаринзьких вугільних шахт і далі з проблемою мексиканських нафтових родовищ, а також із суперечностями між англосакською та Латинською Америкою. Про такі підґрунтя начальник відділу Туцці не мав

жодного уявлення чи принаймні не показував, що його має. Він задовольнявся тим, що час від часу нагадував Діотимі, нібито, на його думку, присутність у них Арнгайма й перевагу, яку той віддає їхньому дому, в жодному разі не можна пояснити, не припустивши наявності у того якоїсь прихованої мети, але якої саме — про це Туцці мовчав, та, власне, нічого й не знав.

Отож його дружина глибоко відчувала перевагу методів нових людей над методами застарілої дипломатії. Вона не забувала про ту хвилину, коли ухвалила рішення поставити Арнгайма на чолі паралельної акції. То була перша велика ідея в її житті, й Діотима перебувала тоді в дивовижному стані; її поїняла якась мрійлива млість, сама ідея опинилася в чудовій-пречудовій даліні, й усе, що доти становило Діотимин світ, млосно полинуло назустріч цій ідеї. Те, що з усього того можна було виразити словами, означало дуже й дуже мало; це були спалахи, сяяння, якась своєрідна порожнеча й стрімкий потік ідей, і можна було навіть спокійно визнати, міркувала собі Діотима, що суть усього цього, а саме думка поставити на чолі небаченої патріотичної акції Арнгайма, була просто абсурдна. Арнгайм — чужоземець, ось у чому полягала вся правда. Отож здійснити цей замисел так просто, як вона колись пояснила його графові Ляйнсдорфу й своєму чоловікові, було неможливо. А проте все склалося так, як їй тоді, в тому стані, й уявлялося. Адже й решта зусиль наповнити акцію справді високим змістом досі виявлялися марними; широке перше засідання, робота комітетів, навіть оцей приватний конгрес, від якого, до речі, Арнгайм, скоряючись якійсь дивній іронії долі, застерігав, — усе це досі не дало нічого іншого, крім того ж таки Арнгайма, навколо якого збиралися натовпи, якому доводилося без утаву говорити і який становив загадкове зосередження всіх надій. Це був новий тип людини, покликаний прийти на зміну старим силам, що заправляли долями. Діотима мала право тішитися тим, що саме вона відразу його відкрила, порозмовляла з ним про проникнення нової людини до владних сфер і допомогла йому стати тут, попри опір решти, на власний шлях. Отож якби Арнгайм і справді виношував ще якісь особливі плани, як це підозрював начальник відділу Туцці, то Діотима й у такому разі майже від самого початку була б сповнена рішучості всіляко його підтримувати, позаяк

велика доба не терпить дріб'язкових іспитів, а сама Діотима виразно відчувала, що життя її досягло вершини.

Якщо не брати до уваги щасливців і невдах, то всі люди живуть однаково погано, але живуть вони погано на різних поверхах. Для людини, якій відкривається загалом не велика перспектива на сенс її життя, це залежне від поверху почуття власної гідності нині становить надзвичайно привабливий замітник. У виняткових випадках воно може перерости у сп'яніння від висоти і влади — є ж бо люди, в котрих на горішніх поверхах паморочиться голова, навіть коли вони усвідомлюють, що стоять посеред кімнати, а вікна зачинені. Коли Діотима замислювалася про те, що один із найвпливовіших людей у Європі працює разом із нею над тим, щоб наповнити духовністю владні сфери, і як обох їх звела просто-таки сама доля, і що відбувається, навіть коли на високому поверсі всесвітньо-австрійського механізму людства цього дня якраз нічого такого й не відбувається, — коли вона про це замислювалася, відразу розпускалися вузли, що зв'язували її думки, й вони починали працювати чимдалі швидше, чимдалі легше, з їхньою появою зринало дивовижне відчуття щастя й удачі, з їхніми напливами щоразу наставало осяяння, яке вражало її саму. Її почуття власної гідності поглибилось; успіхи, повірити в які вона колись навіть не зважилася б, були вже близько, за кілька кроків; на душі було як ніколи радісно, часом їй спадали на думку навіть досить сміливі жарти, і її захоплювало щось таке, чого доти вона зроду за собою не помічала, — хвилі веселощів, ба навіть пустотливості. Вона почувалася немовби на вежі — в кімнаті з безліччю вікон. Та було в цьому й щось тривожне, лиховісне. Діотиму мучило невиразне, загальне, невимовне відчуття раювання, що прагло якихось дій, всебічної діяльності, але якої саме — цього вона навіть не годна була уявити. Вона, можна, мабуть, сказати, раптом усвідомила, що земна куля в неї під ногами обертається, й цього усвідомлення Діотима не могла позбутися; або що ці бурхливі процеси без конкретного змісту були такою самою перешкодою, як собака, що невідь звідки взявся й крутиться під ногами. Через це переміна, що сталася з нею без її очевидної згоди, Діотиму часом лякала, й загалом її стан нагадував скоріше ту світлу нервову сірість, яка становить колір ніжного, позбавленого важкості неба в тужливу годину нестерпної спеки.

Діотимине прагнення до ідеалу помалу зазнавало глибоких змін. Це прагнення ніколи досить чітко не відрізнялося від коректного захоплення великими речами, то був шляхетний ідеалізм, стримана піднесеність, а позаяк у наші суворі часи навряд чи хто-небудь знає, що воно таке, доведеться ще раз коротко на цьому спинитися. Діловим він не був, цей ідеалізм, тому що діловитість має ремісничу природу, а ремесло завжди неохайне; радше він мав щось від квітів у малярстві ерцгерцогинь, яким жодні інші моделі, крім квітів, не подобають, і для цього ідеалізму дуже прикметне було поняття «культура» — він почувався сповненим культури. Але його можна було назвати й гармонійним, тому що він відчував огиду до будь-якої невірноважености, а завдання освіти вбачав у тому, щоб у різкі суперечності, якими, на жаль, багатий світ, унести гармонію; одне слово, він, либонь, не так уже й відрізнявся від того, що й нині ще — щоправда, тільки там, де дотримуються великих буржуазних традицій, — розуміють під чистим і добротним ідеалізмом, який-бо проводить дуже чітку різницю між предметами, його гідними, й тими, котрі його не гідні, і, з огляду на високу гуманність, у жодному разі не поділяє переконаности святих (а також лікарів та інженерів) у тому, що й моральні покидьки зберігають невикористану небесну теплотворну здатність. Якби колись Діотиму розбуркали посеред ночі й спитали, чого вона бажає, то вона, не довго думаючи, відповіла б, що любовна сила живої душі відчуває потребу прилучитися до всього світу; але, трохи очумавшись від сну, уточнила б свої слова, зауваживши, що в теперішньому світі, яким він став через гіпертрофію цивілізації й розуму, задля обережності говорити можна, навіть коли йдеться про піднесені натури, лише про певне прагнення, аналогічне любовній сназі. І вона справді так і думала б. Ще й нині є тисячі людей, які нагадують розпилювачів любовної снаги. Сідаючи за книжки, Діотима відгортала з чола свої чудові коси, прибираючи так логічного вигляду, й читала з усвідомленням відповідальности й прагненням зробити собі з того, що називала культурою, помічницю в своєму нелегкому суспільному становищі; отак вона й жила, по краплині витонченої любови роздаючи себе всім предметам, які цього заслуговували, осідаючи на них, мов пара від подиху, на певній відстані від себе, а самій їй лишалася, власне, тільки порожня пляшка тіла, що належала до хатнього начиння

начальника відділу Туцці. Перед тим, як з'явився Арнгайм, це призвело врешті до тяжких нападів меланхолії — ще коли між своїм чоловіком і найяскравішим променем свого життя, паралельною акцією, Діотима стояла сама; але відтоді її стан якось дуже природно сформувався по-новому. Любовна снага потужно сконцентрувалася й, так би мовити, повернулася в тіло, а прагнення «аналогічне» обернулося на досить егоїстичне й однозначне. Уперше викликане кузеном уявлення, нібито вона ось-ось має здійснити якийсь вчинок і поміж нею й Арнгаймом має статися щось таке, чого вона ще не хотіла собі й уявляти, зробилося настільки яскравішим від решти уявлень, які захоплювали її доти, що вона мала достоту таке відчуття, немовби тепер з нею все діється вже не вві сні, а наяву. І порожнеча, властива такому пробудженню першої миті, також виникла в Діотимі саме внаслідок цього, а з описів вона пригадувала, що це — ознака зародження великих пристрастей. Багато чого з того, про що казав останнім часом Арнгайм, можна зрозуміти, здавалося їй, саме в такому сенсі. Його пояснення власної позиції, розмови про чесноти й обов'язки, потрібні йому в житті, були підготовкою до чогось невідворотного, й Діотима, озирваючи все, що доти було її ідеалом, відчувала духовний песимізм дії; так людина, стоячи над спактованими валізами, кидає останній погляд на майже осиротілі вже кімнати, які роками були її пристановищем. Несподіваним наслідком усього цього стало те, що Діотимина душа, тимчасово опинившись без нагляду найвищих сил, поводитися, мов збитошний школяр, який бешкетує доти, доки на нього найде смуток через його безглузду свободу, і завдяки цій дивній обставині в її взаємини з рідним чоловіком, попри їхню чимдалі глибшу відчуженість, на короткий час ввійшло щось навдивовижу схоже коли й не на пізню весну кохання, то принаймні на суміш усіх його пір року.

А начальник відділу Туцці, цей приземкуватий чоловічок із приємним запахом смаглявої, сухої шкіри, не розумів, що діється. Йому вже кілька разів упадало в око, що при гостях дружина справляє враження якоїсь на диво замріяної, заглибленої в себе, неуважної і вкрай знервованої; вона й справді була знервована й водночас думками наче десь інде; та коли вони лишалися самі й він трохи несміливо, мовби сам не свій, підступав до неї, щоб поцікавитися про це, Діотима хтозначому раптом весело кидалася йому на шию й притискалася до

його чола надзвичайно гарячими вустами, що нагадували щипці перукаря, коли той, закручуючи йому вуса, мало не торкався ними шкіри. Вона була неприємна, така несподівана ніжність, і він потай стирив її сліди, коли Діотима відверталася. Та коли він, бувало, хотів обійняти дружину або, що було особливо прикро, обіймав, вона роздратовано дорікала йому, що він ніколи її не кохав, а лиш накидається на неї, мов тварина, Що ж, певна міра чутливості й примхливості була, безперечно, властива образу жаданої жінки, який доповнював чоловіче єство і який Туцці створив собі ще з юности, й та одухотворена грація, з якою Діотима подавала філіжанку чаю, брала до рук нову книжку чи висловлювала міркування з приводу чогось такого, в чому, на переконання її чоловіка, не здатна була нічого зрозуміти, щоразу захоплювала його своєю довершеною формою. Це діяло на нього, мов ненабрідлива застільна музика, а таку музику Туцці страшенно любив; проте він твердо тримався, звісно, й того погляду, що коли музику відривають від їди (чи відвідин церкви) й намагаються культивувати її задля неї самої, то це вже — буржуазна зарозумілість, хоч і знав, що казати про це вголос не можна, та й узагалі ніколи такими думками аж так не переймався. Що ж він, отже, мав робити, коли Діотима то обіймала його, то роздратовано заявляла, нібито поруч із ним людина душевна не знаходить свободи, щоб підвестися до своєї істинної суті? А що можна було відповісти на вимоги на кшталт тієї, щоб він більше думав про глибини моря внутрішньої краси, ніж дбати про її, Діотимине, тіло? Або раптом виявлялося, що він має з'ясувати для себе різницю між еротикою, в якій вільно ширяє не обтяжений похиттю дух кохання, й сексуальністю. Усе це були, звичайно, книжні премудрості, з яких можна лише посміятися; однак коли їх виголошує жінка, та ще й роздягаючись («З отакими повчаннями на вустах!» — додавав подумки Туцці), то вони обертаються на образи. Адже його уваги не уникло те, що спідня білизна в Діотими помітно прогресувала в бік легковажної екстравагантности. Діотима, звісно, завжди одягалася ретельно й зважено, адже її суспільне становище вимагало, щоб вона була й елегантна, й водночас не конкурувала з вельможними дамами; однак у виборі білизни, що її гама сягала від поважної практичности до похитливої павутинности, тепер вона робила поступки на користь красі, яку колись назвала б

негідною освіченої жінки. Та коли це впадало в око Джованні (Туцці звали Гансом, але зі стилістичних міркувань йому дали нове ім'я, співзвучне його прізвищу), вона червоніла до самих плечей і заходжувалася розповідати щось про пані фон Штайн, а та, мовляв, не поступалася навіть такому чоловікові, як Гьоте! Отож начальнику відділу Туцці вже не доводилося в належний, на його думку, час відриватися від важливих, не пов'язаних з особистим життям державних справ і шукати супокою в лоні сім'ї; тепер, відчував він, свою волю йому диктувала дружина, й те, що колись чітко відділилось одне від одного — напруження розуму й заспокійливу впевненість тіла — він мусив знову просто-таки зводити до стомливої й трохи смішної єдності тієї пори, коли домагається свого новоженець; цим Туцці нагадував тетерука на токовищі або юнака, захопленого складанням віршів.

Навряд чи буде перебільшенням сказати, що іноді в глибині душі це викликало в нього справжню відразу, й тому суспільний успіх, якого в цей час домоглася дружина, завдавав йому мало не болю. Діотима здобула загальну прихильність, а це начальник відділу Туцці за будь-яких обставин поважав так, що боявся видатись чоловіком обмеженим, якщо на незрозумілі йому дружинині примхи спробує відповісти владним окриком чи надто різкою насмішкою. Помалу він збагнув, що бути чоловіком відомої жінки — це мученицькі страждання, які потрібно якомога приховувати, й що в певному розумінні це нагадує кастрацію внаслідок нещасливого випадку. Він докладав великих зусиль, щоб цього ніхто не завважив, нечутно й непомітно з'являвся й зникав, загорнувшись у хмару люб'язної офіційної непроникності, коли в Діотими бували гості чи тривали які-небудь обговорення, при нагоді чемно робив ввічливо-корисні чи й іронічно-втішливі зауваження, жив, здавалося, своїм життям у замкненому, але дружньому сусідньому світі, ніколи не мав, здавалося, незгод з Діотимою, час від часу, коли вони лишалися вдвох, навіть давав їй дрібні доручення, на людях демонстрував прихильне ставлення до візитів Арнгайма в свій дім, у вільні від важливих службових турбот години вивчав Арнгаймові писання й ненавидів авторів таких писань, вбачаючи в них причину своїх страждань.

Бо це було питання, до якого головне питання — в чому полягала причина Арнгаймових візитів до них додому — тепер

час від часу зводилося: чому Арнгайм писав? Писання — це особлива форма базікання, а чоловіків-базік Туцці не міг терпіти. Вони викликали в нього гаряче бажання стиснути щелепи й сплюнути крізь зціплені зуби, як ото роблять моряки. Були щодо цього, звісно, й винятки, з якими він рахувався. Туцці знав кількох високих чинів, котрі, вийшовши на пенсію, опублікували свої спогади, а також таких, котрі часом пописували до газет; він пояснював це тим, що чиновник пише лише тоді, коли невдоволений або якщо він юдей, позаяк юдеї, на його переконання, люди марнославні й завжди невдоволені. Крім того, книжки про свій життєвий досвід писали великі практичні діячі — але вже на схилі віку, та й то в Америці або, у крайньому разі, в Англії. До того ж у сфері літератури Туцці був чоловік освічений і, як усі дипломати, віддавав перевагу мемуарам, де можна запозичити мудрих висловів і повчитися пізнавати людей; але ж недарма, либонь, нині таких книжок уже не пишуть, і йдеться тут, мабуть, про якусь застарілу потребу, відстала від доби нової діловитости. Нарешті, пишуть і через те, що така в людей професія; цілком і повністю Туцці визнавав це в тому разі, якщо пером ти достатньо заробляєш або якщо підпадаєш під усе ж таки наявне поняття «письменник»; він сприймав до певної міри як честь те, що в його домі крутилися вершки цієї професії, й досі вважав належними до неї письменників, котрих міністерство чужоземним справ підгодовувало зі свого таємного фонду, призначеного для підкупу продажних журналістів, хоча й «Іліаду», й Нагірну проповідь, речі, як-не-як, глибоко ним шановані, він, не довго думаючи, теж зарахував би до цих досягнень, появу яких можна пояснити добровільною чи вимушеною професійною працею. Тільки чого б то такий чоловік, як Арнгайм, хто жодної, жоднісінької потреби в цьому не мав, так багато писав? Ось де, як підозрював — надто тепер — Туцці, була зарита собака, й докопатися до неї він хоч убий не міг.

Тим часом Солиман, маленький раб-негр чи й син негр-тянського князя, переконав Рахель, маленьку покоївку чи й Діотимину подругу, що треба стежити за подіями в домі, щоб, коли настане слухна година, не дати Арнгаймові здійснити його темні замисли. Правильніше сказати, переконати він її не переконав, але тепер вони пильнували, мов двоє змовників, і, коли хто-небудь приходив, щоразу підслуховували під дверима. Солиман страшенно багато розповідав про кур'єрів, що їздили туди-сюди, й про якихось підозрілих людей, які крутилися в готелі біля його господаря, й навіть виявив готовність заприсягти африканською княжою клятвою в тому, що розкриє таємницю всього цього; а полягала та африканська княжа клятва в тому, що Рахель, коли Солиман почне виголошувати свою врочисту обітницю, покладе свою руку поміж гудзиків його куртки й сорочки на його голі груди, а він те саме зробить з Рахель; але дівчина не схотіла. І все ж маленька Рахель, яка мала право вдягати й роздягати свою господиню й на її прохання телефонувати, Рахель, крізь чії пальці щоранку й щовечора перетікали чорні Діотимині коси, в чії вуха тим часом лилися її золоті слова, ця маленька шанолубка, що, відколи розпочалася паралельна акція, жила на верхівці колони й щодня трепетала від струмів обожнювання, які линули від її очей до богорівної жінки, — Рахель з певного часу тішилася тим, що за цієї жінкою просто шпигувала.

Крізь прочинені двері до суміжних кімнат, або крізь шпарину в дверях, що їх повільно хто-небудь причиняв за собою, або просто неквапно пораючись поблизу, вона підслуховувала Діотиму й Арнгайма, Туцці й Ульріха і ревно пильнувала за поглядами, зітханнями, цілуванням рук, словами, сміхом, жестами, що були немовби клаптики розіраного важливого паперу, якого їй не щастило скласти докупи. Та особливі можливості відкривала перед дівчиною невеличка замкова шпарина, навдивовижу різюче нагадуючи їй про той давно забутий час, коли вона втратила честь. Погляд проникав далеко у глибину кімнати; люди плавали там, розпавшись на двовимірні частини, й тісні рамки слів уже не обрамляли голосів, що котилися позбавленим змісту гомоном; сором'язливість,

повага й захват, якими Рахель була прив'язана до цих людей, у такі хвилини зазнавали бурхливого розпаду, і це збуджувало так само, як коли коханий усім своїм еством раптом проникає в кохану так глибоко, що темніє в очах і за запнутою завіскою шкіри спалахує світло. Маленька Рахель сиділа навпочіпки перед замковою шпариною, чорна сукня напиналася на її колінах, на шиї й на плечах, а поруч сидів навпочіпки Солиман у лівреї, нагадуючи гарячий шоколад у темно-зеленій філіжанці; час від часу він швидким рухом руки, яка на мить завмирала, потім до самих пучок розслаблялася й нарешті, ніжно затримавшись, відпускала на волю і їх, хапався за плече, за коліно чи за спідницю Рахель, коли втрачав рівновагу. Хлопець не міг стриматися, щоб не захихотіти, й Рахель приставляла свої м'якенькі пальчики до пругких подушечок його губів.

До речі, Солиман, на відміну від Рахель, у Соборі нічого цікавого не бачив і як тільки міг ухилився від того, щоб разом із нею прислужувати гостям. Йому краще було супроводжувати Арнгайма, коли той приходив з візитом сам. Щоправда, тоді Солиманові доводилося сидіти на кухні й очікувати, коли звільниться Рахель, і кухарка, яка так мило бесідувала з ним першого дня, злилася, бо відтоді йому наче одібрало мову. Але Рахель ніколи не мала часу засиджуватись на кухні, й коли вона знову зникала, кухарка, ця дівка, якій було вже за тридцять, заходжувалася по-материнському догоджати Солиманові. Накинувши на своє шоколадне обличчя вкрай зневажливий вираз, він якийсь час терпів її, потім зазвичай уставав і, вдаючи, нібито щось забув чи шукає, замислено зводив очі на стелю, а тоді повертався спиною до дверей і починав задкувати — просто ніби лише для того, щоб так краще розгледіти стелю; кухарка розгадувала цю незграбну гру відразу, щойно він підводився й закочував білки очей, але, розчарована й охоплена ревнощами, прикидалася, начебто їй усе це байдуже, й Солиман зрештою також кинув навіть намагатися ламати цю комедію, що стала вже немовби скороченим ритуалом, внаслідок якого він опинявся на порозі світлої кухні й ще трохи затримувався там з якомога невимушеним виглядом. Кухарка, на зло йому, в його бік уже й не дивилися. Солиман вислизав задки, мов темна тінь у темну воду, до похмурого передпокою, без будь-якої потреби ще хвилюк прислухався, а тоді раптом

заходжувався чудернацькими стрибками шастати в чужому помешканні, шукаючи Рахель.

Начальник відділу Туцці вдома ніколи не бував, а Діотими й Аргнайма Солиман не боявся, знаючи, що ті двоє чують лише одне одного. Про всяк випадок він кілька разів навіть спробував був щось перекинути, але цього ніхто не помітив. Він був господар у всіх кімнатах, як олень у лісі. Кров біла з його голови, мов роги з вісімнадцятьма кинджально гострими відростками. Вістря тих рогів чіплялися за стіни й стелю. У цьому домі зазвичай запинали фіранки в усіх кімнатах, коли в них саме нікого не було, щоб від сонця не вицвітали меблі, й Солиман, розмахуючи руками, пробирався крізь півсутінки, наче крізь лісову гущавину. Він робив це залюбки, аж надто вигинаючись і звиваючись усім тілом. Він прагнув насильства. Цей розбещений жіночою увагою хлопчина насправді ще ніколи не мав справи із жінкою, а лише довідався про розпусту європейських хлопців, і його жадання лишалися ще такою мірою не погамовані досвідом, такою мірою нестримні й розпорошені у своєму паланні, що його пожадливість, щойно він бачив кохану, не знала, чим себе потамувати — кров'ю Рахель, її цілунками чи заціпенінням кожнісінької жилки в його тілі.

Хай би там де ховалася Рахель, Солиман зненацька вигулькував перед нею й усміхався, радий, що його хитрість удалася. Він перепиняв дівчині шлях, і для нього не були священні ні господарів кабінет, ні Діотимина спальня; він виринав із-за штор, письмового столу, шаф і ліжок, і в Рахель щоразу завмирало серце від такого зухвальства й від небезпеки, що їм загрожувала, тільки-но півсутінь раптом де-небудь зливалася з чорномазим обличчям, на якому білизною світилися два разки зубів. Та щойно Солиман опинявся перед реальною Рахелью, над ним брала гору порядність. Адже ця дівчина була від нього багато старша й така гарна, мов свіжовишрана дорога чоловіча сорочка, яку важко зіпсувати відразу, хоч би як ти цього хотів, і взагалі Рахель була просто така реальна, що при ній тьмяніли будь-які фантазії. Вона дорікала йому за таку невихованість і вихваляла Діотиму, Аргнайма й честь брати участь у паралельній акції; а Солиман щоразу приносив їй який-небудь подаруночок — то квітку (він висмикував її з букета, якого його господар посилав Діотимі), то сигарету, що її вкрав удома, то пригорщу цукерок, прихоплених мимохідь десь із вази; пере-

даючи Рахель свій презент, він лише стискав їй пальці й прикладав її долоню до свого серця, що палало в його чорному тілі, мов червоний смолоскип серед темної ночі.

А одного разу Солиман проник до Рахель навіть у її комірчину, де дівчині суворо наказала сидіти за якимсь шитвом Діотима, бо напередодні, коли приходив Арнгайм, господині заважав гарמידер у передпокої. Перше ніж сісти під домашній арешт, Рахель хутенько пошукала Солимана, однак ніде не знайшла, а коли ступила засмучена до своєї кімнатки, він, сяючи, вже сидів на її ліжку й дивився на неї. Дівчина застигла, не зважуючись причинити за собою двері, але Солиман підхопився й зробив це сам. Потому понишпорив у себе в кишенях, дістав якусь річ, здухнув із неї порох і, мов гаряча праска, наблизився до дівчини.

— Дай руку! — звелів він.

Рахель послушалася. Солиман, тримаючи в долоні кілька строкатих запонок, спробував прикріпити їх до закарвашів її сукні. Рахель подумала, що запонки скляні.

— Коштовне каміння! — гордо пояснив він.

Ці слова викликали в дівчини лихе передчуття, й вона хутко висмикнула руку. Ні про що таке вона не подумала, ні; у сина африканського князя, навіть коли цього сина викрали, могли ще лишитися кілька потай зашитих у сорочку коштовних камінців, про таке нічого певного не знаєш; але цих запонок вона мимоволі злякалася, так ніби Солиман давав їй отруту, і всі оті квітки й цукерки, які він приносив доти, враз видалися їй дуже дивними. Вона притисла руки до себе й звела на хлопця розгублений погляд. Рахель відчувала, що має сказати йому щось серйозне; вона була старша від нього й служила в добрих людей. Але цієї хвилини на думку їй спадали тільки такі вислови, як «Живи чесно — довше проживеш» та «Завжди будь вірний і правдивий!» Вона зблідла; все це здалося їй надто простим. Свою життєву мудрість вона здобувала в батьківському домі, і то була мудрість сувора, така сама прекрасна й проста, як давнє домашнє начиння, однак пуття з неї було не багато, бо такі вислови склалися лише з одного-однісінького речення, а далі стояла крапка. І цієї хвилини Рахель такої дитячої мудрости соромилась, як соромляться старих, заношених речей. Про те, що стара скриня, яка стоїть на горищі в бідняків, через сто років стає прикрасою в салоні багатіїв, Рахель

не знала і, як усі чесні, прості люди, захоплювалася новим плетеним стільцем. Тому дівчина намагалася знайти у себе в пам'яті уроки свого нового життя. Та хоч скільки чудових сцен кохання й жахів пригадувала вона з книжок, що їх давала їй Діотима, жодна з них не була саме така, яка знадобилася б їй тут, усі гарні слова й почуття були невіддільні від своїх власних обставин і підходили до її обставин так само мало, як випадковий ключ до чужого замка. Те саме стосувалося й прекрасних висловів та повчань, що їх для неї не шкодувала Діотима. Рахель відчувала, як довкола неї клубочиться гарячий туман, і ладна була заплакати. Нарешті вона різко кинула:

- Я у своїх господарів не краду!
- Чому? – показав зуби Солиман.
- Я такого не роблю!
- Я не крав. Це моє! – вигукнув Солиман.

«Добрі господарі дбають про нас, бідних», – відчувала Рахель. До Діотими вона відчувала любов. До Арнгайма – безмежну повагу. До отих підбурювачів і баламутів, яких добра поліція називає підривними елементами, – глибоку відразу. Але для всього цього їй бракувало слів. Мов ото величезна, перевантажена сіном і плодами гарба, в якій відмовили гальма і якій не допомогла гальмівна колодка, уся ця купа почуттів немовби покотилася з гори.

– Це моє! Бери! – ще раз промовив Солиман, знову схопивши долоню Рахель.

Вона спробувала висмикнути долоню, але він не хотів її відпускати, помалу почав лютувати й, коли вже мало не розціпив пальці, бо його хлопчачої сили забракло для того, щоб подолати опір Рахель, яка випрочувалася від нього всією вагою свого тіла, безтямно нахилився й, мов звіря, уп'явся зубами в дівочу руку.

Рахель зойкнула, однак відразу стиснула уста й ударила Солимана в обличчя.

Але цієї миті в його очах уже виступили сльози, він кинувся навколішки, припав губами до сукні Рахель і заридав так пристрасно, що дівчина відчула в себе на стегнах гарячу вологу.

Вона непритомно стояла перед хлопцем, що, колінкуючи, чіплявся за поділ її сукні й тицявся обличчям у її тіло. Ще ніколи в житті не зазнавала вона такого почуття й нишком гладила Солимана, пропускаючи крізь пальці м'який дріт його кучми.

80.

Нагода ближче познайомитися з генералом Щумом, який несподівано з'являється на Соборі

Тим часом Собор дістав дивовижне поповнення. Хоча всі, кого сюди кликали, проходили суворе просіювання, одного вечора тут з'явився цей генерал і гаряче подякував Діотими за честь, яку вона виявила йому своїм запрошенням. У солдата за дорадчим столом роль скромна, заявив він, але взяти участь у таких видатних сходах бодай нічим слухачем він мріяв, мовляв, від самої юности. Діотима мовчки повела очима поверх його голови, шукаючи винуватця; Арнгайм розмовляв з його ясновельможністю, як один політичний діяч із другим; Ульріх украй знудьговано поглядав на стіл із холодними закусками й, здавалося, перелічував викладені там тістечка; видовище було звичне: щільно зімкнений фронт не лишав ані найменшої лазівки для такої незвичної підозри. А з другого боку, Діотима добре пам'ятала, що сама цього генерала не запрошувала, тож хоч-не-хоч мусила тепер припустити, що вона або сновида, або страждає провалами пам'яті. Це була моторошна хвилина. Перед нею стояв невеличкий генерал, і в нагрудній кишені його голубого, як незабудка, мундиру лежало, без сумніву, запрошення, у противному разі чоловік з його становищем прийти сюди отак зухвало навряд чи ризикнув би; з третього боку, там, у бібліотеці, стояв граційний Діотимин письмовий стіл, і в його шухляді під замком лежали зайві друковані запрошення, до яких навряд чи хто-небудь, крім самої Діотими, мав доступ. «Туці?» — промайнуло в її голові. Але й це було мало-ймовірно. Отож те, як поєдналися запрошення й генерал, лишалося, можна сказати, спіритичною загадкою, а позаяк Діотима, коли йшлося про її особисті справи, була трохи схильна вірити в надприродні сили, то вона відчула, як усю її, з голови до п'ят, пройняв дроз. Однак іншої ради, як привітати генерала, вона не мала.

А втім, це запрошення трохи здивувало і його самого; те, що воно зрештою таки надійшло, генерала вразило, адже під час обох його візитів до Діотими вона, на жаль, не виказала ані найменшого такого наміру, до того ж йому впало в око, що у зверненні, написаному вочевидь найманою рукою, його звання й посада були вказані не точно, а це не було схоже на

жінку з таким суспільним становищем, як у Діотими. Але генерал був чоловік загалом веселий і не мав звички уявляти собі щось незвичайне, вже не кажучи про надприродне. Він припустив, що стався невеличкий казус, а це не мало завадити йому втішатися своїм успіхом.

Бо генерал Штум фон Бордвер, начальник відділу військової освіти й виховання в міністерстві оборони, був щиро радий цьому службовому дорученню, якого сам для себе й домігся. Колись, іще до великих установчих зборів паралельної акції, генерала викликав до себе начальник управління й промовив:

— Ти, Штуме, чоловік, можна сказати, вчений. Ми напишемо тобі рекомендаційного листа, підеш туди, подивишся трохи, рознюхаєш і доповіси нам, що вони там, власне, замишляють.

І хоч би чим генерал потім виправдувався, але те, що зачепитися в паралельній акції йому не пощастило, означало пляму в його атестаційному свідоцтві, яку він марно намагався змити своїми візитами до Діотими. Тим-то, коли згодом запрошення таки надійшло, він щодуху помчав до управління й, захекавшись, але врочисто й досить недбало, навіть зухвало виставивши під черевцем одну ногу перед другою, доповів, що подія, яку він підготував і якої очікував, нарешті, певна річ, таки сталася.

— Що ж, — промовив фельдмаршал-лейтенант Фрост фон Ауфбрух, — чогось іншого я й не сподівався.

Він запросив Штума сісти й запропонував йому сигарету, потому ввімкнув світлове табло за дверима «Вхід заборонено — важлива нарада!» й познайомив генерала з його завданням, яке полягало переважно в тому, щоб спостерігати й доповідати.

— Розумієш, нічого аж такого нам не треба, але ти ходитимеш туди якомога частіше, щоб показати, що ми є; у комітетах нас немає, та поки що це, гадаю, не так уже й страшно; одначе немає жодної причини усувати нас, коли триває обговорення, так би мовити, духовного подарунку до дня народження нашого верховного головнокомандувача. Тим-то я й запропонував його превосходительству панові міністру саме твою кандидатуру, тут ніхто нічого не заперечить. Ну, бувай здоровий, бажаю успіху!

Фельдмаршал-лейтенант Фрост фон Ауфбрух привітно кивнув головою, і генерал Штум фон Бордвер, забувши, що сол-

датові не гоже виказувати емоцій, клацнув підборами зі шпорами — клацнув, якщо можна так висловитись, від щирого серця — й відповів:

— Це для мене висока честь, дякую тобі, превосходительство!

Коли серед цивільних трапляються люди з войовничими настроями, то чому серед військових не можуть бути офіцери, закохані в мирні мистецтва? У Каканії таких офіцерів було скільки завгодно. Вони захоплювались малярством, ловили жучків, заводили альбоми для поштових марок або вивчали світову історію. Наявність численних карликових гарнізонів, а також та обставина, що офіцер не мав права без відома начальства виходити зі своїми духовними звершеннями на люди — усе це зазвичай надавало таким зусиллям якогось надто особистого характеру, і генерал Штум у минулі роки теж грішив тими захопленнями. Спершу він служив у кавалерії, хоч вершник із нього був негодящий; його коротенькі руки й ноги не були придатні для того, щоб гнздати й стискати коліньми таку дурну тварину, як кінь, та й вдачу він мав не досить владну, тож його начальство в той час про нього, було, казало, що якщо в казарменому дворі ескадрон вишикувати головами, а не, як це звичайно роблять, хвостами до стіни конюшні, то за ворота Штум його вже не виведе. На зло своїм недобррозичливцям маленький Штум відпустив тоді широку бороду, чорно-каштанову й округлу; крім нього, жоден офіцер в імператорській кавалерії такої бороди не носив, хоч формально заборонено це не було. Також він почав по-науковому колекціонувати складані ножики; щоб колекціонувати зброю, його доходів не вистачало, зате складаних ножиків, класифікованих залежно від їхньої конструкції, виробника, від того, з коркотягом вони та пилочкою для нігтів чи без них, від сталі, колодочки тощо, невдовзі в нього набралось безліч, і його кімната була заставлена високими вітринами з численними пласкими шухлядами й написами на них, внаслідок чого він зажив слави вченого чоловіка. Штум і вірші вмів складати, ще курсантом він із закону Божого й за твори завжди діставав «відмінно», і ось одного дня полковник викликав його до канцелярії.

— Офіцером, корисним у кавалерії, ви ніколи не станете, — сказав він Штуму. — Якщо посадити на коня й поставити перед строєм немовля, воно поводитиметься анітрохи не гірше,

ніж ви. Але полк уже давно не посилав нікого до військової академії, і ти, Штуме, міг би подати рапорт!

Так Штум на два чудові роки потрапив у столицю — до академії генерального штабу. Там у нього і в інтелектуальному плані виявився брак реакції, потрібної для верхової їзди, однак він не пропускав жодного військового концерту, відвідував музеї і збирав театральні програмки. Штум виношував ідею перейти на цивільну службу, тільки не знав, як це зробити. Наслідком навчання в академії було те, що його не визнали ані придатним, ані цілком непридатним до служби в генеральному штабі; його знали як чоловіка незграбного й нешанолюбного, але як такого собі філософа й ще на два роки — щоб спробувати, що з того вийде, — відрядили від генерального штабу до командування піхотною дивізією, а коли цей термін скінчився, він у чині ротмістра належав до великого числа тих, хто, перейшовши в резерв генерального штабу, вже ніколи не розлучиться з військом, якщо не станеться чогось аж-аж-аж надзвичайного. Тепер ротмістр Штум проходив службу в іншому полку, його вважали офіцером з військовою освітою, але невдовзі вже й у нового начальства, коли йшлося про практичні здібності цього офіцера, почало напрошуватися порівняння з немовлям. Він мучеником дослужився до підполковника, проте вже майором мріяв лише про довготермінову відпустку на половину окладу, щоб діждатися того часу, коли можна буде вийти у відставку почесним полковником, тобто зі званням і у військовому мундирі, хоч і без полковницької пенсії. Він уже й чути не хотів про підвищення у званні, бо в частинах це підвищення посувалося за списком командного складу, як стрілки страшенно повільного годинника; він не хотів нічого чути про ті вранішні години, коли ще до сходу сонця, вже від голови до ніг обкладений лайкою, повертаєшся з навчального плацу і в запорошених рейтарських чоботях ступаєш до казино, щоб поглибити порожнечу ще такого довгого попереду дня порожніми пляшками з-під вина; не хотів нічого чути про казенну товариськість, про всілякі полкові історії й про полкових діан, які проводять життя поруч зі своїми чоловіками, підіймаючись услід за ними щаблями їхніх звань, долаючи щаблі сріблясто-точної, невблаганно ніжної, ледве-ледве, та все ж таки чутної гами; не хотів він нічого чути й про ті ночі, коли курява, вино, нудьга, простори стоптаних копитами полів і

потреба поміняти вічного співбесідника-коня гнали одружених і неодружених чоловіків за ті запнуті вікна, де дівок ставили догори ногами й заливали їм у слідниці шампанське; не хотів чути про всюдисущого юдея у гарнізонах клятої галицької глухомані, схожого на свою перехняблену крамничку, де наборг із відсотками можна було придбати все — від кохання до сідельного мила — й куди привозили дівчаток, що тремтіли від шаноби, страху й цікавості. У ті часи Штум мав лише одну втіху: й далі вибагливо колекціонувати ножики та коркотяги, і багато з них цьому схибленому підполковникові приносив додому той-таки юдей, що, перше ніж покласти якусь річ на стіл, начищав її рукавом з таким святоблिवим виглядом, немовби це була доісторична, викопана десь у могильнику реліквія.

Несподіваний поворот стався тоді, коли про Штума згадав один його однокашник з академії й запропонував відрядити того до військового міністерства, де начальник відділу освіти саме шукав собі помічника, який добре тямив би в цивільному житті. Через два роки Штуму — тим часом він доріс до полковника — вже довірили той відділ. Відколи під ним, замість священної тварини кавалерії, опинилося крісло, він став іншою людиною. Він дослужився до генерала й мав досить-таки серйозні підстави сподіватися, що дослужиться й до фельдмаршала-лейтенанта. Бороду він, звичайно, вже давно зголив, але з віком у нього розрослося чоло, а його схильність до повноти надавала йому вигляду чоловіка певною мірою всебічно освіченого. Став він тепер і щасливим, а саме щастя й додає людині справжньої працездатності. Штум належав до вищого світу, й це позначалося на всьому. У сукні якої-небудь незвичайно вбраної жінки, у сміливому несмаку нового тоді віденського архітектурного стилю, в строкатому розмаїтті великого овочевого базару, в сіро-бурому асфальтовому повітрі вулиць, у цьому м'якому повітряному асфальті, сповненому міазмів, запахів і ароматів, у шумі, що на кілька секунд лускався, випускаючи якийсь окремий звук, у безмежній різноманітності цивільних людей і навіть у білих ресторанних столиках, таких неймовірно індивідуальних, хоч на вигляд усі вони, безперечно, однакові, — в усьому цьому було щастя, що відлунювало в голові, мов дзвін шпор. Це було щастя, якого люди цивільні зазнають лише в потягу, їдучи за місто; вони ще не знають як саме, але знають, що проведуть цей день серед зеле-

ні, щасливо й під яким-небудь склепінням над головою. Це відчуття було налите власною значущістю, значущістю військового міністерства, освіти, значущістю будь-якої іншої людини, й воно, це відчуття, було таке повне, що Штуму, відколи він сюди прибув, ще жодного разу не спало на думку знов навідатися до музеїв чи до театру. Це було якраз те, що рідко проникає в свідомість, але пронизує все, від генеральських нашивок до бемкання дзвонів на вежах і підноситься до рівня музики, без якої танок життя враз завмер би.

Чорт забирай, він таки знайшов свій шлях у житті! Так міркував про себе Штум, на додачу до всього стоячи тепер ще й тут, серед цього знаменитого зібрання духу, серед цих кімнат... Він таки стояв тут! У цьому оточенні, проникнутому високим духом, він був єдиний мундир! Вразило його й ще одне. Треба уявити собі небесно-голубу земну кулю з відтінком штумівського, кольору незабудок, мундиру, кулю, яка цілком і повністю складається зі щастя, значущости, із загадкового мозкового фосфору внутрішнього осяяння, а всередині цієї земної кулі — генеральське серце, а на цьому серці, мов діва Марія, що наступила на голову змія, — божественна жінка, чия усмішка злилася з усіма речами на світі й становить їхню тасмичну вагу, — треба все це собі уявити, щоб дістати приблизно таке саме враження, яке Діотима справила на Штума фон Бордвера вже першої години, коли його мляві очі сповнилися її образом. Жінок Штум любив, по суті, не більше, ніж коней. Його товстенькі короткуваті ноги в сідлі почувалися неприкаяно, а коли поза службою генералові доводилося ще й розмовляти про коней, то потім уночі йому снилося, нібито він до самих кісток попротирив собі сідниці й уже не може злізти з коня; точнісінько так його ледачкувата натура ніколи не схвалювала любовних надмірностей, а позаяк його неабияк стомлювала вже сама служба, то він не мав потреби сточувати свою силу ще й крізь нічні вентиля. Щоправда, занудою в товаристві він свого часу теж не був, та коли проводив вечори не зі своїми ножами, а з приятелями, то зазвичай мудро знаходив вихід із становища, бо власне відчуття фізичної гармонії дуже скоро навчило його, що крізь надміру бурхливу стадію можна швидко пропитися до сонної, а це влаштувало його куди більше, ніж любовні небезпеки й розчарування. Аж коли згодом Штум одружився й невдовзі вже мав утримувати двох

Діточок разом з їхньою марнославною матусею, то вперше повною мірою усвідомив, які розважливі були його звички колись, поки він не піддався спокусі взяти шлюб, до чого його спонукало, поза всяким сумнівом, лише щось невійськове, властиве ідеї сімейного воїна. Відтоді в ньому почав стрімко розвиватися позашлюбний ідеал жіночності, що його Штум вочевидь несвідомо носив у собі ще й доти, і полягав той ідеал у легкому захопленні жінками, які викликали в нього острах, а відтак звільняли його від будь-яких зусиль. Коли він розглядав портрети жінок, які повіризував з ілюстрованих часописів ще в парубочькі роки, — щоправда, це завжди було лише побічною галузкою в його колекціонерській діяльності, — то виявлялося, що цю рису вони мали всі; але колись він цього не усвідомлював, а на нездоланне захоплення це обернулося тільки завдяки зустрічі з Діотимою. Цілком незалежно від того, яке враження справила на нього її врода, Штум уже на самому початку, почувши, що вона — ще одна Діотима, мав зазирнути до енциклопедичного словника й довідатись, що це таке взагалі — Діотима; але тоді він не зовсім зрозумів, що воно за ім'я, і лише відзначив подумки, що це ім'я пов'язане з широким колом цивільної освіченості, все ще, попри його становище, надто йому, на жаль, далекої, і духовна перевага світу злилася з фізичними чарами цієї жінки. Нині, коли взаємини між статями стали такими простими, треба, мабуть, наголосити, що нічого вищого чоловік зазнати не може. Руки генерала Штума подумки почувалися надто короткими, щоб охопити величну повноту Діотими, а його розум водночас бентежило те саме почуття щодо світу та світової культури, внаслідок чого все, що відбувалось довкола, проймалося коханням, а кругленьке генералове тіло — чимось на кшталт невагомої округлості земної кулі.

Саме це захоплення й повернуло Штума фон Бордвера до оточення Діотими невдовзі після того, як вона його звідти усунула. Тепер генерал стояв поблизу цієї чарівної жінки, оскільки більш нікого тут не знав, і прислухався до її розмов. Йому аж-аж-аж як кортіло їх і занотовувати, адже він ніколи навіть не повірив би, коли б не чув на власні вуха слів, якими Діотима вітала всіляких знаменитостей, — не повірив би, що таким духовним багатством можна з усмішкою на вустах гратися, мов перловим намистом. Лише її погляд, коли вона кілька разів

невдоволено зиркнула в його бік, дав йому зрозуміти, що не гоже генералові підслуховувати чужі розмови, й прогнав його геть. Штум кілька разів самотньо обійшов переповнене помешкання, випив келих вина й саме зібрався був знайти собі десь під стіною зручну позицію, аж раптом уздрів Ульріха, якого вже бачив на першому засіданні, і цієї миті в генерала враз ожила пам'ять: адже Ульріх був колись бравим, невгамовним лейтенантом в одному з тих двох ескадронів, якими тоді ненав'язливо командував, будучи ще підполковником, Штум. «Ти ба, нічим таким від мене не відрізняється, — подумав цей, — а вже замолоду доскочив он якого високого становища!» І рушив до Ульріха, а після того, як ці давні знайомі привітались і трохи поговорили про переміни, що тим часом сталися, Штум показав на збіговисько довкола й сказав:

— Для мене це — чудова нагода познайомитися з найважливішими проблемами цивільного світу!

— Тебе ще багато чого подивує, пане генерал, — відповів Ульріх.

Генерал, який шукав собі союзника, тепло потис йому руку й значуще промовив:

— Ти служив лейтенантом у дев'ятому уланському полку, й колись це буде для нас великою честю, хоч поки що ніхто не розуміє цього так, як я!

Зміст

Книга перша

Частина перша

Своєрідний вступ

1. Звідки, що цікаво, нічого не впливає..... 37
2. Будинок і оселя людини без властивостей 40
3. Навіть людина без властивостей має батька
з властивостями 42
4. Якщо є відчуття реальности, то має бути й відчуття
можливости 45
5. Ульріх..... 47
6. Леона, або Зміщення перспективи 51
7. Ульріх у кволі стані заводить собі нову коханку 56
8. Каканія 62
9. Перша із трьох спроб стати знаменитістю 66
10. Спроба друга. Основи моралі чоловіка без властивостей..... 68
11. Спроба найважливіша 70
12. Жінка, кохання якої Ульріх домігся після розмови
про спорт і містику..... 73
13. Завдяки геніальному скакуну визріває усвідомлення
того, що ти — людина без властивостей 76
14. Друзі юности 80
15. Духовний переворот 87
16. Загадкова хвороба часу..... 89
17. Вплив людини без властивостей на людину
з властивостями..... 94
18. Моосбругер 102

19. Лист із настановами й нагода надбати властивості.
Змагання двох сходжень на трон..... 113

Частина друга

Триває те саме

20. Зіткнення з дійсністю. Попри брак властивостей,
Ульріх діє енергійно й завзято 116
21. Справжній винахід графа Ляйнсдорфа:
паралельна акція..... 120
22. Паралельна акція в подобі впливової жінки невимовної
духовної привабливості ладна проковтнути Ульріха 126
23. Перше втручання великого чоловіка..... 131
24. Власність і освіченість; Діотимина дружба з графом
Ляйнсдорфом і функції, які допомагають знаменитим
гостям знайти єдність із душею..... 134
25. Недуга заміжньої душі 139
26. Поєднання душі й економіки. Чоловік, який здатний
зробити це, прагне насолоди від барокових чар
австрійської культури. Як наслідок народжується
ідея для паралельної акції 144
27. Суть і зміст великої ідеї..... 147
28. Розділ, що його може пропустити кожен, хто не дуже
високої думки про копірвання в думках 148
29. Порухення й пояснення нормального стану
свідомості..... 151
30. Ульріх чує голоси..... 155
31. На чісму ти боці? 157
32. Забута, але надзвичайно важлива історія
з дружиною одного майора..... 159
33. Розрив із Бонадесю..... 165
34. Гарячий промінь і захололі стіни 167
35. Директор Лео Фішель і принцип недостатніх підстав 172
36. Завдяки згаданому принципу паралельна акція
набуває конкретних обрисів ще доти,
як стає зрозуміло, що це таке 174
37. Один публіцист придумує «австрійський рік» і завдає
цим графові Ляйнсдорфу великих прикроців; його
ясновельможність відчуває гостру потребу в Ульріху..... 177
38. Клариса і її демони 182
39. Людина без властивостей складається
з властивостей без людини 189

40. Чоловік з усіма властивостями, хоч йому до них і байдуже. Князя духу заарештовують, а в паралельній акції з'являється почесний секретар.....	192
41. Рахель і Діотима.....	205
42. Велике засідання.....	210
43. Перша зустріч Ульріха з великим чоловіком. У світовій історії нічого нерозумного не стається, однак Діотима виступає з твердженням, що істинна Австрія — це весь світ.....	217
44. Продовження й завершення великого засідання. Ульріх проймається симпатією до Рахель, Рахель — до Солимана. Паралельна акція набуває чіткої організаційної форми.....	222
45. Мовчазна зустріч двох гірських вершин.....	228
46. Ідеали й мораль — найкращий засіб, щоб заповнити велику безодню, звану душею.....	231
47. Те, що розпорошено на всіх, в Арнгайма зібрано в одній особі.....	234
48. Три причини слави Арнгайма й таємниця цілого.....	237
49. Зародження суперечностей у поглядах між старою й новою дипломатією.....	241
50. Подальші події. Начальник відділу Туцці надумує дістати чітке уявлення про особистість Арнгайма.....	246
51. У домі Фішеля.....	250
52. Начальник відділу Туцці виявляє прогалину в діяльності свого міністерства.....	257
53. Моосбругера переводять до іншої в'язниці.....	260
54. У розмові з Вальтером і Кларисою Ульріх показує себе реакціонером.....	262
55. Солиман і Арнгайм.....	269
56. У комітетах паралельної акції кипить робота. Клариса надсилає його ясновельможності листа, пропонуючи провести рік Ніцше.....	274
57. Велике піднесення. Діотима робить дивовижні відкриття щодо суті великих ідей.....	278
58. Паралельна акція викликає сумніви. Але історія людства добровільного вороття не знає.....	283
59. Моосбругер міркує.....	287
60. Мандрівка до царства логіки й моралі.....	295
61. Ідеал трьох статей або Утопія точного життя.....	297

62. Земля також, але Ульріх насамперед, схиляється перед утопією есеїзму	301
63. У Бонадеї видіння	312
64. Генерал Штум фон Бордвер навідує Діотиму	322
65. Із розмов Арнгайма й Діотими	324
66. Між Ульріхом та Арнгаймом не все гаразд.....	327
67. Діотима й Ульріх.....	333
68. Відступ від теми: чи мають люди бути у злагоді з власним тілом?	341
69. Діотима й Ульріх. Продовження.....	344
70. Клариса приходить до Ульріха, щоб розповісти йому про одну історію.....	349
71. Комітет з підготовки настанов у зв'язку із сімдесятиріччям правління його величності починає засідати	355
72. Наука всміхається в бороду, або Перша ґрунтовна зустріч зі злом	360
73. Донька Лео Фішеля Герда.....	367
74. Четверте сторіччя до н. Х. проти 1797 року. Ульріх одержує від батька ще одного листа	377
75. Для генерала Штума фон Бордвера візити до Діотими – це приємне урізноманітнення службових обов'язків.....	381
76. Граф Ляйнсдорф виявляє стриманість.....	384
77. Арнгайм як друг журналістів	387
78. Діотимині перевтілення.....	390
79. Солиман кохає.....	399
80. Нагода ближче познайомитися з генералом Штумом, який несподівано з'являється на Соборі	404

Літературно-художнє видання

Роберт Музіль

ЛЮДИНА БЕЗ ВЛАСТИВОСТЕЙ

З німецької переклав

Олекса Логвиненко

Відповідальний редактор *Л. Пішко*
Художній редактор *О. Баратинська*
Оригінал-макет *О. Жупанський*

Підписано до друку 18.01.2010

Формат 84x108 1/32

Папір офсет. №1

Друк офсетний. Зам.

Наклад: 2000 пр.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи №2770. Серія ДК

ФОП Жупанський

Україна, 08293, Буча, вул. Тарасівська, 7а,

тел.: (+38096) 350-61-05;

E-mail: zhupansky-publisher@ukr.net

Музіль, Роберт.

М89

Людина без властивостей: роман / Роберт Музіль; з нім.
пер. О. Логвиненко. — К.: Вид-во Жупанського, 2010 —

I: Розділи 1—80 / передм. Д. Затонського. — 416с. —
ISBN 978-966-2355-01-7

У літературі ім'я австрійця Роберта Музіля (1880-1942) стоїть в одному ряду з іменами француза Марселя Пруста, ірландця Джеймса Джойса, американця Вільяма Фолкнера й інших таких вершин світової класики й новаторів прози. Роман «Людина без властивостей», який автор писав усе своє життя і який тепер перекладено понад тридцятьма мовами світу, дає широку панораму життя Австрії й усієї Європи напередодні першої світової війни, малює картину — нерідко гротесково-сатиричну — суспільних розчарувань і моральних пошуків у тогочасних реаліях.

ББК 84.4АВТ

У літературі ім'я австрійця Роберта Музіля (1880-1942) стоїть в одному ряду з іменами француза Марселя Пруста, ірландця Джеймса Джойса, американця Вільяма Фолкнера й інших таких вершин світової класики й новаторів прози. Роман «Людина без властивостей», який автор писав усе своє життя і який тепер перекладено понад тридцятьма мовами світу, дає широку панораму життя Австрії й усієї Європи напередодні першої світової війни, малює картину – нерідко ґротесково-сатиричну – суспільних розчарувань і моральних пошуків у тогочасних реаліях.

